

At Nali, Lades Kemiği,

CHARLES PANATI

Tablaya Vur, Şeytan

Kulağına Kurşun, Çok Yaşa,

Kırık Ayna, 13 Sayısı, Yazı Tura, Seni Leylekler

Getirdi Yavrum,

Esnerken Ağzını Kapa, Nazar, Merdiven Altından Yürüme,

Yüzük Parmağı, Düğün Pastası, Balayı, Düğün

Marşı, Beyaz Gelinlik ile Duvak,

Boşanma, Doğum Günü Pastası ve Mumlar,

Mutlu Yıllar

Sana, Hale, Amin,

Tokalaşma, Sevgililer Günü, Paskalya,

Nisan 1, Anneler Günü, Cadılar

Bayramı, Noel Baba, Çatal-Kaşık, Sofra

Sobbeti, Bulaşık Makinesi, Teflon Kap Kacak, Kibrit,

Geleneklerin, Batıl İnançların ve Günlük Objelerin İlginç Hikâyeleri

SIRADAN ŞEYLERİN SIRA DIŞI KÖKLERİ

Alüminyum Folyo, Termos, Tost Makinesi,

Düdüklü Tencere, Kalorifer, Mum, Gaz Lambası,

Elektrik Süpürgesi, Ütü,

Çamaşır Makinesi, Dikiş Makinesi,

Deterjan, Çamaşır Suyu,

“Olağanüstü bir kitap; her sayfada en az bir kez şaşıracaksınız...” Isaac Asimov

Cam Pencere, Lastik Hortum, Tuvalet Kağıdı, Diş Fırçası,

Diş Macunu, Takma Dişler, Tıraş Bıçağı, Sabun,

Allık, Krem, Ayna,

Saç Boyası, Peruk, Kolonya, Vazelin, Yara

Bandı, Vick's, Deodorant,

Amerika'da 300.000'den Fazla Satan Kitap

Pastil, Güneş Kremi, Müsbil, Uyarıcılar, Aspirin,

SIRADAN ŞEYLERİN SIRADIŐI KÖKLERİ

Charles Panati

Çeviren:

1. Baskı, İstanbul 2009

Orijinal adı: Extraordinary Origins of Everyday Things

Copyright: Kayı Telif Hakları Ajansı

Tüm yayın hakları Maya Kitap'a aittir.

Yayına Hazırlayan: Tahir Malkoç

Çeviri: Melis Aktaş

Redaksiyon: Serdar Soydan

Kapak Uyarlama: Ali Doğan

Maya Kitap

Merkez Mah. Kocamansur Sok. No: 6/4

34381 Şişli / İstanbul

Tel: 0212 296 97 12

e-mail: info@mayayayinlari.com

www.mayayayinlari.com

1. Bölüm

Batıl İnançlarda

Bazı Batıl İnançlar:

50.000 Yıl Önce, Batı Asya

Napolyon kara kedilerden korkardı; Sokrates ise nazardan. Jül Sezar rüyalarından çekinirdi. 8. Henri bir büyüünün kendisini tuzağa düşürüp Anne Boleyn ile evlenmesine sebep olduğunu iddia ediyordu. Büyük Petro köprülerden geçerken hastalık derecesinde bir korkuya kapılıyordu. Samuel Johnson binalara sağ ayakla girip çıkıyordu.

Kötü şans hurafeleri hâlâ birçok insanı merdiven altından geçmekten, içeride şemsiye açmaktan ya da on üçüncü Cuma uçağa binmekten alıkoyuyor. Öte yandan aynı insanlar iyi şans umut ederek parmaklarını çapraz yapıyor veyahut tahtaya vuruyor.

Batıl inançların, akıldışı tabiatları sebebiyle eğitim ve bilimin yaygınlaştığı bir dünyada ortadan kalkmaları gerekirdi. Ama objektif delillere değer verilen günümüzde bile çok az insan bir ya da iki batıl inancı olduğunu inkâr edebilir. Amerika'nın bir ucundan diğer ucuna insanların "şanslı" sayılarından ziyade aşağı yukarı hiçbir şeye dayanmayan on binlerce piyango bileti işaretleniyor ya da alınıyor.

Belki de bunun böyle olması gerekiyor; ne de olsa batıl inançlar insanlık mirasımızın eski birer parçası.

Arkeologlar, elli bin yıl önce Batı Asya boyunca dolaşmış Neandertal insanın ilk batıl ve dinsel inancı yani ölümden sonra hayat inancını ürettiğini tespit etmiştir. Daha önceleri Homo Sapiens'ler ölümlerini terk ederken Neandertal'ler ölümlerini, öbür dünyada lazım olacağına inandıkları yiyecek, silah ve kömürle gömerek cenaze törenleri yapardı.

Dolayısıyla batıl inançla dinin doğuşunun yakın ilişki içinde olması şaşırtıcı değildir. Zira tarih boyunca bir kimsenin batıl inancı diğerinin diniydi. Hristiyan imparatoru Kostantin paganizmi batıl inanç olarak; pagan devlet adamı Tacitus ise Hristiyanlığı zararlı ve mantıkdışı bir inanç olarak adlandırmıştı. Protestanlar Katoliklerin azizlere ve kutsal emanetlere gösterdikleri saygıyı boş inanç olarak tanımlarken aynı şeyi Hristiyanlar Hindu adetleri için düşünüyordu. Diğer yandan bir ateist için tüm dini inançlar batıl inançtır.

Bugünse neden lades kemiği iyi şanssı sembolize ederken kırık aynanın bunun tam tersinin işareti olduğunun mantıksal hiçbir sebebi yokmuş gibi gözükmekte. Hâlbuki eskiden her batıl inancın belli bir amaca yönelik bir kökeni, kültürel bir arka planı ve pratik bir açıklaması vardı. Yıldırım, şimşek, tutulmalar, doğum ve ölüm gibi olaylara cevap arayan, aynı zamanda tabiat kanunlarının nasıl işlediğinden haberdar olmayan ilk insanlar görünmeyen ruhlara ait bir inanç geliştirmişti. Hayvanların altıncı hislerini gözlemlediler ve ruhların sanki gizlice onları uyardıklarını hayal ettiler. Bir tohumdan fişkıran bir ağaç gibi, iribaştan oluşan bir kurbağa gibi mucizeler onların gözünde öbür dünyanın eserleriydi. Kendi günlük yaşamlarında hep zorluklarla boğuştuklarından dünyanın iyi ruhlardan daha çok kinci ruhlarla dolu olduğunu farz ederlerdi. (Dolayısıyla devraldığımız batıl inançların çoğu bizi kötülüklerden korumaktadır.)

Karmakarışık bir dünyada kendini bir şekilde korumak için eski insanlar tavşanayağı, yazı tura atmak için sikke ve dört yapraklı yonca edindiler. Bu insan iradesini tüm o kargaşaya rağmen hâkim kılmaya yönelik bir teşebbüstü. Ve bir muska işe yaramadığı zaman diğerini, sonra tekrar başkasını denerlerdi. Böylelikle binlerce sıradan şey, tabir ve büyü sihirli bir anlam kazandı.

Bir bakıma biz de bugün aynı şeyi yapıyoruz. Bir öğrencinin ödül kazandığı yazısını yazdığı kalem, bir anda onun “şanslı” kalemi haline gelir. At yarışında yağmurlu bir günde yüksek ödül kazanan bir kimse için hava, bahislerinde önemli bir faktör olur çıkar. Biz sıradan sıra dışı *yaparız*. Aslında çevremizde herhangi bir kültürün batıl inançla süslemediği nadir şey vardır: ökseotu, sarımsak, elma, at nalı, şemsiye, hıçkırık, tökezleme, çapraz parmaklar, gökkuşağı... Ve bunlar henüz başlangıç bile değildir.

Şimdilerde eskiden esrarengiz sayılan fenomenler için bilimsel açıklamalarımız var. Ama buna rağmen günlük yaşam hâlâ yeterli öngörülemezliğe sahip olduğundan özellikle talihsiz anlarımızda açıklanamayana açıklamak ve temennilerimizi dünyanın iniş çıkışları üzerinde hâkim kılmak için batıl inançlara yöneliyoruz. O zaman başparmaklarımızı yukarıya kaldırıyor ya da çaprazlıyoruz.

Ve bilimsel bir doğru gibi kabullendiğimiz mantıkdışı inançların kökenleri. Vallahi ve billahi.

At Nalı:

4.Yüzyıl, Yunanistan

İyi şans tılsımlarının en evrenseli olarak düşünülen at nalı, atın var olduğu her çağda ve ülkede güçlü bir muskaydı. Batı kültürüne at nalını 4. yüzyılda sokan ve onu iyi talihin sembolü sayanlar Yunanlılar olmakla beraber efsaneler, at nalını alıp kötülüğe karşı bir güç olarak kapının üstüne astıran Aziz Dunstan’a itibar ediyor.

Rivayete göre 959’da Canterbury’nin başpiskoposu olacak olan demirci Dunstan’ın yanına günün birinde bir adam geldi ve Dunstan’dan, şüphe uyandıracak bir biçimde ayrı ayaklarına at nallarını takmasını istedi. Dunstan hemen müşterisinin Şeytan olduğunu anladı. Adama, bu isteğini yerine getirebilmek için kendisini duvara zincirlemesinin gerektiğini izah etti. Aziz kasıtlı olarak işini öyle acı verecek şekilde yaptı ki zincirle bağlı olan şeytan hiç durmadan ondan merhamet diledi. Dunstan ise bundan böyle kapısının üstünde at nalı asılı olan hiçbir eve girmeyeceğine dair yemin edene kadar onu serbest bırakmayı reddetti.

Onuncu yüzyılda bu öykünün ortaya çıkmasından itibaren Hristiyanlar at nalına, onu kapı üzerine ve daha sonra hem tılsım, hem de tokmak olarak iki işe yaradığı kapının ortasına asarak hürmet ettiler. İşte nal şeklindeki tokmağın kökeni! Ayrıca bir zamanlar Hristiyanlar Mayıs’ın 19’unu Aziz Dunstan’ın ziyafet günü olarak at nalı oyunları ile kutluyordular.

Yunanlılara gelirsek, at nalının sihirli gücünün kaynağı başka faktörlerdi. At nalı demirden yani kötülüğü uzak tuttuğuna inanılan elementten yapılırdı ve uzunca bir süre bereket ve iyi talih sembolü olduğuna inanılan hilal şeklindeydi. Romalılar da bu nesneyi hem pratik olarak atlar için kullandılar, hem de bir tılsım olarak. At nalının sihirli gücüne duydukları inanç da bu batıl inancı Aziz Dunstan’la özdeşleştiren Hristiyanlara geçti.

Cadılardan korkulan Ortaçağ’da at nalına bir güç daha eklendi. Cadıların atlardan korktukları için süpürgeler üzerinde seyahat ettiklerine inanıldı. Ve nasıl ki haçlar vampirleri korkutuyorsa, atı

animsatan nallar da cadıları korkutuyordu. Cadı olmakla suçlanan bir kadın, tabutunun üzerine at nalı çakılıp öyle gömülürdü ki bir daha canlanmasın. Rusya’da at nalı döven bir demircinin cadılara karşı beyaz büyü kabiliyetine sahip olduğuna inanılırdı. Ayrıca evlilik, iş ve mülkiyet anlaşmalarına ilişkin yeminler de İncil üzerine değil, at nallarının dövüldüğü örsler üzerinde ediliyordu.

At nalı her şekilde asılamazdı. Şans bitip tükenmesin diye nalın uçları yukarda olacak şekilde asılırdı.

İngiliz Adaları’nda on dokuzuncu yüzyıla kadar güçlü bir şans sembolü olarak kaldı. Aziz Dunstan efsanesine dayanan, kötülüğe ve hastalığa karşı söylenen popüler İrlanda dizeleri şöyledir: “Baba, Oğul ve Kutsal Ruh! Şeytanı direğe çivile.” 1805’de Trafalgar Savaşı’nda İngiliz Amiral Lord Horatio Nelson ulusunun düşmanlarıyla karşı karşıya geldiğinde bir at nalını, emri altındaki Zafer adlı geminin direğine astırdı. Anısına 1849’da Londra’nın Trafalgar Meydanı’na Nelson Anıtı’nın dikildiği askeri zafer, Napolyon’un İngiltere’yi işgal etme rüyasını sona erdirdi. At nalı İngiliz halkına şans getirmiş olabilir ama Nelson’un kendisi bu savaşta hayatını kaybetti.

Lades Kemiği:

MÖ 400 Öncesi, Etrurya

Gizlice dilekler tutan iki kişi kuşun kurutulmuş, V şeklindeki kemiğinin uçlarından tutup çeker. Büyük parçayı çeken kişinin dileği kabul olur. Bu gelenek en azından 2.400 yaşında ve kökeni Apeninler’in batı ve güneyini, Tiber ve Arno ırmakları arasındaki İtalyan yarımadasını işgal eden Etrüsklere dayanıyor.

Medeniyetlerinin zirve yaptığı altıncı yüzyılda, oldukça kültürlü bir halk olan Etrüskler tavuk ve horozun kâhin olduklarına inanırdı. Zira tavuk gıdaklayarak yumurtlayacağını haberini önceden veriyor; horoz ise ötüşü ile yeni bir günün şafağını müjdeliyordu. Bir kehanet yöntemi olan “tavuk kehaneti” en zor problemlere cevap bulmak için kullanılırdı. Yere Etrüsk alfabesini temsil eden yaklaşık yirmi parçaya bölünmüş bir çember çizilirdi. Her parçaya tahıl taneleri konur, çemberin ortasına da kutsal bir tavuk oturtulurdu. Tavuğun tahılı gagalaması bir dizi harfi ardı ardına üretti, bunu da bir başrahip belirli soruların cevaplarını bulmada kullanırdı.

Kutsal bir kuş öldürüldüğünde kuşun köprücük kemiği kuruması için güneşe bırakılırdı. Kâhin kuşun gücünden yararlanmak isteyen bir Etrüsk, sadece kemiği yerden alıp kırmamaya dikkat ederek okşamalıydı; böylelikle bir dilekte bulunabilirdi. İşte lades yani dilek kemiği isminin kaynağı.

İki yüzyıldan fazla bir süre Etrüskler bu kırılmamış kemiklerle dilekte bulundu. Biz ise bu batıl inancı Etrüsklerin çoğu özelliğini benimsemiş Romalılardan biliyoruz. Roma yazıları büyük parçayı almak için iki kişinin lades kemiği çekme pratiğinin basit bir arz ve talep durumundan kaynaklandığını ileri sürer: Çok az kutsal kemik, çok fazla iyilik bekleyen insan vardır sonuçta.

Peki, Etrüskler kuşun iskeletinin bütün ince kemiklerini neden lades kemiği olarak saymadı? Bu söz konusu kıtlık problemini çözerdi. Bir Roma efsanesine göre Etrüskler V şeklindeki bu kemiği sembolik nedenlerden ötürü seçmişlerdi. Diğer bir deyişle bu kemik insan kasığına benziyordu ve dolayısıyla doğumun gizemini çözebilecek bir hayat kaynağı sembolüydü.

Bütün bunları hesaba katarsak bize Etrüsk lades kemiği batıl inancından daha fazlası kaldı. Kökenbilimciler “İyi şanslar” anlamındaki tabirin önceleri lades kemiği çekme savaşında büyük

parçaya sahip olan kişiye söylendiğini iddia etmekte.

Lades kemiği batıl inancını İngiltere'ye getiren Romalılarıdır. Hacılar Yeni Dünya'ya gidene kadar tavuğun köprücük kemiğini kırma yaygın bir gelenek haline geldi. Amerika'nın ormanlık kuzeydoğu sahilinde karşılaştıkları vahşi hindilerin köprücük kemiklerini tavuklara benzer bulan Hacılar, hindi lades kemiği geleneğini başlattılar ve aynı zamanda bunu Şükran Günü kutlamalarının bir parçası haline getirdiler. Koloni folkloru, 1621'de kutlanan ilk Şükran Günü'nde lades kemiklerinin kapışıldığını ileri sürer (Bkz. Şükran Günü). Böylelikle dolambaçlı bir yoldan eski Etrüsk inancı bir Amerikan kutlamasının parçası haline gelmiş oldu.

Vur Tahtaya:

MÖ 2000, Kuzey Amerika

Ağaca dokunmanın güvende olmak demek olduğunu imleyen kovalamaca oyununu oynayan çocuklar aslında bilmeden Kuzey Amerika Yerlilerince başlatılmış dört bin yıllık bir geleneği sürdürüyor.

Modern kovalamaca oyununda da ağacın aşağı kısmı güvenli bir liman görevi görür. Tarihsel olarak baktığımızda ise dokunulacak ağaç aslında gücü, muazzam yüksekliği ve kutsal güçleri dolayısıyla hürmet edilen meşe ağacıdır. Üstelik bugün bir kimse umut dolu bir öngöründe bulunup tahtaya vurursa bu tahta geleneksel olarak meşe olmalıdır.

Meşe ağacını çevreleyen kültler oldukça eskiye dayanır. Bunlar MÖ 2000 civarında Kuzey Amerika yerlileri ve daha sonra da Yunanlılar arasında, birbirlerinden habersizce türemiştir. Her iki kültür de meşe ağacına sıklıkla yıldırım düştüğünü gözlemlediklerinden bunun gökyüzü (Kızılderililer) ve yıldırım (eski Yunanlılar) tanrısının evi olduğuna farz ederdi.

Kuzey Amerika Yerlileri bu batıl inancı bir adım daha ileri götürdü. Gelecekteki bir başarı, savaş zaferi veya bereketli bir hasat hakkında önceden övünmenin kötü şans olduğuna ve bu olayların hiçbir zaman gerçekleşmeyeceğini hemen hemen garantilediğine inanırlardı. Kasıtlı veya kazara yapılan bir övünme yüzünden başa gelecek bu uğursuz ceza, meşe ağacının zeminine vurularak etkisiz kılınabilirdi. Böylelikle kişi gökyüzü tanrısıyla iletişim kurmuş ve ondan af dilemiş oluyordu.

Ortaçağ boyunca Avrupa'da Hristiyan âlimleri, tahtaya vurma inancının aslında MS 1. yüzyılda doğduğunu ve İsa'nın tahta bir haç üzerinde çarmıha gerilmesi olayına dayandığını iddia etti. Tahtaya vurmak da "Tanrım lütfen dileğim kabul olsun," gibi bir dilek duasına eşdeğerdi. Fakat günümüz âlimleri, Avrupa'daki bütün katedrallerde gerçek çarmıhtan bir parça bulunduğu safsatası gibi bu iddianın da gerçekdışı olduğunu söylemekte. Dolayısıyla söz konusu tahta kutsal emanetlere gösterilen Katolik hürmeti, tahta karşısında huşu içinde kalma geleneğinden doğmadı. Daha ziyade çok çok eski pagan inancını taklit etti, değiştirdi ve pekiştirdi.

Diğer kültürler farklı ağaçlara saygı gösterdi, vurdu ve dua etti. Amerikalı Yerlilerin ve eski Yunanlıların favorisi meşe ağacıyken Mısırlılar için çınar ağacı kutsaldı. Eski Germen kabilelerinde ise tercih dişbudak ağacı yönündeydi. Sadelik yanlısı Hollandalılar da tahtaya vurma inancına itibar ederlerdi ama onlar için tahtanın ne olduğu önemli değildi. Önemli olan tahtanın cilasız, boyanmamış ve oyulmamış olması, kısacası herhangi bir şekilde süslenmemiş olmasıydı. Ağaç kültlerine tarih boyunca rastlanır; bu kültler, aynı zamanda ökseotunun altını öpme (bkz Ökseotu) gibi birçok modern batıl inanç pratiğinin de kökenini teşkil eder.

Talihin dönmemesi için tahtaya vurma geleneği Amerika'ya sanılanın aksine Amerikalı yerlilerin inancından değil de Romalılara ve sonradan Britanyalılara geçen Yunan inancından gelmiştir. Zamanla, civarda meşe olmadığında herhangi bir tahtaya vurmak yeterli hale geldi. Hele hele günümüzün, plastik ve laminatla kaplı yüksek teknoloji dünyasında gerçek tahta her zaman el altında olmasa dahi tahtaya vurma inancı tüm hızıyla sürmektedir.

Dört Yapraklı Yonca:

MÖ 200, İngiliz Adaları

Yonca genellikle üç yapraklıdır ve başka faktörlerden ziyade bu, dört yapraklı yoncanın nadir olması onu güneşe tapan eski İngiliz Druid rahiplerince kutsal kıldı.

Keltçe adı, “meşe kâhini” (oak-wise) veyahut “bilen meşe ağacı” anlamına gelen *dereu-wid* olan Druidler tapınma mekânı olarak sıklıkla meşe ormanlarına giderlerdi. Dört yapraklı yoncaya sahip kişinin etrafı çevreleyen şeytanları görebilir hale geldiğine ve sihirli sözcükler aracılığıyla bunların uğursuz etkilerini önleyebileceğine inanırlardı. Bu iyi şans muskasının kökeniyle ilgili bilgimiz, rahip, öğretmen ve hâkim olarak görev yapan Keltlerin eğitilmiş sınıfının diğer inançları ve davranışlarıyla ilgili sahip olduğumuz bilgi gibi esas olarak Jül Sezar'ın yazılarına ve İrlanda efsanelerine dayanmaktadır.

Druidler yılda birkaç kez Britanya Adaları ve Galya boyunca kutsal meşe ormanlarında toplanırdı. Buralarda insanlar arasındaki hukuki anlaşmazlıklar düzeltilirdi, hasta olan ya da savaşta ölme riskine sahip kişiler için de insan kurban edilirdi. İnsanlarla doldurulmuş iri, sazdan kafesler yakılırdı. Druid rahipleri kurban etmek için suçluları tercih etse de kanun ve düzenin hâkim olduğu dönemlerde masum insanları ateşe verdiler. Ruhun, ölümsüzlüğü ve öldükten sonra yeni doğan birine geçişi öne çıkan dini doktrinlerinden biriydi. Orman ayinini sona ermeden önce, aile içinde uyumu koruduğuna inandıkları ökseotu dalları toplarlar; dört yapraklı yonca bulmaya çalışırlardı.

Dört yapraklı yoncalar artık nadir sayılmaz. 1950'lerde bahçe mühendisleri dört yapraklı yonca tohumları geliştirdi. Bugün seralarda milyonlarca yetiştirilmesi, mutfak pervazlarındaki saksıları doldurması kolay. Ancak bu onun şans değerini azaltırken bizi de ondan bir tane bulmanın vereceği heyecan ve mutluluktan mahrum ediyor.

Baş Parmaklar Yukarı:

MÖ 500, Etrurya

Günümüzde bir “başparmaklar yukarı” hareketi onayı, cesareti veya dayanma iradesini ifade etmektedir. Ancak bu hareket MÖ 4. yüzyıldaki bir Etrüsk gladyatörüne daha fazlasını ifade ediyordu, “Hayatını bağışla” demekti. Öte yandan bugün “başparmaklar aşağı” işareti bir şey onaylamamak anlamına gelirken Etrüsklerde onay vermeme istisnasız ölümdü.

Romalılarca benimsenen Etrüsk “başparmak kuralı”nın anlamı bizim modern el hareketimizinkine yakındır. Mısırlılar da anlam olarak bizimkine yakın bir başparmak dili geliştirmişlerdi. “Başparmaklar yukarı”nın Mısır versiyonu umut ya da zaferi işaret ederken, “başparmaklar aşağı” kötü niyet ya da yenilgi anlamına gelmekteydi.

Peki, bu kültürlerde neden başparmak işaret eden parmak haline geldi?

Jül Sezar'ın zamanında Romalı tarihçiler el hareketlerinin açıklamalarını ilk kez yazılı halde sundu. Bir bebeğin sıklıkla dünyaya, başparmakları yumruklarının içerisine sıkıştırılmış olarak geldiğini gözlemlediler. Bebek çevresindeki uyarıcılara tepki verdikçe başparmaklar yukarı dönük halde serbest bırakılıp eller yavaşça açılır. Ölüm esnasında ise sanki bir çemberi tamamlarmışçasına eller aşağı dönük başparmakları kapatarak büzülür. Dolayısıyla Romalılar için “başparmaklar yukarı” yaşamın teyidiyken “başparmaklar aşağı” ölüme işaret etmekteydi.

Çok Yaşa!

6. Yüzyıl, İtalya

Almanlar “Gesundheit” der; İtalyanlar “Felicita”; Araplar el sıkışır ve saygıyla başlarını eğler. Her kültür hapşırmanın hapşıran kişinin tehlikede olduğunu ortaya koyduğuna inanır.

Yüzyıllar boyunca insan, hayatın kaynağı olan ruhun kafanın içinde yer aldığına ve bir hapşırığın kazara bu yaşam gücünü kovabileceğine inandı. Bilhassa ölüm yatağındaki bir hastanın hapşırığı bu şüpheyi kuvvetlendiriyordu. Hapşırmamak için elden gelen her şey yapılırdı. Kasıtsız veyahut bastırılmamış bir hapşırık ise hemencecik iyi şans ilahileriyle karşılanırdı.

Aydınlanma 4.yüzyılda Aristoteles'in ve “tıbbın babası” Hipokrat'ın öğretileriyle ortaya çıktı. Her iki Yunan âlimi de hapşırığın, burun deliklerinden içeri sokulan yabancı ve rahatsız edici maddelere kafanın verdiği bir reaksiyondan ibaret olduğunu açıkladılar. Var olan hastalıkla ilişkili hapşırığın ise ölüm habercisi olduğunu gözlemlediler. Bu kötüye alamet hapşırıklar için “Uzun yaşa inşallah!”, “Sağlığın iyi olsun inşallah!” ve “Jüpiter seni korusun!” gibi dualar önerdiler.

Yaklaşık bir asır sonra Romalı doktorlar hapşırıkla ilgili bu geleneksel bilgilere ve batıl inançlara el attı.

Romalılar, normalde sağlıklı olan bir kişinin hapşırmasının, vücudunun, son hastalıklardan kalma kötü ruhları kovma girişimi olduğu görüşünü savundu. O yüzden hapşırığı tutmak hastalığın vücutta barınmasını devam ettirecek; zayıflığa ve ölüme davetiye çıkaracaktı. Sonuç olarak Roma İmparatorluğu'nu bir hapşırma modası sarmış; hapşırık sonrası söylenmek üzere (örneğin gürleyerek hapşırana “Tebrikler”, hapşırmak üzere olup da kıvrana da “Sana iyi şanslar” gibi) bir dolu yeni dua türemiş oldu.

Hristiyan tabiri “Tanrı seni korusun (veya kutsasın)” ise farklı bir kökenden gelir. Bu, 6. yüzyılda Papa Büyük Gregori hükümlerinde, bir papalık emriyle başladı. Belirtisi şiddetli, kronik bir hapşırma olan bulaşıcı bir salgın İtalya'yı baştanbaşa kasıp kavuruyordu. Salgın o kadar öldürücüydü ki insanlar hastalığın belirtilerini gösterir göstermez ölüyorlardı. Böylelikle hapşırık kaçınılmaz ölümle eşdeğer hale geldi.

Papa Gregori sağlıklı insanlardan hastalar için dua etmelerini rica etti. Ayrıca ne kadar iyi niyetli de olsa gündelik söylenen “Sağlığın iyi olsun inşallah” gibi deyişlerin daha acil ve yerinde olan “Tanrı seni korusun” duasıyla değiştirilmesini emretti. Şayet duayı dile getirecek biri yoksa o zaman hapşıran kişi “Tanrım bana yardım et!” diye haykırmalıydı.

Papa Gregori'nin hapşırık sonrası duaları Avrupa boyunca salgınla el ele vererek yayıldı ve de hapşırığa karşı takınılan ciddiyet, günümüze kadar gelen yeni bir tabirde yakalandı: “ Hapşırmaya değmeyecek bir şey (Not to be sneezed at)” Bugün biz bunu söylemiş olduğumuz şeyin ne kadar ciddi

olduğunu vurgulamak için kullanıyoruz. Tabii tabirin tarihini bilmeden kelimeler pek anlaşılır gözüküyor.

Kırık Ayna:

1. Yüzyıl, Roma

En yaygın kötü şans inançlarından biri olan ayna kırma cam aynaların olmadığı dönemlere dayanıyor. Bu inanç dini ve ekonomik etmenlerin bir birleşiminden ortaya çıktı.

Eski Mısırlılar, İbraniler ve Yunanlılarca kullanılan ilk aynalar pirinç, bronz, gümüş ve altın gibi cilalı metallere yapılıyor ve tabii ki kırılmıyorlardı. Daha MÖ 6. yüzyıl gelmeden Yunanlılar kehanetlerde bulunmak için “catoptromancy” denilen ayna falına bakmaya başlamıştı. Bunun için de suyla doldurulmuş sığ, cam veya toprak kaplar kullanıyorlardı. Aynı Çingenelerin kristal küresi gibi Romalılarda da cam su kabının görüntüsünü yansıttığı kişinin geleceğini gösterdiğine inanılırdı. İşaretler “ayna kâhini”nce okunurdu. Eğer aynalardan biri kayıp kırılırsa kâhinin hemen yorumu ya kabı tutan kişinin geleceğinin olmadığı yani yakında öleceği ya da onu gelecekte çok kötü olayların beklediği yönündeydi.

Romalılar MS 1. yüzyılda bu kötü şans inancını benimsedi. Tabii ona kendi yorumlarını da eklediler. Yani bugün bizim de kanıksamış olduğumuz anlamı. Yedi yıllık dönem içinde kişinin sağlığının değiştiğini savundular. Aynalar kişinin görüntüsünü diğer bir deyişle sağlığını yansıttığından kırık bir ayna yedi yıl hastalığa ve talihsizliğe alametti.

Bu batıl inanç on beşinci yüzyıl İtalya’sında pratik, ekonomik bir uygulamaya dönüştü. Gümüş arkalıklı ilk düz, cam aynalar bu sıralarda Venedik’te üretilmişti (Bkz Ayna). Pahalı oldukları için özenle tutuluyorlardı. Aynalarını temizleyen hizmetçilereyse bu yeni hazinelerden birini kırmanın ölümden de beter olduğu, yedi yıl uğursuzluğa davetiye çıkardığı ve buna göre ayaklarını denk almaları gerektiği söyleniyordu. Batıl inancın böyle etkili olması Avrupa’da kuşaklar boyunca kötü şans inancının yoğunlaşmasını sağladı. 1600’lerin ortasında İngiltere ve Fransa’da ucuz aynalar üretilene kadar kırık ayna inancı çoktan yayılmış ve gelenek içerisindeki sağlam yerini almıştı.

On üç Sayısı:

Hristiyanlık Öncesi Dönem, İskandinavya

Araştırmaların gösterdiğine göre bütün kötü şans inançlarının içerisinde on üç sayısı, bugün insanları sayısız biçimde etkilemektedir.

Örneğin Fransızlar ev adreslerinde 13’ü kullanmaz. İtalya’da Milli piyango on üçü dâhil etmez. Ulusal ve uluslararası havayolları ise uçaklarda on üçüncü sıra koltukları atlar. Amerika’da gökdelenlerde, katlarda, kooperatiflerde ve apartmanlarda katlar on ikiyi on dört takip edecek şekilde numaralandırılıyor. Son zamanlarda bu batıl inancın gücünü ölçmek için bir deney yapıldı: Yeni, lüks bir apartmanda bir kat geçici olarak on üç sayısı ile numaralandırılmıştı. Diğer katlardaki bütün daireler tutulmuş, sadece on üçüncü katta birkaç daire kalmıştı. Fakat onlar, ancak kat numarası 12-B olarak değiştirildiğinde tutuldu.

Peki, bu “triskaidekaphobia” olarak bilinen on üç sayısı korkusu nerden çıktı?

Bu kavram en azından Hristiyanlık öncesi İskandinav mitolojisine kadar uzanıyor. Valhalla’da on

iki tanrının davetli olduğu bir ziyafet vardır. Kötülük ve kavga tanrısı olan Loki buraya davetsiz geldiğinden sayıyı on üçe çıkarmış olur. Loki'yi ziyafetten defetmek adına başlayan mücadelede ise en sevilen tanrı olan Balder öldürölür.

Bu, on üç sayısını kuşatan uğursuzluğa göndermede bulunan en eski yazılı kaynaklardan biridir. Söz konusu batıl inanç İskandinavya'dan güneye ve bütün Avrupa'ya yayıldı. Hristiyanlığa kadar da Akdeniz civarındaki ölkelerde iyice yerleşmiş oldu. Fakat bu inancın pekişmesi halkbilimcilerce tarihin en meşhur yemeğiyile dayandırılıyor. Diğer bir deyişle İsa'nın son yemeğiy. İsa ve havarileri toplam on üç kişiy ediyordu ve de yirmi dört saatten bile az bir süre içerisinde İsa çarmıha gerildi.

Mitoloji uzmanları İskandinav efsanesini Hristiyan yemeğinin öncüsü olarak görüyor; hain Yahuda ile kötölük, kavga tanrısı Loki, öldürölün Tanrı Balder ile çarmığa gerilen İsa arasında paralelliklerin altını çiziyor. Tartışma götürmez olan ise Hristiyanlıkla beraber akşam yemeğine on üç kişiy çağırmanın felaket alameti haline gelmesidir.

Her batıl inançta olduğu gibi inanç bir kere yerleşmeyegörsün, insanlar bilinçli ya da bilinçsizce öngörölün olayların meydana gelmesini bekliyor. Örneğiy 1798'de bir İngiliz dergisi olan *Gentelman's Magazine* günün sigorta istatistik tablolarından alıntıda bulunup bir bölümde ortalama her on üç kişiden birinin yıl içerisinde öleceğiyi açığa çıkardı ve böylece on üç inancının fitilini ateşlemiş oldu. Şüphesiz önceki ve sonraki sigorta tabloları başka veriler sunmuş olacaktı. Yine de birçok İngiliz için bu, bilimin batıl inancı doğrulamasından öte bir şey değildi.

İronik olarak Amerika'da ise on üç şanslı sayı olarak görülür. Zaten birçok ulusal sembolün de parçasıdır. Örneğiy Amerikan dolarının arkasında tamamlanmamış piramit on üç basamaklıdır; kel kartal bir pençesiyle on üç yapraklı ve on üç meyveli bir zeytin dalını ve diğer pençesiyle de on üç tane oku tutar; kartalın başının üstünde de on üç tane yıldız vardır. Tabii bütün bunlar batıl inançla ilişkili olmayıp sadece ölkenin on üç kolonisi anısına uğurlu birer semboldür.

On üçüncü Cuma

Günlerin en uğursuzunu açıklamak uğrunda gösterilen çaba, o gün olacağı iddia edilen korkunç olaylar üzerinde yoğunlaşıyor. Geleneğe göre on üçüncü Cuma Havva, Âdem'in aklını elmayla çeldi; Nuh'un gemisi büyük tufanda seferine başladı; Babil Kulesi'ni dillerin karmaşıklığı vurdu; Süleyman'ın tapınağı yıkıldı ve de İsa çarmıha gerildi.

Bu batıl inancın asıl kökeni ise yine bir İskandinav miti gibi gözükmetedir.

Cuma yani İngilizce Friday, ismini özgür ruhlu aşk ve bereket tanrıçası Frigga'dan almaktadır. İskandinav ve Germen kabileleri Hristiyanlığı kabul ettiklerinde Frigga cadı olarak suçlanıp bir dağın tepesine sürgün edildi. Her cuma günü bu intikam dolu tanrıçanın on bir tane cadı ve şeytanla beraber -toplam on üç kişiy- bir toplantı düzenlediğine ve gelecek haftaki kaderin kötü oyunlarının bir planını hazırladığına inanılırdı. Dolayısıyla yüzyıllar boyunca İskandinavya'da Cuma günü "Cadıların Tatil Günü" olarak bilindi.

Kara Kedi:

Orta Çağ, İngiltere

Bahis batıl inançlar olunca bir kimsenin önünden kara kedi geçmesinden duyulan korkunun kökeni diğerlerine göre yakın bir zamana dayanır. Ayrıca ortaya çıktığı yer de MÖ 3000 civarında ilk

evcilleştirildiği, dolayısıyla kedi için kutsal sayılan Mısır'ın tümüyle karşıtıdır.

Kara kediler dâhil bütün kediler eski Mısırlarca el üstünde tutulurdu. İncitilmelerinin veya öldürülmelerinin yasalarla karşısına geçilmişti. Kedilere tapınma o kadar benimsenmişti ki hayvanın ölümü durumunda bütün aile yas tutardı. Zengin ya da fakir herkes kedilerinin leşlerini, ipeklerle sarıp bronz ve tahta -Mısır'da kereste nadirdi- gibi değerli maddelerden yapılmış kutularının içine yerleştirerek mumyalardı. Bütün kedi mezarlıkları arkeologlarca kazılarak ortaya çıkarıldı.

Bir kedinin sayısız kere yüksekte düşüp hiç yara almamasından etkilenen Mısırlılar, kedinin dokuz canı olduğu inancının doğmasına yol açtı.

Kedinin şöhreti uygarlıklar boyunca yayıldı. İki bin yıldan daha eski olan Sanskrit yazıları Hint toplumunda kedilerin rollerinden bahseder. M.Ö 500 civarında Çin'de Konfüçyüs'ün çok sevdiği bir kedisi vardı. MS 600'lerde de Muhammed peygamber kucağında bir kediyle beraber vaaz verirdi ve yine aynı dönemde Japonlar kutsal el yazmalarını korumak için pagodalarında kediler tutmaya başladı. Söz konusu yüzyıllarda bir kimsenin önünden kedi geçmesi iyi şansa işaretti.

Kedilerden, özellikle kara kedilerden korkma ilk olarak Ortaçağ'da Avrupa'da, bilhassa da İngiltere'de ortaya çıktı. Bağımsız, inatçı ve sinsi karakterlerine ek olarak büyük şehirlerde hızlıca çoğalmaları kedilerin gözden düşmesine katkıda bulundu. Sokak kedileri sıklıkla fakir, yalnız yaşlı kadınlar tarafından beslenirdi ama cadı histerisi Avrupa'da egemen olmaya başladığında bu evsiz kadınların çoğu kara büyü yapmakla suçlandı. Onların yoldaşları kediler (özellikle kara olanları) de cadılarla ilişkilendirilmeye başlandı.

İngiliz kedi kültüründe popüler bir hikâye dönemin bakışını güzelce yansıtmakta. 1560'larda Lincolnshire'da aysız bir gece, babayla oğul birdenbire önlerinden bir deliğe fırlayıveren küçük bir yaratık tarafından korkutulmuştu. Deliğe taşlar fırlatırken kedinin, hızla ama tökezleye tökezleye, kasabalıların cadı olduğundan kuşkulanan bir kadının bitişihteki evine girdiğine şahit oldular. Ertesi gün babayla oğul sokakta bu kadınla karşılaştı. Kadının yüzü yara bere içinde, kolu ise sargıdaydı. Ayrıca topallayarak yürüyordu. O günden sonra Lincolnshire'da bütün kara kedilerin aslında geceleri şekil değiştiren cadılar olduğuna inanılmaya başlandı. Bu inanç iyice yerleşti ve hatta cadıların sokaklarda fark edilmeden kolayca dolaşabilmeleri için kendilerini kedilere dönüştürdükleri inancı Salem cadı avları boyunca Amerika'da da hâkim oldu.

Böylece bir zamanlar değerli olan bir hayvan korkulan ve aşağılanan bir yaratık haline geldi.

Ortaçağ'ın sonlarına doğru çoğu toplum kedilerin neslini tüketmeye çabaladı. Cadı korkusu paranoyaya dönüştükçe bir sürü masum kadın ve zararsız hayvan kazıklarda yakıldı. Gözleri çok parlak, yüzü kurnazca ve hareketleri, davranışları itibariyle olgun görülen bir bebek ilerde gündüzleri cadı geceleri kedi olacak bir ruh barındırdığı korkusuyla kurban edilirdi. Fransa'da 1630'larda Kral On Üçüncü Louis bu utanç verici uygulamaya son verene kadar her ay binlerce kedi yakılırdı. Avrupa'nın her tarafında yüzyıllar boyunca kara kediler katledilmiş olmasına rağmen siyah renk geninin türden silinmemiş olması oldukça şaşırtıcıdır. Tabii o da kediler dokuz cana sahip değilse.

Yazı Tura:

MÖ 1. Yüzyıl, Roma

Eski zamanlarda insanlar, hayatla ilgili büyük kararları tanrıların alması gerektiğine inanırlardı. Bu

suretle tanrıları, önemli sorularına kesin bir dille “evet” veya “hayır” şeklinde cevap vermeleri yönünde teşvik etmek için bir sürü akıllıca kehanet yöntemi icat ettiler. İdeal bir şekilde evet/hayır cevaplarına uygun olan sikkeler ilk Lidyalılarca basılmalarına rağmen önceleri karar almada kullanılmıyorlardı.

Dokuz asır sonra yazı tura atma pratiğini başlatan Jül Sezar’dı. Roma sikkesinin bir tarafında Sezar’ın kafası vardı, böylece bu taraf yani tura -özellikle de Sezar’ın kafası- bir tartışmanın kazananını veyahut da tanrılardan gelen olumlu yönde bir cevabı gösteriyordu.

Sezar’a saygı öyle bir boyuttaydı ki mülkiyet, evlilik veya suç ile alakalı ciddi davalar bile yazı tura atmayla rayına oturtuluyordu. Üste gelen Sezar’ın kafası o esnada orada olmayan imparatorun, belli bir kararı onayladığı, alternatifine ise karşı olduğu anlamına geliyordu.

Tuz Dökme:

MÖ 3500, Yakındoğu

İnsanın ilk baharatı olan tuz, yeme alışkanlıklarını öylesine değiştirdi ki bu değerli ürünü dökme eyleminin kötü şansla eşdeğer olması aslında hiç de şaşırtıcı değildir.

Tuzun kazara dökülmesinin ardından kötü şans etkisiz kılma adına, dökülen tuzdan bir tutamını sol omuz üzerinden atmak eski Sümerlilerin, Mısırlıların, Asurluların ve sonradan da Yunanlıların bir uygulaması haline geldi. Romalılar için de tuz hem yemekleri lezzetli hale getirdiğinden hem de yaraları iyileştirdiğinden çok değerliydi. Hatta Romalılarca bugün bizim dilimizin de parçası olmuş birçok deyim türetilti. Mesela Romalı yazar Petronius, *Satriycon*’da özel ödenek olarak *salarium* ismindeki tuz payı kendilerine ödenen (İngilizce “gelir” anlamındaki “salary” kelimesinin kökeni budur) Romalı askerleri aşağılamak için kullandığı “tuzuna değmez” (not worth his salt) sözü “beş para etmez” deyiminin babasıdır.

Arkeologlar, Avrupa’da yaşayan insanların, MÖ 6500’e kadar kıtada keşfedilmiş ilk tuz madenleri olduğu düşünülen Avusturya’daki Hallstein ve Hallstatt yataklarında aktif bir şekilde madencilikle uğraştıklarını biliyorlar. Bugün tabii ki tuz (İngilizce’de salt) şehri anlamına gelen Salzburg’a yakın bu mağaralar önemli turist noktalarındandır. Tuz suyu arındırır, eti ve balığı muhafaza eder ve yemeğin lezzetini arttırırdı. Ayrıca İbraniler, Yunanlılar ile Romalılar da tuzu kullanırlardı.

Tuza gösterilen hürmet ve tuzun dökülmesinin sebep olduğu şeyler Leonardo da Vinci’nin *Son Akşam Yemeği* tablosunda etkileyici bir şekilde yakalanmıştır. Resimde Yahuda sofraya tuzunu döker ve bir anlamda yakın gelecekte İsa’ya ihanetinin yol açacağı trajedinin habercisi olur. Gerçi tarihsel olarak *Son Akşam Yemeği*’nde tuzun dökülüp dökülmediğine dair bir delil mevcut değildir. Leonardo bu yaygın inancı, sahneyi daha da dramatize etmek için, maksatlı olarak kullanmıştır. Dolayısıyla bu klasik tablo, tuz dökme ve sofradaki on üç konuk olmak üzere iki tane kötülük alametini barındırmaktadır.

Kapalı Yerde Şemsiye Açmama:

18. Yüzyıl, İngiltere

Şemsiyeyi kuşatan batıl inançlar, papirüs ve tavus kuşu tüyleriyle özel olarak tasarlanmış şemsiyelerine dini bir önem atfeden Mısırlılarla başlamıştır. Bu şemsiyelerle yağmurdan korunmak gibi bir niyetleri yoktu. Zira yağmur kurak Mısır’da nadir görülen ve yağınca da tanrının kutsaması

sayılan bir olaydı. Zaten şemsiyeler de daha ziyade yakıcı güneşe karşı gölge etme görevi görüyordu (Bkz. Şemsiye).

Mısırlılar gökyüzünün gökyüzü tanrısı Nut tarafından yaratıldığına inanırdı. Sadece parmak uçları yere değecek şekilde gövdesi gezegenin etrafını bir şemsiye gibi sarıyordu. Dolayısıyla insanların yaptığı şemsiyeler Nut'un küçük, dünyevi birer kopyası olarak görülürdü ve yalnızca asillerin başları üzerinde tutulmalıydı. Şemsiyenin dışarıya vuran gölgesi kutsal addedilirdi; halktan biri eğer kazara da olsa bu gölgeye adım atarsa bu hem bir küfür hem de kötü şans habercisi sayılırdı (Bu inanç, kralın gölgeğine bir ayağın bile girmesini onur kabul eden Babillilerce tersine çevrildi).

Halkbilimciler kapalı yerde açılan şemsiyenin kötü şans getirdiği inancının yakın bir tarihe ve faydacı bir gerekçeye dayandığını iddia etmekte. 18. yüzyılda İngiltere'de metal telli, su geçirmez şemsiyeler, yağmurlu günlerin sıradan bir görüntüsü haline gelmişti. Ama bu şemsiyelerin bükülemeyen hantal yay mekanizmaları nedeniyle içerde açılmaları bir hayli riskliydi. Zira sert telli bir şemsiye küçük bir odada açıldığı takdirde bir yetişkini veya bir çocuğu ciddi bir şekilde incitebilir ya da eşyaları kırıp dökebilirdi. En küçük bir kaza bile sonrasında hoş olmayan kelimeler sarf edilmesine ya da ciddi kavgalara sebep olduğundan bu batıl inanç, kapalı yerlerde şemsiye açılmasının bir nevi caydırıcısı olarak ortaya çıktı.

Günümüzde devamlı yanı başımızdaki radyoların, televizyonların ve gazetelerin hava tahminleriyle şemsiye inancı da şekil değiştirdi. Hâlâ bir tehlike teşkil etse de içeride şemsiye açmak artık kötüye alamet değil. Daha çok, bu inanç hava tahminlerinde yağmur gözüken bir sabah, gün boyunca yağmur yağmamasını garantilemenin bir yolunun işe şemsiyenizi yanınızda taşımak olduğu bir şekle büründü. Öte yandan şemsiyenizi evde bıraktığınız takdirde emin olun ki yağmura yakalanacaksınız. Gördüğünüz gibi batıl inançlar inceden inceye, hiç fark ettirmeden ve hatta sıradan bir hal alarak günlük konuşmalarımıza ve eylemlerimize sızmış haldeler.

Merdiven Altından Yürümeme:

MÖ 3000, Mısır

İşte kökeni pratik bir tavsiye olan bir batıl inanç. Yani merdiven altından geçilmemeli; ne de olsa işçinin birinin yere düşen herhangi bir aleti öldürücü bir silaha dönüşebilir.

Esasen bu inancın kökeninde pratiklik adına bir şey yoktur. Duvara dayalı bir merdiven üçgen şekli meydana getirir ki bilindiği üzere üçgen birçok toplumun sıkça kullanmış olduğu kutsal üçlünün bir ifadesidir. Mesela firavunların piramit mezarları üç kenarlı düzlemlere dayanıyordu ve halktan birinin üçgen kemerlerin arasından geçmesi kutsal alana meydan okuma anlamına gelmekteydi.

Mısırlılar için merdiven iyi şans sembolüydü. Zira güneş tanrısı Osiris'in Karanlıklar tanrısınca hapsedilmesini bir merdiven önlemişti. Ayrıca merdiven tanrıların gökyüzüne çıkmasını tasvir etmek için çokça tercih edilen bir resimsel öğeydi. Mısır krallarının mezarlarına da gökyüzüne rahatlıkla çıkabilsinler diye merdivenler yerleştirilirdi.

Yüzyıllar sonra İsa Mesih'in takipçileri bu merdiven inancını ele geçirdi ve İsa'nı ölümü ışığında yeniden yorumladı. Artık merdiven altından yürümek uğursuzluktu, çünkü İsa'nın çarmığına bir merdiven dayanmıştı bu da merdivenin alçaklık, ihanet ve de ölüm sembolü olması için yeterliydi. 1600'lerin İngiltere ve Fransa'sında suçlular Gallows yolunda "Groom of the ladder" denilen cellâtlar merdivenin etrafından dolaşırken, onlar altından geçmeye zorlanırlardı.

Eski kültürlerin her zaman en korkulan batıl inançlarına karşı panzehirleri mevcuttu. Kazara merdiven altından geçen veyahut başkalarına yol vermek için öyle yapmaya zorlanan kişi için *tavsiye* edilen Roma panzehiri *fico* işaretiydi. Bu uğursuzluğu etkisiz kılan hareket eli yumruk yapıp başparmağı işaret ve orta parmak arasından dışarı çıkararak yapılıyordu. O esnada yumruk merdivene doğru savrulurdu. Bunu bugün uygulamak isteyen kişinin bilmesi gereken ise *fico*'nun ayrıca Roma'da, harekete eşlik eden sözün sesçe *fico*'dan pek farklı olmadığı, dahası orta parmak işaretinin öncüsü olduğuna inanılan bir fallik sembolü olmasıdır.

Nazar:

İlkçağ, Yakındoğu ve Avrupa

“Pis pis bakma”, “delici bakış”, “can alıcı bakış”, “keskin bakışlı” en evrensel korkulardan birine yani nazara ilişkin en çok kullanılan ifadelerden birkaçı sadece.

Nazar inancı hemen hemen her kültürde bulunur. Eski Roma'da kem göze sahip profesyonel büyücüler bir kişinin düşmanlarını büyülemek için kiralanırdı. Bütün Çingeneler kem gözlü olmakla suçlanırdı. Bu, Hindistan ve Yakındoğu boyunca da baya yaygın ve insanların çokça çekindiği bir olaydı. Ortaçağ gelene kadar Avrupalılar nazara maruz kalmaktan o kadar çok korkarlardı ki şaşkın, çılgın veya kurnaz bakışlı herhangi biri kazıkta yakılmaya adaydı. Bir katarakt durumu ise ölüm anlamına gelebilmekteydi.

Peki, nasıl olur da böyle bir inanç bağımsız olarak bu kadar birbirinden farklı kültürün arasından çıkmıştır?

Halkbilimciler arasında sıklıkla kabul edilen teorilerden biri gözbebeği yansıması olayını içerir. Söz gelimi eğer bir kimsenin gözlerinin içine bakarsanız sizin küçücük görüntünüz o kişinin gözbebeğinde belirecektir. İngilizce öğrenci anlamındaki “pupil” kelimesi de Latince “küçük bebek” anlamına gelen *pupilla*'dan gelmektedir.

İlk insan kendi minyatür görüntüsünü kabiledaki diğer insanların gözlerinde görmeyi oldukça garip ve korkutucu bulmuş olmalı. Kendi benzerinin orada devamlı kalmasından ve kem göz tarafından çalınmasından korkup bir tehlikenin içinde olduğuna inanmış olabilir. Bir asırdan az bir süre önce, ilkel Afrika kabileleri arasında fotoğrafı çekilen kişinin sonsuza kadar ruhunu kaybettiği inancı da bu görüşü kuvvetlendirmektedir.

Mısırlılar nazara karşı ilginç bir panzehire sahipti; yani kohl'a, tarihin ilk maskarasına. Bunu hem kadınlar hem de erkekler gözlerine dairesel bir şekilde uygularlardı (Bkz. Göz Makyajı). Kimyasal bazlı bir metal olan antimondur. Erkekler için bileşimi kâhinler hazırlarken kadınlar antinomi formüllerini tercihen gizli maddeler de ilâve ederek kendileri hazırlardı.

Peki, maskara neden bir nazar panzehiri olsun ki?

Bugün bu konuda kimse net bir şey söyleyemiyor. Ama şu gerçek ki gözlerin etrafına sürülen koyu renk boya, güneş ışığını emer ve sonuç itibarıyla gözün içine yansıtılan ışığı minimize eder. Bu olay, oyun öncesi gözlerinin altına siyah boya süren her futbol ya da beysbol oyuncusuna tanıdık gelen bir şeydir. Acımasız çöl güneşinde epeyce vakit geçiren eski Mısırlılar bu bilgiyi önceden keşfedip maskarayı genel kanı olan güzelleşme amacından ziyade pratik ve batıl inançlarla ilişkin amaçlarla icat etmiş olabilir.

Leyleklerin Bebek Getirmesi:

İlkçağ, İskandinavya

Yeni doğmuş bir bebeğin ev halkı arasında birdenbire ortaya çıkmasını çocuklarına açıklayabilmek adına İskandinavyalı anneler çocuklarına bebeği bir leyleğin getirdiğini söylerdi. Ayrıca loğusa döneminde annenin yatıp dinlenme ihtiyacını açıklamak için de çocuklara, bebeği getiren leyleğin evden ayrılmadan önce annenin ayağını ısırıldığı anlatılırdı.

Özellikle bebeklerin evlerde doğduğu bir zamanda, bir bebeğin eve gelişini çocuklara açıklayabilme ihtiyacı anlaşılabilir bir şey, ama neden leylek?

Eski İskandinav doğa bilimcileri leylekler ve onların bacalarda yuva yapma alışkanlıkları üzerine çalışma yapmıştı. Söz konusu kuşlar yetmiş yıl olan uzun yaşam süreleri boyunca her yıl dönüp dolaşıp aynı bacaya gelir ve tek eşli bir şekilde yaşardı. Daha genç kuşlar yaşlı ya da sakat olanlarıyla ilgilenir, onları besler ve kanatlarıyla desteklerdi. Aslen eski Romalılar leyleğin bu yardımsever karakterinden etkilenip çocukları ebeveynlerine bakmakla *yükümlü* kılan “Leylek Kanunu” anlamındaki *Lex Ciconaria* yasasını geçirmişti. Yunanlılar da bu kuşlardan aynı derecede etkilenmişlerdi. “Güçlü, doğal sevgi” anlamındaki *storge* terimleri leylek anlamına gelen İngilizce stork kelimesinin de kökenidir.

Böylece iyi huyluluğu ve bacaya yuva yapma âdetiyle beraber leylek, bebeği baca vasıtasıyla ev halkına teslim etmek için ideal bir yaratıktı. Yüzyıllarca bu eski Norveç efsanesi baştan sona bütün İskandinavya’da popülerdi. Bu miti on dokuzuncu yüzyılda dünya çapında üne kavuşturan ise Danimarkalı yazar Hans Christian Andersen’in peri masallarıydı.

Esnerken Ağız Kapama:

İlkçağ, Ortadoğu

Bugün esnerken ağız kapama kibarlığın olmazsa olmazlarından biri olarak görülür. Ama bu âdetin aslında nezaketten değil kocaman bir esneme esnasında ruhun ve de hayatın vücuttan ayrılabilceği korkusundan kaynaklanmaktaydı. Ağza kapatılan bir el ise hayat gücünün içerde tutulmasına yarıyordu.

Eski insan, sonrasında ne kadar yanlış yorumlamış olsa da yaşam mücadelesi veren bir bebeğin doğumdan kısa bir süre sonra esnediğini doğru bir şekilde gözlemledi (Aslında bebeğin ciğerlerine fazladan oksijen çekmek adına bir refleksidir bu). Bebek ölümlerinin çok fazla olmasını da eski doktorlar başka bir açıklama geliştiremedikleri için esnemeye bağlıyorlardı. Aciz bebek koruyucu bir elle ağzını kapatamıyordu. Romalı doktorlar, annelere bebeğin ilk aylarında özellikle nöbet tutmaları ve yeni doğanın her esnemesinde ağzını kendi elleriyle kapamaları tavsiyesini vermekteydiler.

Bugün esnerken kafayı çevirme de terbiyenin bir göstergesi olarak düşünülüyor. Ama nezaketin, âdetin kökeniyle hiçbir ilgisinin olmadığı gibi esneme sonrası dilenen özürle de alakası yoktur. Eski insan ayrıca doğru bir şekilde esnemenin bulaşıcı olduğunu gözlemledi. Dolayısıyla bir esneme nasıl ki esneyen kişi için tehlikeliyse bu tehlikeye başkaları da “yakalanabilirdi”, aynı bir salgın gibi. Çünkü özür de arkadaşları böyle bir ölümcül tehlikeye maruz bırakmaktan ötürüydü.

Modern bilim ise esnemeyi, özellikle yeni uyanıldığında, fiziksel olarak yorgun olduğunda ve de sıkı bir egzersizin ilk safhâlarındaki vücudun ani oksijen ihtiyacı olarak açıklıyor. Ancak esnemenin

bulaşıcılığıyla alakalı fizyolojik bir açıklama hâlâ mevcut değil. Sadece esneyen bir insan görüntüsünün beyindeki görme merkezine gittiğini oradan da bunun esneme merkezine geçtiğini biliyoruz. Niye böyle belirli bir geçiş olduğu da bugün bizim için esrarını koruyor. Tıpkı esnemenin ilk insan için esrarlı olması gibi.

2. Bölüm

Gelenek Yoluyla

Evlilik Gelenekleri:

MS 200, Kuzey Avrupa

Germen kökenli Got kavimlerinde, bir adam kendi topluluğundan bir kadınla evlenirdi. Şayet evlenmek için kadın yoksa o zaman müstakbel gelini komşu köyden kaçırdı. Güvenli evinin sınırlarından dışarı çıkmış herhangi bir genç kız başka bir erkeğin eşlik ettiği damat adayınca yakalanırdı. İşte sağdıç âdeti de bu silahlanmış adamdan gelmektedir. Ne de olsa böyle önemli bir görevde kişiye ancak sağ kolu, en iyi adamı, arkadaşı eşlik edebilirdi.

Gerçek anlamda gelinin ayaklarını yerden kesen bu kaçırma eyleminden sonradan sembolik hale gelen gelini eşikten taşıyarak geçirme âdeti de türemiştir.

MS 200’de bir sağdıç yüzükten fazlasını taşımaktaydı. Ailesinin her an bir baskınla gelini geri götürme tehlikesi mevcut olduğundan nikâh töreni boyunca sağdıç damadın yanında uyanık ve silahlı bir şekilde dururdu. Ayrıca yeni evli çiftin evlerinin önünde bir nöbetçi olarak da görev yapabiliirdi. Tabii bu bilgiler çoğunlukla Germen folklorundan ibaret. Yazılı belgeler ve somut nesneler de buna dayanak oluşturmakta. Mesela gelinin ailesinin baskın yapma tehlikesi öylesine kanıksanmıştı ki Hunlar, Gotlar, Vizigotlar ve Vandallar dâhil eski toplumların çoğunun tapınak altarlarının altında sopalar, bıçaklar ve mızraklardan oluşan bir silah deposu bulunmaktaydı.

Gelinin damadın solunda durması geleneği de anlamsız bir kural değildir. Kuzey Avrupa barbarları arasında (Romalılar böyle adlandırmışlardır) bir damat gelinini soluna alıyordu ki ani bir saldırı olduğunda sağ eline kılıcını alıp kızı rahatlıkla koruyabilsin.

Alyans:

MÖ 2800, Mısır

Alyansın kökeni ve anlamı çokça tartışılmaktadır. Bir görüş modern yüzüğün kaçırılan kıza barbarlarca takılan prangaların bir sembolü olduğunu iddia etmektedir. Bu doğruysa eğer bugünün yüzük törenlerinin de cinsiyetler arasında yeni kurulan eşitliği ifade etmesi gayet makuldür.

Diğer bir düşünceye göre ise nikâh töreninde değiş tokuş edilen ilk gerçek halkalar üzerinde durmaktadır. Yüzük ilk olarak MÖ 2800 civarında Eski Mısır Krallığının Üçüncü Hanedanlığı’nda kullanıldı. Mısırlılar için başı sonu olmayan bir çember sonsuzluğu sembolize ettiğinden böylelikle yüzük evliliği de sonsuz kılmaktaydı.

Özellikle altın yüzüklere varlıklı Mısırlılarca ve sonradan da Romalılarca çok değer veriliyordu. Pompeii’deki kazılarda ortaya çıkan iki bin yıllık yüzüklerin arasında birinin, yüzyıllar sonra 60’ların ve 70’lerin çiçek çocuk döneminde Avrupa ve Amerika’da popüler hale gelen eşsiz bir tasarımı vardı. Mevcut altın alyansın üzerine (şimdilerde arkadaşlık yüzüğü denilen türden) el sıkışan iki el işlenmişti.

Orta gelirli genç Romalı erkeklerin evlendikten sonra ekonomik durumları bozulabiliyordu. MS 2. yüzyılda yazan Hristiyan rahip Tertullian, kadınların kendi alyansların başka altın bilmediklerinden

bahseder. Tertullian’a göre ortalama Romalı ev kadını altın yüzüğünü gururla halk arasındayken taşırdı; evde ise “demirden bir yüzük takardı.”

Daha önceki asırlarda yüzüğün tasarımı bir anlam ifade ederdi. Mevcut bazı Roma halkaları bir taraflarında küçük bir anahtar taşır. Bu, duygusal olarak kocanın kalbinin anahtarı olmasından öte Roma yasasıyla ilişkili olup evlilik anlaşmasının bir kalemmini sembolize etmekteydi. Yani kadının, kocasının varlığının yarısı üzerinde hakkı vardı ve dilerse kocasının deposundan bir çuval tahıl, bir rulo ipek veya istediği başka ne varsa alabilirdi. Bu medeni tavrın yeniden ortaya çıkması için iki milenyumun geçmesi gerekecekti.

Pırlanta Nişan Yüzüğü:

15. Yüzyıl, Venedik

1503 tarihli bir Venedik evlilik belgesi “bir elmas evlilik yüzüğünü” listeler. Modinalı Mary adındaki bir kadının altın alyansı, elmas taşlı en eski nişan yüzükleri arasındadır. Söz konusu yüzükler muhtemelen sonsuza kadar sürecek olan bir geleneği başlatmış oldu.

Elmasın doğadaki en sert ve dayanaklı maddelerden biri olduğunu ve onu güzelce işleyip cilalamanın bütün parlaklığını ortaya çıkardığını ilk keşfeden Venediklilerdi. On beşinci yüzyılın sonuna doğru gümüş ve altına dizilmiş elmaslar, nişan yüzükleri olarak zengin Venedikliler arasında çok popüler hale geldi. Elmasın nadir bulunması ve de çok pahalı olması, Avrupa boyunca hızla yayılmasının önüne geçti. Ama çekiciliği ona bir gelecek garantiledi ki on yedinci yüzyıla kadar elmas yüzük Avrupalı bir nişanın en önemli ve en aranan nesnesi haline çoktan gelmişti.

Tarihin en eski elmas yüzüklerinden bir diğeri ise iki yaşındaki bir gelin tarafından takıldığından en küçük yüzük olma özelliğini de taşımaktaydı. Bu yüzük 8. Henri’nin kızı Prenses Mary’nin Kral 1. Francis’in oğlu Fransız veliahdıyla söz kesimi için tasarlanmıştı. 28 Şubat 1518’de doğan veliaht, bir devlet politikası olarak İngiltere ve Fransa arasındaki müttefikliği daha güçlü kılmak adına derhal nişanlandırıldı. Bebek Mary’ye, küçücük asil parmağında şüphesiz kısa bir süre duracak yüzüklerden onun için en uygun olanı takdim edildi.

Elmas nişan yüzüğünün kökeni bilinmesine rağmen söz yüzüklerinininkine dair kesin bir şey söylenememektedir. Gerçi sözlenme âdeti on beşinci yüzyıldan çok öncesine dayanır.

Eski bir Anglosakson âdeti damat adayının çok değer verdiği kişisel eşyalarından birini kırmasını gerektirirdi. Sonrasında bu kırılan eşyanın yarısı damat tarafından diğer yarısı ise gelinin babası tarafından saklanırdı. Varlıklı bir adamdan ise bir parça altın ya da gümüşü ikiye bölmesi beklenirdi. Bu kırık metal parçasının tam olarak ne zaman simgesel anlamda yüzükle yer değiştirdiği ise belirsizdir. Tarihsel deliller söz yüzüklerinin (en azından Avrupalılar arasında) nikâh yüzüklerinden de önce mevcut olduğunu ve evlenme teklifi esnasında gelinin kabul ettiği yüzüğün evlilik töreninde kendisine tekrar verildiğini işaret etmektedir. Kökenbilimciler nişan yüzüğünün niyetinin tam bir tanımını “kaparo” anlamındaki özgün Roma ismi *arrhae*’de bulmuşlardır.

Katolikler için nişan yüzüğünün takdim şekli bellidir. MS 860’da Papa 1. Nicholas, nişan yüzüğünün evlenme niyetinin gerekli olan bir ifadesi haline gelmesi hükmünü verdi. Kesin surette evliliğin kutsallığını savunan Nicholas bir keresinde de Lorraine’li 2. Lothair’in evlenmesi, boşanması ve sonra tekrar evlenmesinden sorumlu iki başpiskopos, ikieşliliğe göz yumdukları gerekçesiyle aforoz etti. Nicholas için yüzüğün herhangi bir maddeden olması yeterli değildi. Nişan

yüzüğü denilen şey değerli bir metalden, tercihen altından olmalıydı ki müstakbel kocanın ekonomik olarak gösterdiği fedakârlık temsil edilmiş olsun. Böylece bu gelenek başlamıştır.

O yüzyılda iki diğer âdet de ortaya çıktı: Evlilik sözünden dönen adamın yüzüğünün ceza olarak elinden alınması ve aynı şekilde nişanı bozan kadının yüzüğü geri vermesi. Evlilik sözünün ve sözden dönüldüğü takdirde de cezanın ciddiyeti hususunda Kilise hiç mi hiç taviz vermez hale geldi. Elvira Konseyi nişanı bozan adamın ebeveynlerini üç yıllık süre için aforoz ederdi. Eğer bir kadın Kilise'nin kabul edemeyeceği nedenlerden ötürü sözünden dönerse semt papazının onun hayat boyu bir manastırda kalmasını emretmeye yetkisi vardı. Bir süre için “ölüm bizi ayırana kadar”, gelin ve damat daha evlenmeden haftalar veya aylar öncesinden başlıyordu.

Yüzük Parmağı:

MÖ 3.Yüzyıl, Yunanistan

Eskiden İbraniler alyansı işaret parmağına takardı. Hindistan'da evlilik yüzükleri başparmağa takılırdı. Alyansı, başparmağı saymadan üçüncü parmağa geçiren Batılı âdet, Yunanlıların insan anatomisini dikkatsizce kataloglamalarıyla başladı.

MÖ 3. yüzyılda Yunanlı doktorlar “üçüncü parmak”tan “aşk damarı” denilen bir damarın doğrudan kalbe gittiğine inanmaktaydı. Böylelikle bu parmak, bir kalp meselesini simgeleyen yüzüğü taşımak için uygun bir parmak haline geldi.

Romalılar, Yunan anatomi şemalarını kopya edip yüzük âdetini de benimsemiş oldu. Hangi üçüncü parmağa yüzüğün takılması gerektiği hususundaki belirsizliğe de “en ufak parmağın yanındaki” tabirini bularak son verme girişinde bulunmuşlardır. Bu, aynı zamanda Romalı doktorun ilaçları karıştırmaya yarayan “iyileştirici parmağı”ydı. Parmaktaki damarın kalbe gittiği zannedildiğinden doktor, hastaya vermeden önce herhangi bir toksik karışımı “kalbinin ta derinlerinden” kolayca teşhis ederdi.

Hristiyanlar bu yüzük parmağı âdetini devam ettirdi. Ama biraz üzerinde oynadılar. Bir damat yüzüğü ilk “Baba adına” diyerek gelinin işaret parmağına takar; sonra “Oğul adına” diye dua edip yüzüğü gelinin orta parmağına geçirirdi. Son olarak “ve Kutsal Ruh adına, Âmin” deyip yüzüğü kızın yüzük parmağına takarak teslis formülünü de tamamlamış olurdu.

Öte yandan Doğu'da yüzükler, toplumsal sembolizmden veyahut dini önemden yoksun; sadece süs amaçlı oldukları gerekçesiyle tasvip edilmezdi.

Evlilik İlanı:

8. Yüzyıl, Avrupa

Avrupa'da, derebeylik dönemi boyunca ölüm, vergi ve doğum ile alakalı tüm duyurulara (ilan anlamında) “banns” denirdi. Bugün söz konusu ifade yalnızca iki kişinin evlenme duyurusu olarak kullanılmaktadır. Bu yorum da MS 800'de Noel günü, Romalıların İmparatoru olarak taçlandırılan Frankların kralı Şarlman'ın emriyle ortaya çıkmıştır.

Muazzam bir bölgeye hükmedecek Şarlman'ın evlilik ilanlarını başlatmasında pratik tıbbi bir gerekçe vardı.

Zengin ve fakirler arasında çocuklarının soyu sopu her zaman belirli değildi. Evlilik dışı bir

düşüncesizlik üvey kardeşlerin birbirleriyle evlenmelerine yol açabilirdi ve açtı da. Kardeşler arasında evliliklerin artmasından ve bunu genetik bozuklukla doğan çocukların izlemesinden telaşa kapılan Şarlman, birleşik krallığının bir ucundan diğerine bir bildiri yayınladı. Buna göre bütün evlilikler en az yedi gün önceden halka duyurulacaktı. Müstakbel gelinle damat arasında kan bağıni önlemek için de böyle bir kardeşlik ilişkisinden haberdar olan bir kimse varsa ortaya çıkması emredildi. Bu uygulama öyle başarılı oldu ki yaygın olarak bütün inançlarca desteklendi.

Düğün Pastası:

M.Ö 1. Yüzyıl, Roma

Düğün pastası her zaman gelin tarafından yenen bir şey değildi. Zira başlangıçta geline atılırdı. Bu, düğün töreninin tamamlayıcısı bereket sembollerinden biri olarak ortaya çıktı. Modern zamanlara gelene kadar gecenin gündüzü takip ettiği gibi çocukların da evliliği takip etmesi beklenirdi.

Uzun bir süre bereket sembolü olan buğday yeni gelinlerin başlarından merasimle yağdırılan en eski tahıllardandı. Evlenmemiş genç kızlardan da evlenmelerini garantilemek adına, günümüzde gelin buketi için yaptıkları gibi, bu tahıllar için itişip kakışmaları beklenirdi.

Tatlı yapımındaki yetenekleri şehrin en büyük mimarlarınkini gölgede bırakan Romalı fırıncılar bu âdeti değiştirdi. MÖ 100 dolaylarında düğün buğdayını atılmak değil de yenmek üzere küçük, tatlı pastalar şeklinde pişirdiler. Düğündeki konuklar ise geline buğday atma eğlencesini terk edemediklerinden olsa gerek geline buğday yerine bu pastalardan atmaya başladı.

Romalı şair ve filozof, *De rerum natura*'nın (Şeylerin Doğası Üzerine) yazarı Lucretius pastaların gelinin başında ufalandığı bir tür törenin ortaya çıktığından söz eder. Ve yine bir bereket sembolü olarak çiftten, pastanın kırıntılarını yemeleri istenirdi; buna da “beraber yeme” anlamına gelen *confarreatio* âdeti denirdi. Pastalar bitince bu sefer konuklara avuç dolusu, konfetiye benzer yemişlerden, kurutulmuş meyvelerden ve ballı bademlerden oluşan, enerji deposu niteliğindeki şekerlemelerden ikram edilirdi.

Küçük düğün pastalarının kırıntılarından yeme âdeti Batı Avrupa boyunca yayıldı. İngiltere’de pastadan arta kalanlar özel bir birayla yenirdi. Mayanın kendisine *bryd ealu* ya da gelinin birası anlamındaki “bride’s ale” denirdi. Bu da sonradan “düğünle veya gelinle ilgili” anlamındaki “bridal”a dönüşmüştür.

Fırlatılan yiyeceğin, çoluk çocuk açısından bolluk ve bereketi sembolize ettiği düğün pastası töreni Ortaçağ başlarındaki yokluk zamanlarında şekil değiştirdi. Gelin yeniden çiğ buğday veya pirinç yağmuruna tutulmaya başlandı. Bir zamanların süsleme amaçlı yapılan pastaları, yenilecek basit bisküviler, çörekler halini aldı. Ayrıca konuklar merasime kendi pişirdikleri pastaları getirme yönünde teşvik ediliyordu. Artakalanlar ise fakirlere dağıtılıyordu. İronik olarak zamanla bu sade âdetler yaratıcılıkla beraber, İngiliz olan her türlü şeyi hor gören Fransızların yardımıyla düğün dekorunun en gösterişlisinin ortaya çıkmasına yol açtı; diğer bir deyişle çok katlı pastanın.

Efsane şöyledir: İngiliz Adalarından getirilen çörekleri, bisküvileri ve pişirilmiş diğer şeyleri kocaman bir dağ oluşturacak şekilde bir yere yığmak alışıl gelmişti. Ne kadar yüksek olursa o kadar iyiydi. Zira yükseklik, yığının üzerinde birbirlerini öpen çift için refaha işaret etti. 1660’larda, Kral 2. Şarl döneminde ne yazık ki ismitarihe karışmış bir Fransız şef Londra’yı ziyaret etmiş ve orada bu pasta yığma merasimine şahit olmuştu. Rasgele üst üste yığılan ve sonrasında yıkılan pastaların

görüntüsünden dehşete düşen şefin aklına, bu yumuşak bisküvi dağını kremalı, çok katlı pastaya dönüştürme gibi heyecan verici bir fikir geldi. Günün İngiliz gazetelerinin bu Fransız aşırılığına acıdıkları söylenir ancak daha yüzyıl sona ermeden İngiliz fırıncılar aynı görkemli eserleri sunmaya başlamışlardı bile.

Geline Ayakkabı Fırlatma:

İlkçağ, Asya ve Avrupa

Günümüzde yeni çiftin arabalarına eski ayakkabılar bağlanıyor; bunun nedenini ise kimse sormuyor. Her şey bitti de niye ayakkabı ve hele hele eski ayakkabı?

Esasen ayakkabı, kendisine çocuklar ihsan edilsin diye geline atılan bir sürü nesneden yalnızca biriydi. Ayakkabı, aynı derecede geleneksel olan buğday ve pirincin yerine tercih edildi; zira ayak ta en eski zamanlardan beri güçlü bir fallik semboldü. Bazı kültürlerde, bilhassa da Eskimolar arasında hamile kalmakta zorluk yaşayan bir kadına her zaman yanında eski bir ayakkabı taşıması söylenirdi. Geline fırlatmak için -ve sonradan yeni evlilerin arabalarına bağlamak için- tercih edilen ayakkabılar ekonomik nedenlerden ötürü eskiydi. Ayakkabılar hiçbir zaman için ucuz olmamıştır.

Dolayısıyla düğün pastasının kökeni gibi ayakkabı, pirinç, pasta kırıntıları ve konfeti atma da tamamıyla verimli bir beraberlik temennisinin ifadelerinden ibarettir. Bugün ise modern evlilikler, her ne kadar doğurganlığı son derece teşvik etmesi gereken âdetlerle dolup taşsa da aile planlamasının ve geç hamileliğin üzerinde güçlü bir şekilde vurgu yapılması oldukça ironiktir.

Balayı:

Erken Hristiyan Dönem, İskandinavya

“Balayı”nın asıl anlamıyla günümüzde evlilik yaşamına huzurlu, çokça aranan bir inzivayla başlamaya işaret anlamı arasında dağlar kadar fark vardır. Kelimenin kaynağı İskandinavca *hjunottsmanathr* kötümser bir anlama sahipti; zira burada bahsedilen inziva huzurlu olmaktan öte bir şeydi.

Kuzey Avrupa toplumundan bir adam komşu köyden kız kaçırdığında kızla beraber bir süreliğine saklanması zorunluydu. Arkadaşları onun güven içinde kalmasını dilerdi, nerede olduğunu ise sadece sağdıç bilirdi. Kızın ailesi onları aramayı bıraktığı zaman ancak kendi insanların yanına dönebilirdi. En azından balayının saklanma demek olduğu, halkbilimcilerin balayının kökeniyle ilgili ortaya attığı popüler bir açıklamadır. Birbirlerine sevgileri karşılıklı olan çiftler için zorlu köy yaşamını gündelik işlerinden uzakta, bu günlerce ya da haftalarca süren huzur dolu bir aylaklıktı.

İskandinav “balayı” kelimesi biraz eski bir Kuzey Avrupa geleneğinden kaynaklanmaktadır. Evlilik hayatlarının ilk ayı boyunca yeni evliler her gün İngilizce “mead” denilen ballı şarap liköründen birer bardak içerdi. Hem bu içecek hem de kız kaçırma eylemi Asya Hunlarının MS 433’ten 453’e kadar kralı olan Attila’nın da tarihinin bir parçasıdır. Savaşçı, 450’de İmparator 3. Valentinian’ın kız kardeşi Romalı prenses Honoria ile evlendiği zaman damıtılmış alkolden kupalar dolusu içmişti. Attila Honoria’yı önceki evliliğinden çekip kaçırmış ve bir yanda onun üzerinde diğer bir yanda da Roma İmparatorluğu’nun batı yarısı üzerinde hak iddia etmişti. Üç yıl sonra başka bir ziyafet esnasında Attila’nın liköre olan dindirilemez tutkusu aşırı derecede içmesine yol açmıştı. Sonrasında ise kusmuş, sersemlemiş, komaya girmiş ve ölmüştü.

“Balayı” kelimesindeki “bal” doğrudan ballı şarap liköründen gelmekteyken, “ay”a kötümser bir mana atfedilmektedir. Kuzey Avrupalılar için “ay” bu gökcismnin aylık dönüşüne işaret etmekteydi; “bal” kelimesiyle birleşimi de evlilik hayatındaki tüm ayların ilki kadar tatlı olmadığını ima ederdi. On altıncı ve on yedinci yüzyıllar boyunca İngiliz nesir yazarları ve şairler balayının İskandinav yorumunu teşkil eden evlilik muhabbetindeki gelgitleri çokça kullanmışlardır.

Düğün Marşı:

19. Yüzyıl, İngiltere

Geleneksel kilise düğününde iki ayrı besteciden iki düğün marşı çalınırdı.

Gelin, sıraların arasından Wagner’in 1848 tarihli operası *Lohengrin*’den “Düğün Korosu” bölümünün görkemli, yumuşak tempolu müziği eşlinde yürür. Yeni evliler Felix Mendelssohn’nun 1826 tarihli *Bir Yaz Gecesi Rüyası*’dan “Düğün Marşı”nın coşkulu ezgileri eşliğinde de kiliseden ayrılırdı.

Bu gelenek Büyük Britanya prensesi ve Alman İmparatoriçesi Victoria’yla Prusya prensi Frederick William’ın 1858’deki düğünlerine dayanır. Britanya kraliçesi Victoria’nın en büyük kızı Victoria müziği kendisi seçti. Bir sanat teşvikçisi olarak Mendelssohn’nun eserlerine değer veriyor, Wagner’inkilere de büyük saygı duyuyordu. İngilizlerdeki, monarşi ne yaparsa taklit etme eğilimi dolayısıyla çok geçmeden bütün İngiltere’de asillerden ve aynı şekilde halktan gelinler Victoria’nın trampetçisi eşliğinde yürümeye ve böylece bir Batı geleneğini yerleştirmeye başlamışlardı bile.

Beyaz Gelinlik ve Duvak:

16. Yüzyıl, İngiltere ve Fransa

Yüzyıllardan beri beyaz saflık ve bekâret demektir. Ancak eski Roma’da gelinin düğün elbisesi için sarı, toplumca kabul görmüş renkti ve gelinin yüzünü alev sarısı bir tül kapatırdı. Söz konusu bu tülün kendisi gelin duvağından daha önce gelmektedir.

Moda tarihçileri yüz örtüsünün kesinlikle bir erkek icadı; evli ve bekâr kadınları mütevazı, itaatkâr ve saklı tutmanın en eski araçlarından biri olduğunu ileri sürer. Uzun tarihi boyunca farklı zamanlarda örtü, zarafetin ve entrikanın, alçakgönüllülüğün ve yas tutmanın sembolü olmuş olsa da kadınların hiçbir zaman kendileri için yarattıklarının muhtemel görünmediği kadına mahsus giyimin bir parçasıdır.

En azından dört bin yıl önce Doğu’da ortaya çıkmış olan örtü, evlenmemiş kadınlarca alçakgönüllülüğün ve evli kadınlarca kocalarına bağlılığın bir işareti olarak giyiniyordu. Müslüman bölgelerde bir kadından evinden her çıktığında başını ve yüzünün bir bölümünü örtmesi beklenirdi. Zamanla erkeklerce konulan kurallar daha da katılaştı ve kadınların sadece gözlerinin açıkta bırakılmasına izin verildi; bu taviz gerekliydi; zira kalın dokumadan örtüler görüşe engel teşkil etmekteydi.

Kuzey Avrupa ülkelerindeki âdetler daha yumuşak ve de daha az resmiydi. Sadece kaçırılan gelinler örtü takardı. Renginin bir önemi yoktu, önemli olan onun aracılığıyla gizlenmeydi. MÖ 4. yüzyıla kadar Yunanlıların ve Romalıların düğünlerinde ince, transparan duvaklar revaçtaydı. Bunlar saçla iliştiliyor ya da kurdelelerle tutturuluyordu. Ayrıca duvak ve gelinlik için sarı renk tercih ediliyordu. Ortaçağ’da renk temel sorun olmaktan çıktı. Kumaşın zenginliği ve süsleme aksesuarları

önem kazandı.

İngiltere ve Fransa’da yazarlar düğünlerde beyaz giyme âdetine dair ilk olarak on altıncı yüzyılda yorumda bulunmuşlardı. Beyaz, gelinin bakire olduğunun öyle bariz bir ifadesiydi ki bu, herkesin hoşuna gitmemekteydi. Mesela rahip sınıfı evliliğin olmazsa olmazlarından bekâretin böyle aleni bir şekilde teşhir edilmesini onaylamıyorlardı. Gelecek yüz elli yıl boyunca İngiliz gazete ve dergileri, beyaz gelinliklerin fitilini ateşlediği tartışmaları gündeme getirdiler.

On sekizinci yüzyılın sonuna kadar beyaz, çoktan standart gelinlik rengi haline gelmişti. Moda tarihçileri bunu, o dönem elbiselerin çoğunun beyaz olmasına ve beyazın resmi giyimin rengi haline gelmesine bağlıyorlar. 1813’de ilk beyaz gelinlik ve duvak modelleri itibarlı Fransız gazetesi *Journal de Dames*’da çıktı. Bu noktadan itibaren de stil iyice yerleşmiş oldu.

Boşanma:

İlkçağ, Afrika ve Asya

Evliliğin resmi olarak feshedilmesinden önce ortada resmi nitelikte bir evliliğin olması gerekmektedir. Mevcut en eski evlilik sertifikası MÖ 5. yüzyılda Mısır’daki Elephantine’da mevzilenen bir Yahudi askeri birliğinden kalan Aramca papirüsler arasında bulundu. Belge romantiklikten nasibini almamışçasına sade, kısa ve öz bir ticaret senedi. Altı inek karşılığında sağlıklı on dört yaşında bir kız.

Büyük hukuk âlimleri olan Romalılar devrinde evlilik sertifikası gayet karışık, çok sayfalı bir yasal belgeye dönüşüverdi. Burada çeyiz, boşanma veya ölüm durumunda mülk paylaşımı şartları gibi maddelerden ciddiyetle bahsedilirdi. MS 1. yüzyılda İbraniler arasında yeniden gözden geçirilmiş bir evlilik sertifikası resmi olarak takdim edildi; bu sertifika üzerinde ufak tefek değişikliklerle bugün hâlâ kullanılmaktadır.

Boşanma da gayri resmi bir prosedür olarak gayet basit bir şekilde ortaya çıkmıştır. Eski Atina ve Roma’da bir evliliğin feshi için olması gereken yasal zemin duyulmamış bir şeydi; adam karısını aşk nefrete döndürür döndürmez boşayabilirdi. Bunun için yerel hâkimden boşanma belgesi alması gerekmesine rağmen hiçbirinin bunu almasının reddedildiğine dair bir kayıt bulunmamıştır.

7. yüzyıl gibi daha geç bir zamanda Anglosakson bir koca en uçuk kaçık nedenlerden ötürü karısını boşayabilirdi. Günün hukuki bir belgesine göre: “Kısır, biçimsiz, aptal, tutkulu, lükse düşkün kaba, alkolik, obur, geveze, kavgacı ve saldırgan oluşu kanıtlanırsa şayet, kadın eş boşanabilir” idi.

Eski ve modern toplumların boşanma âdetlerini inceleyen antropologların uzlaştığı bir konu ise tarihsel olarak kadının üretken bir güç ve evin reisi olarak görüldüğü anaerkil kabilelerde uzlaşılarak boşanmanın daha yaygın olmasıdır. Öte yandan başlık parasının verilmesiyle sembolik olarak gelinin üretken ve cinsi haklarının kocaya devredildiği ataerkil bir kültürde boşanma, erkeğin istek ve kaprislerini kuvvetle desteklemekteydi.

Doğum Günleri:

MÖ 3000, Mısır

Günümüzde yaşayan bir kimsenin doğum gününü kutlamak alışlageldik bir şeydir. Ama diğer bir Batı geleneği galip gelseydi bir zamanlar daha önemli bir olay sayılan *ölüm* günlerini kutluyor

olacaktık.

Doğum günü âdetlerimizin çoğu geçmişteki halleriyle taban tabana zıttır. Ne çocukların ne de kadınların doğum günleri hiçbir zaman kutlanmazdı ve kısa bir süreliğine bir Yunan âdeti olan süslü doğum pastası yüzyıllarca pişirilmedi. Bir an geldi ki doğum günü pastası üzerinde mumlarla ortaya çıktı. “Mutlu yıllar sana” nakaratıyla karşılandı. Peki, doğum günü âdetlerimiz bize nereden geldi?

Mısır’da ve sonrasında Babil’de sadece kralın erkek çocuklarının doğum günleri kaydedilir ve kutlanırdı. Doğum günü kutlaması alt sınıftakiler ve kraliçe dışındaki kadınlar için duyulmadık bir şeydi.

Yazılı tarihteki ilk doğum günü kutlamaları MÖ 3000 civarında Mısır kralları olan eski firavunlara aitti. Bu âdet Menes’in Yukarı ve Aşağı Krallıkları birleştirmesinin ertesinde başlamıştı. Kutlamalar bir hayli detaylı, hizmetçilerin, kölelerin ve azat edilmiş olanların da eşlik ettiği ziyafetlerden ibaretti. Bu zamanlarda sıklıkla mahkûmlar da serbest bırakılırdı.

Tarihte iki kadının doğum günleri kayıtlıdır. Birinci yüzyıl Yunan biyografi ve makale yazarı Plutarch’tan öğrendiğimize göre Ptolema hanedanının son üyesi 4. Cleopatra aşığı Mark Antoni için konukların kraliyet armağanlarına boğulduğu görkemli bir doğum günü partisi düzenlemişti. Kardeşi Ptolemi’yle ensest bir şekilde evlenen ve ondan bir oğlu olan daha eski Mısır kraliçesi 2. Cleopatra ise kocasından tarihin en korkunç doğum günü hediyelerinden birini almıştı: Katledilmiş ve parçalanmış oğlunun cesedini.

Yunanlılar da âdetlerine, Mısırlılardan doğum günü kutlaması fikrini; pastacılıklarıyla meşhur Perslerden de kutlamaya damgasını vuran doğum günü pastasını eklemişlerdi. Yazar Philochorus, ay ve av tanrıçası Artemis’e tapanların her ayın altıncı gününde un ve baldan büyükçe bir pasta yaparak tanrıçanın doğum gününü kutladıklarından bahseder. Artemis’in pastasının mumlarla süslü olabileceğine bir nevi kanıt olarak mumların ay ışığını ve dolayısıyla tanrıçanın dünyaya gelen ışığını temsil ettiği gösterilebilir.

Yunan tanrılarının doğum günleri aylık olarak kutlanır; her tanrı yılda on iki şölenle selamlanırdı. Öte yandan ölümlü kadın ve çocukların doğum günleri kutlanmayacak kadar önemsizdi. Evin erkeğinin doğum günü gelip çatığında ise bol keseden bir ziyafet verilirdi. Yaşayan erkekler için yapılan bu şenliklere Yunanlılar *Genethlia* derdi ve yıllık kutlamalar adam ölse bile bu sefer *Genesia* denilen ölüm sonrası kutlamalar olarak devam ederdi.

Romalılar doğum günü kutlamalarına bir değişiklik kattılar. Hristiyan dönemden önce Roma senatosu günümüzde uygulaması halen süren, önemli devlet adamlarının doğum günlerini ulusal tatil yapma geleneğini başlatmıştır. MÖ 44’te senato suikasta kurban gitmiş Sezar’ın doğum gününü bundan böyle her yıl geçit törenlerinin, sirk gösterilerinin, gladyatör dövüşlerinin, akşam şölenlerinin ve de dramatik tiyatro oyunlarının öne çıktığı kutlamalar haline getirme kararını aldı.

Hristiyanlığın yükselmesiyle beraber doğum günlerini kutlama geleneği birdenbire kesildi. Yahudiler ve paganlarca ezilmiş, zulme uğraşmış ve şehit düşürülmüş İsa Mesih’in erken dönem takipçileri bebeklerin dünyaya, ruhlarını mahkûm eden Âdem’in günahını taşıyarak geldiklerine ve dünyanın da zalim, acımasız bir yer olduğuna inanıyordu. Dolayısıyla birisinin doğum gününü kutlamanın hiçbir anlamı yoktu. Ölüm tek gerçek kurtuluş olduğundan sonsuz cennete geçişi teşkil eden her ölüm, duaların okunduğu dini bir töreni hak etmekteydi.

Yaygın inanışın aksine azizlerin kutlanan ve bayrama dönüşen günleri esasında doğum günleri değil, daha ziyade ölüm günleridir. Kilise tarihçileri “doğum günleri”ne yapılan çoğu Hristiyan göndermesini de öbür dünyaya geçiş veya doğuş olarak yorumlarlar. Eski Kilise savunucusu Peter Chrysologus, “Bir azizin doğum günü”nün kanlı canlı doğdukları gün değil de dünyadan cennete, emekten istirahata doğdukları gün olduğuna açıklık getirmişti.

Eski kilise liderlerinin doğum günü kutlamalarına karşı vaaz vermelerinin başka bir nedeni daha mevcuttu. Mısırlılardan ve Yunanlılardan ödünç alınan eğlenceleri pagan âdetlerinin kalıntısı olarak görmekteydiler. MS 245’te bir grup Hristiyan tarihçisi Mesih’in tam doğum gününü saptama yönünde bir girişimde bulunduklarında Katolik Kilisesi bunun dine bir saygısızlık olduğuna hükmedip İsa’nın sanki bir firavunmuş gibi doğum gününü gözetmenin günah teşkil ettiğini duyurdu.

Dördüncü yüzyılda ise Kilise bu yöndeki tutumunu değiştirmeye ve İsa’nın doğum gününü kesin bir tarihe yerleştirmek için ciddi müzakereler düzenlemeye başladı. Sonuç, Noel kutlama geleneğinin başlamasına vesile oldu (Bkz. Noel). İsa’nın doğumuna ilişkin kutlamalarla beraber Batı dünyası doğum günü kutlamalarına yeniden geri döndü.

On ikinci yüzyıla gelmeden Avrupa boyunca bölge kiliseleri kadınların ve çocukların doğum tarihlerini kaydetmeye; aileler de bu tarihleri her sene kutlamalarla karşılamaya başlamışlardı. Yine bu zamanlarda doğum günü pastası, bu sefer üzerinde mumlarla yeniden ortaya çıktı.

Doğum Günü Pastası ve Mumlar:

Ortaçağ Sonu, Almanya

Doğum günü pastası âdetinin kısa bir süre için Eski Yunanistan’da geçerli olduğunu daha önce görmüştük. Bu, Alman köylüleri arasında Ortaçağ’da *Kinderfeste* denilen ve *Kind* yani küçük çocuklar için düzenlenen bir kutlama olarak yeniden ortaya çıktı. Bir anlamda çocuklar için doğum günü partileri böylece başlamış oldu. Çoğu yönden bir on üçüncü yüzyıl Alman çocuğu, bugünkü yaşlıtlarına göre daha fazla değer görüyordu.

Bir *Kinderfeste* şafakta başlardı. Doğum günü çocuğu, üzeri mumlarla süslenmiş bir pastayla uyandırılıyordu. Mumlar değiştirilip pastanın yendiği aile yemeğine kadar gün boyunca yanık tutuluyordu. Mumların toplam sayısı çocuğun yaşından bir fazlaydı. Fazla olan bu bir tek mum “hayat ışığı”nı temsil ediyordu (Mumun hayatı sembolize ettiği tarih boyunca çokça rastlanılan bir şeydir. Macbeth hayattan “ çabucak sönen bir mum” diye söz eder ve bir atasözü de “mumun her iki tarafını yakma”ma yönünde uyarıda bulunur). Doğum günü çocuğu ayrıca hediyeler alıp aile yemeği için en sevdiği yemeklerden oluşan bir menü seçerdi.

Bir dilek tutup mumları üfleme âdetimiz de Alman *Kinderfeste*’sinden kaynaklanmaktadır. Doğum günü mumları tek bir nefeste söndürülmeli; tutulan dilek de gizli kalmalıydı.

Alman doğum günü geleneğinin bizim bugün gözetmediğimiz bir âdeti mevcuttur ki o da uslu doğum günü çocuklarına ilâve hediyeler getiren sakallı Elf; Doğum günü Adamı’dır. Doğum günü Adamı hiçbir zaman bir Noel Baba ya da Paskalya tavşanı konumuna gelmemiş olsa da bu yüzyılın başına kadar bir Alman bebeği şeklinde satın alınabilmekteydi.

“Mutlu Yıllar Sana”:

1893, Kentucky

Dünyada en sık söylenen şarkı olarak görülen bu melodi ilk olarak 1893 tarihli *Anaokulundan Şarkı Hikâyeleri* kitabında “Herkes Güneydin” başlığı altında basılmıştı.

Louisville, Kentucky’den iki kız kardeş tarafından yazılan ezgi aslında bir doğum günü kutlaması için tasarlanmamıştı; daha ziyade sabah sınıfa giren çocukları karşılamak içindi. Fakat hırsızlık sonucu bir doğum günü geleneği haline geldi.

Müziğin melodisini besteleyen Mildred Hill kilise orgcusu, konser piyanisti ve zenci ilahileri üzerine bir otoriteydi. 1859’da Louisville’de doğan Hill, melodisi “mutlu yıllar” sözlerini almadan birkaç yıl önce elli yedi yaşında Chicago’da öldü.

1868’de doğan Mildred’in kız kardeşi Patty Smith Hill şarkının sözlerini, kız kardeşinin öğretmenlik yaptığı Louisville Anaokulu’nun müdürüyken yazdı. Eğitimde modern metotları uygulayan, ülkenin ilk anaokullarından biri olması sebebiyle hem okul hem de Hill kardeşler 1893’teki Chicago Dünya Fuarı’nın eğitim sergisinde onurlandırıldı.

Çocukların eğitimiyle ömrü boyunca ilgilenmiş olan Dr. Patty Smith Hill 1906’da Kolombiya Üniversitesi’nin Öğretmen Okulu’na geldi. Üç yıl sonra Anaokulu Eğitimi bölümünün başına getirildi. Kolombiya’dan emekli bir profesör olmasına ve 1946’da New York şehrinde ölümüne kadar birçok ödülle onurlandırılmasına rağmen muhtemelen o her daim, en iyi “Mutlu Yıllar Sana”ya olan katkısıyla hatırlanacaktır.

Hill kardeşler 16 Ekim 1893’te “Herkes Güneydin” şarkısının telif hakkını aldılar. Ama şarkı Robert H. Coleman adında birinin editörlüğünü yaptığı ve 4 Mart 1924’te Dallas’ta bastığı şarkı kitabında izinsiz bir şekilde çıktı. Şarkının ismi ve ilk kıtadaki sözleri orijinalindeki gibi olsa da Coleman ikinci kıtayı “Mutlu Yıllar Sana” şeklinde değiştirmişti. Ayrıca Coleman’ın aracılığıyla Hill kardeşlerin “Güneydin sevgili çocuklar” mısrası “İyi ki doğdun (isim)” haline gelmişti.

Bunu takip eden on yıl süresince şarkı, sözlerinde sık sık yapılan ufak değişikliklerle birkaç kez basıldı. 1933’e kadar şarkının geniş bir kesimce kabul edilen ismi “Mutlu Yıllar Sana” idi. Bundan bir yıl sonra Binlerce Alkış Gibi Broadway müzikalinde bu doğum günü melodisi çalınca bariz şekilde göze çarpan hırsızlıkta ve telif parasının ödenmemesinden bıkmış üçüncü kardeş Jessica Hill meseleyi mahkemeye taşıdı. Mahkemeyi kazandı. Melodinin sahibi Hill ailesiydi ve artık şarkı ticari anlamda her çalındığında onlara telif parası ödenecekti.

Dünya çapında çoğu insan bu bilindik melodinin telif hakkına tabi olduğunu duyduklarında şok olmuşlardı. Telefonla ve şarkı söyleyen habercilerle yarım milyon doğum günü kutlaması ileten Batı Birliği bu şarkıyı sunmaya son verdi. *Binlerce Alkış Gibi* müzikalinden şarkı çıkarıldı. Bu melodiyi içeren bir şarkıyla açılan *Kanatlardaki Melek* adındaki bir başka Broadway müzikalinin sorumluları her performans için Hill ailesine telif ödemeleri gerektiğini öğrenince şovun bestecisi başka bir melodi kaleme aldı. Ve Mutlu Yıllar ismindeki bir diğer gözde şarkının yıldızı Helen Hayes prodüktörlerin telif ödemesine önlem olarak şarkı sözlerinin ne olduğunu önceden açıkladı.

Dr. Patty Smith Hill, uzun bir hastalıktan sonra yetmiş sekiz yaşında, kendisinin ve kız kardeşinin dünya çapındaki modern bir doğum günü geleneğini başlattıklarının farkında olarak hayata veda etti.

Ölüm Âdetleri:

50.000 Yıl Önce, Batı Asya

Cenaze geleneğine ait en eski bulgu, Homo Sapiens’in bir üyesi Batı Asya Neandertal insanına kadar gider.

Neandertal çoğunlukla büyük kafalı, kalın ve iri burunlu ve vahşi ifadeli olarak resmedilir. Aslında çoğu Neandertal klasik Avrupalı hatlara, açık ve tüysüz bir deriye sahipti. Arkeologlar kazılarla ortaya çıkmış kafataslarından Neandertallerin de bizimkine eş kapasitede bir beyne sahip olduğunu hesaplamıştır.

Ölüleri cenaze töreni eşliğinde gömme âdetini Neandertaller başlatmıştı. Ölen kişinin cenazesini yemek, av silahları ve kömür eşliğinde cesedin üstüne çeşit çeşit çiçekler serpererek gömerlerdi. Shanidar, Irak’ta keşfedilen bir Neandertal mezarı sekiz farklı çiçeğin polenlerini içermekteydi. Elli bin yıl önce bile insan ateşi cenaze törenleriyle ilişkilendirmişti. Zira Neandertal mezarlıklarında anlamı hâlâ bir muamma olan meşalelere rastlanmıştır. Çok sonraları eski Romalılar cenaze töreninde meşaleler yakmanın ayrılan ruha, sonsuz evine doğru kılavuzluk ettiğine inanırlardı. İngilizce cenaze töreni anlamındaki “funeral” kelimesinin kaynağı Latince “meşale” anlamına gelen *funus*’tur.

“Funeral” kelimesine ilâveten ölüm merasimlerindeki modern mum âdeti de bize Romalılardan gelmektedir. Cenazenin etrafına yerleştirilen mumların cesede el koyup onu yeniden canlandırmak isteyen ruhları korkuttuğu farz edilirdi. Alanları karanlık olduğundan ruhların ışıktan sakındıkları düşünülürdü.

Birazdan göreceğimiz gibi modern ölüm âdetlerimizin çoğunun kökeni, ölene saygıdan ziyade ruhlar dünyasından duyulan korkudur.

Yasta Siyah Giyme

Ölene duyduğumuz saygının ifadesi olarak siyah giydiğimizi dile getiririz. Ama aslında siyahı Batı dünyasında standart yas rengi olarak resmileştiren ölü bir akraba, düşman veya yabancından duyulan *korkuydu*. Bu çok eskilere dayanan bir âdettir.

Eski insan, devamlı nöbet tutulmadığı takdirde ölen kişinin ruhunun yaşayanların bedenlerine girip onları ele geçirdiğine inanırdı. Antropolojik bulgular ilkel beyaz adamların ruhlardan sakınmak adına cenazelerde vücutlarını siyaha boyadıklarına işaret etmektedir. Diğer bir yandan yakın zamanlara ait bir bulgu da şimdiki ve geçtiğimiz yüzyılda Afrikalı kabilelerin yeni ölmüşlerce ele geçirilmemek ve tanınmamak için vücutlarını tam tersi renge, yani tebeşir beyazına boyadıklarıdır.

Antropologlar siyah vücut boyasından yola çıkarak çoğu toplumda ölenin yakın akrabalarınca koruyucu bir kamuflej olarak haftalarca ve aylarca giyilen siyah cenaze kıyafetine vardılar. Yas tutan kişinin yüzünü örten tül de bu korkudan ortaya çıktı. Akdeniz ülkelerinde bir dul bütün bir yıl boyunca kocasının gizliden gizliye dolaşan ruhundan saklanmak için yüzünü tülle örtüp siyahlara bürünürdü. Sonuç itibarıyla siyah giymenin içsel anlamda saygıyla bir ilişkisi mevcut değildir. Bu, daha çok beyaz tenli bir kişinin tam tezat renkteki maskesinden ibarettir.

Tabut

İngilizce tabut anlamındaki “coffin” kelimesi Yunanca “sepet” anlamındaki *kophinos*’tan gelmektedir. MÖ 4000 dolaylarında eski Sümerliler ölülerini dallardan örülmüş sepetler içinde gömerlerdi. Tabutun kökeni burada da ölülerden duyulan korku olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kuzey Avrupa’da ölülerin yaşayanları rahatsız etmemesi için çok katı önlemler alınırdı. Sıkça ölenin cesedi bağlanıp kafası ve ayakları kesilirdi. Bununla da yetinilmez, mezarlığa doğru ölü, eski evine yolunu bulamasın diye dolambaçlı bir yol izlenirdi. Çoğu kültürde ölü, evin bir zamanlar tanıdık olan ön kapısından değil bu surette açılmış bir delikten çıkarılırdı; bu delik sonra hemen kapatılırdı.

Her ne kadar altı feet yerin altına gömme iyi bir önlem olarak görülse de cesedi ilk başta tahtadan bir tabuta koyma daha da güvenliydi. Tabutun kapağını çivileme ilâve bir koruma sağlıyordu. Eski tabutlar sayısız çiviyle güvenli hale getirilmekle kalmaz (arkeologlar bu kadar çok çivinin sadece tabutu indirme sırasında kapağın kayıp düşmesini önlemek için olduğunu öne sürerler) tabut toprağın içine konur konmaz toprakla kapatılmadan hemen önce üzerine büyük, ağır bir taş yerleştirilirdi. Ayrıca kapatılan mezarın üstüne de mezar taşı âdetini doğuran daha büyükçe bir taş konurdu.

Daha sonraları akrabalar bir aile üyesinin mezar taşını sevgiyle yazılarla doldurmaya ve saygıyla mezarını ziyaret etmeye başladılar. Tabii bu tarz nazik hareketler ortaya çıkmadan önce aileler ve arkadaşlar ölülerinin yanına bir adım dahi atmaya cesaret edemezlerdi.

Tespih:

MÖ 500 Öncesi, Hindistan

Gül çelengi anlamına gelen İngilizcesi “rosary” olan tespih, ilk olarak beşinci yüzyıl Avrupa’sında ortaya çıktı. Ancak bir ipte dizilmiş düğümler ya da boncuklar üzerinde dua okuma âdeti MÖ 500 öncesine, Ortadoğu’nu Hintli rahiplerine kadar uzanır. Ayrıca bu, Hristiyanlık daha ortaya çıkmadan Batı dünyasında pratik bir sebepten ötürü meydana çıkmıştı.

Eski dinlerin çoğunda duanın sık tekrarının etkisini arttırdığına inanılıyordu. Tanrılara veya azizlere örneğin bir salgından kurtulmak için yalvarmak adına duayı yüz kere okuma aynı duayı yalnız elli kere okumaktan iki katı daha etkiliydi. Çoğu din belirli bir duanın kesin kaç kere okunması gerektiğini tavsiye etmekteydi. Meselâ 1119’da Haçlı Seferleri’nde savaşmak üzere kurulan gezgin Tapınak Şövalyelerine, kilise ayinlerine düzenli olarak katılamadıklarından İsa’nın duasını günde elli yedi kez; şövalye arkadaşlarından birinin ölümü durumunda ise bir hafta boyunca her gün yüz kez okumaları salık verilirdi.

Bir yanda dua okuyup diğer yanda kaç kere okunduğunu saymak parmakların yardımıyla bile çok zordur. Yardım gerekir. Tespih de mükemmel bir hafıza yardımı işlevi görür. Tespihe Sanskritçede “hatırlatıcı”, Avrupa dillerinde de “hesap” (calculi) ve “adedi” (numeralia) gibi göndermeler yapılırdı.

Çoğu halk için ipe dizilmiş meyve çekirdekleri, kurutulmuş meyveler, kemikler ve düğümlenmiş bağlar hafıza için yeterliydi. Yunan kilisesi rahipleri ibadet ederken yaptıkları diz çökmeleri ve haç işaretlerini yüz defa düğümlenmiş iplerin yardımıyla sayarlardı. Zenginler değerli taşları, cam boncukları ve küçük altın külçelerini iplere dizerlerdi.

Avrupalılar bir düğümü, meyveyi veya çekirdeği bir duaya eş sayardı. İngilizce dua anlamındaki “prayer” kelimesi Anglosakson dilinde boncuk anlamında kullanılan, kendisi de istemek anlamındaki *biddan* kelimesinden türeyen *bede*’den gelir.

On birinci yüzyılda İngiltere’nin Coventry şehrinde yaptığı çıplak vergi protestosuyla meşhur

Anglosakson hanımefendisi Leydi Godiva, bir ipin üzerine dualarının sayısını doğru saymak adına dizdiği değerli taşları miras olarak bir manastıra bırakmıştı.

Tespih, takip eden yüzyılda, sonradan Dominikan mezhebine dönüşen Vaizler mezhebinin kurucusu İspanyol Aziz Dominik tarafından popüler hale getirildi. Bakire Meryem'in hayaleti ondan tespihi sapkınlığa ve günaha bir çare olarak vaaz etmesini istemişti.

Kökenbilimciler tespihin (rosary) muhtemel iki kökeni olduğunu dile getirmekteler. Gül çelenkleri olarak bilinen eski tespihlerin çoğunun üzerinde gül ağacından boncuklar mevcuttu. Bir diğer teori de tespih anlamındaki İngilizce rosary kelimesinin dilbilimsel kökeninin Fransızca “boncuk” anlamına gelen rosaire’e dayandığıdır. Çoğu Akdeniz ülkesinde tespihlere yalnızca “boncuklar” (the beads) denirdi.

Hale:

İlkçağ, Avrupa ve Asya

Yüzyıllarca ressamalar tarafından dini figürleri taçlandırmak adına kullanılan parlak ışık çemberi aslında bir Hristiyan sembolünden ziyade bir pagan sembolüdür. Kraliyet tacı da bundan türemiştir.

Eski yazılar ve resimler, ilahların başlarını çevreleyen nur çemberlerine göndermelerle dolup taşar. Eski Hindu, Hint, Yunan ve Roma sanatında tanrılar başlarından kutsal bir ışık saçarlardı. Tanrıyla olan özel ilişkilerini ve kendilerine atfedilen kutsal görevi vurgulamak için eski krallar kuş tüyleriyle, değerli taşlarla ve altınla kaplı taçlar takarlardı. Kendi tanrısallıklarına ikna olmuş Roma İmparatorları halkın arasına sembolik küreleri olmaksızın çok nadiren çıkarlardı. Ayrıca İsa Mesih'in başına zorla geçirilen dikenli tacın maksadı onun kutsal krallığıyla alay etmektir.

Zaman içinde çok kullanılan ışık çemberi pagan tanrılarıyla olan bağını kaybetti ve çoğu inançta geçerli bir dini sembol haline geldi ama önemli tek bir istisnaıyla. Halenin pagan köklerinin gayet iyi farkında olan eski Katolik Kilisesi pederleri, ressamaların ve yazarların bu ulvi aurayı tasvir etmelerini ya da ondan bahsetmelerini kasti olarak önlemeye çalıştı. (Ortaçağ'dan resimli el yazmaları bu dini uyarıların yüzde yüzden az etkili olduğunu açığa çıkarmıştır.)

Kilisenin haleyi giderek benimsemesini tarihçiler halenin yedinci yüzyıl civarındaki sıradan, faydacı işlevine bağlamakta. Zira o zamanlar hale dışarıdaki dini heykelleri, yağmurdan, aşınmadan ve de kuşların nahoş görünen pisliklerinden korumak için bir çeşit şemsiye görevi görmekteydi. Bunlar büyükçe tahta veya pirinçten yapılmış daire şeklinde plakalardı.

O yüzyıllarda hale, hale dışında çeşit çeşit isimle bilinirdi.

Kökenbilimciler kelimenin kökenini ne paganlara ne de Hristiyanlara dayandırmaktadır. Mesih'ten bin yıl önce çiftçiler sert arazi üzerine tahıl destelerini yığarak öküzleri devamlı üzerlerinde gezdirip harman döverlerdi. Öküzler dairesel bir yolda dönüp dolaşıyorlardı; buna da Yunanlılar “dairesel harman zemini” anlamında *halos* adını vermişlerdi. On altıncı yüzyılda gökbilimciler kelimeyi gök cisimlerinin etrafında kırılmış güneş ışığı olarak tekrar yorumladıklarında din bilimciler ise bunu, bir azizin başını çevreleyen taç olarak tanımlamayı uygun gördüler.

Böylece bir din tarihçisinin gözlemlediği gibi “Hale Yunan çiftçiliği, megaloman Roma liderlerinin ilahlaştırılması, Ortaçağ gökbilimi ile kötü hava ve kire karşı eski koruma geleneklerinin hepsini bir araya getirmektedir.”

Âmin:

MÖ 2500, Mısır

En bilindik ve sıkça kullanılan dini ifadelerden biri olan “Âmin”e hem Hristiyan hem de Müslüman yazılarında rastlanılmaktadır. Bu kelime Eski Ahit’te on üç; Yeni Ahit’te de 119 kez karşımıza çıkar.

İbraniler için kelime kabul ve uzlaşma ifade eden ve hakikate işaret eden “işte böyle” anlamına gelmekteydi. Konuşmasını veya vaazını “âmin” ile sona erdiren İbrani âlim bu şekilde dinleyicilerini sözlerinin güvenilir ve sağlam olduğuna dair inandırırды.

Kelime MÖ 2500 civarında Mısır’da ortaya çıktı. Mısırlılar için *Amun* “saklı olan” anlamına gelmekteydi ve aynı zamanda bir zamanlar Ortadoğu boyunca tapılan en yüce tanrıların ismiydi. Daha sonra gelen kültürlerin tanrıları Jüpiter’e “Tanrı (Jüpiter) hakkı için!” şeklinde yakardıkları gibi Mısırlılar da tanrılarına “Amun aşkına!” diye seslenirlerdi. Kelimeyi benimseyip ona yeni bir anlam katan sonra da onu bu şekilde Hristiyanlara aktaran İbranilerdi.

Evangelist: Bu terim, “makbul haber” anlamına gelen Yunanca *evangelion*’dan gelmektedir. Çünkü gezgin vaiz iyi haberlerin taşıyıcısı, Tanrı’nın habercisi olarak görülürdü.

İncil’in dört yazarı Matta, Markos, Lukas ve Yohanna dört Evangelist olarak tanınırdı. Sonradan evangelistler 1890’lar boyunca Amerika’nın batı yakasında tayin edildikleri kiliselere at üstünde seyahat eden gezgin vaizlere denmeye başlandı.

Tokalaşma:

MÖ 2800, Mısır

En eski yazılı kaynaklarda tokalaşma, bir tanrıdan dünyevi bir lidere güç bahşetmeye işaret etti. Bu, uzatılmış el resminin bulunduğu “vermek” anlamındaki Mısır fiilini ifade eden hiyeroglifte de yansıtılmıştır.

MÖ 1800 civarında Babil’de kraldan, medeniyetin baş ilahı Marduk’un ellerini tutması beklenirdi. Her yıl Yeni Yıl festivalinde yer alan bu eylem, hükümdara bir yıl daha otorite devredilmesine yarıyordu. Merasim o kadar ikna ediciydi ki Asurlular Babil’i işgal ettikleri zaman başa geçen Asur kralları kendilerini, ilahi bir varlığı kızdırma korkusuyla bu töreni benimsemek zorunda hissettiler. Mikelanjelo’nun Sistine Şapeli’nin tavanında görkemli bir biçimde tasvir ettiği de tokalaşmanın bu biçimiydi.

Folklor tokalaşmanın daha eski ve daha spekülatif bir kökeninden bahsetmektedir: Tanımadığı bir adama rastlayan yaşlı bir köylü hemen hançerine davranır. Yabancı da aynı şeyi yapar ve her ikisi de dikkatlice birbirlerinin etrafında dönmeye başlarlar. Eğer durumunun ölümüne bir dövüşü gerektirmediğine ve aralarında bir barış yapılabileceğine kanaat getirirlerse iyi niyet işareti olarak hançerlerini kılıflarına geri koyup sağ ellerini -silah elleri- öne uzatırlar. Bu ayrıca tarih boyunca hiç silah taşıyıcısı olmamış kadınların niçin tokalaşma âdetini hiç geliştirmemelerinin bir nedeni olarak da sunulur.

Diğer selamlaşma âdetlerinin de çok eskilere dayanan kökenleri mevcuttur:

Beyefendice bir hareket olan şapkanın ucuna vurma esas itibarıyla esirlerin zafer kazananlara boyun

eğışlerini kanıtlamak için çıplak soyunmalarının gerektiğı Asurlulara kadar uzanmaktadır. Yunanlılar ise yeni hizmetkârlarının belden yukarıya soyunmalarını isterlerdi.

Bir parça giysiyi çıkarmak saygının bir ifadesi haline geldi. Romalılar kutsal bir tapınağı sadece sandaletlerini çıkardıktan sonra girerlerdi. Ayrıca daha düşük mevkideki bir kişi kendinden daha yüksek rütbeli bir kişinin evine girmeden önce ayakkabılarını çıkarırdı. Bu âdeti birazcık değıştirerek modern zamanlara Japonlar taşımıştır. İngiltere’de kadınlar kraliyete takdim edildiklerinde eldivenlerini çıkarırlardı. Aslında biri erkek biri dişi diğerk iki hareket boyun eğme ya da saygı eylemlerinden arda kalanlardır: baş eğerek (bow) ve diz kırarak (curtsy) selamlama. Diz kırarak selamlama da bir zamanlar tam bir diz çökmeden ibaretti.

Ortaçağ’a kadar Avrupa’da derebeyine karşı köleliğin sembolü sadece başı çıplak bırakmayla sınırlanmıştı. Üstü kapalı mesaj daha önceki günlerdeki gibiydi; yani “ Ben sizin sadık hizmetkârınızım.” Bu hareket o kadar ikna edici oldu ki Hıristiyan Kilisesi de onu benimsedi. Bundan böyle kiliseye şapkalar çıkarılarak girilecekti.

Nihayetinde bu da kendisiyle aynı konumdaki birine şapkasının ucuna hafifçe vurarak bir şekilde saygı göstermek adına bir adamın sahip olması gereken standart bir davranış kuralı haline geldi.

3. Bölüm

Takvimde

Yılbaşı:

MÖ 2000, Babil

Tatil anlamındaki İngilizce “holiday” kelimesi “kutsal gün” (Holy day) anlamına gelen Orta İngilizce *halidai* kelimesinden gelmektedir. Zira son zamanlara kadar insanlığa ait kutlamalar dini bir tabiata sahipti.

Yılbaşı “kutsal gün” festivallerinin en eskisi ve en evrenselidir. Hikâyesi enteresan bir biçimde takvim yılı gibi bir şeyin söz konusu olmadığı bir zamanda başlamıştır. Tohumların ekiminden ürünlerin hasadına kadar geçen süre bir “yıl”ı veya devri temsil ederdi.

Kaydedilmiş en eski yılbaşı festivali günümüzde kalıntıları Irak’ın al-Hilah şehrinin yakınlarında bulunan Babil İmparatorluğu’nun başkenti Babil’de düzenlenmiştir. Yeni yıl martın sonlarında baharın başladığı ilkbahar gündönümünde kutlanır ve bu kutlamalar on bir gün boyunca sürerdi. Eğer bir kıyas yaparsak modern zaman kutlamaları bunların yanında sönük kalmaktadır. Açılışı bir başrahip, şafaktan iki saat önce kalkıp Fırat Nehri’nin kutsal sularında yıkanarak yapardı. Sonra bölgenin baş tarım tanrısı Marduk’a, bereketli bir ürün devresi için dua ederek bir ilahi sunardı. Kutsal yapıyı kuşatıp dolayısıyla ertesi senenin hasadını da etkileyecek kötü herhangi bir tesirin emilmesi için başı vurulmuş bir koçun geriye kalan kısmı tapınak duvarlarına sürünürdü. Bu merasime *kuppuru* ismi verilirdi. Söz konusu kelime aynı dönemlerde Tövbe günlerinde İbraniler arasında *Yom Kuppur* ismiyle ortaya çıkmıştı.

Yiyecek, şarap, sert içkiler, verdikleri zevk nedeniyle bolca tüketilirdi; ama daha da önemlisi bu, bir önceki yılın hasadı için Marduk’a minnet etmenin bir ifadesiydi. Altıncı günde bereket tanrıçasına bir armağan olarak maskeli oyuncular sahne alırdı. Bunu da tapınakta başlayıp Babil dolaylarında arkeolojik kalıntıları kazılarla açığa çıkarılmış Yılbaşı Evi adındaki özel bir binada sona eren, müziğin, dansın ve kostümlerin öne çıktığı ihtişamlı bir geçit töreni izlerdi.

Esasen tohum ekmeye vesile bir olay olan Yılbaşı gününün nasıl oldu da baharın başlangıcından kış ortasına kaydığı iki milenyumu kapsayan karışık bir hikâyedir.

Gökbilimi ve tarım açısından ocak ayı sembolik anlamda bir ürün devresinin veyahut yeni bir yılın başlangıcını teşkil etmek için ters bir zamandır. Güneş, mevsimleri tetikleyen dört olayı, bahar ve güz ekinoksları ile yaz ve kış gündönümlerinde olduğu gibi bu ayda da emin bir yerde durmamaktadır. Kutsal günün (holy day) kaydırılması olayı Romalılarla başlamıştır.

Eski takvimde Romalılar baharın başlangıcını teşkil eden 25 Mart’ı yılın ilk günü olarak kutlardı. Ama imparatorlar ve üst düzey yetkililer görev sürelerini uzatmak için ayların ve yılların uzunluklarına müdahale ederdi. Takvim tarihlerinin astronomik göstergelerle senkronizasyonu o kadar bozulmuştu ki MÖ 153 yılında Roma Senatosu çoğu bayramı doğru yerine oturtmak adına yeni yılın başlangıcını 1 Ocak olarak ilan etti. Sonra takvime yine müdahaleler yapıldı ve dolayısıyla tarihler bozuldu. Jül Sezar takvimi MÖ 46, 1 Ocak’ını yeniden ayarlamak için yılın 445 gün sürmesine izin vermek zorunda kaldı. Söz konusu yıl tarihte “Karmaşa Yılı” olarak bilinir. Bu yeni takvime Sezar’a atıfla Jülyen takvimi denmiştir.

Dördüncü yüzyılda Romalıların Hristiyanlığı kabul etmelerinden sonra da imparatorlar Yılbaşı kutlamaları düzenlemeyi sürdürdüler. Diğer bir yandan gelişmekte olan Katolik Kilisesi bütün Hristiyan olmayan, pagan âdetlerini kınayıp kaldırdı ve Hristiyanların bunlara iştirak etmesini de yasakladı. Kilise Hristiyanlığa katılanlarla ve bu vesileyle kazandığı güçle stratejik anlamda Hristiyan festivallerini pagan olanlarıyla yarıştırmaya başladı. Daha doğrusu pagan festivallerini kendisininmiş gibi satmaya. Pagan 1 Ocak Yılbaşı kutlamasına rakip olarak Kilise, bugün hâlâ Katolikler, Lüteriyenler, Episkopalyanlar ve bir sürü Doğu Ortodoks mezhebi tarafından kutlanan kendi 1 Ocak kutlamasını İsa'nın Sünnet Bayramı olarak resmileştirdi.

Ortaçağ boyunca Kilise pagan Yılbaşına düşmanlığını öyle kuvvetle sürdürdü ki çoğunlukla Katolik olan şehirlerde ve ülkelerde bu kutlama tamamıyla ortadan kalktı. Belli zamanlarda yeniden ortaya çıktığında ise hemen hemen herhangi bir noktaya denk geliyordu. On birinci yüzyıldan on üçüncü yüzyıla kadar Ortaçağ'da yılbaşını İngilizler 25 Mart'ta, Fransızlar Paskalya Günü'nde ve İtalyanlar 15 Aralık'ta kutlamaktaydılar. Yalnızca İber Yarımadası'nda söz konusu gün 1 Ocak'ta kutlanırdı.

1 Ocak yaygın bir şekilde kabul edilmenin tadını ise geçtiğimiz dört yüzyıl içerisinde çıkardı.

Sevgililer (Aziz Valentin) Günü:

5.Yüzyıl, Roma

Katolik Kilisesi'nin popüler bir pagan bereket törenini, lanetlemeye ve de bu uğurda ölenlerin başlarını vurarak gizlemeye yönelik teşebbüsü bu âşıklar bayramının kökenini teşkil eder.

MÖ 4. yüzyıl gibi erken bir zamanda Romalılar Tanrı Lupercus adına yıllık törenler düzenlerdi. Ergen kızların isimleri bir kutuya atılır ve sonra rastgele ergen erkeklerce seçilirdi; böylelikle bir erkeğe ortak eğlence ve zevk için bir kadın eş tayin edilmiş olurdu. Bir yıl sonra ise bu başka bir piyango düzenlenirdi. Eski kilise liderleri bu sekiz yüzyıllık geleneğe bir son vermeye kararlıydılar; bu vesileyle ilah Lupercus'un yerine geçecek bir “sevgililer”in azizi aramaya koyuldular. İki yüzyıl önce şehit edilmiş piskopos Valentine bunun için uygun bir adaydı.

MS 270'te Roma'da Valentine evliliğe yasak koyan deli imparator 2. Cladius'u çok kızdırmıştı. Cladius evli adamların, savaş için ailelerini geri bırakmaktan nefret ettiklerinden, zavallı askerler haline geldiklerini hissediyordu. İmparatorluğun ise askerlere ihtiyacı vardı; o yüzden sevilmemek gibi bir kaygısı olmayan Cladius evliliği feshetti.

İnteramna piskoposu Valentine genç âşıklardan gizlice kendisine gelmelerini isterdi ve onları kutsal evlilik bağıyla birleştirirdi. Claudius böyle bir “sevgilerin dostu” olduğunu öğrendi ve piskoposu sarayına getirtti. Genç papazın sakinliğinden ve düşüncelerinden çok etkilenen Claudius onu idamdan kurtarmak için piskopostan bundan böyle Roma tanrılarına hizmet etmesini istedi. Valentine Hristiyanlıktan vazgeçmeyi reddetti ve ihtiyatsız bir şekilde imparatoru Hristiyanlığı kabul etmeye çağırdı. 24 Şubat 270'te Valentine sopalarla dövüldü, taşlandı ve sonrasında da başı vuruldu.

Tarih ayrıca Valentine'ın idam edilmeyi beklerken gardiyan Asterius'un kör kızına âşık olduğunu iddia etmektedir. Sağlam inancı vasıtasıyla mucizevî bir biçimde kızın gözlerini iyileştirdi. Kıza bir elveda notu olarak yazarının ölümünden sonra yüzyıllarca yaşayacak “Senin Valentine'ından”ı bıraktı.

Kilise'nin bakış açısından Valentine, Lupercus'un şöhretini ele geçirmek için ideal bir adaydı.

Böylece MS 496'da sert mizaçlı Papa Gelasius şubat ortasındaki Lupercus Festivali'ni yasakladı. Tabii Romalıların şans oyunlarına yönelik ilgilerinin farkında olduğundan piyangoyu muhafaza etmeyi akıl etti. Ama bir zamanlar içinde uygun ve istekli bekâr kadınların isimleri olan kutunun içine bu sefer azizlerin isimleri yerleştirildi. Kadın ve erkekler küçük kâğıt parçalarından çekerlerdi ve takip eden yılda seçtikleri azizin hayatını örnek almaları beklenirdi. İtiraf etmek gerekirse bu farklı amaçları olan farklı bir oyundu. Bir kadın umarak seçtikleri kâğıttan bir aziz çıkması Romalıları hayal kırıklığına uğratmış olmalı. Bütün olayın ruhani kâhini ise baş azizi Valentine'dı. Zamanla, istemeyerek de olsa Romalılar pagan festivallerini bıraktılar ve onun yerine Kilisenin kutsal gününü koydular.

Paskalya (Easter):

2. Yüzyıl, Roma

Hristiyan inancının İsa'nın Dirilişini andığı ve dolayısıyla bütün kutsal günler içerisinde en kutsal olan Paskalya (Easter) ismini eski bir Sakson festivali ve de pagan bahar ve döl tanrıçası Eastre'dan almaktadır. Bir zamanların debdebeli bir Sakson festivali olan Eastre'nın ciddi bir Hristiyan törenine dönüşüvermesi tarihin erken zamanlarındaki Kilise otoritesinin diğer bir örneğini teşkil eder.

Roma'nın kuzeyindeki Teutonic kabileler arasında yayılan ikinci yüzyıl Hristiyan misyonerleri bir sürü pagan dini kutlamalarıyla karşılaştı. Bazı zamanlar misyonerler kökleşmiş bu âdetlere kuvvetle müdahale etmediler. Daha ziyade sessizce ve çoğu kez akıllıca pagan âdetlerini Hristiyan ilkelerine uygun şekillere sokmaya çalıştılar. Bunun pratik bir nedeni vardı. Bir Hristiyan merasiminde başka hiç kimsenin kutlama yapmadığı bir günde ayan beyan biçimde Hristiyanlığa geçenler çok kolay karşı tarafın hedefi haline geliyorlardı. Ama bir Hristiyan töreni uzun zamanlara dayanan bir pagan kutlamasıyla aynı güne getirilirse ve ikisinin de tapınma biçimi birbirinden pek farklı değilse o zaman Hristiyanlığı yeni kabul edenler yaşamaya devam edip başkalarının da bu dini kabul etmesini sağlayabileceklerdi.

Hristiyan misyonerler kurnaz bir biçimde baharın gelişinin kutlandığı yüzlerce yıllık Eastre Festivali'nin, kendi İsa'nın Dirilişi mucizesini kutladıkları zamana denk geldiğini gözlemledi. Böylece Dirilişin, Eastre (sonradan Easter olarak değiştirilmiştir) isminin zırhı altında yer almasıyla sayısız Hristiyan'ın hayatı kurtulmuştur.

Onlarca sene Easter yani Paskalya cuma, cumartesi, pazar gibi değişik değişik günlerde kutlandı. En sonunda MS 325'te İmparator Kostantin tarafından toplanan İznik Konseyi sözde Paskalya Kanunu yayınladı: Paskalya “bahar ekinoksundan itibaren ilk dolunaydan sonraki ilk pazar günü kutlanmalıdır.” Sonuç olarak Paskalya astronomik açıdan hiçbir zaman 22 Mart öncesine veya 25 Nisan sonrasına düşmemektedir.

Aynı konseyde Kostantin bundan böyle Hristiyan dininin resmi bir sembolü olarak haçın benimsenmesi hükmünü verdi.

Paskalya Yumurtaları: Sadece geçtiğimiz yüzyıl içerisinde çikolatalar, şeker yumurtalar Paskalya hediyeleri olarak değiş tokuş edilirdi. Bahar dönemindeki beyaz, renkli ve altın yapraklı *hakiki* yumurta alıp verme ise Paskalya'nın yüzyıllarca öncesine dayanan çok eski bir âdettir.

Çok eski zamanlardan itibaren birçok kültürde yumurta doğuma ve dirilişe işaret etmekteydi.

Mısırlılar mezarlarının içine yumurtalar gömerdi. Yunanlılar ise yumurtaları mezarlarının üstüne yerleştirirdi. Romalılar bir deyiş ortaya attı: *Omne vivum ex ovo* diğer bir deyişle “Bütün yaşam yumurtadan gelir”. Efsaneye göre çarmihini Calvary’e kadar taşımada Mesih’e yardım eden Kireneli Simon aslen bir yumurta tüccarıydı. (Çarmıha gerilme olayından sonra çiftliğine döndüğünde bütün tavuklarının yumurtalarının mucizevî bir şekilde rengârenk hale geldiğine şahit olduğu iddia edilir; ama bu efsaneye ilgili sağlam bir delil mevcut değildir.) Dolayısıyla Kilise ikinci yüzyılda Diriliş’i kutlamaya başladığında popüler ve kolaylıkla anlaşılabilir bir sembolü uzaklarda bir yerlerde aramasına gerek kalmadı.

O günlerde köylüler sıklıkla yumurtalarını boyarlarken zenginler yumurta hediyelerini altın yaldız veya altın yaprakla kaplardı. Boyama, yumurtaların belirli çiçeklerle, yapraklarla, tahta talaşıyla ya da kırmızı böceğiyle kaynatılmasıyla gerçekleşiyordu. Ispanak yapraklarının ve anemonun taçyapraklarının yeşil için; katırtırnağının çiçeğinin sarı için; bakkam ağacının mor için ve kırmızı böceğinin vücut sıvısının da kırmızı için en iyi olduğu düşünülüyordu.

1880’lerin başlarında Almanya’nın bazı bölgelerinde Paskalya yumurtaları doğum sertifikalarının yerine geçti. Yumurta tek bir renge boyanırdı sonra buna alıcının ismini ve doğum tarihini içeren bir tasarım, bir iğne veya sivri bir aletle kabuğa iliştirilirdi. Bu çeşit paskalya yumurtaları mahkemelerde kimliğin ve yaşın kanıtı olarak el üstünde tutulurdu.

Paskalya’nın en değerli yumurtaları 1880’lerde el yapımı olanlardı. Meşhur altın ustası Peter Carl Fabergé’in yaptığı yumurtalar Rus Çarı 3. Alexandre tarafından eşi Çariçe Maria Feodorovna’ya hediye olarak ısmarlandı. 1886’da sunulan altı santim uzunluğundaki ilk Fabergé yumurtasının dışı aldatici bir biçimde sadeydi. Ama beyaz kabuğunun içerisindeki yumurtanın sarısı altındı ve açıldığı zaman yakut gözlü altından bir tavuk ortaya çıkıyordu. İmparatorluğa ait tacın ufacık pırlanta bir kopyası da gagasından tutulup tavuk açıldığı zaman beliriyordu. Taçtan, daha da ufak yakuttan bir askı sarkıyordu. Fabergé hazinelerine günümüzde dört milyon doların üzerinde paha biçilmektedir. Fabergé tarafından yapıldığı bilinen elli üç yumurtadan kırk üçü müzelerde ve özel koleksiyonlarda yer almaktadır.

1 Nisan:

1564, Fransa

1 Nisan’ın kökenine dair bir sürü farklı açıklama yapılmaktadır. Bunların bazıları 1 Nisan şakaları gibi hayal ürünüdür.

Mümkün gözükme de popüler olan bir açıklama düşmanlarının İsa’yı kaderine çoktan karar vermiş olmalarına rağmen anlamsız bir şekilde bir Roma yetkilisinden diğerine göndererek onu aptal yerine koyma niyetleriyle ilgili olandır. Ortaçağ’da sahnelenen din temalı oyunlarda sıklıkla İsa’nın Annas’tan, Caiaphas’a, Caiaphas’tan Pilatus’a, Pilatus’tan Herod’a sonra tekrar Pilatus’a seyahatlerini izleyen olaylar dramatize edilirdi (İlginçtir ki bir sürü kültürde Hristiyanlık öncesinden gelen, bir kimseyi aptal yerine koyma anlamında “birisini boş işlere gönderme” uygulaması mevcuttur).

En ikna edici tarihi delil ise 1 Nisan’ın Kral 9. Şarl hükümrânlığındaki Fransa’da ortaya çıktığına işaret etmektedir.

On altıncı yüzyıl başlarında Fransa boyunca yeni yıl baharın gelip çatığı 25 Mart’ta kutlanırdı.

Hediye alıp vermeyi de içeren kutlamalar bir hafta sürer,1 Nisan’da düzenlenen yemekler ve partilerle sona ererdi.

Ancak 1564’te düzeltilmiş daha doğru Gregoryen takvimi yeni benimsenmişti ki Kral Şarl yeni yılın 1 Ocak’a çekildiğini duyurdu. Bu değişikliğe karşı olan veya böyle bir şey olduğunu unutan Fransızlar 1 Nisan’a kadar süren bir haftalık partilere ve hediye alışverişlerine devam etti. Diğer yandan şakacılar aptalca hediyeler ile olmayan partilere davetiyeler yollayarak muhafazakârların eski yeni yıl tarihine böylesine bağlı olmalarıyla dalga geçmeye başladılar. 1 Nisan şakasına kurban olmuş bir kişiye poisson d’Avril yani “Nisan Balığı” denirdi (Zira yılın o zamanında güneş Zodyak burcu Balık’ı terk etmekteydi). Aslında 1 Nisan’da olan bütün olaylar aynı başlığın altına konuyordu. 1. Napolyon’a bile 1 Nisan 1810’da ikinci karısı Avusturyalı Marie-Louise ile evlendiğinde “Nisan Balığı” lakabı takılmıştı.

Yıllar sonra ülke yeni yıl tarihiyle barışık hale geldiğinde bu mizahi Nisan 1’e giderek bağlanmış olduklarından bunu bir gelenek olarak devam ettirdiler. Âdetin İngiltere’ye, oradan da Amerika’ya ulaşması neredeyse iki yüzyıl sürdü.

Anneler Günü:

1908, Grafton, Batı Virginia

Anneleri onurlandırmak için bir gün tayin etme fikrinin kökeni eski görünse de aslında Anneler Günü kutlaması ancak bir asırlık bir gelenektir. Çocukların, yetişkin olduklarında çoğunlukla kendi aileleri ön plana geçtiğinden, annelerini ihmal ettiklerini düşünen sadık bir kızın çabalarıyla ortaya çıkmıştır.

Söz konusu kız, Batı Virginia’da bir öğretmen olan Anna Jarvis bu ihmalin üstesinden gelmek için yola çıktı.

1864 doğumlu Anna Jarvis Grafton, Batı Virginia’da okudu. Annesine çok düşkün olması Stanton, Virginia’daki Mary Balwin Üniversitesi’nde okumasını bir hayli zorlaştırmıştı. Ama Anna eğitim yolundan dönmemeye kararlıydı. Mezun olur olmaz diplomalı öğretmen sıfatıyla doğduğu yere geri döndü.

1902’de babasının vefatı onu ve annesini Philadelphia’daki akrabalarıyla beraber yaşayamaya mecbur bırakmıştı. Üç yıl sonra 9 Mayıs’ta annesinin ölümüyle kendini büyük bir üzüntü içerisinde buldu. Tek kelimeyle mükemmel bir evlat olmuş olmasına rağmen yine de annesi için yapamadığı şeyler yüzünden suçluluk duygusu onu yiyip bitirmeye başladı. İki yıl süresince bu kendi kendine yatığı işkence filizlendi ve 1907’de de meyvesini verdi. Annesinin ölüm yıldönümü olan mayıs ayının ikinci pazar gününde Anna Jarvis bir grup arkadaşını Philadelphia’daki evine davet etti. Her yıl düzenlenecek ulusal bir kutlamanın Anneler Günü olarak adlandırılması fikri herkesten destek gördü. Tabii Anna başkalarının da bu fikrine dair nabızlarını yokladı. Anneler böyle bir düzenlemenin zaten çoktan gerçekleşmiş olması gerektiğini düşünmekteydi. Çocuklar da hemfikirdi. Babalar da karşı çıkmadı. Anna’nın bir arkadaşı olan Amerika’nın bir numaralı giyim tüccarı John Wanamaker mali destek vermeyi teklif etti.

1908 baharında Bayan Jarvis annesinin yirmi yıl boyunca her hafta din dersi verdiği Grafton’daki Andrews Methodist Sunday Okulu’nun başpapazına mektup yazdı. Yerel Kilisenin annesinin onuruna yapılacak kutlama için ideal bir yer olacağını ifade etti. Üstelik bu vesileyle orada bulunacak bütün

anneler de onurlandırılmış olacaktı.

Böylece 10 Mayıs 1908’de Grafton, Batı Virginia’da 407 çocuk ve annenin katılımıyla ilk Anneler Günü kutlandı. Papazı konuşması da güne uygun olarak Yohanna İncili’ni 19. bölümünden 26. ve 27. dizelerindeki İsa’nın çarmıhtayken annesine ve bir havarisine sarf ettiği sözleri içermekteydi: “Anne, işte oğlun!” ve “İşte Annen!”

Tören bittiğinde Bayan Jarvis her anne ve çocuğa annesinin en sevdiği çiçek olması itibariyle birer karanfil dağıttı. Böylelikle Anneler Günü geleneği başlamış oldu.

Her yıl Anneler Günü’nü kutlama fikrinin halk tarafından hemen kabul edildiğini söylemek belki biraz yetersiz kalır. Önerilen az sayıda bayram böylesine ulusal bir desteğe ve böylesine muhalefete sahip olmuştur. Temsilciler Meclisi’nden Anneler Günü kararı hızlıca geçti. Ancak Orta Batılı bir senatör Simon Legree (Harriet Beecher Stowe’un *Tom Amca’nın Kulübesi* adlı kitabındaki kötü karakter) gibi ortaya çıktı. *Congressional Record* adlı Kongre yayınında şu sözleri kaydedilmiştir: “O zaman bir Babalar Günü de olabilir. Ya da Kayınvalideler Günü. Veyahut da Amcalar Günü.” Karar Senato’da onaylanmadı.

Kararlı bir Anna Jarvis işte o zaman tarihteki en başarılı mektup yazma kampanyalarından biri addedilen eylemine başladı. Meclis üyeleriyle, valilerle, belediye başkanlarıyla, gazete editörleriyle, bakanlarla ve iş dünyasının liderleriyle kısacası ülke çapında kendisini dinleyecek önemli insan olarak kim varsa onunla iletişim kurdu. Onlar da dinlediler; başyazılarıyla, vaazlarıyla ve politik söylevleriyle karşılık verdiler. Köyler ve kasabalar, şehirler ve eyaletler gayri resmi olarak Anneler Günü kutlamalarına başlamıştı bile. 1914’e kadar Anneler Günü’ne muhalefet sadece alaycı değil aynı zamanda Amerikan karşıtlığı sayılıyordu. Nihayet Senato yasayı onayladı ve 8 Mayıs 1914’te Başkan Woodrow Wilson mayıs ayının ikinci pazar gününü Anneler Günü olarak tayin eden beyannameyi imzaladı.

İngilizler uzun zamandır “Anneler Pazarı” (Mothering Sunday) adı altında Büyük Perhiz (Lent) sezonunun dördüncü pazar günü annelerini anıyor olmalarına rağmen bu Amerikan kutlamasını alıp dünya çapında şöhrete kavuşturdular. Başkan Wilson’ın bildirisi sonrası birkaç yıl içerisinde hemen hemen her ülkenin bir Anneler Günü mevcut haldeydi. Ama her şekilde Birleşmiş Devletler diğer ülkeleri geride bırakmaktadır. Günümüzde Anneler Günü’nde Amerikalılar 10 milyon buket çiçek satın almakta, 150 milyon tebrik kartı göndermekte ve yılın başka herhangi bir zamanından daha fazla restoranlarda yemek yemektedir. Amerikalı ailelerin üçte biri anneyi onun gününde akşam yemeğine çıkarmaktadır.

Anna Jarvis Anneler Günü adına yaptığı kampanyada zafer kazanmış olabilir ama kendi özel yaşamı mutlu sonla noktalanmadı. Yıkıcı bir gönül macerası yüzünden hayal kırıklığına uğradığından hiçbir zaman evlenmemeye ant içti. Çocuğu yoktu ve her Anneler Günü’nün de kendisine karşı ıstırap verici bir alaydan ibaret olduğunu düşünüyordu. Öte yandan ticarileşme dini bir kutlama olarak tasarlanan günün üzerine üşüşünce Anneler Günü’nden yararlanmak isteyen şirketler aleyhinde davalar açmaya başladı. Davalar düştü ve Anna Jarvis kendi köşesine çekildi. Kısa bir sürede bütün birikimleri suyunu çekti ve ailesine ait evi de kaybetti. Hayatını adadığı kör kız kardeşi Elsinore vefat etti. Bu üst üste gelen felaketler Anna’nın sağlığını bozdu. 1944 Kasım’ında sosyal yardım almaya mecbur kaldı. Arkadaşları onun bu kötü durumunun farkına varıp Anna’ya, son yıllarını özel bir sanatoryumda rahatça geçirmesi için para yardımında bulundu. Sayısız anneyi mutlu kılmak adına çaba sarf etmiş

sağır, hasta ve nerdeyse kör bu kadın 1948’de seksen dört yaşında çocuksuz ve yapayalnız bir şekilde hayata veda etti.

Babalar Günü:

19 Haziran 1910, Spokane, Washington

Resmi bir Babalar Günü kutlaması fikri Batı Virginia’da gerçekleştirilen ilk Anneler Günü kutlamasından iki yıl sonra 1910 yılında evli bir kadının aklına Spokane, Washington’daki bir kilisede oturmuş Anneler Günü üzerine bir vaazı dinlerken geldi.

Söz konusu kadın Bayan Sonora Smart Dodd idi. Annelerin çocukları için yaptıkları fedakârlıkların methedildiği vaaz boyunca Bayan Dodd kendi ailesinde bu fedakârlıkları İç Savaş gazisi olan babası William Jackson Smart’ın yaptığını düşünmekteydi. Zira babası, annelerinin doğum sırasında ölümünden sonra kızını ve beş oğlunu tek başına büyütmişti. Bayan Dodd’a göre babasının Doğu Washington’daki çiftliklerinde katlanmış olduğu zorluklar bir sürü babanın adı duyulmamış kahramanlıklarının bir örneğiydi.

Yerel Babalar Günü kutlaması önerisi kasaba papazlarından ve Spokane Genç Erkekler Hristiyan Birliği’nden (YMCA) kuvvetli destek gördü. Kutlamaların tarihi olarak Anneler Günü’nün sadece üç hafta sonrasına denk gelen Bayan Dodd’un babasının doğum günü olan 5 Haziran önerildi. Ama “baba” gibi yeni bir konu üzerine vaaz hazırlayacak olduklarından papazların ek zamana ihtiyaçları vardı. Bu nedenle de tarih 19’una kaydırılmak zorunda kaldı.

Anneler Günü’ne ulusal bir gereksinim gözüyle bakan ülke çapındaki gazeteler bu örneği görülmemiş Spokane kutlamasına dair hikâyeleri sayfalarına taşımaya başladı. Babalar Günü’ne olan ilgi de giderek artmaktaydı. Bayan Dodd’un fikrini ulusal anlamda desteklemeye yanaşan önemli kişiler arasında daha önce Anneler Günü’ne de destek vermiş hatip ve siyasi lider William Jennings Bryan yer almaktaydı. Babalar hafife alınmamalıydı. Bayan Dodd’a yazdığı mektupta şu ifadeye yer vermişti: “Anneyle çocuk arasındaki ilişki çok fazla vurgulanamaz.”

Ancak Babalar Günü Anneler Günü gibi çabucak kabul edilmedi. Hepsi erkek olan kongre üyeleri bu günü resmileştirmenin birbirlerinin sırtını sıvazlama şeklinde yorumlanabileceğini düşündü.

1916’da Başkan Woodrow Wilson ve ailesi kendi aralarında bu günü kutladı. 1924’te ise Başkan Calvin Coolidge eyaletlerin tercih ederlerse Babalar Günü kutlamalarına ön ayak olabilecekleri önerisinde bulundu. Ayrıca valilere “bu günü yaygın olarak kutlamanın babalar ve çocuklar arasındaki ilişkiyi daha sıcak hale getireceği ve babaların akıllarına sorumluluklarının ne denli çok olduğunu sokmak da düşünülmektedir,” diye yazdı.

Çoğu insan Babalar Günü’nün resmiyet kazanmasını güvence altına almaya çalıştı. Bu çabalardan en kayda değeri 1957’de Senatör Margaret Chase Smith’e aitti. Kongreye yazdığı mektupta etkili şu satırlar yer almaktaydı. “Ya her iki ebeveynimizi de onurlandırırız ya da sadece birini onurlandırma yolundan döneriz. İki ebeveynimizden sadece birini seçmek ve diğerini atlamak hayal edilebilecek en ağır aşağılamadır.”

En nihayetinde 1972 yılında diğer bir deyişle teklif edildiği tarihten tam altmış iki yıl sonra Babalar Günü, Başkan Richard Nixon tarafından kalıcı olarak resmileştirildi. Öte yandan resmi Babalar Günü kutlamasına ait bir köken arayışındaki tarihçiler sadece tek bir taneye ulaştı. Romalılar her şubat

ayında babalarını onurlandırırlandı; ama yalnızca rahmetli olanlarını.

Cadılar Bayramı (Halloween):

MÖ 5. Yüzyıl, İrlanda

Çok eski zamanlarda bile Cadılar Bayramı şenlik ateşlerinin yakılıp şeytani oyunların oynandığı cadılar, cinler ve hayaletler adına bir festivaldi.

Yüzyıllar boyunca değişime uğrayan şeyler hortlak kıyafetleri giymek, ateş yakmak ve yapılan yaramazlıkların nedenleridir. Günümüzde bunlar özellikle çocuklarca eğlence adına yapılmaktadır; eskiden ise yetişkinler tarafından oldukça ciddi bir şekilde yapılmaktaydı.

(Eski İngilizce’de Bütün Azizlerin Gecesi anlamında) “All Hallows Eve” Festivali ilk olarak MÖ 5. yüzyılda İrlanda’daki eski Keltler tarafından kutlanmaktaydı. O zamanlar resmi olarak yazın sonu sayılan 31 Ekim gecesi Kelt aileler kasıtlı olarak evlerindeki ateşleri söndürürlerdi ki evleri bedensiz ruhlar için soğuk ve itici hale gelsin. Sonra köyün dışında bir Druid rahibinin güneş tanrısını geçen yazın hasadı için onurlandırmak ve aynı anda sinsî ruhları kaçırmak adına yaktığı büyük ateşin etrafında toplanırlardı.

Keltler önceki yıl ölmüşlerin, huzur içinde öbür dünyaya geçmeden önce 12 ay boyunca içinde yaşayacakları bir insan ya da hayvan bedenini seçmek için 31 Ekim’de bir araya geldiklerine inanırdı. Başiboş ruhları korkutma amacıyla aile fertleri şeytan, gulyabani ve cadı kıyafetleri giyerdi. Sırayla, olabildiğince gürültülü bir şekilde ateşsiz eve girip çıkarlardı. En sonunda da sokaklardan ta köyün dışındaki şenlik ateşine kadar bağırp çağırırlardı. Görünüşü ya da hal ve hareketleri itibarıyla ruhlar tarafından ele geçirildiği düşünülen bir köylü, başka insanların da içine girmeyi düşünen ruhlara ibret olarak ateşin içinde kurban edilebilirdi.

Romalılar Kelt Cadılar Bayramı geleneğini benimsedi, ama MS 61’de insan kurban etmeyi yasaklayıp yerine Mısırlılardan gelen bir âdet olan temsili modelleri getirdi. Bu modellere Mısırlılarca *ushabti* denirdi. Bir zamanlar uşaklar krallarla birlikte mezara konurdu. Sonradan Mısırlılar firavunla beraber insan yerine çok sayıda heykelciği gömmeye başladı. Zamanla ruhların bedenleri ele geçirdiği inancı zayıfladıkça uğursuzluğa dalalet eden çoğu Cadılar Bayramı pratiği törensel eğlenceye dönüşerek hafifledi.

1840’larda ülkelerindeki patates kıtlığından kaçan İrlandalı göçmenler beraberlerinde Amerika’ya Cadılar Bayramı kostümlerini ve yaramazlıklarını götürdü. New England gençleri tarafından “yaramazlık gecesinde” yapılan en gözde şakalar tuvaletleri tersine çevirme ve kapıların menteşelerini sökmeydi.

İrlandalılar New England tarımının değiştirmeye zorladığı bir gelenek daha getirmişlerdi yanlarında. Eski Keltler bir çeşit şalgam oyma geleneği başlatmıştı. Şalgamın içi oyulur, üstüne de bir şeytan yüzü kazınırdı ve son olarak içinde bir mum yakılırdı. Göçmenlerin yeni topraklarında şalgam çok azdı ama çok sayıda balkabağı tarlası mevcuttu. Orada yaşayanlar balkabağının yenen kısmını Şükran Günü’nün karakteristik özelliği haline getirmişlerdi; İrlandalılar ise balkabağının kabuğunu Cadılar Bayramı’yla eşanlamlı hale getirdiler.

Balkabağından fener anlamındaki İngilizce’si jack-o’-lantern olan ve İrlanda folkloruna dayanan teriminin yaratıcısı da İrlandalılarıydı. Efsaneye göre sarhoşluğu ve cimriliğiyle meşhur Jack adlı bir

adam şeytani oyuna getirip bir ağaca tırmandırttı. Bunun üzerine Jack hemencecik ağacın gövdesine bir haç şekli oydu. Tuzağa düşen şeytani bir daha onu günaha sokmayacağına yemin ettirene kadar da bırakmadı. Jack öldüğünde kendini, aralıksız bir şekilde işlemiş olduğu günahları yüzünden cennetteki konfordan dışlanmış buldu ve cehennemin sıcağına girmesi de onu affetmeyen Şeytan tarafından yasaklanmıştı. Mahşer gününe kadar buz gibi karanlıkta dolaşmaya mahkûm edilmişti. Jack şeytana yolunun üzerine yanan korlar koyması için yalvardı. Fazladan koru olmasına rağmen Şeytan Jack'e onu sadece kısa bir süre idare edecek tek bir kor ayırdı. Çiğneyerek içini oyduğu şalgamın içine koru yerleştirerek Jack'in fenerini meydana getirdi.

Noel:

MS 337, Roma

Kutsal bir gün ve bayram olarak Noel, yarım düzine kültürün yüzyıllarca birikmiş geleneklerinin bir karışımıdır. Farklı farklı insanlar arasında ortaya çıkmış Hindili bir akşam yemeği, süslenmiş bir ağaç ve Noel Baba, Noel kütükleri, ökseotu, ziller ve Noel şarkıları, ilahileri kimsenin İsa Mesih'in o gün doğduğuna dair emin olmadığı 25 Aralık'ın parçaları haline gelmişlerdir.

İsa'nın doğumunu 25 Aralık'ta kutlama fikri ilk olarak dördüncü yüzyılın başlarında kilise liderlerinin Hristiyanlığın varlığını tehdit eden rakip bir dinin 25 Aralık'taki şenliklerini kurnazlıkla gölgelemek istemeleriyle ortaya atıldı.

İsa'nın doğumundan sonraki iki asır boyunca kimse onun tam olarak ne zaman doğduğunu ne biliyor ne de umursuyordu. O zamanlar doğum günlerinin bir kıymeti yoktu; önemli olan ölüm günleriydi. Ayrıca İsa ilahiydi ve esas doğumu kasti olarak hafife alınıyordu. Daha önce belirtildiği üzere Kilise sanki İsa bir firavunmuş gibi onun doğum gününü kutlamanın günah olduğunu ilan etmişti.

Ama bazı dönem teologlar İsa'nın doğumunu tam olarak belirlemeye çalıştı ve 1 Ocak, 6 Ocak, 25 Mart ve 20 Mayıs gibi bir sürü tarihle karşı karşıya kaldı. En sonuncu tarih onlara makul gözükmeye başladı; zira Aziz Lukas'ın İncili'nde İsa'nın doğum haberini alan çobanların sürülerinin başında geceleyin nöbet tuttuklarından bahsedilir. Çobanlar kuzulama mevsimi olan bahar ayı boyunca sürülerinin başından ne sabah, ne akşam ayrılırdı. Kışın ise kuzular ağıllara kapatıldıklarından başlarında durmaya gerek kalmazdı. Buna rağmen Kilise'yi 25 Aralık gününü yasallaştırmaya zorlayan Hristiyanlığa rakip olan ve şöhreti de giderek artan Mithraizmdi.

O zamanlar hâlâ çoğunlukta olan pagan Romalılar 25 Aralık'ta Natalis Solis Invicti'nin yani "Yenilmez Güneş Tanrısı Mithras'ın Doğum Günü"nü kutlamaktaydı. Eski İran'da doğmuş bu kült MÖ 1. yüzyılda Roma topraklarında tutunmuştu. MS 274'e kadar Mithraizm o kadar çok popülerdi ki İmparator Aurelian, onu devletin resmi dini olarak ilan etmişti. 300'lerin başında söz konusu kült Hristiyanlığı ciddi bir şekilde tehlikeye soktu. Bir süre için hangi inancın galip geleceğini kestirmek güçtü.

Kilise liderleri aralarında seçeneklerini tartışmaya koydu.

Romalı asilzadelerin ve aynı derecede halkın uzun süren festivallerden ne kadar çok hoşlandıkları bilinen bir gerçektir. Bu gelenek Kral Romulus'un Palatine Tepesi'nde Roma'yı kurduğu zaman olan MÖ 753'e kadar uzanmaktaydı. Aralık ayındaki ziyafetler ve geçit törenleri sadece Natalis Solis Invicti kutlamasından ibaret değildi, aynı zamanda tarım tanrısı Satürn'ün onuruna Satürnalia festivali düzenlenirdi. Kısacası Kilisenin bir Aralık ayı kutlamasına ihtiyacı vardı.

Hristiyanlığa geçenlere gururla kutlayacakları bir bayram sunmak amacıyla Kilise resmen İsa'nın Doğumu'nu tanıdı. Ve güneşe tapanların festivaliyle başa baş bir mücadele adına Kilise İsa'nın doğumunu 25 Aralık'a yerleştirdi. Kutlama bugüne uygun olarak dualardan oluşacak, bir ayin şeklinde olacaktı; yani Mesih'in Ayini. 320'lerde bir teolog "Bu günü kutsal sayıyoruz ama paganlar gibi güneşin doğumu sebebiyle değil, o güneşi yaratanın sebebiyle," diye yazmıştır. Yüzyıllar sonra toplumbilimciler grup kutlamalarının psikolojik gücünden -mevki eşitliği, kolektif kimliğin güçlenmesi, ortak hedeflerin pekiştirilmesi- bahsedecek olsalar da prensip zaten uzunca zamandır aşikârdı.

337 yılında Roma İmparatoru Kostantin vaftiz edilip imparatorlukla Kilise'yi ilk kez birleştirdiği zaman Noel kutlaması Batı Dünyası'na kalıcı olarak yerleşmiş oldu. Hristiyanlık resmi din haline geldi ve MS 354'te Romalı Piskopos Liberius sadece İsa'nın ölümünü değil doğumunu da kutlamanın önemli olduğunu vurguladı.

Ökseotu:

MÖ 2. Yüzyıl, İngiliz Adaları

Bir ökseotu dalının altında öpüşülme de birbirine sarılma âdeti MÖ 2. yüzyıl civarında eski Britanya'da Keltlerin bilge sınıfını teşkil eden Druidler arasında ortaya çıktı.

İsa doğmadan iki yüzyıl önce Druidler ökseotu toplayıp tanrılara adak adı altında yakarak kışın gelişini kutlardı. Balmumu gibi ufak beyaz meyveleriyle bu sarı-yeşil bitkinin dalları ayrıca bir yıl şans ve aile içinde uyumu garanti altına almak için evlere asılırdı. Eve gelen konuklar bu uğurlu dalın altında kucaklaşırdı. Evin dışarında yaprak dökmeyen ağacın dalları da yolcuları karşılardı. Eğer düşmanlar ökseotu taşıyan bir ağacın altında karşılaşırlarsa (yapraklarını döken veya dökmeyen ağaçların üstündeki bir parazit) bir günlüğüne silahlarını bırakmaları ve aralarındaki husumeti unutmaları icap ederdi.

Druidler "iyileştirici" anlamındaki *omnia sanitatem* adını verdikleri bu bitkiyi kadın kısırlığına karşı ve zehir panzehiri olarak tavsiye ederdi. Ökseotu toplamak büyük bir tören niteliğindeydi ve sadece kutsal meşe ağaçları üzerinde büyüyenler en yüksek dereceli bir rahip tarafından altın bir bıçakla alınırdı; sonradan bu etkinlik Bellini'nin *Norma* adlı operasında dramatize edilmiştir.

Ökseotu sadece Keltler için değil aynı zamanda ona *mistilteinn* diyen İskandinavlar için de bir umut, barış ve uyum bitkisiydi. İsmi "gübre" anlamındaki *mista*'dan türemiştir. Bu daima yeşil bitki kuşların dışkılarının içindeki tohumlardan büyüüp yayılıyordu. İskandinavlar için ökseotu aşk tanrıçası Frigga'ya aitti ve öpüşme âdetinin de bu romantik ilişkilendirmeden ileri geldiği düşünülmektedir.

Eski dünyada ökseotu süs amaçlı bir yeşillikten ibaretti. Natalis Solis Invicti ve Saturnalia festivalleri boyunca Romalı asilzadeler ve sıradan halk ökseotu filizlerini dallara dolayıp bayrama yaraşır bir şekilde yaptıkları çelenkleri evin her yerine asıyorlardı. Dördüncü yüzyılda 25 Aralık'ın resmen Noel günü kabul edilmesiyle Kilise putperestlik çağrışımlarına dikkat ederek ökseotunun herhangi bir şekilde kullanılmasını yasakladı. Onun yerine çobanpüskülünü önerdi. Bu bitkinin sivri yaprakları İsa'nın dikenli tacını ve kırmızı meyvecikler de kanının damlalarını sembolize edecekti. Böylelikle çobanpüskülü İsa'nın Doğuşu geleneğinin bir parçası haline geldi.

Ökseotuna getirilen Hristiyan yasağı orta çağın başından sonuna yürürlükte kaldı ve şaşırtıcı bir

şekilde şu zamana kadar bile İngiltere’de göğse ökseotu filizleri ve herhangi bir çiçek takmayı yasaklamış Kiliseler mevcuttu.

Yılbaşı Ağacı:

8.Yüzyıl, Almanya

Süslenmemiş Noel ağacı geleneğinin 700’lü yılların ilk yarısında Almanya’da başladığına inanılmaktadır.

En eski hikâye, İngiliz keşişle misyoner Aziz Boniface’ın (MS680’de Winfred’de doğdu) Cermen Druidlerinden oluşan bir kabileye nasıl İsa’nın doğuşuna dair vaaz verdiklerini anlatır. Putperestleri meşe ağacının aslında kutsal ve dokunulmaz olmadığı yönünde ikna etmek için “Almanya Havarisi” bir tanesini hemen orada yere devirdi. Tepetaklak aşağı inerken küçük, körpe bir çam ağacı haricinde yolunun üstündeki bütün çalıları paramparça etti. Bu tesadüf bir sürü yorumu açıktır; burada da efsaneye göre Aziz Boniface çamın kurtuluşunu bir mucizeye yordu. İnsanları Hristiyanlığa kazandırma amacıyla yorumunu şu sözlerle bitirdi: “Haydi bu ağaca Çocuk İsa adını verelim.” Bundan sonra Almanya’da Noeller çam fidanları dikilerek kutlandı.

Daha kesin olarak bildiğimiz ise on altıncı yüzyıla kadar Almanya’da Noel’i kutlamak için hem içerdeki hem dışarıdaki çam ağaçlarının süslendiğidir. Ammerschweier, Alsace’dan 1561 tarihli bir orman yasasında “hiçbir kasaba sakini sekiz ayakkabı uzunluğundan daha büyük birden fazla ağaççık alamaz” diye buyrulmuştur. Bizim elimizdeki en eski delilin dayandığı o zamanlarda ağacın üstüne asılan süsler “rengârenk kâğıtlardan kesilmiş güller, elmalar, ayin ekmekleri, altın yaldızlar ve şeker”di.

Yaygın bir inanca göre ağaca ilk olarak mumları ekleyen on altıncı yüzyıl Protestan reformcusu Martin Luther’di. Bir kış akşamı bir yandan evine doğru yürüyüp diğer yandan kafasında bir vaaz oluşturmaya çalışırken çamların ortasında pırıl pırıl parlayan yıldızların görüntüsüyle huşu içinde kaldı. Bu manzarayı ailesine de yaşatmak için salonun ortasına bir ağaç dikip dallarına yanmış mumlar bağladı.

1700’lere kadar *Christbaum* yani Noel ağacı geleneğinin içindeki sağlam yerini almıştı. Bu âdet Almanya’dan Batı Avrupa’nın diğer bölgelerine de sıçradı. İngiltere’de ancak on dokuzuncu yüzyılda, o da Kraliçe Victoria’nın Alman asıllı eşi Prens Albert’in sayesinde popülerleşti. Saxe-Coburg-Gotha (merkezi Almanya’da bir dükalık) Dükü’nün oğlu Albert Noel ağaçlarını süsleyerek büyümüşü; 1840 yılında Victoria ile evlendiğinde ondan bu Alman geleneğini benimsemesini rica etti.

Amerika’daki Noel ağacı geleneğini Pennsylvania Almanlarının başlattığı su götürmezdir. Zira Lancaster, Pennsylvania’dan Matthew Zahm’ın günlüğünde Yeni Dünya’da ilk olarak Noel ağacının ve sayısız süsünün bahsi geçmektedir.

Diğer Noel âdetleri gibi çam ağacının da Amerika’da çok geç benimsenmesi şaşırtıcı değildir. New England Püritenleri için Noel kutsaldı. Hacıların ikinci valisi William Bradford en ufak bir ciddiyetsizliği cezalandırarak kutlamanın “pagan alay”ının hiçbir şekilde bir malzemesi olmaması için çok uğraştığını yazdı. Otoriter Oliver Cromwell ise Noel şarkıları, süslü ağaçlar ve herhangi bir neşeyle dolu ifade gibi “bu kutsal olay”ı kötüye kullanan “putperest gelenekleri”ne karşı vaaz verdi.

1659’da Massachusetts Yasama Organı kilise töreni haricinde 25 Aralık’ta yapılan kutlamaların

bundan böyle ceza gerektiren suç olduğuna dair yasa çıkardı. Bu katı ciddiyet havası Püriten mirasının altını oyacak on dokuzuncu yüzyıldaki Alman ve İrlandalı göçmenlerin akınlarına kadar sürdü. 1856'da şair Henry Wadsworth şöyle bir yorum yapmıştı: “Biz burada, New England’da Noel’le ilgili bir durum değişikliği yaşamaktayız. Eski Püriten görüşü Noel’in neşeli, samimi bir bayram olmasını engellemektedir. Gerçi her yıl bu gün daha da canlı hale geliyor.” O yıl Cromwell’in felsefesini savunan en son eyalet Massachusetts’te Noel resmi tatil yapıldı.

Enteresan bir şekilde Şükran Günü’nün ulusallaştırması adına çok çaba sarf eden 1800’lerin kadın dergisi *Godey’s Lady’s Book* bayrama yaraşır Noel âdetlerinin popülerleştirilmesinde de rol oynadı. Neşeli ve esprili çizimleriyle, ev dekorasyonu ipuçlarıyla, Noel tatlıları ve yemekleri için tarifleriyle, ev yapımı ağaç süsleri için talimatlarıyla dergi binlerce ev kadınına İsa’nın doğuşunun sadece hararetli bir kutsal günden ibaret olmayıp aynı zamanda şenlikli bir bayram olabileceği yönünde ikna etti.

Xmas: Noel anlamındaki İngilizce Christmas kelimesinin bu alışılmış kısaltılışının kaynağı Yunanlılardır. Mesih’in Yunancası Xristos’un ilk harfi X’tir. On altıncı yüzyıla kadar “Xmas” Avrupa boyunca popülerdi. Eski Hristiyanlar için bu terim “Christ’s Mass” diğer bir deyişle Mesih’in Ayini demekti; ancak sonraki Hristiyanlar Yunanca göndermeyi bilmediklerinden X’i bir saygısızlık işareti, Hristiyanlığı esas anlamından mahrum etmek isteyen bir putperest girişimi olarak yorumladılar. Birkaç asır boyunca Hristiyanlar bu terimin kullanılmasını onaylamadılar. Bazıları hâlâ onaylamamaya devam etmektedir.

Noel Baba (Santa Claus):

4. Yüzyıl Sonrası, Avrupa, Asya, Amerika

Gerçek Noel Baba, Aziz Nikolas Türkiye’nin güneydoğu kesimindeki eski Likya’da dördüncü yüzyılda doğmuştur. Daha çocukken ne kadar inançlı olduğunu göstermek için çarşamba ve cuma olmak üzere haftada iki kere oruç tutmayı kendine şart koşmuştu. Anne ve babasının erken ölümleri üzerine Likya papaz okuluna katılarak hayatını tamamen İsa’ya adadı. Filistin’e tekneyle giderken ellerini uzatıp vahşi denizi dindirdiği söylenir. Bu, gerçekleştirdiği bir sürü mucizenin ilkidir. Sonradan Nikolas denizcilerin koruyucu azizi haline gelecektir.

Nikolas erken bir yaşta Anadolu’da yer alan Demre’nin başpiskoposu olarak görevlendirildi. İnsanları Hristiyanlığa kazandırmadaki başarısı ve fakire karşı cömertliği Roma yetkililerini çok kızdırmaktaydı. Hristiyanlara yapılan zulmün had safhada olduğu bu dönemde Aziz Nikolas da kendini hapiste buldu. Despot Roma İmparatoru Gaius Diocletianus’un emirleri doğrultusunda işkenceye uğradı. Terör ve ahlaksızlığın hüküm sürdüğü saltanatından sonra Gaius altmış yaşındayken çiftçilik yapıp lahanalar yetiştireceği basit bir yaşam uğruna bir anda tahtı bıraktı. Çoğu Romalıyı memnun eden bu olay Nikolas için de çok hayırlıydı. Sonradan Hristiyanlığı kabul edecek yeni imparator Konstantin piskoposu serbest bıraktı. Kostantin İznik’te ilk Kilise Konseyi’ni topladığında Nikolas da aralarında seçkin bir üye olarak yer aldı. Nikolas’ın 6 Aralık 342’de öldüğüne inanılmaktadır. Sonradan Rusya, Yunanistan ve Sicilya’nın koruyucu azizi olarak benimsenmiştir.

Hayatının iki yönü Aziz Nikolas’ın Santa Klaus haline gelmesinde rol oynadı: Cömertliği bir efsaneydi ve özellikle çocuklara çok düşküncü. Biz bunu esas olarak gençleri nasıl himayesine aldığını anlatan Roma hikâyelerinden biliyoruz. Ortaçağda ve sonrasında da bir sürü isimli anıldı; bunların hiçbirisi de Santa Claus değildi.

Bugünün çocukları yüzyıllar öncesinin Avrupalı çocuklara hediyeler getiren Aziz Nikolas'ını herhalde hiç -şelale gibi beyaz sakallarının haricinde- tanıyamazlardı. İkiz uçlu tacı ve kıvrık asasıyla tamamlanmış kırmızı ve beyazlı piskopos cüppesiyle dolaşırdı. Onu ayağı çabuk bir rengeyiğinden ziyade dil döke döke anca ilerletebildiği tembel bir eşek çekerdi. Ayrıca Noel arifesinde değil Hristiyan Ziyafet günü olan 6 Aralık'ta gelirdi. Şöminenin yanına bıraktığı elmalar, yemişler, şekerler, tahtadan ve kilden heykelcikler gibi hediyeler tabii bugünün standardıyla hayal kırıklığına uğratacak türdendi. Gerçi sonradan Avrupalı Santa'ların bırakacakları hediyelerden daha iyiydi.

On altıncı yüzyıldaki Protestan Reformu süresince Aziz Nikolas çoğu Avrupa ülkesinden sürgün edildi. Onun yerine Noel Baba'ya karşılık gelen İngiltere'nin "Father Christmas'ı ve Fransa'nın "Papa Noël'i gibi daha seküler figürler kondu. Bunların hiçbirisi çocuklara bol bol hediye dağıtan kişi olarak bilinmedi zaten tarihin o döneminde önemli bir konuma da sahip değillerdi. Mesela Father Christmas daha çok yetişkinlerin amor (aşk) ile ilgili ziyafetlerinin hayali destekleyicisiydi.

Öte yandan Hollandalılar Aziz Nikolas geleneğini muhafaza etti. "Denizcilerin koruyucusu" kabul edilen Aziz Nikolas Amerika'ya gelen ilk Hollanda gemisinin pruvasını süslüyordu. New York şehrinde inşa edilen ilk kiliseye de onun adı verildi.

Hollandalılar beraberlerinde Yeni Dünya'ya sonra hemen Amerikanlaştırılacak iki Noel ögesi getirdi.

On altıncı yüzyıl Hollanda'sında çocuklar Aziz Nikolas'ın geleceği gece şöminenin yanına tahtadan ayakkabılar bırakırlardı. Ayakkabıların içi azizin hediyelerle yüklenmiş eşeği için samanla doldurulurdu. Karşılığında Nikolas her ayakkabının içine küçük bir hediye bırakırdı. Amerika'da sınırlı hacme sahip ayakkabı yerini 1822'den itibaren genişleyebilen ve beklentilerle şömine bacasına asılan çoraba bıraktı.

Hollandalılar Aziz Nikolas'ı "Sint Nikolas" diye telaffuz ederlerdi; bu da Yeni Dünya'da "Sinterklass"a dönüştü. On yedinci yüzyılda Hollandalılar New Amsterdam'ın kontrolünü İngilizlere kaptırdıktan sonra Sinterklass da Santa Klaus olarak İngilizleştirildi.

Günümüzdeki rengeyiğinin çektiği kızakta oturmuş Santa Klaus figürünün kaynağı New York'lu teoloji profesörünün popüler hale gelmiş bir şiiridir.

Dr. Clement Clark Moore Noel arifesi çocuklarına okumak üzere "Noel'den Önceki Gece " adlı bir şiir yazdı. Eğer bir arkadaşı şiirin kopyasını yazarına aftta bulunmadan bir gazeteye göndermeseydi o zaman şiir yalnızca Moore ailesinin fertleri arasında kalacaktı. Şiir sonra diğer gazeteler ve takiben dergilerde çıkmaya başladı. En sonunda zaten şiirin betimlerinin her dizesi Santa efsanesinin birer parçası haline geldi. Eski Yunan ve Latin edebiyatı bilgini Dr. Moore bir çocuk şiiri yazdığını itiraf etmesinin kariyerine zara vereceğini düşündü. Sonuç olarak 1838 yılına kadar ülke çapında neredeyse her çocuğun ezbere bildiği şiirin yazarı olduğunu alenen itiraf etmedi.

Amerika'da Santa kilo aldı. Zira orijinal Aziz Nikolas ince uzun ve zarif bir piskopostu; bu şekildeki görüntüsü de yüzyıllarca pekiştirilmişti. Kırmızı yanaklı, tombul Santa on dokuzuncu yüzyılda etkili bir karikatürist olan Thomas Nast'a atfedilir.1863'ten 1886'ya kadar Nast, Harper's Weekly dergisi için dizi dizi çizimler yapmıştı. Yirmi yılı aşkın bir süre dergide basılan bu çizimler Santa'da kademe kademe evrimini gözler önüne sermekteydi. Dr. Moore'un ölümsüz şiirindeki tıknaz, minik ve cin gibi bir yaratıktan bugün Amerika'da sokak köşelerinde sıkça rastlanan sakallı,

koca göbekli çancı haline gelmişti. Nast'ın karikatürleri aynı zamanda Santa'nın bütün bir yılını oyuncaklar yaparak, çocukların davranışlarını kontrol ederek, özel hediye ricalarını okuyarak nasıl geçirdiğini de göstermekteydi. Çizimleri Santa geleneğine böylece dâhil edilmiş oldu.

4. Bölüm

Masada

Sofra Adabı:

MÖ 2500, Yakındoğu

Görgü kişiyi sosyal ritüele dâhil etmeye yarayan, kişi ondan yoksun olduğunda da bu ritüelden dışlanmasına sebep olan kurallar dizisidir. Sofra adabı ise kendine has bir biçimde ev sahibine onun yemeğini yemenin bir onur olduğunu ifade etmenin bir vasıtası olarak ortaya çıktı.

Bugün adabımuaşeret gözeticipleri bu yüzyıldaki yemek yeme standartlarının tüm zamanların en aşağısında olduğunu iddia etmektedir. Bunun bir sebebi olarak da ailelerin yemek için bir araya geldiği ve ebeveynlerin hatalı bir davranışa derhal müdahale ettiği geleneksel akşam yemeğinin artık var olmamasını göstermektedirler. Ayrıca bireysel olarak çabuk tüketilen hazır yemeklerin ve ergenler arasında kim sofra adabına sahipse onun dışlandığı fast-food restoranlarının popüleritesine de işaret etmektele. Genç insanlar bireysel ifadeye toplumsal adabın üstünde tuttuğu zaman görgü kurallarının pek şansı kalmaz.

Çöküşün delilleri şaşırtıcı bir biçimde farklı farklı yerlerde karşımıza çıkar. Ordu generalleri ve şirket yöneticileri acemi askerlerin ve işletme mastırı mezunlarının sofradayken resmi görgü kurallarından nasıl yoksun olduklarını açığa vurduklarından yakınmaktadırlar. Bu, adabımuaşeret kitaplarının birden en çok satılanlar listesine girmesinin nedenlerinden yalnızca bir tanesidir.

Gerçi sorun yeni sayılmaz. Görgü kuralları pratiklerini kaydeden tarihçiler Amerika’da resmi görgü kurallarının bozulmasının aslında uzun zaman önce özellikle ve ironik bir biçimde sahte nezaketten nefret eden ve eşitliğe düşkün Thomas Jefferson ile başladığını iddia etmektedir. Aslında mükemmel derecede görgülü Thomas Jefferson görgü kurallarını kasti olarak hafifserdi. Başkanlığı boyunca da başkentteki protokol kurallarını, eşit yaratılmış insanlar arasında suni ayrımlar yarattıkları gerekçesiyle yumuşatmaya çalıştı.

Ama görgü kurallarının gevşetilebilmesinden ya da suiistimal edilebilmesinden önce tasarlanmış ve somutlaştırılmış olmaları gerekir ve bu süreçler de yüzyıllarca önce yaşanmıştır.

Zor bulunan yiyecekleri aramakla meşgul ilk adamın görgü kurallarına zamanı yoktu. Yemeğini gizlice ve yalnız başına yerdı. Ama MÖ 9000 civarında Yakındoğu’da tarımın başlamasıyla insan avcı-toplayıcılıktan çiftçiliğe dönüverdi. Bir yere yerleşip daha düzenli bir yaşama geçti. Yiyecek de bollığından umumi olarak paylaşılmaya ve yemeğin hazırlanışı ve tüketimine ilişkin kurallar ortaya çıkmaya başladı. Bir ailenin sofradaki günlük alışkanlıkları sonraki kuşağın âdetleri haline geldi.

İlk davranış kurallarına dair tarihsel bulgular Eski Mısır Krallığı’ndan *Phahhotep’ten Vecizeler* adlı bir kitaba işaret etmektedir (Ptahhotep firavun İses’in sadrazamıydı). Yaklaşık olarak MÖ 2500’lere dayanan bu görgü kuralları konulu el yazması bugün bir Paris antika koleksiyonunda bulunmaktadır

“Prisse papirüsü” (ismini onu ortaya çıkaran arkeologdan almıştır) olarak bilinen bu eser İncil’den iki bin yıl kadar önceye dayanmaktadır. Günün sosyal merdiveninden tırmanan genç Mısırlı erkeklere nasihat amacıyla hazırlandığı düşünülmektedir. Üst düzey birinin yanındayken kitap kişiye “O

gölünce sen de gül” diye tavsiye eder. Üstünün felsefesiyle kendi özelliklerini dikkate almamayı önerir: “böylelikle onun gözüne gireceksin.” Ayrıca dilini tutma yönünde verilen akıllar önce patronla başlar: “aklın derin sözün az olsun” sonra eşle devam eder: “Sessiz ol, zira sessizlik çiçeklerden daha iyi bir hediyedir.”

İncil daha meydana getirilmeden MÖ 700’lerde, Ptahhotep’in iki bin yıllık bilgeliği Mısır’ın Nil deltası ve Mezopotamya hilali boyunca yayılmıştı. Din âlimleri İncil’de baştan sona *Vecizeler*’in kuvvetli yankılarını tespit etmişlerdir; özellikle de yemeğin hazırlanışı ve tüketimine ilişkin İncil’in Özdeyişler ve Vaaz kısmında.

Çatal:

11. Yüzyıl, Toskana

Romalı asilzadeler ve halk elleriyle yedi. Rönesans’ın başındaki bilinçli titizlik anlayışına kadar bütün Avrupalı halkları da aynı şekilde yedi. Ama yine de tutulacak yanlış ve doğru, zarif ve kaba bir yol vardı. Roma devrinden beri halktan biri yiyeceğini beş parmağıyla birden tutarken soylu biri yiyeceğini kibarca, yüzük parmağını veya serçe parmağını kirletmeden *üç* parmağıyla kaldırırdı.

On altıncı yüzyıl kadar geç bir dönemde bile çatalın Avrupa’da kullanılmadığının (ve Romalı üç parmak kuralının hâlâ geçerli olduğunun) delili 1530’larda yazılmış bir adabımuâşeret kitabıdır. “Seçkin bir toplulukla yemek yerken kişi şuna dikkat etmelidir: Elin beş değil sadece üç parmağıyla yemek çok zarif bir harekettir. Bu aynı zamanda alt ve üst sınıf ayrımına dair işaretlerden biridir.”

Görgü kuralları tabii ki görecelidir ve çağdan çağa da değişime uğramıştır. Çatalın ortaya çıkması ve benimsenmesine karşı gösterilen direnç burada çok önemli bir örnektir.

Çatal anlamındaki İngilizce “fork” kelimesi Latince *furcadan* -tırmık- gelmektedir. Bilinen örneklerin en eskisi olan bu aletlerin minyatürleri Türkiye sınırları içerisindeki Çatalhöyük arkeolojik alanında kazılar ortaya çıkarılmıştır. Bunlar hemen hemen MÖ 4000’ne dayanır. Ama bu ilkel, minyatür tırmıkların ne işe yaramış olduğunu kimse bilmemektedir. Tarihçiler bunların sofraya ait olduğundan kuşkuludur.

Kesin olarak bilinen ise yemek için küçük çatalların ilk olarak on birinci yüzyıl Toskana’sında ortaya çıktığı ve yaygın bir şekilde de hoş karşılanmadığıdır. Rahipler Tanrı’nın nimetine ancak Tanrı’nın yarattığı parmaklarla dokunulması gerektiğini savunuyor, dolayısıyla çatalın kullanımına kesinkes karşı çıkıyordu. Yine de zengin Toskanalıların ricasıyla yapılan altın ve gümüşten çatallar gelenek olmayı sürdürdü. Bu çatalların çoğunun yalnızca iki ucu vardı.

En azından yüzyıl süresince çatal şok edici bir yenilik olarak kaldı. Bir İtalyan tarihçi Venedikli soylu bir kadının bir akşam yemeğinde kendi tasarladığı çatalla yerken orada bulunan rahiplerce “aşırı zarafeti” nedeniyle nasıl azarlandığını kaydetmiştir. Bu yemekten günler sonra kadın söylediğine göre salgından ölür ama rahipler ölümünün Tanrı’nın bir cezası olduğunu ve çatal gibi bir yapmacıklığı kullanmayı aklının ucundan geçirenlerin de ayağını buna göre denk almaları gerektiğini söylerler.

Toskana’da vücut bulmasının ikinci yüzyılında iki uçlu çatal Canterbury Başpiskoposu ve 2. Henri’nin emri altındaki saray kâtabi Thomas Beckett tarafından İngiltere’ye tanıtılmıştır. Dini vecibelere fanatizm derecesinde bağlılığıyla bilinen Beckett halk mahkemelerince yargılanmamak

için 1164'te İngiltere'den kaçtı. Altı yıl sonra kral tarafından atfedilen başpiskopos iki uçlu İtalyan yemek çatallıyla aşına bir halde geri döndü. Söylenceye göre saraydaki asiller düellolarda tercihen bu çatallardan kullanıyordu.

On dördüncü yüzyıla kadar çatal İngiltere'de hâlâ pahalı ve dekoratif bir İtalyan antikasından öte bir şey değildi. 1307 tarihli Kral Edward'ın envanteri kraliyete ait binlerce çatal ve yüzlerce kaşık arasında Kral'ın altısı gümüş ve biri altın olmak üzere sadece yedi çatalı olduğunu meydana çıkarmıştır. Ve aynı yüzyılın sonrasında Fransa Kralı 5. Şarl'ın çoğu değerli taşlarla süslenmiş yalnızca on iki adet çatalı bulunmaktaydı; hiçbirini de yemek için kullanılmamaktaydı.

İnsanlar kabul görmüş çeşitli şekillerde yemeklerini yiyorlardı. Yedikleri şeyi bir çift yemek bıçağıyla yakalıyorlar, kaşığın içine dolduruyorlar ya da doğru üç parmakla tutuyorlardı. Çatalın kökeni olan İtalya'da bile on yedinci yüzyıl gibi geç bir tarihte söz konusu alet bilhassa erkekler için alay konusu olabiliyordu. Zira çatal kullanan erkekler titiz ve efemine olarak damgalanıyordu.

Kadınlar az buçuk daha iyi durumdaydı. 1626 tarihli bir Venedik yayını dukanın eşinin düzgün bir şekilde bıçak ve parmaklarla yemek yerine hizmetçisine “yemeğini küçük parçalara kesmesini” emredip bunları da “iki uçlu çatalının yardımıyla” yediğini anlatmaktadır. Yazar bunu “inanılmaz derecede” bir yapmacılık diye adlandırmıştır. Çatallar Avrupa'da özel durumunu sürdürdü. Bir çeyrek yüzyıl sonra popüler bir adabımuaşeret kitabı henüz doğruluğu kabul edilmemiş bir şey için nasihat etmeyi gerekli buldu: “Çorbayı çatalla yemeyi denemeyin.”

O zaman çatallar ne zaman moda oldu? Ve de neden?

Ancak on sekizinci yüzyılda. O da kısmen sınıf ayrımını vurgulamak için. Ufukta belirmeye başlayan Fransız İhtilali ve “Özgürlük, Eşitlik ve Kardeşlik” ideallerinin altını çizen devrimcilerle iktidardaki soylular çatal kullanımını (özellikle de dört uçlu çatalların kullanımını) arttırdı. Çatal lüksün, zarafetin ve de statünün sembolü haline geldi. Birdenbire yiyeceğe üç parmakla bile dokunmak kabalık sayılmaya başlandı.

Sofrada sınıf ayrımına işaret eden diğer bir gösterge de bireysel yer düzeniydi; mesela bir yemekte bulunan her aristokrat için bütün çatal bıçak takımı, tabaklar ve bardaklar hazır olurdu. Bugün en fakir ailelerde bile ayrı ayrı yemek kapları alışlagelmiş bir şeydir ama on sekizinci yüzyıl Avrupa'sında çoğu insan ve elbette ki fakir sınıflar kâselerini, tabaklarını ve bardaklarını bile ortak kullanırlardı. O döneme ait bir adabımuaşeret kitabı “Herkes aynı tabaktan yerken kendinden daha üst mevkideki birinden önce elini yemeğe sokmamalısın” diye tavsiye etmektedir. Diğer bir yandan hemen hemen herkesin sahip olup kullandığı iki tane sofra gereci mevcuttu: bıçak ve kaşık.

Kaşık:

20.000 Yıl Önce, Asya

Kaşıklar çatallardan bin yıl daha eskiye dayanır ve çatallarda olduğu gibi uzun tarihleri boyunca ne onlar ne de kullanıcıları herhangi bir alaya maruz kalmamıştır. Sunulur sunulmaz kaşık bilhassa sulu yiyecekleri yemede pratik bir gereç olarak benimsenmiştir.

İlk kaşıkların şekli isimlerinin kökeninde bulunabilir. Kaşık anlamındaki İngilizce “spoon” Anglosakson dilinde çentik anlamındaki *spon* kelimesinden gelmektedir. Kaşık ince, hafiften oyuk bir tahta parçasıydı ve bir kâsedan yudumlanarak içilecek şekilde tam sıvı olmayan yulaf lapası, çorba

gibi yiyeceklerin içine daldırılırdı. Yaklaşık yirmi bin yıl önceki Yontma Taş Devri'ne ait bu tür kaşıklar Asya'da yapılan kazılarda ortaya çıkarılmıştır. Ayrıca tahtadan, taştan, fildişinden ve altından kaşıklar da eski Mısır mezarlarında bulunmuştur.

Üst sınıftan Romalılar ve Yunanlılar bronz ve gümüşten kaşıklar kullanıyorlarken daha fakir halk kaşıklarını tahtadan oyuyorlardı. Ortaçağ'dan beri muhafaza edilmiş kaşıklar çoğunlukla kemik, tahta ve tenekeden iken daha süslü olanları da gümüş ve altındandır.

On beşinci yüzyıl boyunca İtalya'da "havari kaşıkları" rağbetteydi. Genellikle gümüşten olan bu kaşıkların sapları birer havari figüründen oluşuyordu. Zengin Venedikliler ve Toskanalılar arasında havari kaşığı, sapındaki, çocuğun koruyucu azizinin figürüyle en ideal vaftiz hediyesi olarak düşünülürdü. Ayrıcalıklı bir çocuk için ağzında gümüş kaşıkla doğduğunun söylenmesi bu âdete dayanmaktadır ve yüzyıllar önceleri ailenin vaftiz hediyesi olarak gümüş havari kaşığını almaya güçlerinin yettiği anlamına gelmektedir.

Bıçak:

1,5 Milyon Yıl Önce, Afrika ve Asya

Modern insana doğru evrilirken dik duran eski bir primat olan *Homo Erectus* avını kesmek amacıyla ilk standart taş bıçakları şekillendirdi. 1,5 milyon yıl önce yaşayan, bir tasarım hayal edip onu istediği şekilde gerçekleştirene kadar bir parça taşla uğraşan ilk hominid idi. O zamandan beri bıçaklar insana ait silahların ve yemek yeme gereçlerinin önemli bir parçasıdır. Bin yılı aşkın süredir çok az bir değişikliğe uğramışlardır. İngilizce bıçak anlamındaki "knife" bile kendinden önceki Anglosakson cnif kelimesinde fark edilebilir.

Yüzyıllarca çoğu insanın kullanılmaya hazır bir şekilde bellerine astıkları sadece tek bir bıçağı vardı. Bunu bir gün etlerini dilimlemek için diğer gün ise düşmanlarının boğazını kesmek için kullanabiliyorlardı. Sadece asillerin gücü savaş, av ve yemek için ayrı ayrı bıçaklara sahip olmaya yetiyordu.

Eski bıçakların, bugünkü bifttek bıçakları gibi sivri uçları vardı. Popüler geleneğe göre yuvarlak uçlu yemek bıçakları 1630'lu yıllarda adamın birinin bu sıradan ama kaba saydığı masa âdetine son verme girişiminden doğmuştur.

Söz konusu kişi Fransa Kralı 13. Louis'in başbakanı ve aynı zamanda kardinal, daha çok Duc de Richelieu olarak bilinen Armand Jean de Plessis idi. Modern anlamda hafiye teşkilatını kurmuştur. Çevirdiği kanun dışı entrikalarla ve kurnaz devlet adamlığıyla on yedinci yüzyılın başlarında Fransa'yı Avrupa'da süper güç haline getirmiştir. Devlet işleriyle ve kendi kişisel yetkileriyle meşguliyetine ek olarak sofra adabına çok önem verirdi ve de günün sofra âdetleri onu çok öfkeliendirirdi. Yemek boyunca üst düzey kişiler bıçağın sivri kısmıyla dişlerini temizlerlerdi. Öte yanda adabımuaşeret kitapları en az üç yüzyıldır bu alışkanlığı onaylamamaktaydı. Richelieu de bu saygısızlığı kendi sofrasında yasakladı ve söylenceye göre kâhyasına bıçaklarını uçlarını törpülemesini emretti. Bu çirkin âdete nasıl son vereceklerini bilemeyen Fransız ev sahipleri de Richelieu'nunki gibi bıçaklardan sipariş etmeye başladılar. Yüzyıl sonunda Fransız sofra düzenine kör uçlu bıçakların sıklıkla dâhil olduğu en azından tam olarak bilinen bir gerçektir.

1,5 milyon yıl önce bıçağın, yirmi bin yıl önce kaşığın ve on birinci yüzyılda bıçağın ortaya çıkması bugünkü bıçak, çatal kaşık takımımızın bir araya gelmesinin ne kadar uzun zaman aldığını

göstermektedir. Biz bugün bu üçlüyü kanıksamış olsak da sadece iki yüz yıl önce Avrupa ve Amerika boyunca çoğu handa bir veya iki tanesi -çok nadiren üç tanesi birden- servis edilirdi. Zenginler seyahat ederken yanlarında kendi çatal, bıçak, kaşık takımlarını da taşırdı.

Peçete:

MÖ 500 Öncesi, Yakındoğu

Ağzımızı silmek ve kucağımızı korumak için kullandığımız kâğıttan veya kumaştan küçük peçeteler peçetenin daha işlevsel bir amaca hizmet ettiği yüzyıllar öncesi için yeterli sayılmaz. Zira ellerle bir sürü tabaktan yemek yemek, üç parmakla veya beş parmakla fark etmez peçetenin boyutunun bir havlu kadar olmasını gerekli kılıyordu. İlk peçeteler de hakikaten tam havlu büyüklüğündeydi.

Sonradan sofr peçetesi (serviette) diye adlandırılan havlumsu peçeteler yemek bulaşmış ellerini temizlemek amacıyla eski Mısırlılar, Yunanlılar ve Romalılar tarafından kullanılmıştı. Saatlerce sürebilen bir yemek boyunca da elleri temiz tutmak için bu üç kültür de içindeki gül yaprakları ve biberiye gibi çiçekler ve otlar vesilesiyle esanslı hale gelmiş su dolu parmak kâseleri kullanmıştı. Mısırlılar için esans (badem, tarçın, portakal çiçeği; laden reçinesi, Çin tarçını veya Hint sümbülü) tüketilecek yemeğe göre hazırlanırdı.

MÖ 6. yüzyıl boyunca Roma'nın yedinci ve son kralı olan Tarquinius Superbus devrinde Romalı asiller peçeteye artık yemek torbası olarak ikinci bir işlev yüklediler. Bir ziyafete katılanlardan evlerine sofradaki yiyeceklerden götürmeleri beklenirdi. Eli boş ayrılmak görgüsüzlük sayılırdı.

Muhafaza edilmiş belgeler peçetenin bir zamanlar sahip olduğu görkemi gözler önüne sermektedir. 1680'li yıllarda İtalya'da çeşitli insanlar ve durumlar peçetelerin katlanacağı yirmi altı tane tercih edilen şekil mevcuttu; bunlar arasında rahipler için Nuh'un gemisi, yüksek rütbeli asil kadınlar için tavuk, diğer kadınlar için civciv, ayrıca sazan balığı, kaplumbağa, boğa, ayı ve tavşan yer almaktadır.

1729 tarihli bir adabımuaşeret kitabı açıkça büyük peçetenin bir sürü kullanımını tespit etmiştir: “Yağlıyken ağız, dudakları ve parmakları silmek için. Ekmeği kesmeden önce bıçağı silmek için. Kullandıktan sonra kaşığı ve çatalı temizlemek için.” Aynı kitap bu yazdıklarını iyi bir noktada sıfırlar: “Parmaklar çok yağlıysa peçeteyi fazla kirletmemek için onları ilk başta bir parça ekmeğe silin.”

Havlu boyutundaki peçetenin (aynı şekilde parmak kâsesinin) saltanatına son veren ise çatal oldu. Yemekle baş etmek için çatal benimsenir benimsenmez parmaklar temiz kaldı, dolayısıyla da büyük peçete lüzumsuz hale geldi. Sadece daha küçük peçeteler ağız silmek için muhafaza edildi.

İngiliz folkloru peçetenin on sekizinci yüzyıldaki ilâve bir kullanımını da kaydetmiştir. Söylencenin ilk adını vermediği Doily denilen bir terzi Londra'daki Strand'de bir keten dükkânı açtı. Özel ürünlerinden biri masa örtüsünü tatlı servisi esnasında korumak için kullanılacak kenarları zarif bir şekilde dantelle işlenmiş küçük, yuvarlak bir peçeteydi. Müşterileri bu peçetelere “Doily'nin peçeteleri” ismini takıştı ve söz konusu ifadenin sık kullanılmasıyla ürün giderek “doily” diye bilinmeye başlandı.

Peçetenin orijinal boyutu ve işlevi kelimenin İngilizce karşılığı “napkin”in kökeninde açıkça görünür. “Küçük masa örtüsü” anlamındaki eski Fransızca *naperondan* türemiştir. İngilizler *naperon* kelimesini ödünç aldılar ama onu vücudun önünü korumak için bele bağlamaya yarayan (ve üzerine

elleri silmeye) büyük bir kumaşa uyguladılar ve ona *napron* dediler. Kelimenin ilk harfini içeren telaffuz kaydıkça *napron* da “apron” (önlük anlamında) haline geldi. Dolayısıyla peçete farklı zaman ve durumlarda bir havlu, bir masa örtüsü, bir doily ve bir önlük (apron) konumundaydı. Böylesine renkli, tartışmalı ve dolambaçlı uzun yaşamında ayakta kalmayı başaran bu soylu peçete bugün bir çöpün değersiz bir köşesini boylamıştır.

Sofra takımımızın ilâve örnekleri de uzun bir geçmişe sahiptir ve isimleri enteresan kökenlere sahiptir. Mesela bazı parçalar şeklerine göre adlandırılmıştır. Tabak anlamındaki İngilizce “dish” kelimesi Romalı adaşı fırlatılmaya yarayan *discus*’a benzemektedir. Zira bazı zamanlar tabaklar da bu işlevi yerine getirmektedir.

Kâsenin İngilizcesi “bowl” yuvarlak anlamındaki Anglosakson *bolla*’dan gelmektedir.

“Düz”ün Eski Fransızcası *plat* İngilizce plate ve platter (tabak ve servis tabağı) kelimelerinde yankılanmaktadır.

Büyük çorba kâsesinin orijinal kil hali ona İngilizcesini -tureen- kazandırdı. Kilin eski Fransızcası *terre* idi ve Ortaçağ boyunca Fransız ev kadınları kil çorba kâsesine “terine” derlerdi.

Sanskrit kelimesi *kupa* “su çeşmesi” anlamına gelmekteydi ve uygun bir şekilde en eski içecek kaplarından bardağın ismi olarak benimsendi. İngilizcede cup’a dönüştü. Cam bardağın İngilizcesi glass yeşil anlamındaki Keltçe glas’tan türemiştir. Zira işlenmemiş ve bulanık ilk İngiliz bardağının rengi yeşildi.

Bazı isimlerin kökenleri ise atlaticıdır. Mesela fincan tabağı anlamındaki İngilizce saucer bugün bir fincanı sabit tutmak için kullanılıyor ama kuşaklar boyunca etler için hazırlanmış sosların (ayrıca tuzun da) konulduğu özel, küçük bir tabak olarak işlev görmüştü. 1340’lar Avrupa’sında bile popüler olmuşken makine çağındaki seri üretim saucer’ı sadece fincanla kullanılacak derecede ucuz hale getirmiştir.

Ve bütün bu kap kacağın konduğu masa, yani İngilizce table, her zaman masaya karşılık gelmiş olan pano anlamındaki Latince *tabuladan* türemiştir.

Yemek Çubukları:

İlkçağ, Çin

Ortaçağ sonlarında Avrupalılar yeni bir modayla karşı karşıya kaldı: sofradaki yemeği ufak lokmalara bölme. Çin’le ticaret yapan tüccarların yeni takdim ettiği bu âdeti Avrupalılar çok sıkıcı ve anlamsız bir şekilde detaycı buldu. Tabii on üçüncü yüzyıl Avrupalıları yemeğin servisten önce mutfakta -sofrada değil- doğranmasını buyuran Doğu felsefesine yabancıydı.

Yüzyıllarca Çinliler irice bir leşin, her yönden hayvanın eski haline benzediğinden, sofraya konmasının kaba ve barbarca olduğunu düşünmüşlerdi. Ayrıca onlar için yemeği önceden, gözden uzak bir şekilde mutfakta doğrayıp halletmek varken bunu konuktan kendisinin yapmasını beklemek terbiyesizlikti. Eski bir Çin atasözü felsefeyi özetlemektedir: “Sofraya yemek için otururuz, leşleri doğramak için değil.” Söz konusu inanç yiyeceğin boyutunu, boyutu da neyle yenileceğini belirliyordu. Önceden doğranmış lokmaları ağza taşımada en mükemmeli –tahtadan, kemikten veya fildişinden- yemek çubuklarıydı. Bu aletleri karşılayan Çince kelime *kwai-tsze* ise “hızlı olanlar” anlamına gelmektedir. Yemek çubukları anlamındaki İngilizce “chopsticks” ifadesi *kwai-tsze*

kelimesinin İngilizce fonetik versiyonudur.

Doğu'da adabımuaşeretin babası, popüler yanılgılara rağmen ne bir din ne de bir felsefi sistem kurmuş olan düşünür Konfüçyüs'tü. Zamanının toplumsal kargaşasıyla harekete geçti ve toplumsal düzenin kaynağının sağlam aile ilişkileri olduğunu vurgulayıp doğru davranış prensipleri öne sürdü. Bütün görgü kurallarının Doğu'ya özgü temeli olarak Konfüçyüs'ün şu deyişi ele alınır: "Sana yapılmasını sevmediğin bir şeyi başkasına yapma."

Batılı adabımuaşeret Kitapları:

13. Yüzyıl, Avrupa

Kuzeyden gelen barbar kabilelerin Güney Avrupa'ya akın edip uygar milletleri yağmaladığı Ortaçağ'ın karanlık günlerinde görgü insanların en son düşündüğü şeydi. Resmi nezaket kuralları yüzyıllarca kullanılmaz hale düştü. Edep ve adaba olan ilginin yeniden uyanması on birinci yüzyıldaki Haçlı seferlerinin popüleritesi ve kendine özgü kurallarıyla şövalyeliğin prestiji sayesinde.

"Eşleşme" denilen yeni bir saray âdeti bir ziyafette soylu bir adamı bir hanımefendiyle eşleştiriyordu; buna göre de her çift bir kadehi ve bir tabağı paylaşıyordu. Kökenbilimciler bu âdeti sıkı arkadaşlar için kullanılan "yedikleri ayrı gitmez" tabirinin kaynağı olarak göstermektedirler.

Katı davranış kurallarının yeniden doğuşu tarihsel belgelere göre on üçüncü yüzyıl Avrupa'sının adabımuaşeret kitaplarıyla başlamıştır. Üst sınıf geliştirmek ve daha fazla insan saraya girebilmekteydi. Bu insanlar dolayısıyla nasıl davranmaları gerektiğini bilmek istiyorlardı. Aslında durum yine adabımuaşeret kitaplarının eşlik ettiği yirminci yüzyılın sosyal fenomeni sayılan sınıf atlama meselesinden çok da farklı değildi.

İşte yüzyıllar içinde üst sınıfa yükselme arayışındaki kişilere bu tarz kitapların verdiği tavsiyelerden örnekler (adabımuaşeret yazarlarının insanları neye karşı uyarıyorsa o şeyin günün davranış biçimini temsil ettiğini aklınızda tutun).

13. Yüzyıl

"Birtakım insanlar kemiği kemirdikten sonra tekrar tabağa koyuyorlar, bu çok ağır bir kabahat."

"Bir domuz gibi tabağın üstüne düşüp iğrenç bir şekilde homurdanarak ve ağzını şapırdatarak yemekten kaçın."

"Avcılar gibi sofraya tükürmeyin."

"Burnunuzu sildiğinizde ya da öksürdüğünüzde sofraya bir şey düşmemesi için başınızı çevirin."

14. Yüzyıl

"Yerken boğazını temizleyen ve masa örtüsüne burnunu silen kişi sizi temin ederim görgüsüzün tekidir."

“Bazılarının yaptığı gibi dişlerinizi bıçakla kurcalamayın, bu kötü bir alışkanlık.”

“Bazılarının ellerini yıkamadan yediklerini duyuyorum. Felç olsalar da o parmakları bir daha kullanamamaları!”

15. Yüzyıl

“Ağzınızdaki şeyleri tabağa geri koymayın.”

“Sonra tükürmek zorunda kalacağınız bir şeyi çiğnemeyin.”

“Yemeği tuza batırmak görgüsüzlüktür.”

Bu yüzyıllar boyunca düzgün bir şekilde burnun silinmesine ilişkin bir sürü nasihat mevcuttu. Tabii o zamanlar kâğıt peçeteler, mendiller kullanımda değildi. Masa örtüsüne veya ceketin koluna sümkürülmesi tasvip edilmeyen davranışlardandı. Kabul gören hareket ise burnu parmaklarla silmektir. Çağın ressamı ve heykeltıraşları açık açık bu hareketlerin kopyalarını yaptılar. Fransa Kralı Cezir Philip’in Dijon, Fransa’daki mezar taşında tasvir edilen şövalyelerden biri burnunu ceketine silerken diğeri parmaklarına sümkürmektedir.

Çocuk Terbiyesi:

1530, Hollanda

Kabalık çağından nezaket çağına doğru bir yol gösterici olarak itibar edilen kitap 1530 tarihli bir tezdur. Basılır basılmaz o kadar tutuldu ki on altıncı yüzyılın çok satan olmaya hak kazanarak yazarı daha yaşıyorken otuz kere basıldı. Yazarı Hristiyan düşünürü ve eğitimci Rotterdam’lı Erasmus diğeri bir deyişle Kuzey Hümanist Rönesans’ının klasik âlimi tartışılmaya hazır bir konu ele aldı: erken yaşta verilen terbiyenin önemi.

De Civilitate Morum Puerilium ya da *Çocukların Terbiyesine Dair* adlı metni on sekizinci yüzyılda da basılmaya devam etti. Bir sürü çevirileri, taklitleri ve devamı niteliğinde metinler ortaya çıktı. Avrupa boyunca erkek çocuklarının eğitimi için standart bir okul kitabı haline geldi. Sınıf atlama telaşındaki yetişkinler kendi kökleşmiş alışkanlıklarını kırmaya çalışıyorlarken Erasmus bunun en acısız ve kolay şekilde ancak çocuklukta halledilebileceğine işaret etmiştir. Görgü kaba yetişkin davranışlarının üzerinde bir cila olmamalı aksine çocuğun üzerine iyi davranış inşa edebileceği bir temel olmalıydı.

İşte Erasmus’un nasihatlerinden birkaç örnek (bazıları bugünün standartlarına göre kabadır):

“Eğer bir lokmayı yutamıyorsanız dikkatli bir şekilde arkanızı dönüp onu bir yere atın.”

“Gazınızı midenize bastırarak tutun.”

“Eğer kusmanız gerekiyorsa kusmaktan korkmayın; zira iğrenç olan kusmak değil onun boğazınızda tutmaktır.”

“Sandalyenizde öne arkaya sallanmayın. Bunu yapan kişi gaz çıkarıyor ya da çıkarmaya çalışıyor gibi görünür.”

“Tükürürken arkanızı dönün yoksa tükürüğünüz başkasının üstüne gelebilir. Eğer yere cerahatli bir şey düşerse derhal üstüne basılmalı, yoksa başkalarını midelerini bulandırabilir.”

“İyice yıkanmadan mendilinizi başkasına vermemelisiniz. Burnunuzu sildikten sonra mendilinizi açıp sanki kafanızdan inciler, zümrütler dökülmüş gibi içinde ne var ne yok diye bakmanız hiç yakışık almaz.”

“Yağlı parmaklarınızı yalamak ya da ceketinizin üstüne silmek kabalıktır. Sofra örtüsü ya da sofraya peçetesi kullanmak daha iyidir.”

“Bazı insanlar daha oturur oturmaz ellerini yemeğin içine daldırırlar. Aynı şeyi kurtlar yapar.”

Eğer Erasmus’un bazı tavsiyeleri bugün gülünçse en azından bizim yüzyılımıza ait bir adabımuaşeret kitabından bir nasihate kulak vermeliyiz. Büyük marul yapraklarını yemenin tek yolu üzerine: “Çatalın tersiyle kesilmeliler ama kesinlikle ve kesinlikle bıçakla değil.”

Paslanmaz Çelik Çatal Bıçak Takımı:

1921, Amerika Birleşik Devletleri

Yirminci yüzyılın başlarına kadar bıçaklar, çatallar ve kaşıklar ortalama bir ev kadınının başının belasıydı. Zira onları parlak tutabilmek için büyük bir çaba göstermek gerekiyordu. Takımlar sağlam ve dayanıklı ürünlerin ortaya çıkmasını sağlayan bir karbon ve çelik karışımından yapılıyordu. Ama aynı zamanda bu ürünlerin çabucak renkleri gidiyordu. Orijinal parlaklığını muhafaza edebilmek için sofraya takımları kuru mantar ve ovma tozuyla ya da bulaşık teliyle düzenli olarak ovuluyordu.

En büyük çatal-bıçak takımı buluşu paslanmaz çeliğin geliştirilmesiyle çıkageldi.

1820 yılında Fransız metalürjist L. Berthier, karbon çeliğinin krom gibi bir alaşımla birleştirildiği zaman paslanmaz bir metalin ortaya çıktığını gözlemledi. Yapmış olduğu keşfin önemini kavrayamayan Berthier araştırmadan çekildi. Araştırmayı İngiliz bilim adamları sürdürdüler, ta ki 1913’te krom saf elementiyile Berthier’in karbon çeliğinin (diğer bir deyişle 35 derece karbon çeliği) bir başka çeşidini alaşım haline getirip parlaklığını muhafaza eden ve dolayısıyla paslanmaz ismini hak eden çeliği üretene kadar. Ertesi yıl Alman çelik ve cephane imalatçıları Krup krom ve nikel içeren paslanmaz çeliği takdim etti. İlk başta İngiltere ve Almanya’da metalin sanayide kullanımı mutfaktaki olanaklarını gölgeledi. 1921 yılında Meriden, Connecticut’taki Silver Company adlı fabrikada ilk paslanmaz çelikten yemek takımı imal edildi; gerçi çatallar ya da kaşıklar hariç tutulmuş, sadece firmanın “Büyükelçi (Ambassador)” diye adlandırdığı modelde bıçaklar üretilmişti.

Pırıl pırıl parlayan çatal bıçak takımı kendi kendisinin en iyi reklamıydı. Karbon çeliği parlatmada harcadıkları zamanı ve parayı hesaplayan Amerikan otelleri ve restoranları mutfak ve yemek salonları için bütün takımları paslanmaz çelikten sipariş etti. İmkânsızı gerçekleştirmeye söz veriyormuş gibi görünen dergi reklamları çıktı: “Leke yok! Pas yok! Yıpranacak demirbaşa son! Bu pırıltı, sağlam paslanmaz çelik!” 1930’lu yıllara kadar New York’taki Gimbel’s and Macy’s, parçası 19 sente paslanmaz çelik çatal bıçak takımı sunmaktaydı. Bu yeni ürünlerden almayı teşvik edici diğer bir şey ise pastel renkte veya iki renkli, sağlam, ısıya dayanıklı, bakalit denilen yeni bir plastikten yapılmış sapların ürünlere eklenmesiydi. Zenginler arasında bile paslanmaz çelikten çatal bıçak takımları, sofralarında uzun bir süre itibarlı konumunu korumuş olan gümüşün zorlu bir rakibi haline geliverdi.

Sofra Sohbeti:

İlkçağdan Günümüze

“Fondip!” “Biri size bakıyor!” “Şeref!” “Sağlığa!”

Şerefeler ve yemek duaları da dâhil sofrada söylediğimiz geleneksel şeyler çoğu zaman bugün açık ya da anlamlı görünmeyen amaçlarla daha eski zamanlarda ortaya çıkmış olurlar. Aynı şey sofraya da yemekle ilgili bazı ifadeler için de geçerlidir. Peki, böyle gelenekler ve değişler nasıl ortaya çıktı?

Sağlığınıza! Ev sahibinin bir arkadaşının sağlığına içmesi geleneği MÖ 6. yüzyılda Yunanlıların arasından çıktı ve de konukları birazdan içecekleri şarabın zehirli olmadığına inandırmak gibi aslında çok pratik bir nedene dayanmaktaydı.

Şaraba zehir katmak uzun bir zaman siyasi bir rakipten veya şüphelenilen bir düşmandan kurtulmanın ya da boşanmayı önlemenin tercih edilen bir yolu olmuştur. Dolayısıyla ev sahibi önce sürahiden döktüğü şaraptan bir yudum alırdı, böylece şarabın güvenli olduğuna dair tatmin olan konuklar da kadehlerini kaldırır ve şaraplarını içerlerdi. Konukların ev sahibini takip ettiği bu sırayla içme âdeti giderek bir çeşit arkadaşlık, dostluk sembolü haline geldi.

Romalılar Yunanlılarda hem zehirleme eğilimlerini (MÖ 1.yüzyılda Roma’nın hırslı imparatoriçesi Livia Drussilla bu pratikten neredeyse bir bilim yarattı) hem de bir dostluk vaadi sayılan sağlığına içme âdetini aldı. Romalıların bir parça kızarmış ekmeği bir kadeh şarabın içine atma âdeti İngilizce deyişin de kökenidir. Bu alışkanlık Shakespeare’in zamanına kada devam etti. Shakespeare’in *Windsor’ın Şen Kadınları* adlı eserinde Falstaff bir sürahi şarap siparişi verir ve “içine (toast) kızarmış ekmek koyun,” diye rica eder.

Yıllarca Romalı ekmeğin baharatlandırılmış veya şeker katılmış ekmekten bir parça olduğu farz edildi. Yakın zamanlarda ise bilimsel olarak kömürün sıvının asidini azalttığı ve kömürleştirilmiş bir parça ekmeğin düşük kaliteli, ekşi bir şarabı tatlı ve içilebilir hâle getirdiği kanıtlanmıştır. Romalılar da bunu kendileri keşfetmiş olabilirler. Tost ya da İngilizce “toast” kelimesi “kavrulmuş”, “kızarmış” anlamındaki Latince *tostus* kelimesinden gelmektedir.

Özetle: Yunanlılar arkadaşlarının sağlığına içerdi; Romalılar içkiyi kızarmış ekmekle (toast) tatlandırır ve zamanla içkinin kendisi İngilizce’de bir “toast” haline geldi.

On sekizinci yüzyılın başında sağlığa kadeh kaldırmak ya da “tost yapmak” yeni bir boyut kazandı. Yemekte mevcut olan bir arkadaşına içmek yerine kadeh ünlü bir insanın, özellikle de yemektekilerin belki de hiç karşılaşmadığı güzel bir kadının sağlığına kaldırılmaya başlandı. 4 Haziran 1709 tarihli *The Tatler* dergisinde Sör Richard Steele, İngiliz erkekleri güzel bir kadına “tost yapmaya” çok alıştıklarından dem vurup “içkimizde bahsi geçen hanımefendiye bir “tost” deniliyor” diye konuşmuştur. Steele’in zamanında meşhur ya da sosyetik bir İngiliz “kasabanın “tostu”” olarak tanınır hâle geldi.

Takip eden yüzyılda ise kadeh kaldırmak İngiltere’de o kadar revaçtaydı ki bir akşam yemeği onsuz eksik sayılıyordu. 1803’de bir İngiliz dükü “yemek boyunca her kadeh birine ithaf edilmeliydi” diye yazmış, kadeh kaldırmaktan kaçınmanın da “sanki etrafta içmeye değer biri yokmuş gibi aptalca ve kaba” bir hareket olarak düşünüldüğünü kaydetmişti. Yemekteki bir konuğu etkili bir şekilde

aşğılamanın yolu o kişinin adına kadeh kaldırmayı atlamaktı. Bu hareket aynen dükün yazmış olduğı gibi “dolaysız bir parça aşğılama”ydı.

Bırakın Pasta Yesinler: Bu tabir Fransa Kralı 16. Louis’in müsrif, zevk düşkünü kraliçesi Marie Antoinette’e atfedilmektedir. Paris proletaryasına karşı nezaketten ve sağduyudan yoksun muamelesi bir efsanedir. Söz konusu meşhur cümlesini de yiyecek için dilenen bir dilenciye sert bir şekilde cevap verdiğinde söylediğı farz edilmektedir. Ama “pasta” kelimesi yerine ekmeğın çoğunlukla ufalanan sert dışını kastederek “kabuk” kelimesini kullanmış olduğı düşünölmektedir.

5. Bölüm

Mutfakta

Mutfak:

Tarihöncesi, Asya ve Afrika

Şayet modern bir ev kadını zamanda geri gidip kendini bir birinci yüzyıl Roma mutfağında bulsaydı yemeği bronz kızartma tavaları, bakır tencereler, kevgir, yumurta tavaşı, makas, huni, güğüm kullanarak hazırlıyor olacaktı. Bütün bunlar esasında kendi evindekilerden pek de farklı değildir. Zira mutfak gereçleri yüzyıllar içinde çok az bir değişime uğramıştır.

Toplumu sarsıp parçalayan sonrasında içerisinde hizmetçileri eksiltilip yeniden toplayan Sanayi Devrimi'ne kadar el işini icra edecek makinelere ihtiyaç duyulmamıştı. O zamandan beri mucitler görünüşte doymak bilmez pazarı tatmin etmek adına bulaşık makinesi, blender, Teflon, Tupperware, zımpara kâğıdı, alüminyum folyo, kibrit, kese kâğıdı ve anlı şanlı mutfak robotu gibi bir sürü dâhice alet edevat buldu. İcatlar bir ihtiyacı karşılamak üzere ortaya çıktı ve evdeki odaları doldurmaya başladı; bunun da kökeninin ve evriminin kendine özgü hikâyesi mevcuttur.

Tarih öncesi zamanlarda insan açık ateş üzerinde yemeğini hazırlardı. Sıvılar için taş kâseler, tuzu ezmek için havan ve tokmağı, şişte kızartılan eti kesmek için çakmaktaşıdan bıçaklar gibi en basit ve ilkel aletleri kullanırdı. Hareketli parçalara sahip en eski araçlardan biri un öğütücüydü. Ortalarında delikleri olan iki tane yuvarlak taştan meydana getirilmiş öğütücü üstteki delikten tahılı alırdı, taşların arasına geçen tahıl burada ezilir sonra da un hâlinde alt delikten salınırdı.

Yakındoğu'da ilkel mutfak MÖ 7000 dolaylarında insanın en eski çömleği olan toprak kapların icadıyla ilk kez modernize edildi. Kilden çömleklerin ve pişirme kaplarının bugünkü gibi renkleri kremi bejden kızıla, kül grisinden kömür karasına çeşitlik göstermekteydi. Arzu edilen büyüklükte ve şekilde bir parça biçime sokulup fırında ateşe verilir sonrasında da cilalanırdı. Bir zamanlar bir Cilalı Taş Devri kabilesine ait olmuş, bilinen en eski mutfak kaplarından genişçe bir koleksiyon 1960'lı yılların başlarında Türkiye'deki kazılarda keşfedildi. Her amaca hizmet eden en pratik gereçlerden biri olan kâseler özellikle çoğunlukta idi. Ardından su tekneleri ve kupalar gelmekteydi. Gaz lambasının üstüne konulan ayrılabilir bir çukur kaptan meydana gelen kilden yemek ısıtıcısının aslında mumlarla tasarlanmış bugünkü modellerden de pek farkı yoktu.

Yunan ve Roma dönemleri boyunca yapılan çoğu mutfak yeniliği kullanımdan daha ziyade malzemeler alanındaydı: zenginler için altın tabaklar, gümüş kupalar ve cam şişeler; fakir halk için de kil tabaklar, oyulmuş koçboynuzlarından kupalar ve sert tahtadan testiler.

Mutfağın dönüşümünde en büyük adım MS 700'lerde atıldı. Ortaçağ'ın zorluklarıyla karşı karşıya kalan geniş aileler bir araya toplandı ve hayat gittikçe daha müşterek hale geldi. Hem yemek hem de ocağın sayesinde sıcaklık olduğundan mutfak, evin en büyük ve en sık uğranılan odası oldu.

Dönemin el üstünde tutulan mutfak gereçlerinden biri eti fırında kızartmaya dair 1700'lerdeki devrimci fikre kadar yaklaşık bin yıl boyunca revaçta kalacak şiş çevirme aletiydi (Tabii bu alet tamamen ortadan kaybolmadı. Çoğu modern ocağa elektrikli dönen şiş dâhil edilmiştir. Bu ayrıca açık hava barbekülerinin de popüler bir özelliğidir).

Şiş çeviricilerin ilk zamanlarında eti devamlı çevirme işinin sıkıcılığı bir takım yeniliklere vesile oldu. Hayvan severleri kızdıracak nitelikteki bir yenilik 1400’lerde İngiltere’de ortaya çıktı. İp ve çarktan ibaret mekanizma ateşteki şişten duvarın üstüne bindirilmiş davul şeklindeki kafese uzanıyordu. Küçük bir köpek, genellikle de bir terrier kafese kapatılırdı ve köpek koştukça kafes dönerdi, dönen kafes de şişi çevirirdi. Terrierler esasında diğerlerinden daha fazla değer verilen hiperaktif hayvanlarla beraber “şiş çeviriciler” olarak eğitilirlerdi. Bu aygıtlar da giderek tutulmaya başlamıştı.

Bir asır sonra İtalya’da Leonardo da Vinci bacaya doğru çıkan ısıyla hareket eden, dolayısıyla kendi kendine dönen tamamen insancıl bir şiş geliştirdi. Bacaya yerleştirilmiş küçük bir türbin tekerleği ateşteki şişe bağlanmıştı. Yükselen ısı alevlerin şiddetiyle orantılı bir hızla dönmekteydi. Ancak açık ateşin üzeride doğrudan pişirme gibi yüzyıllık bir kavram yerini kapalı ocak gibi devrimsel nitelikteki bir pişirme yeniliğine devretmek üzereydi.

Mutfak Fırını:

17.Yüzyıl, İngiltere

Ocağın etrafındaki ocak başını tuğlayla örerek en eski fırın oluşturulmuştu. Bunun üst yüzeyi ısınabiliyor, yanındaki çıkıntılarda da çaydanlık veya tencere sıcak tutulabiliyordu.

1630 yılında İngiliz mucit John Sibthroe böyle bir aygıtın yakında odunun yerine geçecek bir yakacak olan kömürle yanan daha büyükçe bir metal versiyonunun patentini aldı. Ancak açık bir ateşin içi veya üzeri yerine çevrilmiş ateşin üzerinde pişirme fikrinin anlaşılması biraz zordu, çünkü ara bir öge olan ocak üstünün ısıtılması gerektiğinden pişirme olayı uzun zaman almaktaydı.

Amerika doğumlu bir yenilikçi sıkıştırılmış, etkili bir fırın geliştirmek üzere yola çıktı. Ama yerine, iki farklı mutfak aleti çıkardı.

Bavyera Kontu von Rumford, 1753 yılında Woburn, Massachusetts’te Benjamin Thompson ismiyle dünyaya geldi. Thompson Amerikan Devrimi sırasında bir casus olarak İngiliz tacına hizmet etti. 1776’da karısını ve kızını geride bırakıp Londra’ya kaçtı. Kral 3. George tarafından şövalyelik unvanı alan Thompson İngiltere’de buhar enerjisinin kullanımı üzerinde durarak fizik eğitimi aldı. Yapmış olduğu deneyler sayesinde benmariyi ve filtre kahve makinesini icat etti. Küçük mutfak fırını üzerine çalışması ise devlet işleri nedeniyle bölündü. Thompson Bavyera’da devlet hizmetine katılarak baş teşrifatçı olarak atandı. Gerçekleştirdiği birçok sosyal reform arasında James Watt’ın buhar makinesini modernize etmeye ve de uzun zamandır hayvan yemi ve fakirlerin gıdası denilen patatesi üst sınıf Avrupa sofralarının bir yiyeceği olarak popülerleştirmeye vakit buldu. Ama küçük ve kapalı bir fırın rüyası başkasının ellerinde hayat buldu. 1802’de meşhur Sör Benjamin Thompson Harvard’daki Rumford kürsüsünü kuruyorken demir-dökümcü George Bodley yirminci yüzyıla kadar İngiliz ve Amerikan mutfak fırını modeli haline gelecek dökme demirden, eşit ısıtmalı ve modern bacalı fırının patentini aldı.

Gazlı ve Elektrikli Ocaklar:

George Bodley’nin üstü kapalı, kömürle çalışan fırınına meydana çıkardığı aynı sene Alman mucit Frederick Albert Winson gazla tarihin ilk yemeğini pişirdi.

Winston’ın aygıtı, yalnızca gazla pişirme olanağını ve kömür ateşine göre gazın temizliğini

göstermek amacıyla tasarlanmış geçici bir çözümden ibaretti. Bunu takip eden deneysel gaz ocakları ya sızdırarak ya da patlayarak birer felakete dönüşmüştü. Gerçekten pratik ve emniyetli bir gazlı ocağın Avrupa’da imaline kadar otuz yıl geçecekti. Amerikan mutfakları ise önemli sayıda düzgün pişirme yeniliklerine ancak 1860’lardan sonra kavuşacaktı.

Ev kadınları yemeklerini gazla pişirirken kendilerini emniyette ve rahat hissetmeye başladıklarından mutfaktaki en yeni bir yenilik olan elektrikli ocağı benimsemeye biraz isteksiz kaldılar.

İlk elektrikli ocaklar 1890’da ortaya çıktı ve üstlerinde pişirilen her emeği neredeyse bir felakete dönüştürdü. En kaba şekilde termostata sahip olduklarından ısı öyle yüksek-orta-düşük gibi derecelere ayarlanamıyordu. Bu öngörülemezliğin faturası da oldukça yüksekti; ne de olsa ucuz elektrik ancak 1920’li yılların sonlarında bir gerçeklik kazanacaktı. İlâveten Amerika’nın bölgelerindeki çoğu eve daha elektrik tesisatı yapılması gerekiyordu. Sonuç itibarıyla elektrikli ocak gaz ocağından daha az tutuldu. Amerikan mutfağının standart bir özelliği haline gelmesi de uzun bir zaman aldı ve tahmin edilenin aksine hiçbir zaman gazın yerini alamadı.

Porselen Tencere Tava:

1788, Almanya

Amerika’da yapılan ilk gerçek pişirme kabı eski Massachusetts şehri Lynn’deki Saugus Iron Works fabrikasında dökme demirden imal edilmiş 1642 tarihli meşhur Saugus tenceresiydi. Kabaca biçimlendirilmiş, üçayaklı, kapaklı ve dörtte bir kapasiteli bu tencere Amerika’daki mutfak eşyası endüstrisinin başlangıcını teşkil etmektedir; zira önceden kolonicinin mutfağındaki her metalik eşya İngiltere’den ithal di.

Amerikan dökümhaneleri daha yeni siyah dökme demirden, dışı sert tencereler üretmeye başlamışlardı ki Alman mutfak endüstrisi yemek pişirme için hiç duyulmadık, görünüşte kullanışsız bir şeye doğru yöneldi: porselen. 1750 yılında mucit Johann Heinrich Gottlob von Justy demir tencere ve tavaların kaba dış yüzeylerini uzun zaman mücevheratta kullanılmış pürüzsüz emaye cilayla kaplamayı önerdi. Onu eleştirenler ise porselen emayenin zarafetinin mutfak kullanımına dayanamayacağını iddia ettiler. Von Justy ise eleştirilere tartışılmaz bir gerçekle karşılık verdi. O da yüzlerce antika porselen parçanın asırlarca parlaklıklarını ve dayanıklılıklarını muhafaza ettikleriydi. Mesela bazı Mısır süsleri ta MÖ 1400’lere dayanmaktaydı.

Bir süre için dökme demire ısıya dayanıklı porseleni tavlama gibi teknik problemler başa çıkılmaz gibi gözüktü. Ama 1788 yılında Württemberg’deki Königsbronn dökümhanesi pırıl pırıl beyaz emaye cilalı ilk mutfak tencerelerini üretti. Bu gelişme mutfak gereçlerine dair yeni bir çağ başlattı. Böylece ev kadınlarına şimdiye kadarki her gereçten daha çabuk temizlenen çeşit çeşit malzeme sunulmuş oldu. Porselen on sekizinci yüzyılın teflonuydu.

Ama porselen yenilikçileri hesaba katmadıkları, şaşırtıcı bir halk tepkisiyle karşılaştı. Işıl ışıl tencereler, tavalar ve kepeçler yemek pişirmek için fazlasıyla havalıydı. Dolayısıyla birkaç yıl boyunca Alman ev kadınları porselenlerini sanat eserleri gibi biblo raflarında, piyanoların üstlerinde ve yoldan geçenler takdir etsinler diye pencere kenarlarında gururla sergilediler.

İngilizler ise tam tersine bu sanatsal Alman buluşunu aldılar ve ona yüksek derecede günlük ve pratik bir kullanım kattılar: hastaneler ve evler için ilk porselen emayeden yatak lazımlıkları ve idrar

şışeleri. Yine aynı şekilde bu gereçlerin çabucak benimsenmesinin altında malzemenin yapışmaz ve leke tutmaz yüzeyi yatıyordu.

Porselen emaye pişirme kapları Amerika Birleşik Devletleri'nde ancak Amerikan İç Savaşı'nın son yılında, ilk olarak Sheboygan, Wisconsin; Woodhaven, New York ve St. Louis, Missouri olmak üzere üç şehirde imal edilmeye başlandı.

Alüminyum Tabak Çanak:

19. Yüzyıl Başları, Fransa

Almanlar porselende yemeklerini pişiriyorken ve İngilizler de porseleni evleri ve hastaneleri sterilize etmek için kullanıyorken Fransa'da Napolyon Bonapart konuklarının yemeklerini dünyanın ilk alüminyum tabaklarında (o zamanlar alüminyum tabaklar altın olanlardan daha pahalıydı) servis ediyordu. Yeni madenden çıkarılmış bu metal yaklaşık yarım kilosu altı yüz dolardan satılıyordu ve 1820'lere kadar Avrupalı asilzadeler alüminyum tabaklarına kupalarına ve çatal bıçak takımlarına dikkati çekmek için altın ve gümüş sofrta takımlarını çoktan ortalıktan toplayıp kaldırmaya başlamışlardı bile.

Ancak alüminyumun havası çabucak söndü. Söz konusu metali saldırgan bir biçimde maden ocağından çıkarmaya elektrik çıkarma teknikleri de eklenince 1890 yılında alüminyumun fiyatı birden yarım kilo başına 2.25 dolara düştü. Düşük fiyata rağmen Amerikalı ev kadınlarının daha alüminyumla pişirmenin avantajlarına dair keşfedecekleri çok şey vardı. Bir teknik atılım ve bir mağaza tanıtımı olmak üzere iki olay yakında bir değişime vesile olacaktı.

23 Şubat 1886'da yeni fen bilimlerinden mezun olmuş yirmi iki yaşındaki mucit Charles Martin Hall Oberlin, Ohio'daki laboratuvarında alüminyumla deneyler yapmaktaydı. O gün de defterindeki notlara göre Hall yemek pişirme kabına çevrilebilecek ucuz alüminyum bileşimini ortaya koymak için başladığı işlemi başarıyla bitirmişti. Hall kendi şirketini kurdu ve ısıyı kayda değer şekilde eşit olarak dağıtan ve parlaklığını muhafaza eden hafif, dayanıklı ve temizlenmesi kolay pişirme kapları imal etmeye başladı. Dayanıklılıkları bir ticari marka ismini ortaya koydu ve işte karşınızda hiçbir zaman yıpranmaz, eskimez Wear-Ever.

Hall'un ürünleri korkunç bir muhalefetle karşılaştı. Amerikalı ev kadınları kendilerinin teneke ve demirden mutfak malzemelerini bırakmakta isteksizdi ve ülkenin büyük mağazaları da yararları gerçek olamayacak derecede fantastik görünen bu yeni üründen stoklarına almayı reddetti. Dönüm noktası 1903 yılının bahar ayıyla geliverdi. Bir müşterinin ikna etmesiyle, Philadelphia'daki meşhur Wanamaker's Mağazası alüminyumun pişirme kabiliyetini sergileyen ilk halk tanıtımını düzenledi. Profesyonel bir aşçı *kılını kıpırdatmadan* bir elma marmelâdını pişirirken yüzlerce kadın bu sahneyi şaşkınlık içerisinde izledi. İzleyicilerin tavada hiçbir yapışma veya yanma belirtisi olmadığına dair emin olmaları için yakına gelmelerine izin verildi. Sonuç itibarıyla de alüminyum kaplar için siparişler yağmaya başladı. Charles Hall'un 1914 yılındaki ölümüne kadar Wear-Ever ürünleri şirketi, yeni alüminyum pişirme malzemeleri endüstrisini doğurdu, Amerikan mutfaklarını değişime uğrattı ve Hall'u da otuz milyon dolarlık bir kişisel servetle ödüllendirdi.

S.O.S. Keçeleri (Bulaşık Süngeri):

1917, San Francisco

1917 yılında San Franciscolu Edwin W. Cox çok tutulan yeni alüminyum ürünlerinin de dâhil olduğu mutfak gereçlerini kapı kapı dolaşıp ticaretini yapan bir satıcıydı. Satışlar ne iyiydi, ne kötüydü; Batı Şeridi’ndeki ev kadınlarına tava teknolojisindeki en son yenilikler benimsetilememişti. Cox için bir mutfğa girip ürünlerinin tanıtımını yapmak oldukça zordu. Dikkat çekecek bir şeye ihtiyacı vardı. İşte iyi bir pazarlama taktiğiyle her potansiyel müşterilere ürünlerinin tanıtımını yapmasına izin vermelerine karşılık bedava bir tanıtım hediyesi vermeye karar verdi.

Cox, en büyük şikâyetin yemeklerin tavaya yapışmasına yönelik olduğunu deneyimlerinden çok iyi bilmekteydi. O zaman neden çelik yünün aşındırıcılığını ve sabunun temizleme kabiliyetini bir araya getiren bir keçe geliştirmiyordu ki?

Kendi mutfağında Cox, çelikten küçük, kare keçeleri sabunlu bir solüsyonun içine daldırdı. Her keçe kuruduktan sonra yine solüsyona daldırıldı ve bu işlem aynı şekilde her keçe kurumuş sabuna doymuş hale gelene kadar sürdürüldü.

Tekrar ev kadınlarına uğrayamaya başladığında Cox, bu daha adlandırılmamış keçelerin ona kapıları açtığını ve satışları da arttırdığını fark etti. Her kadın bedava numuneden alıyordu ve çoğu kadın daha fazlasını istiyor, hatta ilâve keçelerin nereden satın alınabildiğini öğrenmek içi Cox’un evini arıyorlardı. Birkaç ay içerisinde Cox’un keçeleri, gelen talepleri karşılayamamaya başladı. Edwin Cox tencere, tava satmayı bıraktı ve sabunlu keçeler imal etme işine girdi.

Yeni ürünü için akılda kalıcı bir isim arayışındayken bildiği en iyi ev kadınından yardım almak aklına geldi; yani karısından. Bayan Cox kendi mutfağında bu keçelere “S.O.S.” ismini vermişti. Bu da “tencerelerimizi kurtar” anlamındaki İngilizce “Save Our Saucepans” ifadesinin kısaltılışıydı; zira Bayan Cox (hatalı bir şekilde) harflerin denizciliğe mahsus “gemimizi kurtar” anlamındaki İngilizce “Save Our Ship” evrensel yardım çağrısını temsil ettiğini düşünmekteydi. Tabii Bay Cox S.O.S. iki yönden de hatalı bir isim olsa da karısının önerisini kabul etti.

Dünya ulusları arasında da kabul edilmiş, Mors alfabesiyle gönderilen asıl yardım çağrısı ne gemimizi kurtar anlamındaki “Save Our Ship”in ne ruhumuzu kurtar anlamındaki “Save Our Soul”un ne de başka bir popüler deyişin kısaltılışıdır. Esasında S.O.S. hiçbir şeyin kısaltması değildir.

Ressamdan mucide dönüşen New York Üniversitesi sanat profesörü Samuel Morse 1835 yılında telgraf şifresini geliştirirken hatırda kalması nispeten daha kolay olan nokta ve tire kombinasyonlarını seçmeyi tercih etti. Birkaç sene sonra uluslararası komite tehlike zamanlarında hatırlanması kolay ve Mors alfabesi hakkında çok az fikre sahip bir amatör tarafından bile gönderilebilecek bir yardım çağrısı arayışına girdiğinde komite basit üçlü kombinasyonlara yöneldi: her biri üç işaretle temsil edilen üç harf. Zira üçün evrensel anlamda tercih edilen bir sayı olduğunu düşünüyorlardı.

Mors alfabesinde sadece iki harf üç aynı işaretle temsil edilir: O için üç tire, S için üç nokta. Dolayısıyla evrensel yardım çağrısı (ve de sabunlu keçelerin ismi) “OSO” olabilirdi. Gerçi tireler noktalardan daha uzun elektrik sinyalleridir. Acil bir mesajın ise iletici aygıtın enerjisini en minimal derecede harcayarak mümkün olan en kısa sürede duyurulması gerekir. Sonuç itibariyle üç harfli, üç noktalı, üç tireli, hızlı ve enerji tasarruflu yardım çağrısı ancak “SOS” olabilirdi. Öte yandan noktalama haricinde Bayan Cox’un hatası sabunlu keçelerin satışına herhangi bir zarar vermedi.

Bulaşık Makinesi:

1886, Shelbyville, Illinois

“Eğer hiç kimse bulaşık makineci icat etmeyecekse ben edeceğim.”

1880’lerde İllinoisli bir politikacının eşi olan Josephine Cochrane bu kararlı açıklamasıyla büyük bir mutfak aleti icat etmeye koyuldu. Tabii bulaşık yıkama gibi sıkıcı bir işten bunalmış olmasından dolayı değil; zira Bayan Cochrane tam kadro hizmetçilere sahip zengin bir kadındı. Shelbyville kasabasının ufak kırlık arazisinde yaşayan bu Chicagolu aristokrat sık aralıklarla resmi yemekler düzenlerdi. Ve hizmetçilerinin bulaşık yıkarken pahalı Çin porselenlerini kırmalarından bıkmıştı. Her parti daha fazla kırılan tabakla çanakla sona eriyordu. Kırılanların yerine postayla yenilerinin gelmesi de aylar alıyordu. O yüzden makine en ideal çözüm gibi gözükmekteydi.

Evine bitişik odunlukta Josephine Cochrane yemek takımındaki parçaların ölçülerini aldı, sonra telle tabaklar, fincan tabakları ve bardaklar için bölmeler oluşturdu. Bu bölmeler büyük bakır bir kazanın içerisine yerleştirilmiş bir tekerleğin çevresine bağlanmıştı. Motor tekerleği döndürdükçe kazanın altından yukarıya doğru sıcak sabunlu su püskürüyor ve yemek takımının üzerine yağıyordu. Tasarım kabaydı ama etkiliydi de. Bayan Cochrane’nın arkadaşları bundan o kadar etkilendiler ki icada “Cochrane Bulaşık Makinesi” ismini taktılar. Ayrıca kendi mutfakları için de siparişler vermeye başladılar ne de olsa onlar da sinir bozucu güvenilmez yardımcıların yarattığı problemlerden dolayı yaralıydılar.

Haberler yayıldı. Çok geçmeden Josephine Cochrane toptan bulaşık yıkamanın -ve kırılmanın- sürekli ve masraflı bir problem olduğu Illinois otel ve restoranlarından siparişler almaya başladı. Tam zamana uygun bir buluş gerçekleştirdiğini fark eden Bayan Cochrane 1886 yılının Aralık ayında tasarımının patentini aldı. 1893’teki Chicago Dünya Fuarında da makinesini adı “en iyi mekanik yapım, dayanıklılık ve işine adaptasyon” diye geçerek en büyük ödülü kazandı.

Oteller ve restoranlar Josephine Cochrane’ın büyük kapasiteli bulaşık makinelerinin en sadık müşterileri olarak kaldı. Diğer yandan 1914’te Cochrane’ın kurduğu şirket ortalama Amerikan evi için daha küçük bir makine piyasa sürdü. Ama şaşkınlık verici bir şekilde Amerikalı ev kadını bu emek tasarrufu sağlayan alete ilgisiz kaldı.

Bu isteksizliğin bir bölümünün nedeni teknolojikti. 1914 yılında çoğu evde bir bulaşık makinesinin gerektirdiği miktarda kaynar su mevcut değildi. Bir ailenin sıcak su deposunun tamamı bile akşam yemeğinden kalmış bulaşıkları yıkamak için yeterli değildi. Üstelik ülkenin çoğu kesiminde suyun çözünmüş mineraller içerip “kireçli” olması sabunun köpürmesini ve dolayısıyla bulaşıkların yeterli derecede temizlenmesini engellemekteydi. Yemek takımını pırıl pırıl yapmak için iş yine bilek kuvvetine kalıyordu.

Ancak Bayan Cochrane’ın şirketinde kimsenin ummadığı başka bir problem vardı. Hayatında hiç bulaşık yıkamamış Josephine Cochrane Amerikalı ev kadınları için bulaşık yıkamanın can sıkıcı bir iş olduğunu farz ediyordu. Ama şirketindeki idareciler ev için tasarladıkları modellerin neden satmadığını öğrenme adına bir anket düzenlediklerinde bir sürü ev işinden (özellikle de çamaşır yıkayıp ütülemeden) nefret edilirken bulaşık yıkamanın bunlardan biri olmadığını fark ettiler. Durum tam tersiydi. Zira 1915’te görüşleri alınan kadınların çoğu zor bir günün sonunda bulaşık yıkamanın hoş bir rahatlatıcı olduğunu söylemişlerdi.

Sonradan meşhur Kitchenaid bulaşık makinesini üreten bir Ohio imalat firmasıyla birleşecek olan Bayan Cochrane’ın şirketi başka bir reklam tutumu benimsedi: bir bulaşık makinesi almanın en büyük nedeni makinenin insan elinin dayanamayacağı sıcaklıkta suyla çalışıyor olması gerçeğiydi.

Dolayısıyla bulaşık makineleri tabak ve bardakları temizlemekle kalmıyor aynı zamanda mikropları da öldürüyordu. Satışlar yine de hissedilir ölçüde artmadı. Bulaşık makinesi piyasası ancak savaş sonrası refahın, kocadan ve çocuklardan bağımsız olarak boş zamanı, çekiciliği ve ben duygusunu Amerikalı ev kadının esas kaygıları haline getirdiği 1950'lerin başlarında açılacaktı.

Teflon Kap Kacak:

1954, Fransa

Teflonun bir Amerikalı kimyagerin tesadüfi bir buluşu olmasına karşın ancak Fransızlar dünyanın ilk yapışmayan Teflon kızartma tavaasını üretti. Ürün Paris'te daha yeniyenken önceden yapışmayan bir pişirme yüzeyinin mümkün olmadığına inanan Amerikalı üreticiler bu üründen sipariş vermek için itişip kakıştı.

Teflonun hikâyesi 1958 yılında Baltimore'daki küçük bir akşam yemeğiyle başlar. United Press International'ın dış muhabiri Thomas Hardie Paris'ten yeni dönmüş bir arkadaşının yemek davetini kabul etti. Yemek, arkadaşının tereyağı ya da sıvı yağ kullanmamış olmasına rağmen yemeğin hiçbir parçasını yapışmadığı şaşırtıcı bir Fransız tavaasında hazırlanmıştı. Hardie Fransızların tefal diye adlandırdığını öğrendiği tavanın astarına hayran kaldı. Gerçi ürünün kendisi endüstriyel amaçlarla Teflon adı altında Du Pont tarafından imal edilmiş bir Amerikan plastiğiydi. Hardie böyle bir tavanın neden Amerika'da mevcut olmadığına hayret etti.

Hardie Fransa'ya uçtu. Paris'in dışındaki Tefal fabrikasında şirketin başı Marc Gregoire ile buluştu. Gregoire Teflon ismini ilk olarak 1950'lerde endüstriyel kullanım için Du Pont plastiğinden ince bir tabakayı alüminyuma yapıştırmanın bir yolunu geliştiren bir arkadaşından duymuştu. Çok hevesli bir balıkçı olan Gregoire palangasını yapışmasını ve dolaşmasını en aza indirmek için bu maddeyle astarlamaya başladı. Karısının aklına ise bununla pişirme kaplarını astarlama fikri geldi. Karısını ricasıyla Gregoire bir tane kızartma tavaasını astarladı ve sonra bir tanesini daha. Bu Hardie gelmeden birkaç sene önceydi. Şimdi ise Fransız dükkânları yılda bir milyondan fazla teflon astarlı tava satmaktaydı.

Hardie elinde birkaç tavayla ve de bu mucize ürünün Amerika sahillerine hâlâ vurmamış olmasına şaşırarak Amerika'ya geri döndü. Takip eden iki yıl boyunca ülkenin önde gelen her mutfak eşyası üreticisiyle görüştü. Hiçbiri konuya en ufak bir ilgi göstermedi. Teflon pişirme kapları için bir Amerikan pazarının var olduğuna inandığından telgrafla Gregoire'dan kendisine üç bin tava göndermesini istedi. Tavalar gelir gelmez de yüz büyük mağazaya bedava numune ve talimat gönderdi. Ama hiçbir alıcıdan sipariş gelmedi. Ne de olsa hiç kimse yapışmayan bir tavanın mevcut olduğuna inanmıyordu.

Nihayet New York şehrinde Macy's Herald Square mağazasındaki mutfak eşyaları alıcısını iki yüz adet tava almaya ikna etti. 6.94 dolar olarak fiyatlandırılmış tavalar 15 Aralık 1960'da şehrin en şiddetli kar fırtınalarından biriyle boğuştuğu bir günde satışa çıktı. Şehri neredeyse yarım metre karla kaplıydı ve cıva eksi on iki derece üzerinde titremekteydi. Yine de New Yorklular kalabalık bir şekilde fırtınaya karşı dayanıp Macy's'in deposunu iki günde boşalttı. Mağaza daha fazla tava için çırpınmaya başladı. Aynı şekilde Amerikalı ev kadınları da. Paris fabrikası artık Amerikan talebini karşılayamadığından Hardie kendi şirketini kurdu. 1961 yılında da Timonium, Maryland'de tam otomasyona geçmiş fabrikasını inşa etti. O zamana kadar her Amerikan mutfak gereçleri üreticisi de teflon astarlı pişirme malzemeleri üzerine kendi fabrikalarını kurmayı planlamaktaydı.

Mutfğa yeni bir öğe katılmıştı artık. Bütün bu olan bitenler, buzdolaplarında ve klimalarda kullanılan türden soğutma gazlarıyla deney yaparken teflonu şans eseri keşfetmiş olan tatlı dilli Du Pont kimyageri Dr. Roy Plunkett'in çok hoşuna gitti.

6 Nisan 1938 sabahı Du Mont'un New Jersey'deki laboratuvarında geceleyin depolanmış bir konteynırı inceledi. Soğuk gazla dolu olması lazımdı. Ama onun yerine yeni gaz konteynırın kenarlarında mum gibi katılaşarak donmuştu. Bu maddenin kayganlığı ve üzerine uyguladığı aşındırıcı bütün kimyasallara karşı dayanıklılığı Plunkett'ı hayretler içinde bıraktı.

Bu bileşime kimyasal isminin (tetrafluoroethylene) kısaltılmışı olarak Teflon ismini verdi.

Guinness Rekorlar Kitabı sonradan teflonu “statik ve dinamik sürtünme kat sayısı bilinen herhangi bir katı maddenin sahip olduğu en aşağı düzeyde olan” dünya üzerindeki en kaygan maddesi olarak listeleyecekti. Kayganlığı, sıcakça bir odada birbirlerine sürtünen iki buz kalıbınınıne eşdeğer olarak ölçölmüştü. On yıllık ilâve bir araştırmadan sonra bu Du Pont kimyasalı 1948 yılında endüstriyel kullanım için takdim edildi. O zamanlar teflonun kızartma tavalara konmasına ilişkin hiçbir konuşma geçmemişti.

Günümüzde ise teflon uzay kıyafetlerinde ve bilgisayar mikroçiplerinde kullanılmaktadır. Kalbe giden damarlar teflonla yenilenmektedir ve bir roketin dünyanın atmosferine yeniden girdiği bir esnada teflon ısı kalkanı vazifesi görmektedir. Öte yandan Özgürlük Heykeli'nin yaşlanmasını önlemek adına on beş bin adet ek yerinde teflon kullanılmıştır. Ev dolaylarına gelirsek, ampullerde titremeyi ve bir arabanın frenlerinde ise sürtünmenin sebep olduğu yıpranma ve yırtılmayı en aza indirmek amacıyla teflon astar mevcuttur. Bu keşfi için Dr. Roy Plunkett 1985 yılında Ulusal Mucitler şeref Listesine girmeye hak kazanmıştır.

Kahverengi Kese Kâğıdı:

1883, Philadelphia

Kese kâğıdından daha sade ve daha işlevsel az şey vardır. Picasso onların üzerinde resim yapardı. Ressam Saul Steinberg de süslü maskelerini yaratmak için onlardan kullanırdı. Diğer yandan Amerikalılar yılda kırk milyar oranında onlardan tüketmektedir. Kese kâğıdı gibi sade ve vazgeçilmez bir icadın sadece yüz yıllık olması oldukça şaşırtıcıdır.

Kahverengi kâğıttan alışveriş torbasının mucidi Charles Stilwell 6 Ekim 1845'te Fremont, Ohio'da dünyaya geldi. On yedi yaşındayken Birlik Ordusu'na yazıldı ve İç Savaş'ta görev aldı. Terhisinden daha kısa bir süre geçmişti ki icatlarla oyalanmaya başladı. 1883 yılının yazında ortaya koyduğu ilk başarılarından kese kâğıtları üreten makineydi. Kese kâğıtları Stilwell'in zamanından önce de mevcuttu ama eller yapıştırılıyorlardı; V şeklindeki tabanları kendi başlarına düz durmalarını engelliyordu. Ayrıca kolaylıkla katlanılabilir veya kullanışlı bir şekilde istiflenilebilir değillerdi.

Stilwell'in tasarımı basit mühendislik harikasıydı. Düztabanlı, yanları katlanabilir bu keseye Stilwell kendi kendi kendine açılan çanta anlamında İngilizce “Self-Opening Sack” ifadesinin kısaltılmışı olan S.O.S. ismini verdi (kese bir anda normal şekline açılabilirdi). Kesenin hızlıca açılmasını sağlayan kıvrımlar ve köşebentleri aynı zamanda kesenin katlanıp temizce ortadan toplanmasına da olanak veriyordu. Ama onun bakkala ve marketteki torba taşıyıcılarına cazip gelen özelliği dimdik durabilme ve kendi kendine tamamen açılabilme kabiliyetiydi.

Stilwell kesesinin en büyük patlaması ise 1930'ların başlarında Amerikan süpermarketinin doğuşuyla gerçekleşti. Daha hiçbir dükkân gerek yiyecekte, gerek ev eşyalarında bu kadar geniş yelpazede ürün sunmamıştı. Ve bunların hepsi mütevazı kahverengi keselerle taşınacaklardı. Amerika'nın giderek genişleyen nüfusuna ayak uyduran süpermarketler de arttıkça buna orantılı olarak Stilwell'in düztabanlı keseleri de çoğaldı. Çok yönlülüğü, kuvveti ve ucuz maliyeti bu keseleri önce Amerika çapında sonra da dünya çapında bir kurum haline getirdi. Bugün Amerika'da sadece 28,680 süpermarket yılda 25 milyar kese satın almaktadır.

Charles Stilwell 25 Kasım 1919'da Wayne, Pennsylvania'da hayata veda etti. Ama ölmeden önce o yaratıcı zekâsı muşambaya baskı yapan bir makine, yıldızların yerlerini gösteren hareket edebilen bir harita ve en azından daha bir düzine başka beyin fırtınası tasarlamıştı. Gerçi kariyerinin şaheseri 279,505 patent numaralı, hem vazgeçilmez ve hem de elden çıkarılabilir keseyi yapan makinesi olmuştur.

Kibrit:

1826, İngiltere

Modern insanın atası Homo Erectus ateşi tesadüf eseri iki sopanın birbirine sürtünmesi yoluyla keşfetti. Bir İngiliz kimyageri olan John Walker'ın kaba bir yüzeyin üstüne kibritin sürtünmesiyle anında ateşi üretmesi için ise 1,5 milyon yıl geçecekti. İronik olarak bugün biz Homo Erectus hakkında yine buluşunu şans eseri gerçekleştirmiş John Walker hakkında bildiklerimizden daha fazla şey biliyoruz.

Başka mucitler ve bilim adamları kibrit yapmaya teşebbüs etmişti. Kayda değer ilk sürtünme aleti Boyle kibritiydi.

1669 yılında Hamburg'dan bir simyacı, Henning Brandt bir baz metal karmasını altına dönüştürmenin eşiğinde olduğuna inanıyordu. Ama altının yerine fosfor elementini elde etmişti. Hayal kırıklığına uğramıştı ve buluşunu görmezden geldi. Ama bu İngiliz fizikçi Robert Boyle'un gözünden kaçmadı. 1680'de Boyle fosforla astarlanmış kare şeklinde küçük bir kaba kâğıt ve uçları sülfüre bulanmış tahta parçaları hazırladı. Katlamış bir kâğıdın arasından çekildiğinde bu çöpler tutuşuyordu. Bu, kimyasal kibrit prensibinin ilk gösterisiydi. Ancak o günlerde fosfor çok az bulunduğundan kibritler de pahalı ve sınırlı miktarda bir yenilikten ibaretti. Ateşi çakıl taşının çeliğe sürtündüğünde çıkardığı kıvılcımlarla yakan Avrupalılar bu kibritlerin varlığından haberdar olana kadar onlar zaten ortadan kaybolmuştu.

1817 yılı kibrit çakmada daha dramatik bir teşebbüse sahne oldu. Bir Fransız kimyager üniversitedeki meslektaşlarına "ruhani kibriti"ni gösterdi. Bu kibrit havaya maruz bırakıldığında yanan, üzerine bir fosfor bileşimi uygulanmış bir parça kâğıttan meydana geliyordu. Yanıcı kâğıt da boşaltılmış cam bir tüpün içine kapatılıyordu. İşte kibrit buydu. Kibriti yakmak isteyen kişinin sade tüpün camını kırması yeterliydi. Ama yanan ateşi nereye uygulayacaksa hemen acele etmesi gerekiyordu, zira kâğıt parçası göz açıp kapatıncaya kadar sönüyordu. Dolayısıyla Fransız kibriti yalnız ruhani değil aynı zamanda da çok kısa ömürlüydü. Ki şöhreti de öyle oldu.

Ve sahneye John Walker çıktı.

1826'da bir gün Stockton-on-Tees'deki eczanenin sahibi Walker arka taraftaki laboratuvarında yeni bir patlayıcı üzerinde çalışıyordu. Tahta bir sopanın yardımıyla kimyasal karışımlarını

karıştırıyorken gözyaşı şeklinde bir damlanın sopanın ucunda kuruduğunu fark etti. Walker hızlıca sopayı temizlemek için bu damlayı laboratuvarın yerine sürtmeye başladı. Sopa ateş aldı ve böylece kibrit de alevler içinde doğmuş oldu.

Walker'ın günlüğüne göre sopanın ucundaki damla fosfor içermiyordu. Daha ziyade bir antimon sülfür, potasyum klorat, sakız ve nişasta karışımıydı. John Walker kendisine yedi buçuk santimlik kibritler yaptı. Bunları, iki yüzyıl önce simyacı Henning Brandt'ın da yaptığı gibi arkadaşlarını eğlendirmek için kaba bir kâğıdın ortasından çekip tutuşturuyordu.

John Walker'ın bu buluşunu sermayeye çevirmek gibi bir niyeti olmuş muydu, kimse bilmemektedir; zira onun hiç patentini almadı. Ama yedi buçuk santim kibritle Londra'da yaptığı gösterilerinden birinde Samuel Jones adında bir gözlemci söz konusu icadın ticari potansiyelini fark etti ve bir kibrit şirketi kurdu. Kibritlerine de *Lucifers* ismini verdi. Londralılar bu tutuşan çubukları çok sevdi. Ticari kayıtların gösterdiğine göre kibritlerin ortaya çıkmasıyla her çeşit tütün kullanımı önemli derecede ivme kazandı.

İlk kibritler kıvılcımlar çıkararak yanıyordu. Aynı zamanda etrafa öylesine pis bir koku yayıyordu ki “Mümkünse gazı içinize çekmeyiniz. Ciğerleri zayıf kişiler hiçbir şekilde *Lucifers*'lerden kullanmamalı” gibi uyarılara kutularının üzerinde yer verilmişti. O günlerin yaygın inancına göre sağlığa zararlı olan sigara değil, kibritti.

Fransızlar da İngiliz *Lucifers*'lerinin kokusunu tiksindirici buldular. 1830 yılında Charles Sauria adında Parisli bir kimyager fosfor bazlı bir yanma bileşimini yeniden formüle etti. Dr. Sauria kibritin kokusunu yok etti, yanma süresini uzattı ama istemeden de olsa “çene kemiği kangreni” diye bilinen ölümcül bir hastalığa davetiye çıkardı. Fosfor yüksek derecede zehirliydi. Fosforlu kibritler de büyük miktarlarda imal edilmekteydi. Yüzlerce fabrika çalışanı vücudun kemiklerini bilhassa da çene kemiğini zehirleyen bir kangren olan çene kemiği kangrenine yakalandı. Kibritlerinin başlarını emen bebeklerde de bu sendrom ortaya çıkıp iskelet deformasyonlarına sebep oldu. Tek bir paket kibriti çakmağın saldığı fosfor intihara teşebbüs ve cinayet işleme için yeterliydi; her iki olay da rapor edilmekteydi.

Mesleki tehlike olarak fosfor kangreni 1911 yılında Diamond Kibrit Şirketi tarafından ilk zehirsiz kibrit sunulana kadar hem İngiltere'de hem de Amerika'da işçilerin başına bela kesildi. Diamond kibritinde kullanılan zararsız kimyasal, fosforun seskusülfürüydü. Başkan Taft'tan da övgü toplayan insancıl bir jestle Diamond şirketi patent haklarından vazgeçti ve rakip firmalarında zehirsiz kibritlerden üretmesine izin verdi. Sonradan şirket, bir mesleki hastalığı ortadan kaldırdığı için itibarlı bir ödül kazandı.

Diamond kibriti başka bir atılım daha yaptı. Fransızların fosforlu kibritleri en ufak bahaneyle ateş alıyor, sayısız kaza eseri yangına sebep oluyordu. İngiltere, Fransa ve Amerika'da çoğu yangın geceleri kibritlerin başlarını kemiren farelere dayandırıldı. Diamond formülü ise kibritin yanma noktasını 100 derecenin üstüne yükseltti. Ayrıca zehirsiz kibritlerin açlıktan kıvransalar da farelere artık cazip gelmediğı deneylerle kanıtlandı.

Emniyetli Kibrit: Alman kimya profesörü Anton von Schrotte'ın 1855'te icat ettiğı emniyetli kibritin diğer kibritlerden önemli bir farkı vardı: zehirli, yanıcı içeriğinin bir kısmı kibritin başında bir kısmı da kutunun çakma yüzeyindeydi.

İlk kibrit üreticilerinin başlıca endişesi kaza yangınlarına karşı emniyet üzerineydi. 1892 yılında Joshua Pusey adında Lima, Pennsylvania'dan bir avukat kibrit kutusu adını verdiği kolaylığı icat ettiğinde önceden tedbir alma gibi bir şeyi dikkate almadı. Pusey'nin kutularında elliser kibrit mevcuttu, kimyasal yüzeyleri kıvılcımların sıkça diğer kibritleri de tutuşturduğu kutunun iç kısmındaydı. Üç yıl sonra Diamond Kibrit Şirketi Pusey'nin patentini satın aldı. Diamond kimyasal yüzeyi kutunun dışına taşıyarak doksan yıldır değişmeden kalmış bir tasarımı gerçekleştirmiş oldu. Kibrit üretimi 1896'da bir bira şirketi ürününün reklamını yapmak için elli bin kutudan fazla siparişte bulunduğu zaman bir toptan satım işi haline geldi. Siparişin boyutu önceden elle kimyasala daldırılıp, kurutulan sonra toplanıp kutulara yerleştirilen kibritleri toplu üretecek bir makinenin yapılmasını zorunlu kıldı.

Bira firmasının siparişi aynı zamanda kibrit kutuları üzerine reklam koyma geleneğini başlattı. Küçük boyutta olmaları, ucuzlukları ve diğer ülkelerde nadiren bulunmaları nedeniyle kibrit kutuları propaganda alanına da çekildi. 1940'larda Amerikan ordusunun psikolojik savaş dalı İkinci Dünya Savaşı'nın başlarında müttefik devletlerce tutsak tutulan uluslara moral yükseltici mesajlar taşıma aracı olarak kibrit kutularını seçtiler. Üzerilerinde Birmanca, Çince, Yunanca, Fransızca, İspanyolca, Felemenkçe, İtalyanca ve İngilizce mesajlar bulunan milyonlarca kutu Müttefik uçaklarıyla düşman hatlarının arkalarına atıldı. Ve Filipinler'in işgali öncesinde yerli halkın morali savaş dolayısıyla en düşük seviyedeysen Amerikan uçakları "Geri döneceğim- Douglas MacArthur" gibi vaatleri taşıyan milyonlarca kibrit kutusu yağdırdı.

Günümüzde yalnızca Amerikalılar yılda yaklaşık iki yüz milyar kibrit kutusundan beş yüz milyardan fazla kibrit çıkmaktadırlar.

Blender:

1922, Racine, Wisconsin

Popüler söylenceye göre "Pennsylvanians" grubunun lideri Fred Waring meyveleri ve sebzeleri sıvılaştıran blenderi yutma rahatsızlığı olan bir akrabası için icat etmişti.

Bu tam olarak doğru olmasa da grup lideri Waring Blendor (ismin herhangi bir rekabete meyil vermemek için o ile telaffuzu konusunda ısrar etmiştir) ismindeki bir yiyecek sıvılaştırıcısının geliştirilmesini ve pazarlanmasını finanse etti. 1930'larda Amerikan halkı başka bir şeyden ziyade onun Waring Mixer şirketini tanıtım çabaları vesilesiyle bu eşsiz karıştırma aletiyle tanışmıştır.

Ama Fred Waring'in hiçbir zaman yutma probleminden muzdarip bir akrabası olmamıştı. Derdi de yiyecekleri karıştırmaktan öte favori içkisi olan kokteyli yapmaktı. Esasen Waring Blendor 1930'larda 29.95 dolara çoğunlukla barmenlere sunuldu.

Blenderin (önceden vibratör olarak bilinirdi) asıl mucidi ise Racine, Wisconsin'den Polonya asıllı Stephen J. Poplawski'ydi. Çocukluğundan beri Poplawski'nin içecekleri karıştırmak için aygıtlar tasarlamaya yönelik bir saplantısı vardı. Waring'in blenderi kokteyl yapmak için planlanmışken onunki en sevdiği içecek maltlı milkshake hazırlamak için tasarlanmıştı. Zevkleri ne kadar farklı olsa da yolları nihayetinde kesişecekti.

1922'de yedi yıl deneyden sonra Poplawski, bardak aşağıdaki bölmenin içerisine yerleştirildiğinde maltları karıştıran, "bardağın altına monte edilmiş karıştırıcıya sahip" ilk blender diye yazarak bir blender patenti aldı.

Fred Waring blenderini barmenlere sunarken Stephen Poplawski kendi mikserini Amerika'daki her büfe tezgâhı için tasarlamıştı. Poplawski'nin yaşadığı yer olan Racine ise başlamak için en mükemmel yer gibi gözüküyordu; zira Racine, büfelerdeki milkshakelerde kullanılan toz maltın en büyük üreticisi olan Horlick AS'nin merkeziydi. Yıllar sonra 1953 yılındaki patent davası esnasında ve şirketi Oster Manufacturing tarafından satın alındıktan sonra Poplawski şu itirafta bulundu: “1922’de karıştırıcıyı meyve ve sebzelere uygulanabilir olarak düşünmemiştim.”

Ve sahneye yine Fred Waring çıkar.

1936 yazında bir öğleden sonra grup lideri ve diğer grup elemanları Manhattan'ın Vanderbilt tiyatrosundaki Ford radyosu yayınlarından birini bitirmişlerdi ki bir arkadaşları Poplawski'nin blenderlerinden biriyle gösteri yaptı. Arkadaşları bu aletin ülkedeki her barın standart bir özelliği haline gelebileceğini iddia etti. Fred Waring'den mali yönde destek istedi. Grup lideri de kabul etti.

Mikser yeniden tasarlanıp adlandırıldı ve 1936 yılının eylül ayında Chicago's Furniture Mart'taki Ulusal Restoran Şovu'nda Waring Belondor adı altında sahneye çıktı. Köpüklü kokteylleri ve diğer buzlu bar içkilerini karıştırmada hızlı ve kolay bir yöntem olduğuna dikkat çekilen Waring'in aleti dağıtılan içecek örnekleriyle de beraber Stephen Poplawski'nin maltlı süt makinesinden çok daha fazla dikkat çekti.

Ron Rico Rom Şirketi'nin barmenlere ve ev sahiplerine egzotik romların ancak blenderle mümkün olduğuna dair ders verdiği baştanbaş tüm Amerika'da yapılan reklam kampanyası Waring Blendor'unun gerçekten Amerikan halkının gözüne girmesini sağladı. 1950'lerin başına kadar blenderler barlarda, evler ve restoranlarda içki karıştırıcı olarak o kadar sıkıca yerleşmişti ki ironik bir biçimde kek, püre sos karıştırma gibi mutfak kullanımlarına yönelik pazarlama teşebbüsleri hep sınıfta kaldı. Fred Waring ev kadınına yeniden eğitmek için kendi yollara vurup hollandaise sos ve mayonez tariflerinde blenderinin ne kadar yararlı olduğunu gösterdi. Ama halk hâlâ kokteyl istemekteydi.

Ev kadınına ayartmaya kararlı Waring Şirketi 1955 yılında tasarımcılar tarafından renklendirilmiş blenderlerini takdim etti. 1956'da buz kırıcı ilâve edildi. 1957'de kahve öğütücü başlığı. Ertesi yıl ise zamanlama ayarı. Satışlar arttı. Tabii blender rekabeti de.

Oster Şirketi “(Karıştırma Aşçılığı) Spin Cookery” üzerine bütün yemeklerin blenderle sunulduğu yoğun bir program başlattı. Perakende satış dükkânlarında Spin Cookery kursları açıldılar ve ev kadınlarına dizi dizi “Joan Oster” tarifleri postaladılar.

1950'lerin sonlarında “Düğmeler Muharebesi” olarak bilinen bir endüstri savaşı patlak verdi.

İlk blenderlerin “düşük” ve “yüksek” olmak üzere iki hız seçeneği vardı. Oster bunlara “orta” ve “kapalı”yı (off) da ekleyerek düğmeleri iki katına çıkardı. Bir rakibi ise “Doğrama” ve “Rendeleme” düğmelerini ortaya koydu. Bir diğeri ise “Küp küp kesme” ve “Sıvılaştırma” düğmeleriyle müşteri toplarken başkası da aynı şeyi “Çırpma” ve “Püre” düğmeleriyle yapıyordu. 1965 yılına kadar Oster sekiz düğmeyle övünmekteydi. Ama ertesi sene Waring dokuz taneyi getirdi. Bir süre için, blender her mutfak işini yapabilir gibi görünmekteydi. 1968 yılında bir ev kadını on beş farklı düğmeli bir blender satın alabiliyordu. Ama bu endüstrinin içindeki çoğu insan blender sahiplerinin büyük bir kısmının muhtemelen düşük, orta, yüksek olmak üzere sadece üç hız ayarını kullandıklarını kendi aralarında itiraf ediyorlardı. Yine de rekabet çılgınlığı blenderleri (düğmeler bir yana) bir prestij

sembolüne dönüştürdü. 1948’de Amerikalılar ortalama 38 dolara sadece 215.000 blender satın almışken 1970’te makine başına 25 dolar gibi ucuz bir fiyata 127.500.000 mikser satıldı.

Alüminyum Folyo:

1947, Louisville, Kentucky

Mutfak için alüminyum folyonun geliştirilmesine aslında sigaraları ve şekerleri nemden koruma ihtiyacı sebep oldu.

1903 yılında genç Richard S. Reynolds tütün kralı amcası R.R. Reynolds için çalışmaya gittiğinde sigaralar ve tütün neme karşı ince kalay-kurşunlu saçlara sarılmaktaydı. Bu folyo teknolojisine hâkim olduktan sonra R.S. Reynolds Louisville, Kentucky’de U.S. Foil Co. adı altında kalay-kurşun ambalajlarını tütün sanayine aynı zamanda da folyonun şekerleri parafinli kağıttan daha sıkı sardığını gözlemleyen şekerlilere sağlayan kendi işini kurdu. Hâlâ nispeten yeni ve kanıtlanmamış bir metal olan alüminyumun fiyatı 1920’lerin sonlarında aşağılara inmeye başladığında Reynolds alüminyumu sigara ve şeker ambalajı olarak uyarlamak için hemen harekete geçti.

Reynolds bu hafif, paslanmayan alüminyumun parlak bir geleceği olduğuna inanmaktaydı ve büyüttüğü şirketi Reynolds Metals ev sahiplerine etkileyici bir ilkler listesi sunmaktaydı. Alüminyum kaplama ve pencereler, alüminyum tekneler ve alüminyum kaplar, tavalar ve mutfak gereçleri gibi rakip ürünler. Ama alüminyumun yararlarını Amerikalılara tanıtan asıl ürünü Reynolds’ın 1947 tarihli buluşuydu. Koruyucu ambalajlar üzerine yirmi yıllık uzmanlığın bir yan ürünü sayılan 0,0018 cm kalınlığındaki alüminyum folyo.

Hafif, paslanmaz, toksik madde içermeyen bu ipince ürün ısıyı çabucak iletiyor, nemi hapsediyor ve buzdolabındaki yiyecekleri kokuya ve ışığa karşı koruyordu. Ev eşyası tarihçileri Amerikalılarca alüminyum folyodan daha hızlı ve daha olumlu karşılanan başka ürünler varsa bile bunların çok az olduğunu öne sürmektedirler. Nitekim olağanüstü özellikleriyle bu mutfak ambalajı kazandığı itibar sayesinde Amerikalıları her çeşit alüminyum ürüne doğru çekmeyi de başarmıştır.

Günümüzde alüminyum uzay programı; tıp dalları; inşaat ve iletişim, meşrubat ve konserve sanayisi gibi hayal bile edilemez sayıda kullanım alanına sahiptir. Zamanın egemen metaline göre teknik gelişme çağlarını (Demir Çağı, Bronz Çağı gibi) karakterize eden bilimsel geleneği dikkate alırsak bundan yüzyıllar sonra arkeologlar, yiyeceklerinin törensel muhafazası için kullandıkları folyoyla Kuzey Amerika sakinlerinin öncülüğünü yaptığı, 1950 dolaylarında başlamış bir Alüminyum Çağını teşhis edebilirler.

Mutfak Robotu:

1947, İngiltere

On yıl öncesinde mutfak robotunun ve pahalı bir sürü taklidinin 1980’ler Amerika’sını bir mutfak robotu toplumuna dönüştüreceğini kimse tahmin edemezdi. 1973 ocak ayındaki Chicago Ev Eşyaları Şovu’nda mutfak robotunun örtüsü kaldırıldığı zaman ülkenin büyük mağazalarından satın almacılar makinede üst kalite fiyat etiketi yapıştırılmış bir büyük versiyon blenderden öte bir şey göremedi. Bununla birlikte o zamanki blender satışları en yüksek seviyenin yakınındaydı ve fiyatları rekabete dayalı en düşük seviyedeydi.

Ancak İngiltere ve Fransa’da mutfak robotu birçok profesyonel ve amatör aşçı için çoktan paha

biçilmez bir mutfak gereci haline gelmişti. İngiliz mucit Kenneth Wood tarafından tasarlanan ve 1947’de Robot Kenwood Chef adı altında piyasaya sürülen ilk güçlü makine, meyve sıkacağı, hamur kesici, un öğütücü, konserve açacağı, dilimleyici, rende, mikser, kıyma makinesi ve santrifüj gibi türlü türlü aksesuarlarla geldi. Gerçi Wood’un çok yönlü mutfak robotu Amerikan mutfak robotunun (Cuisinart) orijinal örneği değildi. Örnek Fransa’dan gelecekti.

1963’te Fransız mucit ve şef Pierre Verdun kendi mutfak robotu olan Robot-coup’u takdim etti. Robot, tabanına ve kenarlarına yakın olarak dönen bıçaklarla silindirik biçiminde bir kaptan meydana geliyordu. Bu alet daha çok profesyonel aşçıların gözdesiydi; öte yandan 1971’de Verdun piyasayı bir yoklamak için daha küçük ve şık Magimix’i yarattı.

O sene Connecticut’tan emekli bir elektrik mühendisi ve aynı zamanda amatör bir aşçı olan Carl Sontheimer bir boş zaman projesi arayışında Paris Ev Eşyaları Fuarı’nı dolaşıyordu. Öğütebilen, doğrayabilen, kıyabilen, dilimleyebilen, püre yapabilen, toz haline getirebilen ve karıştırabilen bu ufak aletten çok etkilenen Sontheimer Amerika Birleşik Devletleri dağıtım hakkını elde etti ve bir düzine robotu Connecticut’a getirtti.

Evde de makinenin güçlü yönlerini ve eksikliklerini inceledi, düzeltmek için ilâveler geliştirdi ve makinenin her yenilenmiş halini karısına test ettirdi. Cuisinart adını koyduğu en iyi tasarımını 1973 Chicago Ev Eşyaları Şovu için hazır hale getirdi.

Cuisinart’a ev eşyası satın almacıları tarafından ilgi gösterilmemesi Sontheimer’ı yıldırmadı. Ülkenin bir ucundan diğer ucuna kişisel bir kampanya başlattı. Amacı Amerika’nın en bilinen şeflerini ve yemek yazarlarını makinenin potansiyeline dair ikna etmektir. Sonuç olarak da Cuisinart’ı deneyen her kişinin bir mutfak robotu havarisi haline dönüşmesi ve haberin yayılıp gazete sütunlarına ve dergi makalelerine taşınması onu şaşırtmadı. Satışlar düzenli bir şekilde arttıkça rakip üreticiler de, blenderin “Düğmeler Muharebesi” dönemini anımsatarak rötuşlarla, ilâvelerle kendi mutfak robotlarını öne sürdüler. 1970’lerin sonlarına yaklaştıkça yalnız Cuisinart yılda yarım milyon makine satmaktaydı. Blender yine çok satmaktaydı ama ironik bir biçimde mutfak robotu, blenderi Fred Waring ve Stephen Poplawski’nin asıl niyetleri olan içecek karıştırma aracı konumuna indirdi.

Konserve Açacağı:

1858, Waterbury, Connecticut

Metal konserve kutusunun doğuşuyla pratik ilk konserve açacağınıki arasında yarım asır olması inanılması güç bir şeydir. Peki, o elli yıl boyunca insanlar konserve kutularını nasıl açtı?

Konserve kutusu ya da ilk adlandırıldığı şekliyle “teneke kutu” 1810’da İngiltere’de bir İngiliz tüccar olan Peter Durand tarafından geliştirildi. Devlet sözleşmesine tabii Kraliyet Donanmasına erzak tedarikinde bu kutular kullanılıyordu. 1817’de Amerika’da yiyecekleri muhafaza etmenin bir çaresi olarak sunulmuş olsa da Birlik’in yirmi üç Kuzey eyaletinin Konfederasyon’un on bir Güney eyaletine karşı savaştığı 1861 yılına kadar hemen hemen yok sayıldı. Amerikan İç Savaşı askeriyenin muhafaza edilmiş erzak ihtiyacı vesilesiyle konserveyi -1812 Savaşının İngiltere’de yaptığı gibi- popüler hale getirdi. 1895 yılına gelindiğinde ise Amerikan bakkallarının raflarında konserve yiyecekler görmek sıradan bir şeydi.

Ama Peter Durand’ın konserve kutuyu tasarlamasını sağlamış muhteşem zekâsı kutuyu açmak için özel bir araca gereksinim olduğu gerçeğini es geçmişti. 1812’de İngiliz askerleri konserve

yiyecekleri süngülerle, cep bıçaklarıyla ve eğer hiçbiri yaramıyorsa da tüfekte ateş ederek açıyorlardı. 1824'te İngiliz kâşif Sör William Parry'nin Kuzey Kutbu'na giderken yanına aldığı dana konservesinin üzerinde şu talimat yer alıyordu: “Üstünün etrafını bir keski ve çekiç yardımıyla kes.” Bazı savaş tarihçileri de ilk Fransız şehri Bayonne'da bir demirci tarafından tasarlanan süngünün (bayonet) esasında silahtan ziyade bir konserve açacağı olarak kullanılmasının hedeflendiğini iddia etmektedirler.

1800'lerin başlarında New Orleans'ta Amerika'nın ilk konserve fabrikasını açan İngiliz William Underwood bile ürününü açmaya yönelik özel bir aracın üretilmesini gerekli görmemişti. Evde hangi araç gereç varsa kullanın diye nasihat etmesi de gününün standardıydı.

Tabii bu gaflet her iki kıtaya da yayılacak diye bir şey söz konusu değildi. İlk konserve büyük, kalın çeperli ve çoğunlukla demirden olup bazen içerdikleri yiyeceklerden de daha ağırdılar. Sör William Parry'nin dana konservesi boşken yarım kilodan fazla geliyordu. Ancak 1850'lerin sonlarında çelikten konserve kutularının incelik genel kullanıma katılmasıyla konserve daha basit bir araç olma imkânına kavuştu.

İlk patentli konserve açacağı (ev aletlerine ve silahlara karşı) Waterbury, Connecticut'tan Ezra J. Warner'ın 1858 tarihli icadıydı. Ama hâlâ ağır ve ürkütücü bir alet durumundaydı. Biraz süngü biraz orak büyük kavisli bıçağı konservenin kenarına çakılıyor sonra kuvvetle çevresinde dolaşılıyordu. Bir el kayması “Ay! Of! Aman!”dan daha fazlasına neden olabilmekteydi. Kendi konserve açma yöntemlerine alışık Amerikalı aileler Warner'ın icadını görmezden geldi. Warner'ın açacağı İç Savaş sırasında sadece Amerikan ordusunca (konserve açacağı olarak) benimsenmesi sayesinde sönüp yok olmaktan kurtuldu.

Konserve kutusunun kenarlarından geçirilen kesici tekeriyle bizim bugün bildiğimiz konserve açacağı Amerikan mucit William W. Lyman'ın parlak fikriydi. Lyman buluşunun patentini 1870 yılında aldı. Konsept tasarımda devrimsel nitelikteki alet büyük beğeni topladı ve uzun tarihi içerisinde sadece bir tane önemli değişiklik kaydetti. 1925 yılında San Francisco'daki Star Konserve Açacağı Şirketi Lyman'ın aletine “besleme çarkı” denilen tırtıklı bir teker ekledi. Böylelikle açılan konserve ilk defa tekere *karşı* döndürülmekteydi. Aralık 1931'de takdim edilen ilk elektrikli konserve açacağının da temelini teşkil eden bu ilke modern konserve açacaklarında uygulanmaya devam etmektedir.

Termos:

1892, İngiltere

Pikniklerin olmazsa olmazı vakumlu termos şişesi aslında sıcak kahve ya da soğuk limonata muhafaza etmek için değil daha ziyade laboratuvar gazlarını izole etmek için geliştirildi. Yirminci yüzyıl evlerine girmenin bir yolunu bulan bir on dokuzuncu yüzyıl bilimsel aparatıydı.

1890'larda “Dewar Matarası” diye adlandırılan termosun mucidi Sör James Dewar tarafından patenti hiç alınmadı. Zira Dewar buluşunu bilimsel camiaya bir armağan olarak görüyordu. Orijinal şişe bugün Londra Kraliyet Enstitüsünde sergilenmektedir. Her ne kadar vakumlu termos şişesi prensipte basit gibi görünse de o aslında iki yüzyıldır yapım aşamasındaydı.

Bir vakumun izole edici özelliklerinin 1643'te İtalyan fizikçi Evangelista Torricelli bütün termometrelerin öncüsü cıvalı barometreyi icat ettiği zaman farkına varılmıştı. Bir kere meydana

getirildiğinde vakumu muhafaza etme ve termal açıdan iletken olmayan materyali (on yedinci yüzyılın ilk yarısında çoğu Avrupalının hemen hemen hiç bilmediği lastik gibi) kabın içi ve dışı arasında yer alan bütün irtibat noktalarını kapamada kullanma termosla ilgili karşılaşılan ilk problemlerdendi.

1892 yılında James Dewar başarılı bir şekilde, havası alınmış bir boşlukla sızıntıyı önleyen yalıtılmış camdan iç ve dış çeperlere sahip bir kap meydana getirdi. Ayrıca ışımayla ısı transferini azaltmak için de iç camı gümüşle kapladı. Bilim adamları sabit sıcaklıklarda aşılı ve serumları depolamada ve hatta nadir bulunan tropik balıkları taşımada Dewar'ın matarasından faydalandılar. Dewar'ın İngiliz bilim kurumuna bu armağanı Alman asistanının şans bileti haline gelecekti.

Dewar için laboratuvar mataraları bilimsel cam malzemeler yapımında uzman bir Berlin firmasının ortağı olan profesyonel cam üfleyici Reinhold Burger tarafından imal ediliyordu. Vakumlu şişenin ticari anlamda kullanım alanını genişletmeyi başaran Burger'dı. Şişenin hassas cam kenarlarını korumak için dışını metalden yaptığı (Dewar'ın modelinde yoktur) daha küçükçe bir ev versiyonunu tasarlayarak 1903 tarihli Alman patentini garantilemiş oldu. Bir yandan matarasına isim arıyorken diğer yandan da ürününü reklamını yapmaya çalışıyordu. Ve bir yarışma düzenledi; buna göre en yaratıcı ismi bulan kişiye para ödülü verilecekti. Kazanan "ısı" anlamındaki Yunanca Termos oldu.

1906'da Berlin'e seyahat eden Amerikalı iş adamı William B. Walker termosla hayran olmuştu ve üç ay içerisinde Amerika Birleşik Devletleri'ne termos ithal etmeye başladı. Kampçılar, avcılar ve ev kadınları termoslara öyle bir hücum ettiler ki Walker Alman patent haklarını ele geçirip American Thermos Bottle Company of New York adı altında kendi imalat işini kurdu. Bir litrelik termos 7.50 dolara; yarım litrelik de 5 dolara satılmaktaydı.

Lider sanayicilerin söylediğine göre mataraların bir zamanlar tarihteki önemli şahsiyetlerce kullanılması ve takdir edilmesi termosun çabucak benimsenmesine katkı sağlamıştır. Başkan William Taft Beyaz Saray'da termos kullanırdı; Sör Ernest Shackleton Güney Kutbu'na, Teğmen Robert Peary de Kuzey Kutbu'na giderken yanlarına birer termos almışlardı; Sör Edmund Hillary ise yanında termosla Everest Dağı'na çıkmıştı ve termoslar Wright Kardeşlerle ve Kont Zeppelin'le havalarda bile uçmuştu. Seçkin kişilerin ellerinde resmedilen, keşif üzerine gazete ve dergi makalelerinde bahsi geçen termos Madison Caddesi'nin (Amerikan reklamcılık dünyası) yardımı olmaksızın nispeten kısa bir süre içerisinde hakkındaki olumlu yorumlarla birlikte çok sayıda basın organında kendine yer buldu. Amerikan halkının bakış açısına göre eğer termos ta dünyanın öbür ucuna taşınacak derecede güvenilir ise o zaman pikniğe götürdükleri çorbayı da rahatlıkla sıcak tutabilirdi.

1970 Haziranına kadar "Termos" ismi tescilli bir ticari markaydı. Rakip üreticiler arasındaki uzunca bir mahkeme mücadelesinden sonra Amerikan mahkemeleri "termos İngilizcede bir cins isim haline gelmiştir ve şimdi de bir cins isimdir" diye hükmetmiştir.

Ekmek Kızartma Makinesi:

1910, Amerika Birleşik Devletleri

MÖ 2600'lerde Mısırlılar ekmek pişirmeye başladıklarından beridir ki insan kızarmış ekmek yemektir. Gerçi bugün ekmek kızartmanın nedenleri geçmiştekinden farklıdır.

Mısırlılar ekmeği tadını veya dokusunu değiştirmek için değil bir muhafaza yöntemi olarak nemden arındırmak için kızartmaktaydılar. Gayet basitçe daha az küf ve spor barındıran bir dilim kızarmış ekmeğin Mısır mutfağındaki raf ömrü daha uzundu.

Dört bin yıldan fazla bir süredir dünyanın her yerinde insanlar Mısırlıların yaptığı gibi ekmeği bir çatala batırıp ateşin üzerinde asılı tutarak kızartmaktaydı. On sekizinci yüzyılda İngilizlerin ve Amerikalıların geliştirdikleri “ekmek kızartıcı” alet bile ekmeği ateşin üzerinde sıkıştıran uzun saplı, kabaca birbirine bağlanmış çatallardan başka bir şey değildi. Ateşin kestirilemeyen hareketlerini hesaba katarsak her dilim kızarmış ekmeğin eşsiz bir görüntüye sahip olması kaçınılmazdı.

On dokuzuncu yüzyılda bir ekmek kızartma devrimi diye müjdelenen makine de kızarmış ekmek dilimlerini birbirine benzetemedi. Ekmek kızartma fırını diye adlandırılan alet Amerika’da düzenli olarak imal edilen ilk ekmek kızartma makinesiydi. Teneke ve tellerden kafes şeklinde yapılmıştı ve kömürle çalışan ocağın üstüne oturtulup ortasına yatırılmış dört dilim ekmek alıyordu. Ateşten yükselen ısının giderek ekmeğin bir tarafını karartması dikkatlice izleniyor, zamanı geldiğinde ekmeğin öbür tarafı çevriliyordu.

İlk elektriğin sonra da zamanlayıcıların ortaya çıkması ise bütün bunları değiştirdi.

Yeni yüzyılla beraber elektrikli ekmek kızartıcıları da çıkageldiler. Bunlar çıplak tellerden oluşturulmuş, üzeri kapatılmamış iskelet halinde yapıları. Isı kontrolleri mevcut değildi dolayısıyla ekmeğin hâlâ anı anına takip edilmesi gerekiyordu. Ama elektrikli ekmek kızartma makinesinin bir büyük avantajı vardı ki o da günün herhangi bir anında canı kızarmış ekmek isteyen kişinin artık bütün ocağı yakmasına gerek kalmamıştı. 1910 yılının yazında *Saturday Evening Post* gazetesinde bir *Westinghouse* reklamı, firmanın elektrikli modelinin bu özelliğiyle müşteri toplamaya çalışmaktaydı: “Artık kahvaltı için mutfaka gitmenize gerek yok! Günün ve gecenin her saati hizmetinize hazır!” Reklam metni sadece fişini prize takmayla makinenin “evin herhangi bir odasında” kullanılabileceğini vaat ediyordu. Sunulan rahatlık ve lüks insanların hoşuna gitti; çoğu zengin aile her yatak odasına bir ekmek kızartıcı yerleştirdi. 8.95 dolara satılan bu statü sembolleri ise hâlâ ekmek dilimlerinin elle ters düz edilip başlarında beklenmesini gerektirmekteydi.

Pop-up Ekmek Kızartma Makinesi: Bu kullanışlı ürünün ortaya çıkış noktası Stillwater, Minnesota’da bir fabrikadır. Birinci Dünya Savaşı sırasında baş makinist Charles Strite şirket kafeteryasında sunulan yanmış ekmeklerle ilgili bir şeyler yapmaya karar verdi. Devamlı bir insan dikkatine ihtiyaç duyulmasının önüne geçmek isteyen Strite makineye değişken bir zamanlayıcı ve yaylar ilâve etti; 29 Mayıs 1919’da da pop-up ekmek kızartma makinesi için patentini aldı.

Arkadaşlarının mali yönden desteklediği Strite, Childs restoranlar zincirine gönderilecek ilk yüz adet elle monte edilmiş ürünün yapımını denetledi. Yeniden bir mekanik ayarın gerektiği makineler geri gönderildi. Toplu halde kızarmış ekmeklerle içli dışlı olan restoranlar ise bu pop-up prensibini çok sevdiler ve Strite’in makinesindeki pürüzleri gidermesini sabırla beklediler.

1926’da ev için ilk pop-up ekmek kızartma makinesi olan Toastmaster sahneye çıktı. Makinenin arzu edilen kararma derecesine göre zamanlama ayarı vardı ve kızarmış ekmek önceden seçilen duruma geldiğinde makine tarafından biraz zorla da olsa dışarı çıkarılıyordu. Alet halkın ilgisini öylesine çekti ki 1927 yılının mart ayı Ulusal Ekmek Kızartıcı Ayı olarak ilân edildi. *Saturday Evening Post*’un 5 Mart tarihli baskısındaki reklam “ Bu yeni harika buluş mükemmel kızarmış ekmeği *her daim* yapar! İzlemeksizin! Çevirmeksizin!” diye vaat etmekteydi.

Bu ise tam olarak doğru sayılmazdı.

Birbirini izleyen her kızartılan dilimle makinenin işleyen ısı derecesi de giderek artmaktaydı.

Toastmaster daha soğukken koyulan ilk dilim az kızarmış olarak çıkıyordu. İkinci ve üçüncü dilimler genelde arzu edilen şekildeydi. Dördüncü ve sonrakiler ise giderek kararmaktaydı. Garanti belgesinde kullanım kılavuzu makinenin önce ekmeksiz olarak ısınmaya bırakılmasını ve sonra tekrar yavaşça soğutulmasını tavsiye etmekteydi. Ama bunlar teknisyenler tarafından çözülecek ufak tefek problemlerdi. Böylelikle otomatik ekmek kızartma makinesi de imdada yetişti.

Düdüklü Çaydanlık:

1921, Almanya

Çaydanlıklar da, düdüklüler gibi ilkel kabilelerce kullanılmaktaydı. Arkeologlar Maya kalıntıları arasında iki bin yıllık çok ağızlı kil kaplar buldu. Su bir delikten çıkarken bir diğeri hafiften ince bir ısıklık sesi çıkarıyordu. Bunların tarihin ilk çaydanlıkları olup olmadıkları bilinmemektedir. Ama tarih, 1921’de bir Alman çaydanlık fabrikasında dolaşırken mutfak malzemeleri yöneticiliğinden emekli olmuş New Yorklu Joseph Block’un aklına böyle bir fikir geldiğini kaydetmiştir.

New York’ta büyüyen Block babasını pişirme devresinin sonunda ısıklık çalan basınçlı bir patates pişirme kabını tasarlarken izlemişti. Yıllar sonra Westphalia, Almanya’daki çaydanlık fabrikasındaiken de zihninde birden bu anısı canlandı ve bir değişiklik yapılabilir diye düşündü. Block’un fikrinden etkilenen fabrika otuz altı adet düdüklü çaydanlık üretti. Bu çaydanlıklar Berlin’deki Werheim’s mağazasında sabah dokuzda satışa sunuldu ve daha öğlen olmadan tükendi.

Ertesi sene çaydanlık Amerika’da bir Chicago ev eşyaları fuarında görücüye çıktı. Hafta boyunca Block devamlı ısıklık çalan bir çaydanlıkla en az bir gösteri yaptı, ama ses müşterileri diğer sergilere kaçırmadan önce çoğu sipariş vermişti. New York’taki Wanamaker’s mağazası kırk sekiz çaydanlık aldı ve ısıklık çalan bir dolarlık yeniliğin başka tezgâhlardan mutfak eşyaları bölümüne sürüyle müşteri çektiğini fark etti. Emekli Joseph Block ise yeniden işe dönmüş, kendini ülke çapındaki mağazalara ayda 35.000 adet düdüklü çaydanlık satarken bulmuştu.

Buluşunun Amerikan mutfağına çok da büyük bir katkıda bulunmadığını ise ilk olarak Block itiraf etti. Ama çaydanlık yüksek perdeden sesini dinlemek için duran insanların dudaklarına bir gülücük kondurmayı başarmıştı. Özellikle çocukların. Hatta onların tepkisi Mayalı çocukların kendi ısıklık çalan delikli kaplarına verdiği tepkinin birer kopyası bile olabilirdi.

Kahve Cezvesi:

1800, Fransa

Kaldi isimli Etiyopyalı bir keçi çobanın MS 850’deki keşfinden bu yana kahve sevilen bir yiyecek (dört yüz yıl çekirdekleri çiğnendi) ve içecektir. Ama cezve gibi kahve yapacak bir ticari alet mevcut değildi. Ta ki 1800’de Fransız süzgeçli kahve cezvesi (biggin) çıkana kadar. Aradaki yüzyıllarda ise aşırı derecede kahve tüketen ülkelerin çoğunda insanlar içeceklerini sadece kahve çekirdeklerini kaynatıp karışımı da kendi tasarımları bir filtreden geçirerek hazırlarlardı. Telve poşetlerindeki standart bir talimat kahve “güzel kokan” a kadar kaynatılmasını söylemekteydi.

Biggin yani süzgeçli cezve ise basit olsa da hoş karşılanan bir mutfak aksesuarı oldu.

On dokuzuncu yüzyılda Fransız eczacı R. Descroisilles tarafından yaratılan cezve iki ince metal – aynı zamanda teneke, bakır veya kalay- kaptan meydana geliyordu. Bu kaplar filtre denilen delikli bir plaka tarafından ayrılıyordu. 1850 civarında Fransız imalatçılar ilk porselen kaplamalı cezveleri de

piyasaya sürdü.

Biggin'in ilk Amerikan versiyonunun patenti 1873 yılında alındı. Tek hazneli silindir telve ve sıcak su karışımını aşağıya bastıran ve böylelikle telvenin kabın dibinde kalmasını sağlayan bir filtreye sahipti. Ama maalesef filtre her zaman kabın kenarlarına tam oturamayabiliyor ve sonuç olarak içecek de telveli kalabiliyordu. Bu problem bir kadını, ona daha iyi bir fincan kahve icat ettirecek derecede sinirlendirmişti.

Düdüklü Tencere:

1679, İngiltere

12 Nisan 1682 akşamı Londra'daki bir yemekli davette Kraliyet Cemiyeti'nin saygıdeğer üyeleri daha önce hiç yemedikleri ve aynı şekilde herhangi bir başkasının da yemediği bir yemeğe oturmuşlardı. Orada davetli bulunan, buhar gücünün öncüsü otuz beş yaşındaki Fransız mucit Denis Papin yemeği bizzat kendisi en son harikası "buharlı öğütücü" de hazırlamıştı.

Gazları yöneten yasaları formülleştirmiş meşhur İrlandalı fizikçi Robert Boyle'un bir asistanı olan Papin kendi buharlı öğütücüsünü 1679'da geliştirmişti. Bu, pişen sıvının kaynama noktasını yükselterek iç buhar basıncını arttıran emniyet supabı ve sıkıca oturan kapağıyla metal bir kaptı.

Bu tarihi yemekten sonra Cemiyet'in değerli üyesi mimar Christopher Wren buharlı öğütücü sayesinde "en yaşlı ve en sert sığır eti artık körpe ve kaliteli bir et gibi yumuşacık ve lezzetli yapılabilir," diye yazmıştı. Yemekte acaba ne servis edilmişti diye merak edilebilir. Wren koyun, sığır, kuzu, tavşan eti ve uskumru, yılanbalığı, fasulye, bezelye, kiraz, bektaşıüzümü, erik ve güvercin gibi yiyecekleri buharda pişirmek için tarifler sunan "A New Digester" isiminde bir kitapçığın basılmasına ön ayak oldu.

Kitapçıkta Papin kurnaz bir şekilde basınçlı pişirmenin yiyeceğin doğal lezzetini ve besleyici değerini daha fazla muhafaza ettiğini belirtmişti. Bugün de yeni bir icadı bir sürü amaç için kullanma girişimleriyle ("bandwagon effect") sürü psikolojisine örnek teşkil eden yazarlar tatlıları, kokteylleri ve pudingleri buharda pişirme yöntemleri sunmaktadırlar.

Ve tarihin ilk düdüklü tenceresi patladı. Hem mecazi anlamda hem de gerçek anlamda. Londralıların çoğu turna balığını ya da güvercini buharda pişirmek gibi fikre sıcak bakmamışlardı zaten. Ayrıca öğütücüden satın alanlar tariflerden denemeye kalktıkları çoğu zaman yemeklerini mutfak duvarında bulmaktaydılar. Açık ateşte sıcaklık derecesindeki iniş çıkışlar Papin'in kusurlu emniyet supabı için uygun değildi. Birtakım ciddi kazalar rapor edildi. Bilimsel alanda otoklav olarak kullanılmasının haricinde basınçlı kaplar yaklaşık bir yüz elli yıl kadar bir süre unutuldu. Sonradan düdüklü tencerenin tekrar ortaya çıkmasında parmağı olan kişi ise Fransa İmparatoru Napolyon Bonapart'tı.

1810 yılında "bir ordu midesiyle hareket eder" diye ilan eden Napolyon birliklerine muhafaza edilmiş yemek tedarik etmenin bir yolunu bulmak için adeta kıvrınmaktaydı. Hükümet de bu problemin çözümüne güzel bir ödül vereceğini açıkladı. Papin'in basınçlı tenceresinde biraz değişiklik yapan Fransız şef Nicholas Appert yiyecekleri pişirmenin, sterilize etmenin ve kavanozlananın ilk pratik yöntemini geliştirdi. Bu muhafaza tekniği sayesinde Appert on iki bin franklık ödülün sahibi oldu. Ayrıca sunmuş olduğu yöntemler basınçlı tencereye karşı yeniden bir ilginin uyanmasına vesile oldu.

Üreticiler bugün daha yüksek emniyet standartlarına sahip olan düdüklü tencerelerin epeyce satmasına rağmen yine de halkın onlara karşı direnmelerinin başlıca sebebinin Papin'in dönemindeki aynı olduğu görüşündedirler. Yani bir patlama korkusu.

Kâğıt Bardak:

1908, New England

Kâğıt bardağın hikâyesi 1908'de girişimci mucit Hugh Moore'un bir bardak saf, soğuk su veren porselen bir makine yapmasıyla başladı. Sonradan çıkan ofislerdeki cam depolu su sebillerine benzeyen Moore'un Su Makinesi üç ayrı bölmeye sahipti: üst kısmı buz için; orta kısmı su için ve alt kısmı da boş bardaklar içindi. Her makinenin üzerinde hiçbir bardağın yeniden kullanılmadığını belirten birer işaret mevcuttu. Satılan ürün suydu; bardak ise önemsiz, arızı bir şeydi.

New York'ta, Alkollü İçki Aleyhtarları Birliği Moore'un su makinesini hemen destekledi. Birlik (Anti-Saloon League) her gün binlerce dili damağı kurumuş kişinin sudan başka kuvvetli bir içeceğe ihtiyaçları yokken “korkunç ayartma” ile karşı karşıya kaldıkları barlara sürüklendiklerini ifade eden ilanlar dağıtmaya başladı. Ayıklığa geri giden yol ancak sokak köşelerine yerleştirilecek su makinelerinden geçmekteydi.

New York tramvay hatlarının transfer noktalarına birkaç su makinesi yerleştirildi. Ama hiç kimse Moore'un suyundan satın almadı. Şevki kırılmış Moore ise yeni kurduğu American Water Supply of New England (New England Amerikan Su Temini) isimli şirketini kurtarmanın yollarını kara kara düşünmekteydi.

Fırsat, sağlık müdürlüğü müfettişi Dr Samuel Crumbine sayesinde belirdi. O günlerde insanlar kamuya ait yerlerde suyu ayrı ayrı bardaklardan ziyade nadiren yıkanan, hiç sterilize edilmeyen ve hasta ve sağlıklı herkesçe kullanılan teneke kamışlarla içmekteydiler. Dr. Crumbine zaten kamuya ait bu kamışları yasaklamak adına hararetli bir mücadeleye girişmişti. Girişimci Moore ile sağlık taraftarı Crumbine birbirlerine yardım edebilirlerdi. İşte burada devreye atılabilir kâğıt bardak girmektedir.

Finansal desteğin elde edilmesi güçtü. Moore'un başvurduğu herkes kazanca dönüşen atılabilir bardak fikriyle alay ediyor ve çoğu insan da umumi teneke kamışların sağlığa bir tehdit oluşturduğuna inanmıyordu. Neyse ki Moore bu işe derhal iki yüz bin dolar yatıracak olan, uzun zamandır bu kamışa karşı bir korku beslemiş, zengin, hastalık hastası New Yorklu bir bankerle karşılaştı. 1909 yılında neredeyse bir gecede American Water Supply of New England, Public Cup Vendor (Umumi Bardak Satıcısı) Şirketi adı altında yeniden doğdu.

Bilimsel atmosfer daha iyi olamazdı. Aynı sene içerisinde Kansas, “hastalık, örneğin öncesinde veremlilerin içtiği aynı kaptan içen sağlıklı insanlara da bulaşmaktadır” şeklinde bir ifadeyle sona eren bir yasayla kamışı yasaklayan ilk eyalet oldu. La Fayette Üniversitesi'ndeki bir biyoloji profesörü de bazı umumi kamışlardan aldığı parçaları mikroskobunda inceledi ve mevcut mikropların dehşet verici türleri üzerine bir rapor yayınladı.

Diğer eyaletler de peş peşe umumi kamışların kullanımını yasaklayan yasalar çıkarmaya ve kamuya ait yerlerde ayrı ayrı içecek kaplarının kullanılmasını tavsiye etmeye başladılar. Moore şirketinin ismini Individual Drinking Cup Company (Bireysel Bardak Şirketi) olarak yeniden değiştirdi. Demiryolları, okullar, ofisler artık sağlık olarak görülen kâğıt bardaklardan satın almaya başladılar.

“Sağlık” halkın diline düştü ve Moore şirketinin ismin üçüncü kez yeniden değişti: Health Kups (Sağlık Bardakları).

Payreks (Borcam):

1915, Corning, New York

Günümüz kelimelerinin kaynaklarının peşindeki kökenbilimciler sıklıkla ısıya dayanıklı cam, payreksin yaratıcısı Jesse Littleton tarafından adlandırıldığı ve Yunanca “ocak” anlamına gelen *pyra* kelimesine dayandığı hikâyesini anlatırlar. Bu ne kadar mantıklı görünse de aslında söz konusu olağanüstü cam ismini daha mütevazı bir kaynaktan İngilizce turta anlamındaki “pie” kelimesinden almıştır. Zira Corning Glass Works tarafından imal edilen ilk payreks ürünü yirmi üç santimlik yuvarlak bir turta tabağıydı.

Gerçi payreksin hikâyesini başlatan da turta değil daha ziyade pastadır.

1913’te bir sabah Dr. Jesse Littleton, New York’ta yer alan Corning Glass Works fabrikasındaki laboratuvarına elinde çikolatalı bir pastayla gitti ve bunu çalışma arkadaşlarına ikram etti. Onlar da iştahla yediler ama kahvaltıda pasta yenir miydi ki?

Littleton’ın sonradan anlattığına göre o da şöyle demişti: “Camda pişirilebileceğimi söylediğimde bana gülmüştünüz; işte alın size doğrudan bir kanıt.” Önceki akşam akümülatör kutusunun tas şeklindeki camdan alt kısmını kesmiş karısından bunun içinde bir pasta pişirmesini istemişti. Esasında aşınmayan, ısıya dayanıklı cam on dokuzuncu yüzyılın sonunda Almanya’da geliştirilmişti ve de çoktan kendisine endüstriyel kullanım alanları bulmuştu. Ama Littleton’dan önce hiç kimsenin aklına bu camın içinde pişirme fikri gelmemiştir.

Corning payreks pişirme kaplarının ilk serisini 1916’da piyasaya sürdü ve sanki bilimsel kuşkucuları dayanıklı camın becerilerine dair ikna etmek için ilk reklamlarından birini *National Geographic* bilimsel dergisinde çıkarttılar. Camda pişirme yeniliğinden çok etkilenen halk yalnız 1919 yılında 4,5 milyon adet payreks ürünü satın aldı hem de o zamanlardaki cam eşyaların kalın, ağır, hafiften rengi bozulmuş olmasına ve içinde sayısız çatlak ve kabarcık barındırmasına rağmen.

Ama yemek pişirme fırınlamadan fazlasını içermektedir; Littleton da farkına varmıştı ki eğer payreks, pişirme malzemeleri alanında esaslı bir rakip olacaksa ocak üstünün açık ateşine de dayanmalıydı.

Bir on yıldan fazla bir süre teknisyenler camı güçlendirmenin yollarını aradılar; hızlı soğutmayla ve soğuk yağ banyolarına batırmayla deneyler yaptılar. Sayısız yenilgiden sonra aniden hafifçe camın bileşimini değiştirme tekniğini buluverdiler. Bunu da Corning bilimcilerinin cam kaplardaki sekiz bin kilo patatesten daha fazla haşlanıp kızardığı aylarca süren bir test etme dönemi izledi.

En nihayetinde 1936 yılında Corning bir seri ateşe dayanıklı payreksi kamuoyuna duyurdu. Artık cam malzemeler fırınlamada olduğu gibi pişirmede de kullanılabilirdi. Isıya ve ateşe dayanıklı ürünün mükemmelliği teknik altyapıyı daha büyük bir sorunla mücadeleye soktu: Çin porseleni izlenimi uyandıran çocuğa dayanıklı, kırılmaz yemek takımı. Yıllar süren deneylerden ve on binlerce kırık tabaktan sonra ürün Corelle Ware adı altında sahneye çıktı.

Mikrodalga Fırın:

1952, Amerika Birleşik Devletleri

Mikrodalga fırınla pişirme Homo Erectus'un bir buçuk milyon yıl önce ateşi keşfetmesinden beri yemek hazırlamada ilk "tamamıyla yeni" yöntem olarak tarif edilebilir. Bu iddia, mikrodalgada pişirmede ne ateşin ne de herhangi bir ateşli elementin doğrudan ve dolaylı hiçbir şekilde yemeğe uygulanmadığı gerçeğiyle doğrulanabilir. Saf elektromanyetik enerji yemekteki su moleküllerini harekete geçirir; böylelikle pişirme için gereken ısıyı üretmiş olur.

Mikrodalga enerji üreten manyetron ismindeki elektronik tüp mikrodalga fırın ortaya çıkmadan on yıl önce kullanılmaktaydı. Manyetron Sör John Randall ve Dr. H. A. Boot'un İngiltere'nin Birmingham Üniversitesi'nde tamamladıkları 1940 tarihli dâhice buluşlarıydı. İki bilim adamının düşünceleri bir hindi nasıl kızartılmalıdan ziyade Nazilerin kazı nasıl pişirilmeli sorusu üzerinde yoğunlaşmıştı. Zira manyetron İkinci Dünya Savaşı sırasında İngiltere'nin radar savunmasının temel gereksinimiydi.

Mikrodalgaların iç ısıısıyla yemek pişirme fikri ancak savaş yıllarından sonra ortaya çıktı; o da tamamen bir tesadüf eseri.

1946 yılında bir gün Raytheon şirketinde bir mühendis olan Dr Percy Spencer bir gofret için cebine uzandığı bir sırada manyetron tüpünü test etmekteydi. Çikolatanın yumuşak, vıcık vıcık bir şey haline gelmiş olduğunu fark etti. Mikrodalgaların ısı yaydığının gayet farkındaydı. Ama gofret acaba tüpten sızan radyasyona kritik derecede yakın mıydı? Hiçbir sıcaklık hissetmemişti. Meraklandığından ve kafası karıştığından kirlenmiş pantolonu gibi küçük bir şey yüzünden bile siniri bozulan Dr. Spencer bir çanta dolusu patlamış mısır çekirdeği getirtti ve bunları tüpün yakınında bir yere yerleştirdi. Birkaç dakika içerisinde mısırlar laboratuvarın yeri üzerinde patır patır patlamaya başladı.

Ertesi sabah Spencer bu sefer laboratuvara bir düzine çiğ yumurta getirdi. Bir kabın içine bir delik oydu, içerisine de bir yumurta yerleştirdi ve deliği manyetronla aynı hizaya getirdi. Çok yakına eğilen meraklı bir meslektaşının birden yüzüne yumurta geldi. Spencer basıncın kabuğun patlamasına yol açtığını ve dolayısıyla yumurtanın içten dışa doğru piştiğini hemen o an anladı. Eğer yumurta alışılmadık bir şekilde mikrodalgayla böylesine çabuk şekilde pişirilebiliyorsa neden diğer yemekler de pişirilmesin diye düşündü Dr. Spencer.

Raytheon ticari bir mikrodalga fırın geliştirmek üzere yola çıktı ve birkaç yıl içerisinde boyut açısında buzdolabına benzeyen ama pişirme alanı daha mütevazı büyüklükte olan Radar Range isimli mikrodalga fırını piyasaya sürdü. Radar Range mikro minyatürleşmenin ortaya çıkmasından önce her elektronik aletin yaşamış olduğu bir problemle karşı karşıya kaldı: Kütlesinin büyük bir kısmı vakum tüplerini, soğutma pervanelerini ve Medusa'nın saçları gibi karmakarışık kabloları barındırmaktaydı. Bazı Radar Range'lerden restoranlara satılmış olsa da tüketiciye göre ürün hatırlanmaya değmezdi.

1952 yılına kadar kimse evine bir mikrodalga fırın alamadı. Söz konusu sene ise Tapan Şirketi tarafından üretilen fırın iki pişirme hızına, açma-kapama düğmesine ve yirmi bir dakikalık zamanlayıcıya sahipti. 1295 dolardan perakende olarak satışa sunuldu. Yüksek fiyatına rağmen Tapan fırını ve sonra da Hotpoint modeli 1950'ler boyunca mutfak eşyaları fuarlarında eşi benzeri görülmemiş bir heyecan yarattı. Amerikalıların çoğu yemeklerini birdenbire mikrodalgada pişirmeye başlamadı, ama her geçen yıl fırın satışları arttı ve bugün de bu artış eğilimi aynı şekilde devam etmektedir.

Plastik:

1900, Amerika Birleşik Devletleri

Plastiğin ilk zamanlarında, ürün sanki bilimkurgu filmlerinden fırlamış gibi gözükiyordu. Sıcak suda yıkanan plastik süzgeçler eğilip bükülüyordu. Plastik buzdolabı kapları biraz soğuğa maruz bırakıldıkların çatlayıp açılıyordu. Sofra takımları için plastik tepsiler ise güneşli bir mutfakta yumuşayıp eriyordu.

İnsanlar plastiğin suni olduğundan şikayet ediyorlardı ve kötü bir taklit olduklarından. Bir açıdan da haklıydılar.

Plastik esasında fildişinin ucuz bir yedeği olarak geliştirilmişti. Amerika'da plastik endüstrisi, 1868'de bir New Englandlı fildişi bilardo topu üreticisini ciddi bir fildişi kıtlığı vurduğunda, onun fildişine uygun bir yedeği bulana on bin dolarlık bir ödül vereceğini duyurduğu zaman doğdu.

Albany, New York'tan genç matbaacı John Wesley Hyatt yarışmaya katıldı. Selüloit ismini taktığı ve 1872'de ticari marka olarak tescil ettiği bir ürünle ödülü kazandı.

Aslında Hyatt Selüloit'i kendisi geliştirmemiş; Birmingham Üniversitesi'nden doğa bilimi profesörü Alexander Parkes'tan 1868'de bu ürünün İngiliz patentini elde etmişti. 1850'lerde Parkes bir laboratuvar kimyasalı nitroselüloz ile deneyler yapmaktaydı. Onu kâfurla karıştırdığında bileşimin sert ama esnek ve saydam bir madde oluşturduğunu keşfetti. Buna Parkesine adını verdi. Maddeyi üretmek için bir imalatçıyla birlikte çalışmaya başladı ama kısa bir süre içerisinde devrim yapacak ve sinematografiye hayat verecek bu ince, saydam, plastik film için 1850'lerin başlarında pazar yoktu. Öte yandan Dr. Parkes faydasız bir yenilik için patent haklarını John Hyatt'a devretti.

Ödül parasıyla Hyatt, Newark, New Jersey'de fildişi taklidi bilardo topları imalatına başladı. Ama Selüloidin tek bir kullanımı olamayacak derecede çok yönlü bir bileşim olduğunun da farkına vardı.

1890 yılına kadar Selüloit günlük bir kelime haline gelmişti. Gömleklerinin yakaları, manşetleri ve önleri, silinip temizlenen selüloitten yapılmış erkekler selüloit toplarla bilardo oynamaktaydı. Kadınlar ise selüloit taraklarını, el aynalarını ve takılarını gururla sergilemekteydi. Yaşlılar ilk selüloitten takma dişlerini takmaya; çocuklarsa dünyanın ilk selüloit oyuncaklarıyla oynamaya başladı. Fildişi bile hiçbir zaman bu kadar popüler olmamıştı.

Selüloit dünyanın ilk plastiği idi ve altın çağını yaşamasına vesile olan iki muazzam gelişme gerçekleşti. Amerikalı mucit George Eastman 1889 yılında kendisine ait Kodak kameralarına yerleştirdiği selüloit fotoğraf filmini takdim etti. Sonra da Thomas Edison selüloit şeritlerden hareketli resim de yapılabileceğini ortaya koydu.

Herhangi bir oda sıcaklığında dünyanın ilk plastiğinin performansı hayranlık uyandırıcıydı; bilimkurgu kâbusları ise ancak üreticiler plastiği mutfağın aşırı soğukunda ve sıcaklığında da kullanıma sunduklarında başladı.

Gerçi yeni bir plastik atılımı ufukta belirlemek üzereydi: görünüş itibarıyla çok dayanıklı bir materyal olan Bakalit, özel tasarlanan her renkte imal edilebilirdi ve naylon çorapların ve Tupperware'in geliştirilmelerine ön ayak olacaktı.

6. Bölüm

Ev İçinde ve Çevresinde

Kalorifer:

1. Yüzyıl, Roma

Miladi dönemin başında Romalı mühendisler, ilk merkezi ısıtma olarak bilinen yeraltı ısıtma sistemlerini geliştirdiler. Stoik düşünür ve devlet adamı Seneca yazılarında bazı asilzadelerin evlerindeki “yumuşak ve düzenli bir ısıyı eşit derecede bütün eve yönlendirmek ve yaymak için duvarların içine yerleştirilmiş tüpler”’den bahsetmektedir. Pişmiş topraktan tüpler bodrumdaki odun ya da kömür ateşinden sıcak buharı taşımaktaydı. Yeraltı ısıtma sisteminin arkeolojik kalıntıları Roma kültürünün bir zamanlar egemen olduğu Avrupa’nın her bölgesinde ortaya çıkarılmıştır.

Isıma yoluyla ısınma rahatlığı ise sadece soylulara mahsustu ve Roma İmparatorluğu’nun yıkılmasıyla yeraltı ısıtma sistemi yüzyıllarca ortadan kayboldu. Karanlık çağlar boyunca insanlar ateş etrafında toplanıp kat kat postlar ya da kumaşlar altına saklanma gibi ilkel insan yöntemleriyle ısındı.

On birinci yüzyılda geniş şato odalarının merkezine konumlandırılmış büyük şömineler popülerdi. Ancak yapıları ısının yaklaşık yüzde seksenini bacadan dışarıya kaçırdığı için, insanların yine şöminenin yakınında birbirlerine sokulup oturmaları gerekmekteydi. Kimi şöminelerde, alevlerinin birkaç metre arkasında kilden ve tuğladan yapılmış büyük duvarlar vardı. Bu duvarlar ısıyı emer ve sonra ateş sönmeye başladığında ısıyı tekrar yayardı. Ama bu mantıklı fikirden on sekizinci yüzyıla kadar nadiren yararlanıldı.

Daha modern bir proje ise Paris’teki Seine Nehri’nin üzerinde yer alan Louvre’u ısıtmak için, bu görkemli sarayın bir müzeye dönüştürülmesinden bir asır kadar öncesinde gerçekleştirildi. Fransız mühendisler 1642’de Louvre’un bir odasına ateşin çevresindeki kanalların arasından oda sıcaklığındaki havayı emen, sonrasında ise ısıtılmış şekilde odaya tekrar salan bir ısıtma sistemi kurdular. Defalarca kullanılan hava doğal olarak sonunda bayat hale geliyordu. Mucitlerinin dışarının taze havasını ısıtmak için çözüm bulmasına ise daha yüz yıl vardı.

Çok sayıda insanı etkileyecek ev ısıtmasındaki ilk büyük devrim on sekizinci yüzyıl Avrupa’sındaki Sanayi Devrimi ile geldi.

Buhar enerjisi ve buharla ısıtma, toplumları değişime uğrattı. James Watt’ın buharlı makineler üzerine yaptığı öncü niteliğindeki deneylerinden sonra, bir yüzyıl içerisinde borularla iletilen buhar, okulları, kiliseleri, mahkemeleri, toplantı salonlarını, seraları ve zenginlerin evlerini ısıtmaktaydı. Yüzeyleri cayır cayır yanan istim boruları havayı aşırı derecede kavuruyor, etrafa da yanmış toz kokusu yayılıyordu. Ama bu, elde edilmiş sıcaklık gibi bir konforun yanında önemsiz kalıyordu.

O ara Amerika’daki çoğu evde, Antik Roma’daki yeraltı ısıtmasına benzer bir sistem vardı. Bodruma yerleştirilmiş büyükçe bir kömür kazanı ısınmış havayı belli başlı odalara üzerlerinde delikler bulunan bir boru ağıyla iletmekteydi. Bu sistem, 1880 civarında buhar ısını barındıracak şekilde dönüştürüldü. Kömür kazanı bu sefer bir su tankını ısıtmak için kullanılmaya devam etti ve daha önce sıcak hava taşıyan borular şimdi buhar ve sıcak suyu radyatörlere bağlanmış borulara taşımaktaydı.

Elektrikli Isıtıcı

Edison'un elektrik ampulünü takip eden on yıl içerisinde, 1892 yılında patenti İngiliz mucitler R. E. Crompton ve J.H.Dowsing tarafından alınan ilk elektrikli oda ısıtıcısı ortaya çıktı. Dikdörtgen şeklindeki demirden bir plakanın çevresine birkaç tane yüksek dirençli tel bağladılar. Akkorlaşmış beyaz tel, ısıyı ışına dönüştüren metalik bir yansıtıcının merkezine yerleştirildi.

Cihazın ardındaki prensip basitti, ama elektrikli ısıtıcının başarısı evlerde elektrik tesisatının kurulmasına bağlıydı; bu da ancak Edison'un buluşu sayesinde hayata geçebildi. Prototip elektrikli ısıtıcının hızla daha gelişmiş modelleri çıktı. Kayda değer iki ısıtıcıdan biri 1906 tarihli Illinoislu mucit Albert Marsh'ın, nikel ve krom ışıma elementi, erimeye sebebiyet vermeden yüksek ısıya ulaşabilen ısıtıcısıydı; bir diğeri ise İngiltere'den 1912 tarihli, hafif, ateşe dayanıklı tellerin kille etrafına paketleniği ağır, dökme demir plakanın yerini alan, ilk etkili ve portatif elektrikli ısıtıcıydı.

İç Aydınlatma:

50.000 Yıl Önce, Afrika ve Avrupa

“Gece geliyor, o zaman kimse çalışamaz.” İncil'deki bu ifade eski insanların karanlıktan ne anladığını göstermektedir. On sekizinci yüzyılın sonlarına kadar ev aydınlatmasına dair gerçek anlamıyla hiçbir değişiklik, gelişme olmamıştı. Karanlıkta geçen onca saatte insan ya uyuyacak ya da boş duracaktı. Bu durum, insanları evine suni bir şekilde ışığı sokmanın yollarını aramaya yöneltti.

İlk çözüm gaz lambasıydı.

Avrupa'daki ilkel insanlar yaklaşık bir elli bin yıl önce, hayvan yağının yedirildiği ipliksi fitilin yanmayı sürdürdüğünü keşfetti. Taştan lambası üçgendi. Fitil ise kötü kokulu hayvansal yağın da bulunduğu fincan tabağındaki gibi bir çukurluğa yerleştirilmişti. Bin yıl boyunca bu temel prensip muhafaza edildi.

MÖ 1300 civarında Mısırlılar gaz lambalarıyla evlerini ve tapınaklarını aydınlatmaktaydılar. Artık gaz lambasının dayanağı biçimlendirilmiş ve çoğunlukla da süslenmiş toprak kaptı; fitil ise papirüsten yapılmıştı. Yanan madde daha az kötü kokan bitkisel yağdı. Sonradan Yunanlılar ve Romalılar üstüğü ya da ketenden yapılmış fitiliyle beraber bronz lambaları tercih etmişlerdi.

İnsanlar, on dokuzuncu yüzyılda kokusuz, nispeten temiz yanan mineral yağın yaygınlaşmasına kadar ucuz ve bol ne varsa onu yakmaktaydılar. Hayvansal yağ çok pis kokuyordu; balık yağı daha bir parlak alevle yanıyordu ama o da kötü kokudan muaf değildi. Hayvansal ya da bitkisel bütün yağlar aynı zaman da yenilebilirdi; aşırı derecede kıtlığın yaşandığı dönemlerde bu yağlar aile lambasına değil doğrudan pişirme kabına giderdi.

Gaz lambaları bir başka problemi daha doğuruyordu: Fitiller henüz kendinden harcanmıyordu ve dolayısıyla bir tutaçla düzenli olarak kaldırılması, yanmış baş kısımlarının da kesilmesi gerekiyordu. Roma döneminden on yedinci yüzyıla kadar gaz lambalarının çoğunlukla bağlarına ya da zincirlerine iliştirilmiş bir tutacı ve bir makası vardı.

Leonardo da Vinci geceleyin de çalışabilmesini mümkün kılacak tarihin ilk yüksek yoğunluklu lambasını icat etti. Zeytinyağı ve kenevir fitili içeren cam bir silindir, suyla dolu büyük cam bir kürenin içine batırıldı. Böylelikle alev daha da büyütüldü.

Tabii gaz lambasının göz alıcı bir alternatifi de vardı: mum.

Mum:

1.Yüzyıl Öncesi, Roma

Mumlar eridikçe, kendi tarihlerini de yok etmiş oldular. Kökenine dair bilinenler de tabii ki eski insanların onlar hakkında yazdıkları şeylere dayanır.

Mumun ev aydınlatmasında kullanımı oldukça geç bir tarihe denk gelir. Muma dair en eski açıklamalara MS 1. yüzyıla ait Roma yazılarında rastlanmaktadır. Romalılar bu yeni buluşlarını, o zamanlar çok süslü sanat eserleri olan gaz lambalarının kötü bir alternatifi olarak görüyorlardı. Don yağında, hemen hemen renksiz hayvansal ya da bitkisel yağdan çekilmiş tatsız katı bir maddeden yapılan mumlar ayrıca yenebiliyordu da; nitekim açlıktan kıvranan askerlerin tereddüt etmeden nasıl mumları tükettiklerine dair sayısız rivayet mevcuttur. Yüzyıllar sonra, aylarca dış dünyayla bağlantıları kesilen İngiliz deniz feneri bekçileri de mum yemeyi neredeyse adet haline getirmişlerdi.

En pahalı don yağından yapılmış İngiliz mumlarında bile, yarım saatte bir, fitilin yanmış uçlarının alev söndürülmeden nazikçe kesilmesi gerekiyordu. Bu bakımın uygulanmamış olduğu bir mumun sadece potansiyel aydınlatması kesintiye uğramaz, aynı zamanda ağır ağır yanan alev kalan don yağını da hızlıca eritirdi. Esasında başıboş bırakılmış bir mumun, don yağının sadece yüzde beşi gerçekten yanardı; gerisi de çöpe giderdi. Düzenli bir şekilde fitilleri kesilmemiş yarım kiloluk sekiz tane don yağı kandili yarım saatten az bir süre içerisinde tükeniverirdi. Haftada yüzlerce don yağı kandili yakan bir şatoda, mum bakımı için ayrı bir hizmetçi kadrosu muhafaza edilirdi.

Söz konusu bakımı yapabilmek el çabukluğunu ve sağduyuyu gerektirmekteydi. Samuel Johnson'un biyografisini yazan İskoç avukat ve yazar James Boswell'ın, don yağı kandillerinin fitilleriyle ilgilenmek için çok fırsatı oldu, hepsi de başarıyla sonuçlanmadı. 1793'te şöyle yazmıştı: “Bütün gece oturmaya karar verdim ve yaptım da. Bir sürü şey yazdım. Sabah iki sularında istemeyerek mumumun fitilini kestim, sonraysa mumu yeniden yakmayı başaramadım.”

Evin ateşi söndürüldükten sonra bir mumu yeniden yakmak epey zaman alıcı bir angaryaya dönüşebiliyordu; zira kibritlerin icat edilmesine daha vakit vardı. *Don Kişot*'ta Cervantes sönmek üzere olan bir ateşten mum yakmak için harcanan boşa çabalardan bahseder. Mumların fitillerini kesme gibi ince bir işe karşılık gelen İngilizce “snuff” kelimesinin zamanla anlamının “söndürmek” olarak değişmesi dolayısıyla pek şaşırtıcı değildir.

On yedinci yüzyıla kadar tiyatro topluluklarının bir üyesi “snuff boy” olurdu. Kendi işinde becerikli olduğundan oyunun kritik sahnesinde gidip sahnedeki tüten mumların yanmış fitillerini kesebilirdi. Sahneye çıkışı görmezden gelinebilirken, eğer görevini hep aynı derecede başarıyla hallediyorsa, o zaman seyirciden alkış da toplayabiliyordu.

On yedinci yüzyılın sonlarında yarı uçucu balmumlarının yaygınlaşmasıyla beraber bu fitil kesme ustalığına da gerek kalmadı. Balmumunun fiyatı don yağının üç katı kadardı ve balmumları daha parlak bir alevle yanmaktaydı. İngiliz günlük yazarı Samuel Pepys 1667 yılında balmumları sayesinde Londra'nın Drury Lane Tiyatrosu'nun “şimdi bin misli daha iyi ve ihtişamlı” görüldüğünü yazmıştır.

Katolik Kilisesi çoktan balmumu lüksünü benimsemişti. Çok zenginler de balmumlarını savurganlığın icap ettiği özel günlerde kullanırdı. Seçkin evlerden birinin gelir-gider kayıtları, 1765

Kış boyunca evdekilerin ayda kırk beş kilodan fazla balmumu tüketmiş olduğunu açığa çıkarmaktadır.

Takip eden yüzyılda ise lüks mumlar, İngiltere’de cilalı ve beyaz balmumu, Çin’de sert ve sarı bitkisel yağlı mum ve Amerika’nın kuzeydoğu sahilinde yeşil mumacı esanslı mum olacaktı.

Gaz Lambası:

19. Yüzyıl, İngiltere

Üç bin yıl önce Çinliler deniz suyunu buharlaştırıp tuz elde etmek için doğalgaz kullanırlardı. Avrupa’nın bazı bölgelerinde ise ateşe tapan kabileler, ebedi ateşi yakabilmek için tapınaklarını doğalgazın fışkırdığı yerlere inşa ederlerdi.

Ama evlerin gazla aydınlatılması on dokuzuncu yüzyıla kadar gerçekleşmedi. Bu da Belçikalı kimyager Jan Baptista van Helmont’un ilk kez kömür gazı ürettiği zamandan yaklaşık iki yüz yıl kadar sonrasına denk gelmekteydi. Bazı metalleri altına dönüştürecek felsefe taşının varlığına inanan bir mistik ve bilim adamı olan Helmont simya ve kimya arasında köprü kurdu. Kömür gazına yönelik çalışması ise Fransız kimyager Antoine Lavoisier’i Paris sokaklarının gaz lambalarıyla aydınlatılması üzerine ciddi ciddi düşünmeye sevk etti, hatta 1780’lerde model bir lamba bile yaptı. Ancak planlarını gerçekleştiremeden Fransız İhtilali’nde giyotinle idam edildi.

Gaz lambalarının kullanımı, 1813’te dünyanın ilk gaz şirketi Londra’da kurulana kadar yaygınlaşamadı. Bu tarihten sonra gelişmeler ardı ardına gelmeye başladı. Alman bilimci Robert von Bunsen saf gaz alevinin sinir bozucu titrekliliğini gazı önceden havayla karıştırarak azalttı. Ve gazın parlaklığını daha çok yoğunlaştırmak için Bunsen’in bir öğrencisi 1885 yılında gaz fitilini geliştirdi. Toryum ve seryum nitrata batırılmış iplikten meydana getirilen fitil ilk olarak yakıldığında ipliği yanıyordu ve geriye yeşilimsi beyaz bir renkte pırıl pırıl parlayan karbona dönüşmüş bileşimlerin bir iskeleti kalıyordu. 1860’a kadar gaz, evleri, fabrikaları ve şehrin sokaklarını aydınlatmaktaydı. O kadar temiz, etkili, ucuz bir ışık kaynağıydı ki başka bir aydınlatma biçiminin yerini alacağı ya da alabileceği mümkün dahi görünmemekteydi.

Elektrik Lambası:

1878- 79, İngiltere ve Amerika

Thomas Edison her ne kadar elektrik ampulünün babası sayılsa da, onunki ilk ampul değildi. İngiliz mucitler, daha Edison’un ampulü icat etmesinden yarım yüzyıl öncesinden beri elektrik lambalarına yönelik deneylerle meşgul idiler.

Elektrik ampulünün temel ögesi, boş bir cam şişenin içine yerleştirilmiş, akım geçtiğinde akkor halinde parlayan bir filamandır. Filaman için karbon kullanma fikri ise her iki mucidin de, yani hem İngiltere’deki Joseph Swan’ın hem de Amerika’daki Thomas Edison’un aklına gelmiştir. Swan kendi ampulünün patentini 1878’de almışken; Edison 1879’da patentini tescil ettirdi. Gerçi Edison elektrik dağıtımına yönelik bir sistem kurmuş; elektrik ampulünü laboratuvarından dışarıya, eve ve sokağa taşımıştı. New York’taki Pearl Street Elektrik Santrali talebe göre halka elektrik temininde bir ilkti. 1882 Aralık’ına kadar Manhattan’daki müşterileri, şahıslar veya işletmeler 3,144 adet elektrik ampulünün ışığında yaşıyor ve çalışıyorlardı.

Bu ayrıcalıklı öncüler sadece 150 saatlik ortalama ampul ömrüyle (günümüzde 2000 saattir) idare

etmek zorundaydılar. Ama 1884'ün ilk aylarında Edison 400 saatlik bir ampulü, bundan iki yıl sonra da 1200 saatliğini geliştirdi.

Sağladığı rahatlığa rağmen elektrik ampulünün yaygınlaşması ilk başlarda yavaştı. İnsanlar meraklıydılar; parıldayan bir ampulü seyretmek için her gösteriye akın ediyorlardı ama ancak az sayıda insan evine elektrik tesisatı kurdurabiliyordu. Yedi yıl faaliyetin sonunda Edison'un şirketi müşteri sayısını 203'ten 710'a çıkarttı. Elektrik ampulü öyle sönüp gidecek bir buluş değildi. Elektrik ücretleri düşüyor olsa bile elektik aydınlatmasını deneyenlerin olumlu düşüncelerinin ağızdan ağza yayılmasıyla siparişler de çığ gibi büyüdü. Yeni yüzyılın başında elektrikle aydınlananlar on bin kişiye bir on yıl sonra bu sayı üç milyona ve de giderek bu sayı yukarılara doğru çıkmaktaydı.

Thomas Edison ve Joseph Swan ise patent ihlali sebebiyle mahkemelerde birbirlerini suçlarken, sonunda güçlerini birleştirip beraber bir elektrik şirketi kurdular.

Neon Lambası

“Yeni” anlamındaki Yunanca *neos* kelimesinden türetilmiş, renksiz, kokusuz, tatsız bir gaz olan neon, 1898'de William Ramsey ve Morris Travers adlarındaki iki İngiliz kimyager tarafından icat edildi. Gazın kırmızı-turuncu parlaklığı karşısında şaşkınlığa uğrayan bu iki bilimci, gazın rengini kimyasal olarak değiştirmeye çalıştı. Ancak neon tüpünü mükemmelleştiren 1909 yılında Fransız fizikçi George Claude oldu. Claude ertesi yıl Paris'teki *Grand Palais*'yi aydınlatmak için neonu kullandı. Ve sert, sabit bir filamanın yerine gaz kullanmanın, uzunluklarına ya da yapılandırmalarına aldırış etmeksizin neon lambalarının parıldamasını mümkün kıldığını gördü.

Neonun reklamcılıktaki değeri çabucak keşfedildi. Jacques Fonseque isimli bir reklamcı, Claude'dan bir müşteri için işletmenin ismini gösteren bir tüp serisi hazırlamasını istedi. 1912'de ise Paris'in Montmartre Bulvarında ilk neon tabela ışık saçmaktaydı. Üzerinde Fransızca “Saray Kuaförü” diye yazıyordu ve kırmızı turuncu bir renkte parlıyordu. Ancak sonradan bilim insanları gazın değiştirilip tüpün içerisine toz yerleştirildiğinde istenilen her rengin oluşturulabileceğini keşfetti.

Floresan Lambası

Amerikan evlerini yaklaşık bir altmış yıl kadar aydınlattıktan sonra elektrik ampulü 1930'larda en büyük rakibiyle karşı karşıya geldi. Yani floresan lambayla... İkisi arasındaki mücadele, hemen hemen berabere sonuçlanacaktı. Zira bazen bir evde aynı odayı ikisi birden de aydınlatmaktaydı. Floresanın daha haşin ve daha az iltifat eden parıltısı kendine banyoda bir yer kazanacaktı. Mutfakta ise hem tüp hem de ampul şeref payelerini paylaşacaktı.

Floresan üretimindeki ilk girişim, uranyumda radyoaktiviteyi keşfeden Fransız fizikçi Antoine-Henri Becquerel'e aitti. 1859 yılında Becquerel cam tüpün içini elektrik akımı altında floresan ışığı yayan bir kimyasalla –fosforla- astı. Çoğu bilim insanı da aynı saflarda çalışmaya başladı. Çok geçmeden de elektrik sahsında düzinelerce gaz ve mineralin parladığı keşfedildi. İşte bu araştırmalar Ramsay ve Travers'in neonu keşfetmesine vesile oldu.

İlk etkili floresan lamba, 1934'te Amerika Birleşik Devletleri'nde General Electric'ten Dr. Arthur Compton tarafından geliştirildi. Tüp, düşük voltajda çalıştığı için elektrik ampulünden daha

ekonomikti. Ayrıca elektrik ampulü enerjisinin yüzde seksenini aydınlatmadan ziyade ısı üretiminde harcarken, floresan tüp enerji tasarruflu olması sebebiyle “ısısız ışık” diye adlandırılmıştı.

Çoğu insan floresan lambayı ilk kez 1939’da General Electric’in beyaz ve renklendirilmiş tüpleri sergilediği New York Dünya Fuarı’nda görebildi. On beş yıl içerisinde Amerika Birleşik Devletleri’nin temel elektrik aydınlatması olarak floresan lamba elektrik ampulünü az bir farkla geçti. Bu zafer insanların evlerinde floresanın esrarengiz parlaltısını tercih ettiklerinden değil; işletmelerin aydınlatma masraflarını azaltmak istemelerinden dolayıydı.

El feneri

Faydalı el feneri “elektrikli çiçek saksısı” adında yeni asrın yeniliği olarak ortaya çıktı.

Akiba Horowitz ismindeki Rus göçmeni 1890’larda New York’a geldiğinde ismini Conrad Hubert olarak Amerikanlaştırıp gelecekteki Lionel trenlerinin yaratıcısı Joshua Lionel Cowen ile birlikte çalışacağı bir iş buldu. Cowen çoktan bir elektrikli kapı zili (insanlar zilin dışarıya doğru çıkıntısından rahatsız oldular) ve bir vantilatör icat etmiş, sonra da bunlardan vazgeçmişti. Conrad Hubert’i işe aldığı anda daha yeni elektrikli çiçek saksısını tamamlamıştı. Bu, bir ucuna ampul yerleştirilmiş tüpün içindeki ince bir bataryadan meydana gelmekteydi. Tüp bir çiçek saksısının ortasından yukarıya uzanmakta ve bir bitkiyi aydınlatmaktaydı.

Hubert elektrikli çiçek saksısının ticari potansiyeline inanıyordu ve patronunu paten haklarını kendisine satması yönünde ikna etti. Ama bu yeniliği alıcıların ilgisini çekmeyi başaramayınca, Hubert bir büyük depo dolusu malla baş başa kaldı. Yatırımının bir bölümünü kurtarmak adına lambaları saksıların içinden ayırdı, silindiri daha da uzattı ve “portatif bir elektrik lambası” için Amerika Birleşik Devletleri patentini aldı.

Bir dokunmayla her yönü aydınlatabilen bu kullanışlı lamba o kadar iyi sattı ki Conrad Hubert, Eveready El Feneri Şirketi’ni kurdu. 1928’de öldüğünde ise hayır kurumlarına altı milyon dolarlık bir armağan bırakabildi.

Öte yandan Joshua Lionel Cowen için acıklı bir durum söz konusu değildi; zira uzun bir başarısız buluşlar silsilesinin ardından o da birdenbire zengin oldu. Neredeyse hareketsiz vantilatörün küçük motorunu tasarladı ve bunu da minyatür trenlere yerleştirdi.

Elektrik Süpürgesi:

1901, İngiltere

1898 yılında H. Cecil Booth isminde gözü yukarılarda olan bir genç mucit bir Amerikalının yeni, “toz gideren bir makinenin tanıtımını yaptığı Londra’nın Empire Konser Salonu’ndaki sergiye katıldı. Üstüne, içerisinde sıkıştırılmış hava bulunan bir torba geçirilmiş metal kutudan ibaret bu aygıt, havayı kilimin üzerine doğru bastırıyor; tozu ve kiri kutunun içine almaya çalışıyordu.

Booth bundan hiç etkilenmedi. Çoğu toz kutuya girmemişti ve tekrardan kilimin üzerine yerleşmişti. Makinenin mucidinin tozu içine çektirmeyi denemeyip denemediğini öğrenmek istediğinde ise, kendisine cevap olarak çoğu insanın bunu denediği ancak başarılı olamadığı söylendi.

Booth birkaç gün boyunca vakum üzerinde düşündü. Sonra, buluşuna dair defterine şunları kaydetti: “Ağzımla vakumlama deneyini Victoria sokağındaki bir restoranda kadife bir koltuğun üzerinde

gerçekleştirdim.” Çok kötü nefessiz kaldı ama bundan ilham aldı.

Booth bu işteki sırrın, havanın geçmesini sağlayarak tozu kısıtıracak türden bir filtre torbasını bulmak olduğunu anladı. Evde yere uzandı ve dudaklarını üzerine yerleştirdiği birkaç çeşit kumaşla deney yaptı. Sıkı dokunmuş kumaş mendilin tozu daha iyi topladığını gözlemledi. 1901’de ise elektrik süpürgesinin patentini aldı.

İlk ticari elektrik süpürgesi modern buzdolabı gibi devasa bir boyuttaydı. Hortumuyla, toz toplayan bölmesiyle ve güç kaynağıyla bu makinenin Londra sokaklarında ofisten tiyatroya, tiyatrodan eve tekerlikli bir krikoyu üzerinde çekilmesi gerekiyordu. Süpürgeyi çalıştırmak için biri krikoyu yönlendirir, başka biri de esnek hortumu idare ederdi. Sonradan yapılan ilk ev modelleri bile hâlâ iki kişinin idaresini gerektiriyordu; bu kişiler de genelde anne ve kızı oluyordu.

Elektrik süpürgesi sağlık ve temizlik koşullarında büyük ilerleme sağladı. Tonlarca mikroplu toz toprak tiyatro koltuklarından, ev ve dükkânların yerlerinden kaldırıldı. Booth’a ilk verilen işlerden biri West Minister Manastırı’ndaki geniş, mavi halıyı 8. Edward’ın 1901 tarihli ta giyme töreni için vakumlamaktı. Kilisenin temizlik personeli, Booth’un makinesinin çektiği toz ve pisliğin miktarını görünce çok şaşırdı.

Birinci Dünya Savaşı boyunca süpürgelerini Londra’nın 1851 tarihli meşhur sergisinin yer aldığı Crystal Sarayı’na taşıma görevi aldı. Binada konumlandırılmış Deniz İhtiyat Teşkilatı’ndan subaylar tifo yüzünden hastalanıp ölüyorlardı. Salgını önleyemeyen doktorlar mikropların toz zerreciklerinin üzerinde teneffüs edildiğinden şüphelenmekteydiler. İki hafta süresince Booth’un makineleri yerlerden, duvarlardan, merdivenlerden ve binanın kirişlerinden yirmi altı kamyon dolusu pislik topladı ve sonrasında bu pislikler gömüldü. Böylece elektrik süpürgesi tifo salgınına da son vermiş oldu.

Amerika’daki ilk ticari elektrikli süpürgeler arasında özellikle kalite ve başarı açısından iki süpürge öne çıkmaktaydı: Regina ve Hoover. Her iki marka da, günlük hayatın bir parçası haline geldi ve her iki süpürge, biri bozulan iş, diğeri bozulan sağlık olmak üzere yaratıcısının hayatta kalma çabasının bir ürünü olarak ortaya ıktı.

Halı Süpürgesi

Halıların üzerindeki toz ve pisliği içine çekecek vakumlu süpürgelerden önce döküntüleri hızla ortadan temizleyen mekanik halı gırgırları vardı. Altın ağında gırgır ev kadınlarını süpürgeci yetersizliklerinden kurtaran büyük bir buluş sayılıyordu.

Milyonlarca Amerikalı ev kadını için süpürgeci kurtuluş 1876 yılında Michiganlı bir karı-kocanın icat ettiği gırgırla gerçekleşti. Anna ve Melville Bissel Grand Rapids şehir merkezinde bir cam eşya dükkânı işletmekteydiler. İkisinin de toza karşı alerjisi olduğundan camların dükkânlarına tozlu samanların içerisinde gönderilmesi onlar için büyük bir eziyetti. Melville Bissel’in hobisi mekanik aygıtlar icat etmekte ve döner başı ve toz toplama kutusu olan bir süpürge geliştirdi.

Ev ve sokak için süpürgeleri mükemmel hale getirme girişiminde Bissel ilk değildi. 1699 yılı kadar geçmişte “Londra’nın sokaklarını süpürmeye yönelik yeni bir makine” için İngiliz patenti mucit Edmund Heming’e verildi. At arabasının çektiği döner tekerleklerle bağlanmış büyük, yuvarlak bir fırçadan meydana gelen mekanizma tozu dumana katıyordu.

Ev için daha küçük modeller denendi, ancak tutmadı. Bissel halı gırgırı, tıp tarihinde toz ve kirin ölümcül olmasa bile tehlikeli sayıldığı bir noktada çıkageldi. Pasteur daha yakın zamanda hastalığa dair mikrop teorisini ortaya atmıştı. Teoride havadaki toz bakteri taşıyıcısı olarak suçlanıyordu. Ayrıca Florence Nightingale de “hava da aynı su gibi kirlenebilir,” diyerek hastane temizliğinde kökten değişiklere doğru yol açıyordu. Bu, ev temizliği ve kişisel temizliğe yönelik neredeyse bir takıntı meydana getirmişti. 1890’lara kadar Bissel gırgırı Amerika ve Avrupa’da oldukça rağbet görmekteydi. İnsanlar halıları “Bissellemek”ten söz ediyorlardı. Kraliçe Victoria Buckingham Sarayı için Bissellerden sipariş etti. Türk sultanları ve Arap şeyhleri de oryantal halılarını *bisselliyorlardı*. Ama sonunda Bissel’in süpürgeye yaptığını, elektrikli süpürge hem Bissel’e hem de onun taklitlerine yaptı.

Ütü:

MÖ 4.Yüzyıl, Yunanistan

Düzgün, kırıksız giyim en azından 2,400 yıldır zarafetin, temizliğin ve statünün sembolüdür. Gerçi arzu edilen neticeyi elde etmek hiçbir zaman kolay olmamıştı. Bütün eski ütüler basınçla çalışırdı. Bunlardan sadece bazıları yıkanmış giysilerin kırıksızlıklarını gidermek ve kat yerlerini açığa çıkarmak için ısıdan yararlanırdı.

MÖ 4 yüzyılda Yunanlılar “kıрма demiri” denen oklavaya benzer ısıtılmış silindir bir çubuğu pililer oluşturmak için keten elbiselerin üzerine bastırıyorlardı. İki yüzyıl sonra ise Romalılar düz, metal bir çekiç olan elle tutulabilir bir “cendere”yle gerçek anlamda kırıksızlıkları çekiçleyip giysileri presliyorlar ve pileler meydana getiriyorlardı. Böyle aletlerle ütü yapmak sıkıcı ve zaman alıcı bir işten de öte bir köle işiydi. Zaten ütüler de köleler yapmaktaydı.

Onuncu yüzyılda Kuzey Avrupa’nın savaşçı Vikingleri bile kırıksız giysileri ve çoğu zamanda pililileri el üstünde tutarlardı. Nemli kumaşın üstünde ileri geri hareket ettirilen ters çevrilmiş mantar şeklinde bir ütüler vardı. Moda tarihçileri, üst ve alt sınıf arasındaki giyim farkını yaratanın pilileri meydana getirmedeki zorluğun olduğunu öne sürmektedirler. Köylülerin giysilerini katlar oluşturacak şekilde ütüler için vakitleri yoktu. Dolayısıyla pileler kölelere ve hizmetçilere sahip olduğunun aleni bir ifadesi haline geldi.

On beşinci yüzyıla kadar Avrupa’nın zengin evlerinde ısıtılmış kömürler ya da ateşlenmiş bir tuğla için bölmesi olan “sıcak kutu” ütüler mevcuttu. Daha fakir aileler ise belirli aralıklarda ateşin üzerinde ısıtılan tutacaklı, metalden “yassı” ütüler kullanıyorlardı. Bu ütünün en büyük dezavantajı ise ocaktan topladıkları ispi giysilere de bulaştırabilmeleri idi.

On dokuzuncu yüzyılda gaz ile aydınlatma olanağının sunulmasıyla çoğu mucit ailenin gaz hattına bağlanabilen gaz ısıtıcılı ütüler ortaya çıkardı. Ama sıklıkla sızıntı yapmaları, parlamaları ve yangın çıkartmaları kırıksız giysileri tercih edilebilir hale getirdi. Ütülemede gerçek bomba ise evlere elektrik tesisatının kurulmasıyla patladı.

Elektrikli Ütü

6 Haziran 1882’de New Yorklu mucit Henry W. Weely elektrikli ütü için ilk Amerika Birleşik Devletleri patentinin sahibi oldu. Isıya dayanıklı makaralara dair konsepti her ne kadar yaratıcı gibi gözükse de ütünün kendisi esasen kullanışsızdı. Elektriğe bağlandığında ağır ağır ısınırken bağlantısı kesildiğinde çabucak soğuyordu. Kullananın çoğu zamanı da ütüyü tekrar ısıtmakla geçiyordu. Ama

zaten 1880'lerin başlarında Amerika'da sadece birkaç yüz ev elektrik tesisatına sahipti, dolayısıyla daha iyi bir tasarım zaten pek bir şey ifade etmeyecekti.

Yüzyıl başında elektrik şirketlerinin gelişmeye başlamasıyla beraber ev kadınlarının dikkatini çekebilmek için elektrikli ütüler sıraya dizildi. Bugün beş kiloluk ütü modellerinin hayatı kolaylaştıran aletler olarak düşünülmesi zor olsa da (en ağır modeli yedi kiloydu) elektrikli ütüler reklamlarla teşvik ediliyor; ev kadınlarınca da hoş bir şekilde karşılanıyordu.

Ancak elektrikli ütüler o yıllarda, ampul haricinde tüm elektrikli aletleri de etkileyen bir problemten dolayı mağdur durumdaydı. Ev elektriğinin sadece ampule elektrik vermekle ilgili olduğu düşünülüyordu. Sonuç olarak 1905 yılında çoğu elektrik şirketi gün batımıyla jeneratörlerini açıyor, şafak söktüğünde de kapatıyordu. Dolayısıyla aileler elektrikli ekmek kızartıcı, elektrikli kahve makinesi, elektrikli saat ve elektrikli ütü gibi yeniliklerden ancak geceleyin faydalanabilmekteydiler. Teknolojik gelişmenin mırıltısı her doğan güneşle beraber susturuluyordu.

Earl Richardson isminde bir elektrik işçisi hem ev elektriğinin, hem de geliştirmek için uğraştığı elektrikli ütünün kusurlarını düzeltmek üzere yola çıktı. Ontario, California'daki bir elektrik şirketinin sayaç denetçisi olarak çalışan Richardson haftalık kontrollerinde ev kadınlarının görüşlerini de almaya çalışırdı. Kadınlar daha hafif oldukları ve gündüz de kullanılabildikleri takdirde seve seve elektrikli ütülere geçiş yapacaklarını söylemekteydiler. Richardson birkaç ev kadını kendi hafif ütüsünü denemeleri için ikna etti ve ayrıca sadece bir günlüğüne o da çoğu müşterisinin ütü günü olan Salı gününde, yirmi dört saat elektrik vermeleri için santral kontrolcülerini ikna etti.

Arz ve talep deneyi işe yaradı. Ev kadınları her salı günü ütü yaptıkça elektrik tüketimi artıyor, böylelikle de santral, jeneratörlerinin çalıştığı saatleri giderek daha da uzatıyordu.

Öte yandan ev kadınlarının Earl Richardson'ın deneme ütüsüyle ilgili bir şikâyetleri vardı: ütünün yassı yüzeyinde eşit olmayan bir ısı dağılımı ve ısının toplandığı tek "sıcak nokta". 1906'da Earl Richardson ütü imalâtına başlamaya karar verdiğinde ürünü için çoktan bir isim bulmuştu bile.

Buharlı Ütü

1920'lerin ortasına kadar Amerikalı aileler ortalama altı dolardan yılda üç milyondan fazla ütü satın almaktaydılar. Dolayısıyla 1926'da elektrikli buharlı ütü on dolardan piyasa çıktığında ütünün damla damla akıttığı neminin giysilerin yanmasını önlediği söylene de, onu gereksiz bir alet olarak gördüler. Ne de olsa dikkatli ütülenirse hiçbir giysi yanmazdı ve cepte kalan dört dolar da cabası. Dolayısıyla buharlı ütüler öyle çabucak tutulmadı. Ne ki 1940'larda giyim eşyası üreticileri çeşit çeşit sentetik kumaşlar sundular. Kalıcı olarak preslenmiş leke tutmayan bu kumaşlar sıcak, kuru ütünün altında balmumu gibi eridiğinden buharlı ütüler de rağbet görmeye başladı.

Ev eşyaları endüstrisinde 1940'ların sonu sözde "holy savaşı"nın (holy burada kutsal anlamının dışında kullanılmıştır ve İngilizce delik anlamındaki "hole" kelimesine gönderme yapılmaktadır) patlak verdiği dönemdi.

İlk buharlı ütülerin sadece bir deliği varken 1940'larda çıkanların ise önce iki, sonra dört ve daha sonra da sekiz delikleri vardı. Delikler bir pazarlama taktiği haline geldi. Westinghouse, eğer sekiz delik iyiye o zaman on altı delik şüphesiz iki katı daha iyidir diye düşündü. Proctor-Silex bahsi on

yediye çıkardı. Diğer yandan Sunbeam otuz altı delikli buharlı ütüyle savaşı iyice kızıştırdı. Tabii bu arada delikler de küçüldükçe küçülüyordu. Bir süreliğine Westinghouse altmış beş delikli ütüyle perforasyon teknolojisindeki en üst sınırı zorluyor gibi göründü. Ama savaşı kazanmayı kafasına koymuş Sears yetmiş delikli bir modelle çıkageldi. Sonra hiçbir tantana olmadan Presto seksen delikle sahneye çıktı. Artık buharlı ütüyle giysilerin yanması mümkün değildi; zira işi bittiğinde ütü masasını ıslak değilse bile nemli bir şekilde bırakıyordu. Bitkilerin olduğu gibi giysilerin de üzeri çiğ taneleriyle kaplanıyordu. Ve “çiğ” yeni bir pazarlama taktiği haline geldi.

Çamaşır Makinesi ve Kurutucusu:

1800’ler, İngiltere ve Fransa

Yüzyıllar boyunca denizde seyahat eden insanlar kirli giysilerini sağlam kumaştan bir kesenin içine koyarlar, sonra keseyi denize atarlardı. Gemi de bunu saatlerce beraberinde çekerdi. Prensip akla yatkındı: suyu, giysileri kirden temizlemeye zorlamak. Eski elle çalışan çamaşır makineleri de kriko kullanımıyla aynı prensibi işletebilmeye çalışırdı. Kriko, bir teknenin içine yerleştirilmiş giysileri döverek suyunu çıkaran sonra da suyun tekrar giysiler tarafında emilmesine müsaade eden, sütçünün ters dönmüş taburesine benzer bir araçtı.

Çamaşır yıkama angaryasını azaltmak için bir sürü icat mevcuttu, dolayısıyla çamaşır makinesinin kökeni belirsizdir. Ama 1800’lerin başında Batı Avrupa’da kirlileri tahta bir kutunun içine yerleştirip elle çalışan manivela vasıtasıyla bu kutuyu yuvarlamanın tutulmaya başlaması genelde kabul edilen bir gerçektir. Anneler ve kızları kutunun manivelasını saatlerce sırayla döndürürlerdi.

Döner tambur konsepti ise günün giysi kurutucularına taşındı.

1800 yılında Fransa’da bir M. Pochon tarafından icat edilmiş tipik kurutucu “vantilatör” olarak bilinmekteydi. Elle sıkılarak suları çıkarılmış giysiler nemli halde üzerinde delikler açılmış metalden yuvarlak tambura asılırdı. Manivela çevrildikçe tambur açık bir ateşin üzerinde dönerdi. Ateşin gücüne ve alevlerin yüksekliğine bağlı olarak ya yavaşça kurur ya da yanardı. Ayrıca ocağın kokusu her zaman çamaşırların üzerine sinerdi ve bazen de çamaşırların üzerine is bulaşırdı. Bu manivelalı kurutucuların hiç biri, çamaşır ipine gereksinimi ortadan kaldırmıyordu.

Bir teknenin içerisinde dönen motoru olan ilk çamaşır makineleri 1915 civarında İngiltere ve Amerika’da piyasaya sürüldü. İlk birkaç yıl, makinenin altında yer alan motor koruyucu bir kapla kapatılmadı. Dolayısıyla motorun içine sıklıkla su kaçıyor, bu da kısa devrelere, yangınlara ve elektrik çarpmalarına yol açıyordu.

Reklamların otomatik diye çığırkanlığını yaptığı ilk elektrikli çamaşır makineleri esasında otomatik olmaktan başka her şeye benziyordu. Çoğu makineye ellerin yardımıyla su doldurulması gerekiyordu ve giysiler de elle kurutuluyordu. Çamaşırlar sırsıklam bir şekilde makineden alınıyordu. Yıkama süreci de kullanıcının fişi çekmesine kadar devam ediyordu. Ancak 1939’da zamanlama kontrolleri, değişebilir devirler ve önceden ayarlanan su seviyeleriyle hakiki otomatik çamaşır makineleri ortaya çıktı. Dolayısıyla en eski ev işlerinden biri sayılan çamaşır yıkamadan kurtuluş tarihinde geç bir zamanda gerçekleşmiş oldu.

Dikiş Makinesi:

1830, Fransa

İnsanlık tarihinde gözlü iğne şaşırtıcı bir biçimde eskilere dayanır. Fildişinden ve kemikten iğneler, insanların yaklaşık kırk bin yıl önce yaşadığı Paleolitik mağaralarda bulunmuştur. Ayrıca gözlü iğnenin icadı tekerleğin icat edilmesi ve de ateşin bulunmasıyla aynı öneme sahiptir. Biri insanın yeme alışkanlığını, diğeri ulaşım şeklini değiştirmişken iğne insanın giyim tarzı sonsuza dek değiştirdi.

Paleolitik dönemden 1830’a kadar erkekler ve kadınlar elleriyle dikiş diktiler. Tecrübeli bir terzi dakikada otuz dikiş atabilirdi. İlk dikiş makinesi ise kaba ve kullanışsız olmasına rağmen dakikada iki yüz dikiş atıyordu.

Basit, tek sıra dikiş atan bu makine 1830 yılına Lyon, Fransa’da Barthélemy Thimmonier isimdeki bir terzi tarafından üretildi. Makinenin hızı hükümeti o kadar etkiledi ki, kısa bir süre içerisinde Thimmonier asker uniformaları dikmek için seksen makineyi birden işletir hale geldi. Ta ki profesyonel terzilerin oluşturduğu öfkeli bir kalabalık Thimmonier’in fabrikasına akın ederek ekmek paralarına mani olduğu gerekçesiyle bütün makineleri kırana ve Thimmonier’i de neredeyse öldüre kadar. Thimmonier, Amplepuis kasabasına kaçtı ve orada sefalet içinde öldü. Ama dikiş yapan bir makine konsepti, sayısız versiyonda yaşamaya devam etti.

Duvar Kâğıdı:

15. Yüzyıl, Fransa

Duvar kâğıdı on beşinci yüzyılın sonlarına doğru sıkça dokunmuş ve işlenmiş duvar halılarının nispeten daha ucuz bir yedeği olarak çıktı. Şablonla çizilmiş, elle boyanmış ya da baskılanmış tasarımlarla duvar kâğıdı Avrupa’da kâğıt fabrikalarıyla beraber kısa bir süre içinde gelişti.

Muhafaza edilmiş en eski örnekler 1509 yılındandır. Kâğıt yapımını yüzyıllarca önceden Çinlilerin geliştirmiş olması sebebiyle uzun bir süre duvar kâğıdının da oryantal bir buluş olduğu düşünüldü. Hâlbuki asıl doğum yeri Fransa’ydı.

Roma devrinden beri ağır duvar halılarının popüler olmasının nedeni sadece dekoratif süslerden ibaret olmalarından kaynaklanmıyordu; aynı zamanda muazzam şatolar ve görkemli evlerdeki boydan boya duvar kaplamaları rutubeti azaltmaktaydı. Bunlar o kadar pahalıydı ki en müsrif krallar bile sezonluk seyahatlerine çıkmadan bütün duvar kaplamalarını yuvarlatıp toplatıyorlar, yerlerine daha ucuz olanları astırıyorlardı. En popülerleri on birinci yüzyılda Arapların takdim ettiği kabartmalı ve altın yaldızlı deriydi. Öte yandan duvara yapıştırılan kalın, dekoratif kâğıt daha ucuzdu ve soğuğa karşı da iyi bir izolatördü.

Modern duvar kâğıdının üzerine bazı yüzeyleri taklit maksatlı desenler basılıyorken eski duvar kâğıdı da on altıncı yüzyılın sonlarına kadar daha pahalı duvar kaplamalarını temsil etmekteydi. Döneme ait bir İngiliz reklamı mevcut taklit edilmiş yüzeylere dair şu şekilde fikir vermektedir: *“Odalar için her çeşit duvar kaplamaları satıyoruz... Flok, Lambri, Mermer, Damasko, vs.”* Esasında eski duvar kâğıtları orijinaline sadık bir şekilde pahalı materyalleri ucuza taklit edebildikleri için rağbet görüyordu. Pudralanmış yün ya da metalin önceden tasarlanmış ve zamklanmış kâğıdın üstüne serpildiği bir işlem olan “flokrama” ertesini yüzyılda çok gözde hale geldi. 1680’den bugüne örnekleri halen mevcuttur. Aynı dönemde tutulan bir diğer kaplama da Çin duvar kâğıdının belirgin bir biçimde farklı boyanmasıyla ortaya çıkan pelürdü... Üzerinde parlak renkte zeminler üzerine resmedilmiş kuşlar ve çiçekler vardı. Desenlerinde tekrara düşmemesi takdir

edilmekteydi. Bir odanın duvar kâğıdı, üzerindeki her dikey şeridin eşi benzeri olmadığından baş döndürücü bir etki yaratmaktaydı. On yedinci yüzyılda kır manzaralarının; ayrıca sütunlar ve frizler kullanılarak klasik mimari formlarının oluşturulduğu enfes tasarımlarıyla Fransızların duvar kâğıdı tazındaki üstünlükleri doruk noktasına yaklaşmaktaydı. Tabii ucuz, taklit duvar halısı şeklinde ortaya çıkan bir şeyin kısa bir sürede çok pahalı bir sanat formuna dönüşmesi ise oldukça ironiktir.

Hazır Boya:

1880’ler, Amerika Birleşik Devletleri

Evin iç duvarlarını boyamanın MÖ 1500’ten beri popüler olmasına ve boyanın kendisinin de yirmi bin yıl kadardır bilinmesine rağmen ticari ilk hazır boya 1880’lere kadar ortaya çıkmadı. Ev sahipleri ya da profesyonel boyacılar boyaların bazılarını ve renklerini kendileri karıştırıp hazırlıyorlardı ve boya bir profesyonel tarafından uygulanıyordu. Hazır karıştırılmış boyalar “kendi boyanı kendin yap” gibi tamamıyla yeni bir fenomen yaratacaktı. Süsleme amaçlı boya, boyanın koruyucu iç ve dış astarlama olarak benimsenmesinden binlerce yıl önce mevcuttu. Avrupa, Afrika, ve Amerika’daki ilk insanlar mağaralarını, tapınaklarını ve evlerini süslemek için demir oksitten boyalar kullanırlardı. Mısırlılar topraktan sarı ve turuncu pigmentler hazırlarlardı. Mavi ve kırmızı rengini elde etmek için ise çivit otunu ve kökboyasını içine katarlardı. MÖ 1000’e doğru akasya ağacının reçinesine (Arap sakızı) dayalı boyalar ve cilalar geliştirmişlerdi. Sanatlarının kalıcılığına katkıda bulunan bu karışımlar tahta savaş gemilerinin üzerinde koruyucu astar ve macun olarak da kullanılmaktaydı. Ama açıkta kalmış yüzeyler için boyanın bir koruyucu olarak kullanılması Ortaçağ’a kadar genel kullanıma girmedi.

Ortaçağ’daki boyalar yumurta beyazı gibi ham maddeler içermekteydi ve zanaatkârlar formüllerini gizli, ürünlerini de pahalı tutarlardı. Şehir sokakları rengârenk tabelalar ve dükkân önleriyle zanaatkârların sanatının izlerini taşımaktaydı. Tabelalar için en çok tercih edilen renkler maviyle kırmızıydı. Ortalama bir ev ise hâlâ boyanmamaktaydı. Üstübecin yaygın derecede kullanıldığı on yedinci yüzyılda bile sıradan evler -ve köprü gibi önemli yapılar- takip eden yüzyıla kadar boyanmamış olarak kaldı.

Keten bitkisinden tohum yağının ve pigmentli çinko oksidin geniş çapta imalatı boya endüstrisinin hızla büyümesini sağladı. İlk kez on dokuzuncu yüzyılda boya pigmentiyle onu taşıyan sıvı, boya pazarlanmadan *önce* karıştırıldı. Bu devrimsel nitelikte bir anlayıştı. Hazır boyanın en önemli öncüsü yeni bir endüstri yaratmakla evimizi dekore etme şeklimizi değiştirmiş Henry Alden Sherwin’di. 1870’te boya maddesi işindeki ortaklarına hazır boyayla ilgili planları olduğunu söylediğinde onlar da karşılığında Sherwin, Dunham ve Griswold firmasını feshetmenin vaktinin geldiğini söylediler. Onlara göre ev sahipleri kendi boyalarını kendileri karıştırıyorlar ve hangi renkleri istediklerini de biliyorlardı.

Sherwin standart ölçülerde ve içerikte fabrika boyasının insanların kendi rastgele hazırladıkları boyalardan istikrarlılığı sayesinde daha üstün olacağına inanıyordu. Kendisiyle aynı fikirde olan Edward Williams yeni ortağı oldu. On yıllık bir zahmetli gelişme sürecinden sonra 1880’de Cleveland, Ohio’daki Sherwin-Williams Şirketi dünyanın ilk hazır boyasını piyasaya sundu.

Muşamba:

1860, İngiltere

Bizim için evlerdeki yer kaplamaları alışlagelmiş şeylerdir; sadece az sayıda insan, o da kendi tercihiyle ya da fakirlik sebebiyle çıplak tahtalar üzerinde yürümektedir. Ancak özellikle on sekizinci yüzyılın ortalarına ait yağlıboya tablolar, çizimler ve yazılı kayıtlar incelenirse, zenginler haricinde sıradan ailelerin çıplak zemin üzerinde yürüdükleri açıkça görülebilir.

Tabii ki halılar ve kilimler yüzyıllardır mevcuttu. Beş bin yıl önce kuru saplardan ve filizlerden yapılmış paspaslar Sümer evlerinin taş ve kumdan zeminlerini kaplardı. Mısırlılar parlak renkli yün parçalarıyla süslenmiş halılarını ketenden dokurlardı. Çinliler ise düğümlenmiş ipek öbeklerinden halılarını pamukla destekleyerek mükemmel hale getirirlerdi. MÖ 8. yüzyıldan önce ince ince işlenmiş desenleriyle oryantal halılar Orta ve Batı Asya'nın kraliyet saraylarını süslemekteydi.

1860'lara kadar ucuz, dayanıklı, seri üretilmiş ve temizlenmesi kolay yer döşemeleri mevcut değildi. Özellikle de lin (Latince *linum*) ve yağdan (*oleum*) yapılmış olanı... Günümüzde linolyum (muşamba) çoğunlukla banyo ve mutfak yerlerinde kullanılmaktadır. Ama müşambanın ev içindeki yeri sadece buralardan ibaret olmadı.

Mucitler ucuz bir yer kaplaması meydana getirmek için uğraş vermektedirler. 1847'de İskoç kimyager Michael Narin yağlı boyayı mantar lifleriyle karıştırdıklarında parlak ve kaygan linolyuma benzer bir ürün ortaya çıktı ama Narin'in metodu uzun ve masraflıydı. Aynı dönemde İngiliz kimyager Elijah Galloway mantar tozunu ve lastik parçalarını pişirdiğinde ise ortaya "kamptulicon" diye adlandırdığı sert ama biraz yapış yapış lastik bir yer döşemesi çıktı. 1860'larda İngiliz Parlamento binasının seçilmiş odalarına *kamptulicon* döşendi. Ancak kamptulicon'un maliyeti ve kıvamı bir başka İngiliz mucidinin buluşuyla aşık atamayacaktı. Keten teknesinde keten tohumu yağını, reçine ve mantar tozuyla oksitleyen Frederic Walton, o zamanlar "elastik yer döşemesi" olarak bilinen, tarihin ilk başarılı sentetik yer kaplamasını üretti.

Bir İngiliz, yer müşambasını icat etmişti. Onu evin her odasına sokan ise bir Amerikalı oldu.

1860'ta Frederick Walton müşamba üretme yöntemi için İngiliz patentini elde etti. Aynı yıl yirmi dört yaşındaki çalışan Amerikalı Thomas Armstrong Pittsburg cam fabrikasında sevk memurluğundan aldığı azıcık miktardaki maaşını, üç yüz dolarlık birikimini şişelere mantar tıplar kesen bir makineye yatırarak takviye etmeye karar verdi.

Farklı farklı boyuttaki şişeler için mantarlar tıraşlandıktan sonra geriye tutumlu Armstrong'un ziyan olmasına kıyamadığı dağlar kadar mantar tozu kalıyordu. İngiltere'de giderek popülerleşen yeni bir yer döşemesinin mantar tozundan üretildiğini ve çoğunlukla da mantar levhâlarla desteklendiğini duyduğunda derhal işini yeniledi. 1908'e kadar Armstrong müşambayı sattı. Ancak Walton'un birkaç karanlık, düz renkten oluşan ürününden farklı olarak müşterilerine hakiki dokuma halıların renkleriyle yarışacak derecede değişik renk ve desenlerde müşamba sunmaktaydı. Ayrıca buluşunun sadece faydacı kısmını dikkate alan İngiliz mucidin aksine Armstrong parlak, neşeli desenleriyle ürünlerini "evleri güzelleştirme"nin bir yolu olarak pazarlamaktaydı.

Böylelikle "müşamba halı" diye adlandırılan duvardan duvara yer döşemeleri modern Amerikan evinin yeni bir ihtiyacı haline geldi. Eski bir reklam hem üreticinin hem de halkın duygularını çok iyi özetlemişti: "Çoğu güzel evlerde linolyuma her odada rastlayacaksınız. Cicili bicili müşamba değil; bunlar canlı ve cilalı linolyum halılar..."

Deterjan:

1890'lar, Almanya

Bütün deterjanlar sabundur; ama her sabun deterjan değildir. Pratik düzeyde bu ayrım önemsiz gibi gelse de, aslında bir yandan çamaşırını bir yandan da saçını bir kalıp el sabunuyla yıkayan her insan için oldukça önemliydi.

Sabunun suyun içinde bıraktığı tortu küvetin çevresinde halkalar, cam eşyada beyaz kalıntılar, çamaşır makinesinin durulama suyunda yapışkan ağartılar ve saçta da beyaz artıklar bırakır. Üstelik sıradan sabunla yıkanan giysilerin üzerlerinde ütülendikleri zaman sarı sarı lekeler ortaya çıkar.

3500 yıldır kullanılmakta olan sabun doğal vaziyette suda mevcut olan mineraller ve asitlerle etkileşime girip çözünemez ve durulanmayı reddeden moleküller oluşturduğundan böyle arzu edilmeyen sonuçlar meydana gelebilmektedir. Sentetik deterjanlar 1890'larda bu problemin üstesinden gelmek için özel olarak tasarlandı. İlk kez Birinci Dünya Savaşı sırasında Almanlar tarafından toptan üretildi. Bu da, savaş zamanındaki pratik bir ihtiyaçtan kaynaklanıyordu. Bu sayede sabun yapımında kullanılan değerli yağlar, askeri araçlar ve silahlar için yağlama malzemesi olarak kullanılabilirdi.

Deterjanların yol açtığı devrimi anlamak için, tüm dünyanın ortak bir ürünü olarak sabunun evrimini ve önemini incelemek gerekmektedir.

Sabun her zaman için yağlardan yapılmıştır. MÖ 600'de Fenikeliler keçi yağıyla odun külünü karıştırarak dünyanın ilk sabununu yaptı. Akdeniz dolaylarında gezinen tüccar Fenikeliler, Yunanlılara ve Romalılara sabunu takdim etti.

Sabun imalatı on birinci yüzyıl Venedik'inde gittikçe büyüyen bir ticaretti. Hatta tarihte bir dönem sabunun üzerine konan vergi o kadar yüksekti ki insanlar sabun kalıplarını gizli gizli gece karanlığında imal ederlerdi. On dokuzuncu yüzyıl Alman kimyageri Baron Justus von Liebig bir ulusun, zenginliğinin ve medeniyet derecesinin tükettiği sabuna göre ölçülebileceğini savunmaktaydı. Liebig'in zamanında ilk ticari temizlik maddesi ortaya çıktı. Sabuna aşındırıcı, çözünmeyen maddeler – talk veya tebeşir gibi ince ya da süngertaşı veya kuvars gibi iri taneli- eklenmesi mükemmel bir ovma malzemesi veriyordu. 1886'da çıkarılan Bon Ami kırmızı ve sarı ambalajının önündeki civciviyle ağır-işe uygun eski temizleyicilerin en popülerlerinden biri haline gelmişti.

O zamana kadar kimyagerler sabunun nasıl temizlediğine dair gizemi çözmeye başlamışlardı bile. Sabun açıkça iki farklı kolu olan moleküllerden meydana geliyordu: bir kol su moleküllerinin üzerine atlamayı “severken” diğer kol sudan “korkup” kir ve yağ moleküllerine tutunuyordu. Kimyagerler sabunun suyu seven koluna “hidrofilik”; sudan korkan koluna da “hidrofobik” adını taktılar. Ama sabunun çok amaçlı temizleyici olarak üstünlüğüne kısa bir zaman içerisinde meydan okunacaktı.

1890'da A.Krafft isminde bir Alman araştırma kimyageri kendi içeriklerinde sabuna dair bir şey bulunmayan kısa zincirli moleküllerin alkolle birleştiklerinde sabun gibi köpürdüklerini gözlemledi. Kraft dünyanın ilk deterjanını meydana getirmişti ama buluşu o zaman kimseyi heyecanlandırmadı ve kimyasal bir ilginçlik olarak kaldı.

Sonra Birinci Dünya Savaşı geldi çattı. İtilaf devletlerini ablukası nedeniyle Almanya'ya yağlama malzemeleri üretmek için gerekli olan doğal yağlar temin edilemiyordu. Bunun yerine sabun yağları kullanılmaya başlandı ve bu nedenle ülkede sabuna çok nadir rastlanır oldu. İki Alman kimyager, H.

Gunther ve M.Hetzer, Krafft'ın kimyasal ilginçliğini hatırlayıverdi ve sadece savaş zamanında sabunun yerine geçeceğine inandıkları Nekal isimindeki ilk ticari deterjanı hazırladılar. Ancak deterjanın sabuna karşı avantajları çabucak fark edildi. 1930 itibariyle sanayileşmiş dünyanın çoğu pis köpük ve tortudan eser bırakmayan ve pek çok açıdan sabuna üstün nitelikte çeşit çeşit sentetik deterjan üretmekteydi.

Dönemin en popüler çok amaçlı ev deterjanı “Spic-and-Span”di. Bu, tamamen modern bir ürün olsa da ismini on altıncı yüzyılda yeni bir gemi hakkında konuşurlarken kullandıkları Felemenkçe tabirden almaktaydı: *Spiksplinternieuw* gemideki her çivinin her tahta parçasının gıcır gıcır olduğu anlamına gelmekteydi. Sonradan İngilizler tabiri “Spick and Spannew” olarak İngilizleştirdi; Amerikalı denizciler de “spic and span” diye Amerikanlaştırdı. Bu denizci tabiri, bir marka ismine dönüşür dönüşmez konuşma diline girdi ve o zamandan beri de tertemiz, yepyeni ne varsa onu nitelemek için kullanılageldi.

1946'da ise ilk başarılı çamaşır deterjanı sahneye çıktı. “Tide” markası, Amerika'daki ev kadınları için otomatik çamaşır makinesinin adeta zorunluluk olmaya başladığı bir anda ortaya çıktı. Çok geçmeden süpermarket raflarında yerini alarak bir sürü deterjanın da öncüsü haline geldi.

Çamaşır Suyu: 1744, İsveç

En eski yazılı kaynaklarda, insanların beş bin yıl önceden beri giysilerini çamaşır suyuyla beyazlattıklarına dair deliller mevcuttur. Gerçi işlem sıkıcıydı ve uzundu; ayrıca oldukça büyük bir alanı da gerektiriyordu; zira çamaşırlar, beyazlasınlar ve kurusunlar diye çoğunlukla tarlalar boyunca yere serilirdi.

MÖ 3000'de Mısırlılar çok değer verdikleri beyaz keten kumaşları imal ediyorlardı. Doğal rengi kahverengiye kaçan kumaş haşın alkalik çözeltinin içine daldırılırdı. Giysinin lime lime olmaması için zamanlama son derece önemliydi.

On üçüncü yüzyılda Hollandalılar beyazlatma zanaatının önde gelen temsilcileri olarak ortaya çıktı ve on sekizinci yüzyıla kadar da endüstrini tekeli elinde tutmayı sürdürdü. Beyaz giysilerin yapımında kullanılacak çoğu Avrupa kumaşı beyazlatılmak üzere ilk Hollanda'ya gönderilirdi. Hollandalıların metodu eski Mısırlılarınkinden sadece azıcık daha ileriydi.

Hollandalı boyacılar kumaşı alkalik çözeltide beş güne kadar bekletirlerdi. Sonra onu temizce yıkarlar; güneşte kuruması ve ağarması için iki üç haftalığına yerlere sererlerdi. Aynı işlem beş altı kere tekrar edilirdi; daha sonra da alkalik çözeltinin “yiyici” etkisini kalıcı olarak durdurmak için kumaş ikisi de asidik olan yayık ayranı veya kesilmiş sütün içerisine sokulurdu. Bütün bu işlem bir sürü alanı işgal etmekte ve birkaç ay boyunca devam etmekteydi.

On sekizinci yüzyılın başına kadar İngilizler top top kumaşları kendileri beyazlatmaktaydı. Metotlarındaki tek gerçek fark yayık ayranın yerini almış sulandırılmış sülfürik asitti. Yeni ve basit bir beyazlatma bileşimine ihtiyaç vardı ve bir sürü kimyager bunu bulmaya çalışıyordu. 1774'te İsveçli araştırmacı Karl Wilhelm Scheel klor gazını keşfedince baz kimyasalı da bulmuş oldu. Ama suyun içinde çözünmüş gazın güçlü bir beyazlatıcı üretmesini sağlayacak kişi aynı zamanda yirmi yıl sonra Napolyon'un tayin edilmiş bilimsel danışmanı olacak kimyager Count Claude Louis Berthollet idi.

1785'te Berthollet klor gazını kireç, potas ve su karışımından geçirerek eksiksiz hale getirdiği keskin solüsyonu, çamaşır suyunu (eau de Javel) ürettiğini ilan etti. Ama bu çamaşır suyu hiçbir zaman şişelenip satılmadı. Onun yerine dönemin her profesyonel kastarcısı en başından kendi malzemelerini kendisi bir araya getirmeliydi. Klor gazı da göz, burun ve akciğer dokularını yüksek derecede tahriş edici nitelikteydi. Beyazlatma artık daha az alan ve zaman gerektiriyordu ama öte yandan mesleki risk içeriyordu.

1799'da bu durumda bir ilerleme kaydedildi. Glasgow'dan İskoçyalı bir kimyager Charles Tenant "eau de Javel"i kuru bir toza dönüştürmenin yolunu bularak çamaşırın üstüne dökülebilir ağartma tozları döneminin öncüsü oldu. Tozlar beyazlatma endüstrisinde devrim yapmakla kalmadı aynı zamanda sıradan yazı kâğıdını da dönüştürdü. Zira kâğıt yüzyıllardır çamurumsu sarı-kahverengindeydi. Tenant'ın klorlu ağartması ilk saf beyaz kâğıtları gün yüzüne çıkarmış oldu. 1830'a kadar sadece İngiltere'de yılda 1,500 ton toz ağartıcı üretilmekteydi. Yani beyazlar hiç bu kadar beyaz olmamıştı.

Pencere Camı:

MS 600, Almanya

MÖ 400 civarında ilk kez pencereleri cam levhâlarla kapatan Romalılarıdır. Ama ılık Akdeniz iklimi dolayısıyla pencere camları sadece bir enteresanlıktan ibaret kaldı. Cam esas olarak mücevher yapımında kullanılarak pratik amaçlara hizmet etmekteydi.

Yaklaşık MÖ 50'de cam üfleme sanatının başlamasıyla daha yüksek kalite pencere camlarının yapılması mümkün hale geldi. Ancak Romalılar üflenmiş camı evler ve toplantı salonları için her şekilde ve büyüklükte içki kupalarına şekil vermek üzere kullandı. Böyle birçok eşya eski Roma şehirlerinde yapılmış kazılarda ortaya çıkarılmıştır.

Romalılar hiçbir zaman düz camı mükemmel hale getiremedi. Açıkçası buna ihtiyaçları yoktu. Söz konusu buluş ise Ortaçağ'ın başında daha kuzeyden, daha soğuk Cermen ikliminden geldi. MS 600'de pencere imalatının Avrupa merkezi Ren Nehri boyunca yatmaktaydı. Cam üzerinde çalışmak büyük beceri ve uzun süren bir çıraklık dönemi gerektiriyordu. Bu yüzden cam ustalarına ilimli dede anlamına gelen "gaffer" denirdi.

Cam ustalarının pencere üretmede iki yöntemleri vardı. Daha kalitesiz ama daha yaygın bir biçimde kullanılan silindir yönteminde cam ustası erimiş silisi üfleyerek küre haline getirirdi. Sonra bunu ileri geri sallayarak bir silindire dönüştürürdü. Böylece silindir boylamasına kesilir ve bir levha halinde düzleştirilirdi.

Normandiyalı cam ustalarının uzmanlık alanı olan taç yönteminde ise yine küre meydana getirilirdi ama üfleme demirini ayırmadan önce buna, bir tarafında bir delik bırakarak sağlam bir demir çubuk iştirilirdi. Ondan sonra hızlı hızlı döndürülür ve merkezkaç kuvveti altında delik, küre bir disk haline gelene kadar genişlerdi. Daire şeklinde ortası kalın bu cam silindir camından daha inceydi ve sadece cam panellerin yapımına uygundu.

Ortaçağ boyunca Avrupa'nın görkemli katedralleri yükseklerdeki renkli camlarıyla kıtada imal edilen düz camların çoğunu tekeli altına almıştı. Pencere camı kiliselerden zenginlerin evlerine ve daha sonrada genel kullanıma yönelerek yaygınlaşmaya başladı. Silindir camdan yapılabilecek en büyük levha ya da plaka ancak bir buçuk metre genişliğinde olabiliyordu. On yedinci yüzyılda cam

yapımı teknolojisindeki gelişmeler dört metreye iki metrelik camları da beraberinde getirdi.

1687’de Fransa’nın Orléans şehrinden cam ustası Bernard Perrot, bir cam dökme yöntemi olan rulo yapmanın patentini aldı. Sıcak, eritilmiş cam büyükçe demir bir masanın üstüne dökülür ve ağır, metal bir silindirle yayılması sağlanırdı. Bu yöntem sayesinde nispeten daha düzgün ilk büyük cam levhâlar üretilirdi. Bunlar tam boy ayna olarak kullanılmaya uygundu.

Fiberglas (Cam Elyafı)

Adının da işaret ettiği gibi fiberglas yani cam elyafı iplik haline getirilip sert bir levha ya da daha esnek kumaş halinde dokunan çok ince cam filamanlardan meydana gelir.

Parisli zanaatkâr Dubus-Bonnel’e camı eğirip örmesinden dolayı 1836’da bir patent bahşedildi. Söz konusu işlem karışıktı ve yürütülmesi zordu. İnce cam ipliklerin işlenebilirliklerini kaybetmelerine sebep olmamak için sıcak, nemli bir odada çalışmak gerekiyordu. Örme işlemi çok dikkatli bir şekilde jakar tipi dokuma tezgâhında gerçekleştirilirdi. Çağdaşları camın bir kumaş gibi dokunabileceğine kuşkuyla yaklaştıklarından Dubus-Bonnel patent başvurusunda bulunduğunda küçük kare bir fiberglas örneğini de başvurusuna dâhil etmişti.

Emniyet Camı

İronik bir şekilde kırılmaz cam, 1903 yılında Fransız kimyager Edouard Benedictus’un yaşadığı bir kazada camların tuzla buz olması sonucunda keşfedilmiştir.

Laboratuvarında bir gün raftan ayıraçlarını almak için bir merdivene tırmandı ve kazara bir cam tüpü yere düşürüverdi. Camın kırıldığını duydu ama aşağıya doğru bakıp tüpün kırık parçalarının aşağı yukarı orijinal şeklinde hâlâ birbirlerine asılmış olduklarını gördüğünde büyük bir şaşkınlığa uğradı.

Benedictus bir asistanından tüpün yakın zamanda içerisinde bir sıvı plastik olan selüloz nitrat solüsyonunun bulunduğunu, bunun da belli ki tüpün içerisinde ince bir plastik bırakarak buharlaştığını öğrendi. Tüp temizlenmiş görüldüğü için asistan aceleyle yıkamadan onu rafa geri kaldırmıştı.

Bu kaza Benedictus’un keşfine vesile olmuşken ardı sıra takip eden dizi dizi kazalar da Benedictus’u keşfini tatbik etmeye doğru yönlendirdi.

1903’te Parisliler arasında otomobil kullanma yeni ve çoğunlukla da tehlikeli bir meraktı. Benedictus’un keşfiyle aynı hafta bir Paris gazetesi başmakalesini son zamanlarda sıklaşan otomobil kazalarına ayırdı. Benedictus, şoförlerin çoğunun kırılan ön camlardan dolayı ciddi şekilde yaralandıklarını okuduğunda kendi eşsiz camının hayatlar kurtarabileceğini anladı.

Günlüğüne: “Birdenbire gözlerim önünde kırık bir tüp görüntüsü oluşuverdi. Yerimden fırlayıp laboratuvarıma koştum ve fikrimin pratik imkânları üzerine yoğunlaştım” diye yazmıştı. Aralıksız yirmi dört saat boyunca camı sıvı plastikle astarlayıp sonra yeniden kırmakla uğraştı. “Ertesi akşama kadar ilk parça Tripleks’imi (kırılmaz cam) üretmişim. Gelecek için çok umut verici.”

Maalesef yeni lüks ürünlerinin fiyatlarını aşağıda tutmaya çabalayan otomobil üreticileri ön cam olarak bu pahalı ama emniyetli camlara ilgi göstermediler. Genel tavır otomobillerin güvenliğinin imalatçıdan ziyade şoförün elinde olduğuna dairdi. Otomobilin tasarımına emniyet önlemleri kaza sonrası yaralanmayı en aza indirmek için değil; kazayı önlemek için ilâve edilmekteydi.

Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle kırılmaz cam da kendine ilk kez geniş çapta pratik kullanım alanı buldu: yani gaz maskelerinin lenslerinde. Üreticilere göre ince tabakalı emniyet camından küçük ovallere şekil vermek nispeten daha kolay ve ucuzdu. Söz konusu lensler son derece ihtiyaç duyulan, ama o zamana kadar imkân dâhilinde olmamış korumayı askeri personele sağlayabiliyordu. Otomobil endüstrisi yetkilileri bu yeni camın savaş gibi uç şartlar altındaki kanıtlanmış performansını gözden geçirdikten sonra emniyet camının uygulandığı başlıca alan araba ön camları haline geldi.

Ev Hava-Soğutma Sistemi:

MÖ 3000, Mısır

Eski Mısırlıların yapay soğutmayla serinlemek gibi bir imkânları olmamışsa da kuru ve ılıman iklimlerde meydana gelen bir doğa olayı sayesinde buz yapabilmekteydiler.

Güneş batarken Mısırlı kadınlar sazlıkların üzerine sıg, kil tepsilerdeki suları yerleştirirlerdi. Su yüzeyinin ve tepsinin kenarlarındaki nemin hızla buharlaşması suyu donduracak derecedeki, geceleyin meydana gelen sıcaklık düşüşüyle bir araya gelirdi. Gerçi ısı hiçbir zaman donma noktasına kadar inmezdi. Bazen suyun yüzeyinde sadece ince bir zar oluşurdu ancak kuruluğa ve gece soğumasına dair daha olumlu şartlar söz konusu olduğunda su katı ve kalın bir tabaka halinde donardı.

Olayın belirgin özelliği buharlaşmayı ya da terlemeyi mümkün kılan havadaki nem oranının azlığıydı. Böylece soğuma da gerçekleşirdi. Bu prensip havayı düzenleyerek evlerini ve saraylarını soğutmak isteyen çoğu eski medeniyet tarafından da benimsenmişti. Mesela MÖ 2000'de zengin bir Babilli tüccar kendi evine dünyadaki ilk soğutma sistemi kurdu. Güneş battığında hizmetçiler tüccarın odasının duvarlarına ve yerlerine su serperlerdi; böylelikle buharlaşmayla geceki soğuma birleştiğinde sıcaktan bir rahatlama sağlanmış olurdu.

Buharlaştırma yoluyla soğutma, eski Hindistan'da da yaygın bir biçimde kullanılmaktaydı. Her gece ailenin erkeği evin rüzgâra bakan tarafındaki açıklıklara ıslak hasırlar asardı. Gece boyunca da bu hasırlar ya el ya da camların üzerindeki perfore oluklar vasıtasıyla ıslak tutulurdu. Böylelikle hafif, sıcak rüzgâr daha serin çim hasıra vurdukça buharlaşmayla beraber sıcaklık otuz dereceye kadar iniyor, içeride bir serinlik meydana geliyordu.

İki bin yıl sonra telefon ve elektrik ampulü gerçekliğe kavuştuğunda bile, bunaltıcı bir yaz günü serinlemenin basit ve etkili yolları hâlâ teknolojinin imkânları dâhilinde görünmüyordu. On dokuzuncu yüzyılda bile büyük restoranlar ve diğer umuma açık yerler hava borularının içine buz ve tuz karışımları katıp soğuk havanın pervanelerle dolaşımını sağlarlardı. New York'taki Madison Square Tiyatrosu bu külfetli sistemi kullanarak gecede dört bin ton buz tüketiyordu.

On dokuzuncu yüzyıl mühendislerini çileden çıkaran problem sadece havanın ısınıp düşürmenin yolunu değil, aynı zamanda -eski insanların da problemi olan- sıcak havadan nemi ayırıştırmanın yolunu bulmaktı.

Havalandırma Sistemi

“Havayı kontrol etme” terimi birisi pratik havalandırma sistemini üretmeden yıllar önce kullanılmıştı. İfadenin sahibi 1907'de tekstil fabrikalarında nem kontrolü üzerine Amerikan Pamuk Üreticileri Birliği'ne bir rapor sunan fizikçi Stuart W. Cramer'dır. Ölçülmüş miktarlarda buharın

ilâve edilmesiyle tekstil ürünlerindeki nem oranının kontrolü o zamanlar “havayı şartlandırma” olarak bilinmekteydi. Cramer fiilimsiyi birleşik isme dönüştürerek tekstil sanayisinde popüler hale gelen yeni bir ifade yarattı. Böylece 1914 civarında Willis Carrier isimindeki hırslı Amerikalı bir mucit ilk ticari havalandırıcıları ürettiği zaman isimleri de hazır onları beklemekteydi.

Kuzey New Yorklu bir çiftlik işçisiyken Cornell Üniversitesi’ne mühendislik dalında burs kazanan Carrier, ısıtma ve havalandırma sistemlerine kendini kaptırmıştı. 1901’deki mezuniyetinden bir yıl sonra Brooklynli bir litografyacı ve matbaacı için ilk ticari havalandırma işine soyundu. Matbaacılar için ortam ısısı ve nemindeki değişimler her zaman bir kâbus olmuştu. Zira kâğıt genişler ya da büzülürdü; mürekkep akar ya da kururdu; renkler de baskıdan baskıya değişiklik gösterebilirdi.

Yetenekli bir mucit olan Carrier, geleneksel buharlı ısıtıcıya soğuk suyu kabul ettirip soğutulmuş havayı pervaneyle çevreye yaymasını sağladı. Buluşundaki esas deha, hava ısısını ve akışını dikkatlice hesaplayıp dengelemesinde yatıyordu. Böylelikle sistem sadece havayı soğutmuyor, aynı şekilde nemden de arındırıyordu. Bu vesileyle havanın soğuması daha da hızlandırılıyordu. Bir taşla iki kuşu vurmayı başarması ona “modern havalandırmanın/ hava şartlandırmasının babası” unvanını kazandırdı. Alt yapı kurulduktan sonra ise ilerleme hızlı oldu.

1919’da Chicago’da ilk havalandırmalı sinema salonu açıldı. Aynı yıl New York’taki Abraham ve Strauss ilk havalandırmalı mağaza haline geldi. Carrier 1925’te New York’un Rivoli Tiyatrosu’na 133 tonluk havalandırma ünitesi yerleştirdiğinde, kârlı yeni bir pazara adımını atmış oldu. Havalandırma özellikle yazın o kadar memnuniyet vericiydi ki, 1930 yılına kadar tüm Amerika’da üç yüzden fazla sinema salonu, uzun metrajlı filmlerinden daha büyük harflerle soğuk havanın reklamını yapmaktaydı. Boğucu derecede sıcak günlerde insanlar eğlenmekten ziyade serinlemek için filmlere akın ederdi. On yılın sonunda mağazalar ve ofis binaları havalandırma sayesinde işçilerinin daha verimli çalışır hale geldiklerini; böylelikle de sistemin maliyetinin dengelendiğini iddia etmekteydiler. Çalışma verimliliğinin artmasının bir bölümü işe gitmeye teşvik eden bir nedenden kaynaklanmaktaydı; sekreterler, teknisyenler, tezgâhtarlar ve yöneticiler gönüllü bir şekilde işe erken gelip işten geç çıkıyorlardı. Zira evlerin içinde havalandırmanın yaygınlaşması yılları alacaktı.

Lastik Hortum:

1870’ler, Amerika Birleşik Devletleri

Lastik bahçe hortumu (ve yangın hortumu) zaman kazandırıcı bir lütuf olmanın yanında otomobil lastiği ve yağmurluktan önce lastikten imal edilen ilk malzemeydi; dolayısıyla lastik hortum birçok bakımdan lastik sanayisinin doğuşunu temsil etmekteydi.

Lastik, on altıncı yüzyıl Avrupa’sında yeni ve değişik bir maddeydi. Amerikalı yerliler tarafından yapılmış ilk lastik toplar İspanya’ya Christopher Columbus vasıtasıyla tanıtıldı ve takip eden iki yüz yılda çoğu Avrupalı mucit bu maddeyle deneyler yaptı ancak onu pratik uygulamalar için uygun bulmadı. Nedeni de doğal halinde lastiğin soğukken kırılgan; sıcakken de yapış yapış olmasıydı. Lastiği aynı anda kuru, yumuşak ve esnek yapmanın sırrını ise bir mutfak kazası sonucu Amerikalı hırslı mucit Charles Goodyear keşfetti.

Goodyear, lastiğin derinin ömrünü uzatmak için yapıldığı gibi “tabaklanarak” veya “iyileştirilerek” daha yararlı hale getirilebileceğine inanıyordu. 1839’da bir şubat akşamı evinin mutfağında lastiği “iyileştirmek” için bazı kimyasallarla deneyler yapmaktaydı. Bir sülfür ve lastik karışımı kaşığından

ocağa damladı. Onu silemeyecek derecede meşgul olduğundan lastik eriyip, sonra tekrar soğuyup katılaşıırken Goodyear araştırmasına devam etti. Pıhtılaşmış kütleyi kepçeyle çekip aldığı anda maddenin pürüzsüzlüğü, kuruluğu ve esnekliği karşısında şaşkınlığa düştü. Yoğun bir kış soğğunun etkili olduğu o gece “sakız”ın bir parçasını mutfak kapısının dışına çiviledi. Sabah ise içeri geri getirdi ve bükttü; Goodyear çok sevinçliydi. Zira parça kırılman değildi ve elastikiyetini muhafaza etmişti. Dolayısıyla Charles Goodyear sülfürün lastiğı “iyileştirdiğini” veya “vulkanize ettiğini” keşfetmişti.

Vulkanizasyon işlemini eksiksiz hale getirmek için ilâve deneylere gereksinim vardı. Ancak Goodyear’ın parası suyunu çekmişti. Zamanının ve birikimlerinin büyük bir kısmını daha iyi bir lastiğın peşinde tüketmişti. Goodyear, karısı ve beş çocuğıyla beş parasız, yiyecek ve barınma için akrabalarına muhtaç bir halde yaşamaktaydı. Ailesine ait ne varsa hatta çocuklarının okul kitaplarını bile ya satmış ya da rehin bırakmıştı. 1855’te kaleme aldığı “Lastik ve Çeşitleri” kitabında kendini haklı çıkarır nitelikteki şu satırlara yer vermişti: “başarının kesinliğı ciddi ölçüde fedakârlığı gerektirdi.” Ancak Goodyear ticari anlamda başarıya ulaşamadı. Borçları nedeniyle hapse atıldı. 1860’ta öldüğünde ise, ailesine faturalardan ve kredi ödemelerinden oluşan 200,000 dolarlık bir borç bıraktı.

Goodyear’ın ölümünden sonra lastiğın Amerika’nın rüya ürünü haline gelmesi için on yıl geçmesi gerekti. Bu da dikkat çekici bir şekilde ismi Goodyear’inkine benzeyen bir adamın çabalarıyla gerçekleşti.

İç Savaş’ta cerrah iken iş adamına dönüşen Dr. Benjamin Franklin Goodrich 1870’de Akron, Ohio’da B.F.Goodrich Şirketi’ni kurdu. O sıralarda lastiğın bilinen az bir kullanım alanı mevcuttu. Goodrich ise lastiğın potansiyelinden emindi. Yakın bir arkadaşının evinin deri yangın hortumunun patlamasından dolayı yanıp kül oluşuna seyirci kalmıştı. Pennsylvania’daki petrol yataklarında da petrolün sevkiyatını yapabilmek için lastik bir hortuma ne kadar ihtiyaç olduğunu görmüşü. Ayrıca aldığı tıp eğitimi sayesinde lastiğın ameliyatlarda ve tedavilerde, yani birçok yerde kullanılabileceğinin de farkındaydı.

Yetenekli ve güler yüzlü Goodrich, işadamlarını yeni kurduğı lastik şirketine yatırım yapmaları için ikna etmede pek zorlanmadı. Birkaç ay içerisinde Akron fabrikası dünyanın ilk lastik hortumlarını üretmeye başlamıştı bile. Dayanıklı ve pamuk yalıtımlı yangın hortumu firmanın en iyi satan ürünü haline geldi.

1871 yılı lastiğe dair başka ilklere de şahit oldu: contalar, şişe tıparları, konserve kavanozu halkaları ve ev kadınlarınca kullanılan popüler çamaşır merdaneleri. Evin dışındaki en önemli ürün ise bahçe hortumuydu. Öte yandan deri hortumlarının çeşitli kusurları mevcuttu. Durmadan ıslanıp kurduğunda deri aşınıp çatlıyordu. Güneşe aşırı derecede maruz kaldığında da kırılman hale geliyordu. Sıklıkla yırtılma potansiyeliyle beraber elastikiyeti son derece sınırlıydı. Goodrich’in lastiğı ise ısıya ve neme karşı dayanıklıydı. Ayrıca iç su basıncına karşı koyup yırtılma ihtimalini en aza indirgeyen kendine has bir güce de sahipti. 1880’lerde profesyonel bahçıvanlar ya da kendi bahçeleriyle uğraşan insanlar seve seve sulama kovalarını bırakıp bitkiler için olduğu kadar kendileri için de bir lütuf sayılan lastik hortumları kullanmaya başladılar.

El Arabası:

MS200, Çin

El arabasının insan yapımı aletler tarihinde özel bir yeri vardır. Bağımsız icat olarak bilinen bir olguya örnek teşkil etmektedir. Zira el arabası farklı dönemlerde, farklı yerlerde ve farklı amaçlara yönelik geliştirildi. Burada Çin ve Avrupa el arabaları özel bir öneme sahiptir.

El arabasının en eski modeli MS 200 civarında Çin İmparatorluk ordusunda bir general olan Chuko Liang tarafından tasarlandı. Amacı dar setler arasından büyük miktarlardaki askeri malzemelerin taşınmasını sağlamaktı. Aletin kocaman olan tek tekerinin çapı yaklaşık bir buçuk metre ölçülmekteydi. Bir düzine teker parmağı vardı ve aletin konumlandırılışı da yükün ağırlık merkezinin doğrudan tekerlek dingilinin üzerinde olacak şekildeydi. Tarihçiler General Liang'ın Çin'de pirinç ve sebze taşımak için önceden beri kullanılan daha küçük el arabasından bir uyarlama yaptığına inanmaktadırlar.

Daha MÖ 1000'de iki tekerli el arabaları Doğu'nun ve Batı'nın her yerinde bilinmekteydi. Ama görünen o ki Liang'ın zamanındaki Çin'de olduğu gibi aşırı dar zeminlerden geçirmek üzere tek-tekerlekli bir el arabası ihtiyacı hiç ortaya çıkmamıştı.

Çin el arabası askeri malzemelerin yerlerine ulaştırılmasını sağlarken, savaş meydanlarından ölü ve yaralı askerleri taşımak için de kullanılmaya başlandı. Daha sonra ise bir seferde dört yetişkini ve altı çocuğu taşıma kapasitesine sahip olacak derecede büyütüldü ve azıcık değiştirildi. Bu büyük el arabaları genellikle bir eşek tarafından çekiliyor, arkadan da bir sürücü tarafından yönlendiriliyordu.

Çinlilerin el arabası için şiirsel nitelikte iki ismi vardı: “tahta öküz” ve “süzülen at”. Beşinci yüzyılda bir tarihçi, aletin belli bir ağırlıkta yükü taşımadaki mekanik avantajlarıyla ilgili şöyle yazmıştı: “Belli bir zaman aralığında bir adam yürüyerek iki metre giderken, el arabası altı metre gitmekteydi. Bir adam bununla bütün bir yıl yetecek kadar yiyecek taşıyabilirdi. Yirmi metreden sonra bile arabayı götüren kişi hiçbir yorgunluk hissetmezdi.”

Avrupa'da el arabası ise Ortaçağ'da ortaya çıktı. Çin el arabalarının tekerleri, arabayı iten kişi sadece yönlendirmeyi ve dengelemeyi yapsın diye ortada ve doğrudan yükün altındayken; Avrupalı versiyonunun tekeri önde dışa doğruydü. Bu da yükün hem teker hem de iten kişi tarafından desteklendiği anlamına geliyordu.

Tarihçiler Avrupa'ya ait buluşun, tahta sepete benzeyen daha eski bir aracın uyarlaması olduğuna inanıyorlar. Bu sepet önden ve arkadan iki ya da dört kişi tarafından taşınıyordu. On ikinci yüzyılda kimliği meçhul bir mucidin aklına bu iki taşıyıcıyı tek bir küçük tekerle değiştirme fikri geldi, Batıya özgü el arabası da böylelikle oluşturuldu.

Avrupalı el arabası Çin'inki kadar kullanışlı değildi. Yine de Kıta'daki büyük şatoları ve katedralleri inşa eden işçilerin birdenbire malzemeleri taşımada kendilerine yardımcı olacak bir aletleri olmuştu. On ikinci yüzyıldan on beşinci yüzyıla kadar el arabalarının çizimlerini içeren çoğu el yazması değişmez bir şekilde el arabalarını inşaatçıların hizmetinde tuğla ve taşlarla yüklenmiş olarak göstermektedir. Bu açıdan Avrupalı el arabalarının işlevi Çin'deki versiyondan oldukça farklıdır. Tekerin öne doğru yerleştirilmesi, Avrupa'ya özgü el arabasını kullanan bir adamın itmenin ve dengelemenin yanında yükün büyük bir kısmını da kaldırması gerektiği anlamına gelmekteydi. Dolayısıyla Çin buluşunun aksine Batı'nın el arabası uzun mesafeler için yük taşımaya elverişli değildi. Sonuç olarak hiçbir zaman insanlar için bir ulaşım aracı haline gelmedi.

Avrupa ve Çin arasında sürekli ticaretin başladığı on yedinci yüzyıla kadar her birinin kendine

özgü el arabaları vardı. On yedinci yüzyılda ise Doğu'ya giden Avrupalı tacirler Çinli el arabasında nasıl yorulmaksızın uzun mesafelerde yüklerin taşınabildiğine dair şaşırtıcı hikâyelerle geri döndüler. Böylece tasarım Batı ülkelerinde de ortaya çıkmaya başladı. Günümüzde kişinin çalışma gereksinimlerine göre her iki model de mevcuttur.

7. Bölüm

Banyoda

Banyo:

MÖ 8000, İskoçya

Erkekler “Ellerimi nerede yıkayabilirim?” kadınlar ise “Makyajımı nerede tazeleyebilirim acaba?” diye sorar. Okul çocukları “Affedersiniz?” diye kekelerken yurtdışındaki yolcular İngilizlerin “WC” dedikleri en yakın “rahatlama durağı”nın ne tarafta olduğunu söylenmesini rica ederler. Esasında herkesin sorduğu şey tabii ki en yakında bulunan... eh... şey, tuvaletin yeridir.

Gerçek şudur ki orada işini gören vücut fonksiyonları için olduğu gibi tuvalet içinde bir sürü üstü kapalı ifade geliştirmişizdir. Ve bu eğilim sadece modern nezaketin tekelinde değildir. Ne de olsa şekil itibariyle daha az kibar Ortaçağ’da bile şatoların ve manastırların “ihtiyaçlar”ı vardı.

Tarihin en eski adabımuâşeret kitaplarından birini yazmış olan on altıncı yüzyıl âlimi ve hümanist Rotterdamlı Erasmus, banyo ve vücut fonksiyonlarına dair bize ilk yazılı davranış kurallarından bazılarını sunmaktadır. “İdrar çıkaran ya da dışkı boşaltan birini selamlamak kaba bir harekettir” diye uyarılmaktadır. Gaz çıkarmaya dair de kişiye: “Patlama sesini kapamak için öksür... Kurala uy: Osurukları öksürüklerle değiştir” diye tavsiye etmektedir.

Banyonun tarihi on bin yıl önce İskoçya’da başlamaktadır. Atıklarının zehirli olduğunun farkında olan ilk insanlar, akan su kaynaklarının yakınlarına yerleşmiştiler. Ancak atıkları evden taşınması için ilk helâ benzeri sıhhi tesisatı inşa edenler İskoçya’nın Orkney Adaları sakinleriydi. Kabaca yapılmış dizi dizi borular taş barakalardan akıntılara doğru bir yol izlemekteydi. Bu sayede insanlar dışarısı yerine içeride de tuvalet ihtiyaçlarını giderebiliyorlardı.

Yakındoğu’da eski Hindular için hijyen dini bir zorunluluktur. Daha MÖ 3000’de çoğu evin kendi özel tuvaleti vardı. Pakistan’ın Endüs Vadisi’nde arkeologlar su akışını kontrol etmeye yarayan musluklarla pişmiş topraktan boruların tuğlalarla kapatıldığı özel ve umumi tuvaletleri açığa çıkarmışlardır.

Eski banyolardan en sofistikesi Girit Adası’ndaki Minos kraliyet ailesine ait Knossos Sarayı’ndakilerdir. MÖ 2000 itibariyle Minos asilzadeleri birbirlerine çimentoyla eklenmiş dikey vaziyetteki taş borular vasıtasıyla doldurulup boşaltılan küvetlerin tadını çıkarırlardı. Sonunda bu borular, kurulumları açısından günümüzdekilere çok benzeyen cilalı toprak borularla değiştirildi. Borular sıcak ve soğuk su taşımaktaydı ve eklemli mekanizma, kraliyet sarayından atıkları dışa boşaltmaktaydı. Ayrıca saray, tarihin ilk alafranga tuvaleti niteliğindeki asma su depolu tuvaletiyle övünmekteydi (Bkz. Modern Alafranga Tuvalet). Deponun yağmur suyunu biriktirmesi tasarlanmıştı. Yağmur olmadığında da kovalarla yakındaki bir sarnıçtan çekilecek suyla depo doldurulabilirdi.

Banyo teknolojisi eski Mısır’da da geliştirildi. MÖ 1500 itibariyle Mısırlı aristokratların evleri sıcak ve soğuk su taşıyan bakır borularla donatılmıştı. Bütün vücut banyosu dini törenlerin ayrılmaz bir parçasıydı. Enteresan bir şekilde rahiplerin kendilerini günde dört kez soğuk suya batırmaları gerekmekteydi. Banyo yapmanın dini yönleri, vücut temizliğinin ahlaki temizlikle bir tutulduğu Yahudilikte daha geniş boyutlara taşınmıştır. MÖ 1000’den MÖ 930’a kadar Davut ve Süleyman’ın hâkimiyeti altında Filistin’in her yerine karmaşık su dağıtma sistemleri yapılmıştı.

Kaplıcalar:

MÖ 2. Yüzyıl, Roma

Banyo yapmayı sosyal bir olay haline getiren yaklaşık MÖ 2.yüzyılda Romalılarıdır. Bugünkü en gösterişli ve pahalı sağlık kulüplerininle yarışacak düzeyde kocaman umumi banyo tesisleri meydana getirmişlerdir. Lüksü ve dinlenceyi çok sevdiklerinden Romalıları bu sosyal banyoları bahçelerle, dükkânlarla, kütüphanelerle, egzersiz odalarıyla ve şiir okumaya ayrılmış oturma alanlarıyla donatmışlardır.

Mesela Caracalla Banyoları Roma vatandaşlarına geniş çapta sağlık ve güzellik seçeneği sunmaktaydı. Muazzam büyüklükteki tesiste vücut yağlama ve keseleme salonları; sıcak, ılık ve soğuk küvetleri; terleme odaları; saç şampuanlama, kokular sürme ve saç kıvrırma alanları; manikür dükkânları ve jimnastik salonu mevcuttu. Ayrıca kozmetik malzemeleri ve parfümler de satın alınabilirdi. Egzersizini yapıp, yıkanıp, giyinip kuşandıktan sonra bir Romalı müdavim hemen bitişikteki kütüphaneye gidip kitap okuyabilir veya bir konferans salonunda felsefe ya da sanat üzerine bir tartışmaya katılabilirdi. Yunan ve Roma sanatından eserler bir galeride sergilenirken yine tesisin bir bölümü olan diğer bir odada da köleler yemek ve şarap servisi yapardı.

Eğer bu düzenleme kulağa Golden Door gibi meşhur bir kaplıcanın düzenlemesi gibi geliyorsa öyleydi. Yalnız Roma kulübü çok daha büyüktü ve çok daha fazla üyenin (çoğunlukla aynı anda iki bin beş yüz kişinin) ihtiyacını karşılamaktaydı ve bu sadece erkeklere ayrılmış kaplıcaydı. Benzer ama daha küçük tesisleri sıklıkla kadınlar kullanmaktaydı.

Önceden kadınlar ve erkekler ayrı ayrı banyolara gitseler de sonradan karışık banyolar moda haline geldi. Bu, böyle Hristiyanlığın ilk dönemine, yani Katolik Kilisesi devlet politikasını yönetmeye başlayana kadar sürdü (Yazılı kaynaklara göre bu karışık banyolarda yıkanma binlerce yıl sonra umumi banyoların Avrupa’da tekrar ortaya çıktığında olduğu gibi yaygın rastgele cinsel ilişkide bulunmayla sonuçlanmamaktaydı. Örneğin Avrupa’da tekrar ortaya çıktığı Erken Rönesans döneminde, İtalyanca *bagnio* kelimesi hem “banyo” hem de “kerhane” anlamına gelmekteydi).

M.S. 500 itibarıyla Roma kaplıca lüksü de sona ermiş oldu.

Roma İmparatorluğu’nun çöküşünden (işgalci barbarlar çoğu çinilerle döşenmiş banyoyu ve suyunu kırıp dökmüşlerdi) Ortaçağ’ın sonlarına kadar banyo ve genel anlamıyla temizlik çok az biliniyor ya da takdir ediliyordu. O zamanların Hristiyan inancı bedeninin her yönünün mümkün olduğu kadar köretilmesini savunmaktaydı. Tüm vücudun yıkamanın da bedeni teşhir ettiğinden ayartmayı beslediğine ve dolayısıyla günah olduğuna inanılmaktaydı. Bu görüş Avrupa’nın çoğu yerinde hüküm sürmekteydi. Kişi vaftiz edildiğinde suya daldırılarak yıkanır ve ondan sonra yıkanması çok nadir söz konusu olurdu. Zenginler kendilerini parfüme boğarken fakirlerin payına leş gibi kokmak düşerdi.

Umumi ya da kişisel banyonun yok olmasıyla genel anlamda kapalı banyo teknolojisinin incelikleri de gitti. Dış tuvalet, açık hava helâları, çukurlar ve lazımlıklar toplumun bütün tabakalarında yeniden ortaya çıktı. Yıkınmanın sağlığa bir tehdit oluşturduğu şeklindeki hurafelerle bir araya gelen aşırı ahlakçılık sıhhi temizliğe noktayı koymuş oldu. Böylece sıradan bir hâl alan hastalıklar ve salgınlar köyleri ve şehirleri yüzyıllar boyunca kırdı geçirdi.

1500’lerdeki Reform’un etkileri Avrupa’da hijyene karşı ilgisizliği daha da arttırdı. Protestanlar ve Katolikler bedeninin ayartmalarından sakınma konusunda birbirileriyle yarışırken, ömürleri boyunca en

ufak bir yerlerini suya sabuna değdirmiyorlardı. İki bin yıl öncesinin sofistike banyo tesisatçılığı görkemli Avrupa saraylarında bile yokluk derecesindeydi. Dürtünün hissedildiği her yerde ve her zaman alenen vücut fonksiyonlarını yerine getirmek o kadar sıradan bir hâl almıştı ki 1589’da İngiliz Kraliyet Sarayı şu uyarıyı asmak zorunda kaldı:

“Yemekten önce, yemek esnasında veya yemekten sonra, erken ya da geç, kim olursa olsun hiç kimseye merdivenleri, koridorları ya da odaları idrarla ya da başka bir pislikle kirletmesine izin vermeyin.”

Temizlik sorununun daha da artmasına lazımlıklar da katkıda bulundu. Su tesisatı olmayan ortalama bir evde kaplardaki atıklar dışarı, sokağa atılırdı. O dönem çıkan çok sayıda karikatür kapları gizlice boşaltmanın tercih edildiği gece geç bir saatte ikinci kat pencerelerinin altından geçmenin tehlikelerini resmetmektedir. Bir beyefendinin bir hanımefendiye kaldırımında eşlik etmesi âdetinin de erkeklerin hanımları pis çukurlar gibi bu tehlikeden de uzakta, kaldırımın pislikten muaf iç kısmında tutma gayretleriyle başladığı farz edilir.

Yasal olarak lazımlıkların içindekiler, sabahları erkenden “dışkı toplayıcıları” tarafından toplanırdı. Onlar da atıkları el arabalarıyla büyük fosseptik çukurlarına dökerlerdi. Ama her ailenin bu hizmeti ödemeye ve beklemeye gücü yetmezdi.

1600’ler itibariyle Avrupa’nın bazı yerlerinde su tesisatı teknolojisi yeniden ortaya çıktı. Ama banyoda değil. Tamamlanmasından hemen sonra Fransız kraliyet ailesini, bin asilzadeyi ve dört bin hizmetkârı barındıracak Versailles’daki on yedinci yüzyıl sarayının başlangıç inşasında banyolar ve tuvaletler için su tesisatı mevcut değildi. Öte yandan şelale sistemi ve suların fişkırtdığı açık hava çeşmeleri muazzamdı.

1700’lerde İngiltere’de başlayan Sanayi Devrimi’nin ne ev temizliğine ne de umumi temizliğe bir katkısı oldu. Hızlı şehirleşme ve sanayileşme boğucu nüfus yoğunluğunu ve eşi benzeri olmayan pisliği de beraberinde getirdi. Bir zamanların resmedilmeye değer köyleri hastalıkların musallat olduğu kenar mahallelere dönüştürüverdi.

Ancak 1830’larda Londra’yı mahveden kolera salgınından sonra yetkililer evde, işte, sokaklarda ve parklarda sıhhi temizlik olanaklarının sağlanmasına yönelik kampanyalar başlattılar. Yüzyılın geri kalan kısmında İngiliz mühendisler ilk özel ve umumi sıhhi tesisatları inşa etmede Batı dünyasına öncülük ettiler. Bugün alışageldiğimiz banyo da, karakteristik özelliği olan modern alafranga tuvaletle beraber ortaya çıkmaya başladı.

Modern / Alafranga Tuvalet:

1775, İngiltere

Modern yaşamın vazgeçilmez rahatlığı olan alafranga tuvaletin tadını dört bin yıl önce Minos krallığı ve takip eden üç bin beş yüz yıl boyunca da başka toplumlar çıkarmıştı. Sör John Harrington ismindeki Kraliçe’nin vaftiz oğlu olan Bahtlı bir saray mensubunca tasarlanmış bir versiyonu 1596’da Kraliçe Elizabeth için kuruldu. “Mükemmel tuvalet” dediği buluşunu kraliçenin yeniden gözüne girmek için kullandı. Zira müstehcen İtalyan hikâyelerini elden ele dağıttığı için kraliçe onu saraydan uzaklaştırmıştı.

Harrington’un tasarımı çoğu yönden oldukça ileriydi. Ana çerçevenin tepesinde yüksek bir su kulesi

vardı. Sisteme, bir sarnıcın içine su akışını sağlayan, elle çalışan bir musluk ve atık suyu yakındaki fosseptiğe boşaltan bir vana da dâhildi.

Harrington akılsızca kraliçenin tuvaleti hakkında *Ajax'ın Metamorfozu* isimli bir kitap yazdı. Burada Ajax o zamanlar لازمیğın argo karşılığı olan “jake” kelimesinin üzerinde bir oyundu. Kitabın kaba espri anlayışı Kraliçe'yi çok kızdırdı ve tuvaleti şaka malzemesine dönüştürüp artık kullanılamaz hale getiren Harrington saraydan kovuldu.

Patenti İngiliz matematikçi ve saatçi Alexander Cumming tarafından alınan bir diğer önemli sifonlu mekanizma 1775'te ortaya çıktı. Harrington'un tasarımından önemli tek bir farkı vardı; o da kendi çapında küçük olsa da esasında devrim niteliğindeydi. Harrington'un tuvaleti ve tasarlanmış diğer tuvaletler fosseptiğe doğrudan bağlanmaktaydı ve fosseptik çukurundan sadece gevşek bir kapakla ayrılmaktaydı. Bağlantı borusu kötü kokuyu önleyici su da içermemekteydi. Elizabeth bile bu tasarımı eleştirmiş ve fosseptikten gelen kötü kokuların vaftiz oğlunun buluşunu kullanmasına engel olduğu yönünde şikâyetle bulunmuştu.

Cumming'in geliştirilmiş tasarımında pis su borusu klozetin hemen altından geriye doğru, patent başvurusunda yazdığı gibi “aşağıdan gelen kokuyla tüm iletişimi kesmede bir miktar suyu daimi surette muhafaza etmek için kıvrılıyordu. Cumming bu özelliği “koku kaparı” diye adlandırmıştı. Bu da gelecekteki bütün tuvalet tasarımlarının ayrılmaz bir parçası haline geldi.

Modern alafranga tuvalet icat edilmişti. Ancak لازمیğın ve dış tuvaletin yerine geçip Amerikan ve İngiliz banyolarının standart bir özelliği haline gelmesine kadar yüz yıldan fazla bir zaman geçecekti.

Tuvalet Kâğıdı:

1857, Amerika Birleşik Devletleri

Amerika'da ilk ticari anlamda paketlenmiş tuvalet kâğıdı ya da banyo mendili 1857'de işadami Joseph Gayetty tarafından piyasaya sürüldü. Ama paketlerin içerisine ayrı ayrı kâğıtlar halinde yerleştirilmiş bu ürün pek tutmadı ve çok geçmeden de bakkal raflarından kalktı. O dönemlerde çoğu Amerikalı, banyoları ve dış tuvaletleri aynı zamanda okuma malzemesi olarak da kullanılabilen geçen yılın mağaza katalogları, önceki günün gazeteleri ve türlü türlü el ilanları ve reklamlarla dolup taşarken tamamen tertemiz kâğıda para harcamayı anlamsız bulmaktaydı.

İngiltere'de 1879'da İngiliz imalatçı Walter Alcock tuvalet kâğıdını pazarlama yönünde bir girişimde bulundu. Gayetty ayrı ayrı düz kâğıt yapraklardan üretmişken Alcock'un aklına koparılabılır yapraklı bir rulo fikri geldi; böylece ilk rulo tuvalet kâğıdını piyasaya sundu. İcat bir şeydi; Victoria döneminde ismi dahi ağza alınamayacak bir ürünü pazarlamak ise başka bir şeydi. Alcock neredeyse bir on yılını ürünü seri üretebilme, tanıtılabilme ve tutuculuğun doruk noktasındaki halka kabul ettirebilme mücadelesiyle geçirdi.

Atlantik'in öbür yakasında ise, kuzey New York'ta iki girişimci, rulo tuvalet kâğıdını da içeren kâğıt ürünlerine halkın ilgisini çekmeye uğraşıyorlardı. Alcock ve Gayetty'nin başarısızlığa uğradıkları alanda onlar başarıyı yakalayacaklardı.

Edward ve Clarence Scott, New York'un taşra kesimi Saratoga'da üç yıl arayla doğdular. Alcock'un kendi rulosunu eksiksiz hale getirdiği 1879'da, Philadelphia'da yaşamakta olan Scott kardeşler genel anlamda vazgeçilmez, atılabilir ve tekrar kullanılabılır olduğu için çok para

kazandıracağına inandıkları kâğıt ürünler üzerine bir iş kurmak üzereydiler. Ve tartışmasız bir şekilde üç özelliğin hepsini kendinde en iyi barındıran ürün tuvalet kâğıdıydı.

Scotts'ların zamanlaması Joseph Gayetty'den daha iyiydi.

1880'lerde çoğu ev sahibi, otel ve restoran lavabo, duş ve tuvalet için tam donanımlı, bina içi tesisatlar kurmaktaydı. Büyük şehirler kanalizasyon sistemlerini yerleştirmekteydi. Önceden Boston'daki Tremont House misafirlerine içeride kullanışlı tuvaletler ve banyolar sunan ilk otel olmakla övünmüştü: "8 tuvalet ve 8 banyo" (gerçi hepsi bodrum katındaydı). Schuykill Su Şebekesinden su çeken tam donanımlı banyo ve küvet tesisatlarıyla (1836'da 1,530 küvet) Philadelphia'nın ise ayrı bir yeri vardı. Manhattan'ın aşağı kısmında bazı ailelerin ortak banyo olanaklarından faydalandıkları gecekonduar çoğaldıkça çoğalıyordu. Öte yandan üreticiler ve mağazalar, Avrupa'dan gelen "Picture Frame" isimli en yeni, oval tuvalet oturacaklarına ve yine en yenilerden olan 1884 yılındaki İngiliz Sağlık Fuarı'nda da altın madalya kazanan "Pedestal Vase" isminde tek parça seramik klozete dikkat çekiyorlardı. Banyo değişimden geçmekteydi ve tuvalet kâğıdı için de ortam böylelikle hazır hale gelmişti.

Gayetty'nin sadece beş yüz adet kocaman yapraktan ibaret banyo mendilinden farklı olarak Scotts kardeşlerin ürünü küçük rulolar halindeydi. Düz kahverengi bir ambalaj içerisinde satılmakta ve o günlerde "evin en küçük odası" diye adlandırılan ve gerçekten de öyle olan Amerikan banyosuna rahatlıkla sığmaktaydı.

Ürün etiketsiz kahverengi ambalajlardan meşhur Waldurf Tissue'ya, sonra da ScotTissue'ya doğru evrim geçirdi. Öte yandan bunların her ikisi de üzerilerinde aynı sloganı taşımaktaydı: "Eski keten kadar yumuşak."

İngiliz banyo mendillerinde olduğu gibi Scotts'ların da ilk reklam kampanyaları halkın ürüne karşı hassasiyetleri dikkate alındığından sönük kalmıştı. Waldruff Tissue tuvalet kâğıdının bir Pedestal Vase klozetinin yanı başında, Picture Frame oturacaklarından sarkıtılması ise gayet uygun gözükmekteydi. Ama Birinci Dünya Savaşı'nı takiben rakiplerinin markalarını yerip daha çok müşteri çekmek isteyen şirket, Amerikan tuvalet kâğıdı pazarını daha saldırgan reklamlarla ele geçirme girişiminde bulundu. Bu reklamların tipik bir örneği şu şekildeydi: "Anne, onların evleri güzel ama tuvalet kâğıtları acıtıyor." Yine de pazar çok sayıda rakibi destekleyecek kadar büyüktü; ne de olsa Scotts kardeşlerin de farkına varmış olduğu gibi tuvalet kâğıdı gerçekten de vazgeçilmez, atılabilir ve tekrar kullanılabilirdi.

Kâğıt Havlular

1907'deki bir üretim hatası Amerika'nın ilk ticari, koparılabılır havlularıyla sonuçlandı.

O zamana kadar Scotts kardeşlerin kâğıt şirketi çok başarılı olmuştu. Yüksek kalitede yumuşak tuvalet kâğıtları, bir kâğıt fabrikasında büyük rulolar halinde üretilmekteydi. Sonra da bunlar banyolara uygun boyuttaki ambalajlara kesilmekteydi. Bir gün fabrikadan gelen bir sipariş hatalı çıktı. Büyük rulo son derece ağır ve kırışık. Tuvalet kâğıdı için uygun olmadığından ürünün iade edilmesine karar verilmişti ki, Scotts ailesinin bir ferdi kalın kâğıdını küçük havlu boyutunda perfore yapraklar haline getirmeyi önerdi. Böylece ürün atılabilir "kâğıt havlular" olarak tanıtılabilirdi.

Amerika'nın ilk ticari ambalajlı kâğıt havlusu 1907'de çıkan Sani-Towel'dı. Umumi tuvaletlerde

kullanım için buna daha çok oteller, restoranlar ve demiryolu istasyonları ilgi gösterdi. Aileler ise bu ürüne ekonomik nedenlerle direnç göstermekteydiler: Kumaş havlu yıkanıp binlerce defa kullanılabiliyorken, neden bir kere kullanılıp atılacak bir havluya para ödensin ki? Ama kâğıt havluların fiyatları giderek düştükçe, aileler onları atılabilmeye daha hazır buldular. 1931’de Sani-Towel markası ScotTowel olarak ismini değiştirdi ve iki yüz yapraklık bir rulo yirmi beş sente satılmaya başlandı. Tuvalet kâğıdı banyonun bir olmazsa olmazı haline gelmişken, kâğıt havlular da neredeyse evin her odasında büyük bir kolaylık sağlamaktaydı.

Kâğıt Mendiller:

1924, Amerika Birleşik Devletleri

Günümüzde kâğıt mendil atılabilir bir mendil olarak kullanılmaktadır. Ama Birinci Dünya Savaşı’nın ardından üreticileri tarafından benimsenen asıl amaç esasında bu değildi.

1914’te pamuk çok az bulunmaktaydı. Onun yerine savaş meydanında, savaş zamanı hastanelerinde ve ilk yardım istasyonlarında ameliyat bandajı olarak kullanıma yönelik dikkat çekici bir şekilde emici bir yedek geliştirildi. Aynı materyalin daha yüksek derecede emici formu erlerin gaz maskelerinde hava filtresi olarak kullanıldı. Kimberley Clark tarafından üretilen ve “Cellucotton” ismi verilen pamuk benzeri dolgu o kadar büyük miktarlarda üretildi ki, savaş sonrası arta kalanlar depoları tıka basa doldurdu.

Şirket yıllarca mükemmel hale getirmek için uğraştığı ürünün barış zamanı da kullanılabilmesi için bir arayışa girdi. Cellucotton’un bir sonraki uygulanacağı yer “Kotex” isimli hijyenik kadın bağı olacaktı. Ama savaş sonrasında ilk göz kamaştırıcı yan ürünü, Hollywood ve Broadway yıldızlarınca makyaj temizlemek için kullanılan yüz kremi mendiliydi.

“Kleenex Mendilleri” diye adlandırılan “hijyenik cilt kremi temizleyicisi”, kumaş yüz havlularının yerine geçebilecek tek kullanımlık bir ürün şeklinde tanıtıldı. İçinde yüz mendilinin yer aldığı bir paket, altmış beş sente satılmaktaydı. Dergilerdeki reklamlarda Helen Hayes, Gertrude Lawrence ve Ronald Colman gibi ünlüler yer almaktaydı. Amerikalı kadınlara Kleenex mendillerinin allık, fondöten, pudra ve ruj temizlemede başarılı, ama aynı zamanda “bilimsel bir yol” olduğu söylenmekteydi.

Yıldızlarla dolu kampanya başarılı oldu. Beş yıl boyunca Kleenex satışları istikrarlı bir şekilde arttıkça arttı. Ama beklenmedik bir olay meydana geldi. Şirketin merkezine atılabilir bir mendil olarak ürünü öven tüketici mektupları yağmaktaydı. Erkekler ürünün tanıtımının niye şu ya bu şekilde yapılmadığını sorarken, kadınlar da kendilerine ait yüz kremi mendillerine kocalarının burunlarını sildiğinden dem vurmaktaydılar.

1921 yılının sonlarında tüketici mektupları daha da artmıştı. O sene Andrew Olsen isimdeki Şikagolu bir mucit, devrimsel nitelikte yeni bir açılır kapaklı mendil kutusu tasarlamıştı. Kimberley Clark da bunu iki ayrı kat mendilin iç içe geçebileceği şekilde üretti. Serv-a-Tissue diye adlandırılan ürün daha çok tüketici kazanmıştı; ne de olsa hızlı ve kolay erişilebilirliği ani, beklenmedik bir hapsirlik için birebirdi.

Kimberley-Clark’ın işletmesi 1930’da mendilin iki yönlü amacını piyasada test etmeye karar verdi. Peoria, Illinois’daki bir grup tüketici alternatif başlıklarla iki kupondan birini almaya ikna edildi: “Yağlı kremi Kleenex dışında daha iyi temizleyen bir yol olmadığını kanıtlamak için bir kutu mendil

hediye ediyoruz” veya “Kleenex’in harika bir mendil olduğunu kanıtlamak için bir kutu mendil veriyoruz”... Kuponlar yerel eczanelerde ve mağazalarda kullanılabilecekti. Oyların sayımı yapıldığında sonuç kesindi: kullanılan kuponların yüzde altmış biri mendil reklamına cevap vermişti.

Şirket tek kullanımlık olarak kâğıt mendilleri piyasaya sürdü. Kampanya o kadar iyi gitti ki, işletme Kleenex’in mobilyaların tozunu alma ve cilalama, tencere ve tavaların içinde kalan yemek artıklarını silme, patates kızartmasının yağını süzme ve arabanın ön camını silme gibi bir düzineden fazla kullanımını daha öne sürdü. Esasında 1936 tarihli bir Kleenex paketinin ilâvesinde ürünün kırk sekiz adet pratik kullanımı listelenmişti. Gerçi insanlar onları hâlâ ağırlıklı olarak burunlarını silmek için tüketiyorlardı. Öte yandan Kleenex markası da konuşma diline ve sözlüklere bir jenerik ismi olarak geçti (Tıpkı Selpak gibi).

Diş Fırçası:

MÖ 3000, Mısır

Eski insanlar tarafından kullanılan ilk diş fırçası bir tarafı yumuşak, ipliksi duruma gelecek şekilde sürtünülerek saçaklandırılmış kalem büyüklüğünde bir daldı; diğer deyişle bir “çiğneme sopası”ydı. Çiğneme sopaları önceden diş macunu gibi ilâve bir aşındırıcı olmadan dişlere sürtülürdü. MÖ 3000’lere dayanan eski Mısır mezarlarında da bu sopalardan bulunmuştur.

Çiğneme sopaları halen dünyanın bazı yerlerinde kullanılmaktadır. Çoğu Afrika kabilesi bu sopayı, *Salvadore persica* ya da “diş fırçası ağacı” denen belirli bir ağacın dalından yapar. Amerikan Diş Hekimleri Birliği de saçaklandırılmış sopaların Amerika Birleşik Devletleri’nin uzak bölgelerinde yaşayan insanlar için diş fırçası görevi gördüğünü keşfetti; Güney’de bunlar “dal fırçaları” olarak bilinmektedir. Tüm yönleriyle, bir modern naylon kıllı diş fırçası kadar etkili olabilmektedirler. Dişçiler Louisiana, Shreveport yakınlarında yaşayan yaşlıca bir adamın bütün hayatı boyunca karaağaç sopaları kullanmış olduğunu ve buna rağmen dişlerinin plaksız, diş etlerinin de sağlıklı olduğunu rapor etmişlerdi.

Bugünün diş fırçasını andıran ilk kıllı diş fırçası yaklaşık 1498’de Çin’de ortaya çıktı. Sibiry ve Çin’in soğuk iklimlerinde yaşayan domuzların boyunlarının arkalarından koparılmış kıllar (soğuk hava domuzların kıllarının daha sert çıkmasına neden olur) bambu ya da kemikten saplara bağlanırdı. Doğu’da bulunmuş tacirler Çin diş fırçalarını Avrupalılara takdim ettiler. Avrupalılar ise domuz kıllarını rahatsız edici şekilde sert buldu.

O dönem dişlerini fırçalayan Avrupalılar (ki bu uygulama pek de yaygın değildi) daha yumuşak, at kıllı diş fırçalarını tercih etmekteydi. Modern dişçiliğin babası Dr. Pierre Fauchard, Avrupa’daki diş fırçasının ilk ayrıntılı raporunu vermektedir. 1723 tarihli dişçilik üzerine yazdığı *La Chirurgien Dentiste* adlı ders kitabında, at kıllı diş fırçalarını etkisiz olduğu (at kılını fazla yumuşaktı) gerekçesiyle eleştirmektedir. Öte yandan diş temizliğine nadiren dikkat eden ya da hiç önem vermeyen nüfusun büyük çoğunluğunu ise daha fazla eleştirmektedir. Fauchard dişlerin ve diş etlerinin her gün küçük bir parça doğal süngerle ovalanmasını tavsiye etmektedir.

Porsuk gibi diğer hayvanların kılından yapılan diş fırçalarının modası çabucak geçti. Çoğu insan yemekten sonra dişlerini sert bir kuş tüyüyle temizlemeyi (Romalıların da yaptığı gibi) ya da imal edilmiş pirinç veya gümüş kürdanları kullanmayı tercih etmekteydi.

Çoğu durumda metal kürdanlar sert doğal kıllı diş fırçalarına nazaran sağlık için daha az bir tehdit

oluşturmaktaydı. On dokuzuncu yüzyılda Fransız bakteriyolog Louis Pasteur bakteriler teorisini ortaya atınca, dişçiler birdenbire bütün nemi tutan hayvan kıllı diş fırçalarının, nihayetinde mikroskobik oluşumları biriktirdiğini ve kılların sert uçlarının diş etlerinde hasarlara sebep olduğunu fark ettiler. Ayrıca kaliteli hayvan kıllı diş fırçaları, sıkça satın alınamayacak derecede pahalıydı. Bu probleme bir çözüm ise yirminci yüzyılın ilk otuz yılı geçene kadar ortaya çıkmadı.

Naylon-Kıllı Diş Fırçası:

1938, Amerika Birleşik Devletleri

Naylonun 1930’larda Du Pont kimyagerleri tarafından keşfi, diş fırçası endüstrisinde de bir devrim yarattı. Naylon sert, güçlü, esnek ve deformasyona karşı dirençliydi ve nemden de etkilenmeyip tamamen kurduğundan, bakteriyel oluşumu engellemektedir.

İlk naylon-kıllı diş fırçası “Dr. West’s Miracle Tooth Brush” ismiyle 1938’de Amerika Birleşik Devletleri’nde piyasaya sürüldü. Du Pont, yapay liflere “Exton Bristles” adını verdi ve yaygın bir reklam kampanyası Amerikan halkına “Exton’un imalatında kullanılmış materyale naylon denir; bu o kadar yeni bir kelimedir ki sözlükte bir karşılığını bulamazsınız” diye bilgi vermektedir. Şirket domuz kıllı diş fırçalarının yanında naylonun ne kadar çok avantajı olduğu üzerinden hareketle; domuz kıllarının fırçadan kopup dişlerin arasında sinir bozucu bir şekilde takılı kaldığını, naylon kılların ise fırçanın başlığına daha sıkıca yerleştirildiğini vurgulamaktaydı.

Ancak ilk naylon kıllar öylesine olağandışı bir biçimde sertti ki, diş etlerini mahvetmekteydi. Diş eti dokusu çok hassas olduğundan dişçiler ilk başlarda naylon fırça tavsiye etmekten çekiniyorlardı. 1950’lerin başlarında Du Pont, “Park Avenue Diş Fırçası” olarak halka takdim ettiği “yumuşak” bir naylon geliştirdi. Bir kişi sert kıllı diş fırçasına on sent; daha yumuşak ve süslü püslü Park Avenue modellerine ise kırk dokuz sent ödemektedir.

Naylon diş fırçaları sadece diş hijyenini geliştirmekle kalmadı, aynı zamanda domuzları dünya çapında çektikleri acıdan da kurtardı. Mesela naylon fırçaların çıkmasından bir yıl önce sadece Amerika Birleşik Devletleri diş fırçaları için yaklaşık yedi yüz bin kilo domuz kılı ithal etmekteydi.

Bir sonraki yenilik 1961’de Squibb Şirketi’nin “Broxodent” adı altında ilk elektrikli diş fırçasını sunmasıyla geldi. Aşağı yukarı fırça hareketiyle çalışan alet, Amerikan Dişçiler Birliğince de onaylandı.

Bir yıl sonra General Electric, pille çalışan ve şarj edilebilir kablosuz bir elektrikli diş fırçası tasarladı. GE bilim insanları fırçaları çok sayıda köpeğin üzerinde denedi ve sermaye sahiplerini “dişlerinin fırçalanması köpeklerin çok hoşuna gitti” diye ikna ettiler. Komik bir biçimde, tarihte başka hiçbir köpeğin “bir köpeğin dişi kadar tertemiz” deyişine bu kadar uyumuş olamayacağını da eklediler.

Günümüzde dünyanın dört bir yanında insanlar basit, elle işleyen naylon kıllı diş fırçalarını tercih etmektedirler. Ancak fırçaların ucuz ve kolayca yenilenebilir olmasına rağmen Amerikan Dişçiler Birliği her beş Amerikalıdan dördünün kıllar dişi temizleyemeyecek ve dişetlerini kesecek duruma gelene kadar fırçalarını bırakmadıklarını öne sürmektedir.

Diş Macunu:

MÖ 2000, Mısır

Yazılı tarihte bahsi geçen ilk diş macunu, yaklaşık dört bin yıl önce Mısırlı doktorlar tarafından tasarlandı. Çok fazla aşındırıcı ve can yakıcı olan macun toz haline getirilmiş sünger taşından ve kuvvetli şarap sirkesinden hazırlanıyordu. Sonrasında da bir çiğneme sopasının üzerine sürülüyordu. Modern standartlara göre bu macunun tadı insan idrarından yapılan –sıvı hali de ağzın çalkalanmasına yarayan- Roma macununa kıyasla daha hoştu. Birinci yüzyıl Roma doktorları idrarla fırçalamanın dişleri beyazlattığını ve köklerini daha da sağlamlaştırdığını savunuyorlardı.

Üst sınıf Romalı kadınlar, Avrupa’nın en kuvvetlisi olduğu iddia edildiği için oldukça değerli görülen Portekizlilerin idrarlarına para yağıdırırlardı. Diş hekimliği tarihçileri söz konusu sıvı kara yoluyla ta Portekiz’den geldiğinden bunun doğru olabileceğine inanmaktadırlar. On sekizinci yüzyıla kadar idrar diş macunlarının ve gargaraların temel bir bileşeni olarak kullanılmaya devam etti. Eski dişçilerin bilmeden yararlandıkları idrarın temizleyici özellikli amonyak molekülleri sonradan modern diş macunlarında da kullanılacaktı.

Roma İmparatorluğu’nun yıkılmasının ardından Avrupa’da dişçilik becerileri ve diş hijyeni hızlı bir şekilde gerilemeye başladı. Beş yüz yıl boyunca aileler diş ağrılarını ve ıstıraplarını kendi yaptıkları lapalarla veya geçici bir çözüm olarak dişlerini çekmeyle dindirdiler.

Onuncu yüzyılda Persli doktor Râzî’ye ait yazılar büyük bir atılımı olduğu kadar aynı zamanda diş hijyenine dair yeniden uyanışı temsil etmektedir. Râzî diş çukurlarını doldurmayı öneren ilk doktordu. Bunun için amonyum ve demir içeren şaptan ve kaşu ailesine mensup küçük bir Akdeniz makisinin sarımsı sakızından yapılmış tutkal benzeri macun kullanmaktaydı. O zamanlar sakız, cilaların ve tutkalların temel maddesiydi.

On sekizinci yüzyıla kadar el saati büyüklüğünde ve saatin döner mekanizmasına sahip bir mekanik matkap ortada yoktu. Ve George Washigton’ın özel dişçisi John Greenwood, annesinin çıkırığını matkabın ucunu döndürmek üzere uyarlayana kadar da kısmen daha hızlı, ayak pedalıyla çalışan bir dişçi matkabı da mevcut değildi. Maalesef döndürülürken çıkardığı yoğun ısı, bu rahatsızlığa kısa bir süre de katlanılsa, bir problem teşkil etmekteydi (Greenwood’un matkabı dakikada beş yüz kez dönerken modern, su-soğutmalı modeller dakikada yarım milyondan fazla dönüş gerçekleştirmektedir).

Takma Dişler:

MÖ 800, Etrurya

Günümüz Toskanası’nın bulunduğu alanda yaşamış Etrüskler, antik dünyanın en iyi dişçileri sayılmaktadır. Etrüskler çürümüş dişleri çekerler, yerlerine de her bir dişin gerçeğine uygun şekilde fildişi veya kemikten oyularak yapılan takma dişler takarlardı. Köprüyü de altından yaparlardı. Bir kişi öldüğünde iyi durumda, sağlam dişler cerrahi olarak alınır; üst sınıf insanlar için tasarlanmış daha gerçekçi gözüken takma dişlere ilâve edilirdi. Diş hekimliği tarihçilerine göre, protez tasarlamada ve takma diş şekillendirmede (Romalılara sadece kısmen geçen) Etrüsklerin becerisi on dokuzuncu yüzyıla kadar rakipsizdi.

Diğer yandan Ortaçağ ve erken Rönesans dönemlerinin dişçileri uygulamalarında ve inançlarında ilkel olabiliyorlardı. Bir kere çürüklere dışa doğru delik açan “diş kurtları”nın neden olduğunu (mevcut olan çoğu illüstrasyonda tasvir edilmiş bir teori) öne sürüyorlardı. Çürümüş dişi çekseler bile onun yerine takma diş koymaya yönelik çok az bir çaba gösteriyorlar; hastalarını bir ömür boyu

dişsizliğe mahkûm ediyorlardı. Zenginler fakirlerin ağzından iyi durumdaki sağlam dişleri satın alırlardı. Anlaşılan bir fiyata çekilen dişler, fildişinden yapılmış takma “diş etleri”ne yerleştirilirdi.

Üst dişleri muntazam yerleştirmek, dişçinin becerisiyle hastanın dikkatini gerektiriyordu. 1500’lerdeki modayı takip eden kadınlar, takma dişlerinin tellerini sıkıca tutturmak için dişetlerini kancalarla deldiriyorlardı. Takip eden yüzyılda ise üst dişleri yaylarla tutmak mümkün hale geldi. Bu yaylar o kadar kuvvetliydi ki ağzı kapamak için daima zorlanmaları gerekiyordu. Zira bir anlık bir dalgınlıkla ağız birdenbire kocaman açılırdı.

Takma dişlerin görünümü, Fransız İhtilali dolaylarında gelişmeye başladı.

Parisli dişçiler ilk dayanıklı, gerçeğe yakın görünümlü, tek parçada fırınlanmış porselen dişleri yaptılar. Bu tasarım Amerika’da Dr. Claudius Ash tarafından da benimsendi. Ash dişlerin savaş meydanlarından toplanmasına taraftar değildi. Daha ölmemiş, yaralı askerlerin ağızlarından dişlerini çalan “diş hırsızları” ile ilgili korku hikâyeleri dolup taşmaktaydı. Binlerce Avrupalı “Waterloo” protezleriyle gösteriş yapmaktaydı. 1860’larda genç Amerikalı askerlerin variller dolusu dişleri Avrupa’ya yollanıyorken, Amerikalılar “İç Savaş” damakları takmaktaydılar. Öte yandan porselen dişler bütün bunlara son vermiş oldu.

Porselen takma dişler görüntüyü güzelleştirmişken, 1800’lerde eksiksiz hale getirilmiş vulkanize lastik de dişi tutmak için takılması rahat, biçimlendirilmesi kolay alt yapının meydana getirilmesinde zemin hazırladı. Bu iki on dokuzuncu yüzyıl yeniliğiyle aynı zamanda anestetik azot protoksitin ya da namı değer güldürücü gazın ortaya çıkması, acısız dişçilik döneminin bir öncüsü oldu. İnsanlık tarihinde ilk kez çürümüş, ağrıyan diş acısız bir şekilde çekilebiliyor ve rahat, dayanıklı ve göz alıcı protezlerle değiştirilebiliyordu. 1880’ler itibariyle takma dişe talepler arttıkça arttı. Tabii ancak takip eden yüzyılda dişlerin görünümü plastik mucizesiyle kat be kat güzelleşecekti.

Tıraş Bıçağı:

20,000 Yıl Önce, Asya ve Afrika

Eski insanları sakallı yaratıklar olarak kafamızda canlandırsak da arkeologlar yirmi bin yıl kadar öncesinde dahi erkeklerin yüzlerini tıraş ettiklerine dair bulgular tespit etmişlerdir. Mağara resimleri, sakallı ve sakalsız erkekleri açıkça tasvir etmektedir. Ayrıca mezar yerlerinden de ilk tıraş bıçakları farz edilen sivriltilmiş çakıl taşları ve kabuklar çıkarılmıştır. İnsan demir ve bronzla da aletler yapmaya başlar başlamaz bu metallerden tıraş bıçakları da meydana getirildi.

Yazılı tarih boyunca erkeğin yüzündeki kıllı oluşumlar ve onun bu oluşumlarla nasıl başa çıktığı kral ve köylü, asker ve tüccar hepsinin hayatlarında önemli bir faktördür. Eski Mısırlılarda tertemiz tıraş edilmiş bir yüz, statünün sembolüydü ve kraliyet mensupları bronz tıraş bıçağı koleksiyonlarını mezara bile beraberlerinde götürürlerdi. Yunanlılar her gün tıraş olurlardı. Romalılar ise tıraş olmanın erkeğe yakışmayan bir şey olduğunu düşünseler de sakal, göğüs göğse muharebelerde zararlı olabileceğinden savaş meydanlarında tıraş bıçağı kullanırlardı. Sakal anlamındaki Romen kelimesi *barba* bugün kullandığımız berber kelimesinin kökenidir.

Kuzey ve Güney Amerika’da yerliler midye kabuklarının cımbız olarak kullanarak sakallarını tel tel çekerlerdi. Seçici bir şekilde tıraş bıçağı kullanan bir Amerikalı ise İç Savaş esnasında birlik ordusunun Ptomac kolunun komutanı General Ambrose Everett Burnside idi. Bir trendin başlamasına vesile olan en çarpıcı özelliği “burnsides” adı altında kulakların yanaklarına doğru uzanan gür

favorileriydi. Yeni yüzyılla beraber bu kelime hiçbir zaman tatmin edici bir açıklaması olmayan dilbilimsel bir değişime uğrayarak “sideburns” haline geldi.

General Burnside’ın dönemi itibariyle tıraş bıçağı eski Mısırlıların aletine göre çok az bir farkla değişmişti. Öte yandan daha güvenli bir tıraş bıçağı tasarlamak için birkaç girişim olmuştu.

Jilet:

1762, Fransa

Yüzyıllarca genç bir adam (ya da kadın) cildine çentik, kesik atarak acı tecrübelerle nasıl keskin bir tıraş bıçağıyla emniyetli bir şekilde tıraş olunacağını öğrendi. Emniyetli bıçak adı altında özel olarak profesyonel berber Jean Jacques Perret tarafından tasarlanmış ilk alet 1762’de Fransa’da ortaya çıktı. Aletin bir ucuna yerleştirilmiş bıçağın kazara cildi kesmesini önleyen metalden bir emniyeti vardı. Yaklaşık yetmiş yıl sonra İngiltere’de daha hafif ve daha kullanışlı bir tasarım sahneye çıktı. Modern T şeklindeki bıçak ise 1880’lerden bir Amerikan icadıydı. Ancak değiştirilemez bıçağının düzenli olarak bilenmesi gerekmektedir.

Tıraştaki ilk gerçek devrimi ise King Gillette isimindeki gezgin pazarlamacı-mucit tek başına gerçekleştirdi.

1855’te Wisconsin’de doğan Gillette, uzun boylu, geniş omuzlu, aristokratik anlamda yakışıklı ve başarıya ulaşmaya şiddetle kararlıydı. Erkeklerle daha iyi bir tıraş bıçağı vermek için değil, dünyaya tamamiyle yeni bir sosyal düzen kazandırmak için yola çıkmıştı. 1894’te reform için “İnsanın Sürüklenişi” adı altında, “tüm insanlığa” adadığı, dağınık, sosyalist bir mavi baskı yayınladı. Bugün her erkek ve kadın, bu kitabın tamamen bir fiyasko olmasından dolayı minnettar olmalıdır.

Gillette kısmetini başka bir yerde aramaya karar verdi. Atılabilir şişe kapağının mucidi olan William Painter isimli bir arkadaşı başarısız yazara ve gezgin pazarlamacıya aynı şişe kapağı gibi yenisiyle değiştirilip atılabilir, tek kullanımlık bir alet tasarlamasını önerdi.

Bu fikir Gillette’in ilgisini çekti. Bir yıl boyunca Brookline, Massachusetts’teki evinde sıklıkla kullanılan ev ve iş aletlerini listeleyerek baştan sona bütün alfabeyi gözden geçirdi.

1895 yılındaki bir sabaha kadar hiçbir şey bulamadı. Gillette tıraş olurken tıraş bıçağının kullanılamayacak derecede köreldiğini fark etti. Alet profesyonelce bilenmesi için ya bir berbere, ya da bir bıçakçıya götürülmeliydi. Bunun için de günlük programın bozulması gerekiyordu. Gillette sonradan şöyle yazdı: “Elimde tıraş bıçağıyla öyle dururken ve gözlerimi bıçaktan alamazken Gillette tıraş bıçağı ve atılabilir bıçak ağız doğdu.”

Konsept gayet basitti, ama teknolojinin onu mükemmel bir hale getirmesi altı yılı aldı. Gillette’in iletişim kurduğu uzman aletçiler kendisine küçük, ucuz, kâğıt gibi ince, çelik bıçakların yapılmasının imkânsız olduğunu söylemişlerdi. Massachusetts Teknoloji Enstitüsü’ndeki mühendisler de ona bu projesinden vazgeçmesini tavsiye etmişlerdi. Diğer yandan enstitüden, asansörlerin basmalı düğmelerinin mucidi olan William Nickerson isimindeki bir profesör 1901’de Gillette’le iş birliği yapmaya karar verdi.

Ortak çabalarının ilk ürünleri 1903’te satışa sunuldu: elli bir jiletlik bir takım (parçası beş dolar) ve 168 atılabilir bıçak ağız. Tıraş bıçağının emniyeti ve kullanışlılığı ağızdan ağza çabucak yayıldığından üretim talebi karşılayamaz hale geldi.

1906'da Amerikalılar 300,000 jilet ve yarım milyon bıçak ağızlığı satın aldı. Her paketin üzerinde Gillette'in portresi ve imzası yer almaktaydı. Amerika Birinci Dünya Savaşı'na girdiğinde hükümet bütün Amerikan silahlı kuvvetlerini tertemiz tıraşlı halde tutacak miktarda 3,5 milyon jilet ve 36 milyon bıçak ağız siparişinde bulundu. Savaş vesilesiyle dünyanın diğer yerlerinden erkekler de Gillette'in bu buluşunu tanıdı ve savaş meydanından evlerine dönerlerken gözleri Gillette'in jiletleri ve atılabilir bıçak ağızlarını aradı.

King Gillette 1931'de emekli olduğunda, bir milyonerden bile kat kat fazla bir milyoner oldu. Aynı yıl jilet uzun ve özel tarihinde ilk önemli rakibiyle karşı karşıya kaldı; namı diğer elektrikli tıraş makinesi.

Elektrikli Tıraş Makinesi:

1931, Amerika Birleşik Devletleri

Amerikan Ordusu'nda görev yaparken Jacob Schick'e bir jilet ve bıçak ağızları dağıtılmıştı. Bu alet (su, sabun veya tıraş kreminin bulunmadığı ya da soğuk suyun ısıtılmadığı zamanlar hariç) tıraş olmayı çok rahat hale getirmişti. Bir keresine burkulmuş bileğinle bir Alaska Üssü'nde yataktan kalkamaz haldeyken her sabah jiletini suya daldırabilmek için bir parça buz tabakasını koparmak zorunda kalmıştı.

Savaş sonrası Schick, "kuru tıraş bıçağı" diye adlandırdığı elektrik motoruyla işleye aleti icat etmeye koyuldu.

Karşılaştığı en büyük engel güvenilir, güçlü motorların bir ekmek kutusundan daha büyük ve ağır olmalarıydı. Beş yıl boyunca kendi küçük elektrik motorunu mükemmelleştirmek için uğraştı ve 1923'de ortaya çıkarttığı ürünün patentini aldı.

Ama yine engeller en iyi çabalarının önünü kesmeye devam etmekteydi. Yanaştığı mali destekçiler aynı milyonlarca insan gibi Gillette tıraş bıçakları ve bıçak ağızlarıyla tıraş olurken hayatlarından gayet memnundular. Elektrikli tıraş makinesi gerçekten gerekli miydi? Schick gerekli olduğunu düşünmüştü. Evini ipoteye verdi, borç batağına sürüklendi ve ilk ticari elektrikli tıraş makinesini yirmi beş dolar gibi fahiş bir fiyata 1931'de –Büyük Bunalımın dip noktasında- piyasaya sürdü.

İlk yıl Jacob Schick sadece üç bin makine sattı.

Ertesi yıl ulusal reklam kampanyasına yaptığı yatırım sayesinde küçük bir kâr elde etti. Aynı politikayı her yıl devam ettirerek 1937'de Amerika Birleşik Devletleri'nde, Kanada'da ve İngiltere'de neredeyse iki milyon adet elektrikli tıraş makinesi sattı. Elektrikli tıraş makinesi hayat gereksinimlerinden biri olmayabilirdi, ama yirminci yüzyılın beraberinde getirdiği elektrikli yeniliklerden biriydi. Jacob Schick de böylece tıraş makineleri için bir pazarın mevcut olduğunu kanıtlamıştı.

1930'larda Schick, Gillette ismiyle yarışmışken 1940'larda Remington ve Sunbeam gibi isimler Schick'le yarıştı. 1940'da Remington iki başlıklı tıraş makinesini sunduğunda endüstri tarihine de böylelikle adını yazdırmış oldu. Dual adı altında bu alet çok başlıklı makinelere doğru modern trendin de öncüsü konumuna geldi. Aynı yıl Remington yüzyıllarca istenmeyen vücut kıllarını yolmuş, kazımış, üzerilerine ağdalar, kremler sürmüş kadınlar için özel olarak tasarlanmış elektrikli tıraş makinesini duyurduğunda ufak çaplı bir heyecan yarattı. Gerçi belgelenmiş tıraş tarihinde bu olay

kendine çok az bir yer buldu.

Sabun:

MÖ 600, Fenike

Her banyonun başlıca ögesi olan sabun, keşfinden beri türlü türlü temizleme ve tedavi etme amacına hizmet etmiştir. Bir bakıyordunuz modaydı, bir bakıyordunuz modası geçmişti; bir millet medeniyetin zirvesini teşkil ettiği gerekçesiyle sabunu göklere çıkarıyorken, komşusu sabunu titizlikte aşırılık diye hor görüyordu.

Yaklaşık dört bin yıl önce Anadolulu Hititler suyun üzerinde asılı duran sabun otunun külleriyle ellerini temizlerdi. Aynı dönemde Ur'daki Sümerliler yıkanırken kullanmak üzere alkali temelli solüsyonlar hazırlıyordu. MÖ 600'de denizci Fenikelilerce geliştirilmiş gerçek ürüne yakın olsalar bile teknik olarak bu preparatların hiçbiri sabun değildi. Sabunlaştırma olarak bilinen işlemi gerçekleştirirken Fenikeliler keçi yağını, suyu ve potasyum karbonat derecesi yüksek külü, sıvı buharlaşıp katı, mum gibi bir hale gelene kadar kaynatırlardı (Bkz. Deterjan).

Takip eden iki bin yılda sabunun kısmeti büyük oranda Batı'nı hijyen anlayışına ve dine bağlıydı. Mesela Ortaçağ boyunca Hristiyan Kilisesi bedenini teşhirinden –banyo yaparken bile- gelecek kötülöklere karşı uyarıda bulunurken sabun üretimi neredeyse durma noktasına geldi. Sonradan tıp ilminin hastalığın en önemli nedeni olarak bakteriyi teşhis etmesiyle birlikte, sabun üretimi de hızla yükselmeye başladı. Bütün bu yıllar boyunca değişik değişik renk ve kokularda üretilmiş sabunlar esasında Fenikelilerin geliştirdiği ürünün aynısıydı. 1879'daki bir fabrika kazasına kadar da görüntü itibariyle gerçek anlamda yepyeni bir sabun mevcut değildi.

Şampuan:

1890'lar, Almanya

Şampuanın esas işlevi kafa derisini sebum yağından arındırmaktır. Zira kire ve saç yapımı gereçlerinin saçta takılıp kalmasına sebep olan şey bu yağdır. Sıradan sabun, tortusunu bıraktığından saçı temizleme görevine uygun değildir.

İş deterjanının üstesinden gelebileceği bir şeydir ama deterjanlar da on dokuzuncu yüzyıla kadar keşfedilmemişti ve hatta 1930'lara kadar büyük miktarlarda üretilmemiştir. O zaman bunca zaman insanlar saçlarını etkili bir şekilde nasıl temizlemişlerdi?

Eski Mısırlılar su ve sitrik asidi sayesinde etkili bir biçimde sebum yağını çıkaran narenciye suyunu kullanarak bir trend başlatmışlardı. Ara sıra ufak miktarlarda sabunla karıştırılış, esanslı, ev yapımı narenciye preparatları yüzyıllar boyunca popülerdi.

Ortaçağ'ın sonlarında Avrupa'da deterjan benzeri bir alternatif belirdi. Yapımı suyu ve sabunu, soda veya potasla kaynatma işlemini içeriyordu. Böylelikle günümüzün kaliteli şampuanlarının da temeli olan negatif yüklü hidroksil iyonlarının yüksek derecede konsantrasyonundan meydana gelen bir karışım ortaya çıkıyordu. Şampuna benzeyen ama sabuna daha yakın olan söz konusu tertipler ev yapımıydı ve formülleri kuşaktan kuşağa geçti.

İronik bir biçimde Alman kimyagerlerin tam da modern şampuanlar haline gelecek deterjanlar üzerinde çalıştığı zamanda, şampuan kelimesi (shampoo) İngiltere'de ortaya çıktı. 1870'lerde İngiliz

Hükümeti, İngiliz Doğu Hindistan Şirketi'nin yönettiği Hindistan'ın kontrolünü ele geçirdi ve Hinduların yerel konularda daha çok söz sahibi olmalarına izin verdi. Hint modası ve sanatı ile Hintçe sözcükler İngiltere'de moda haline gelmeye başladı. O dönemde modern İngiliz kuaförleri Hindu dilinde “masaj yapmak” ya da “yoğurmak” anlamına gelen *champo* kelimesini alıp “shampoo” şeklinde değiştirmişlerdi.

Şampuan, dükkânlardan satın alınan, şişelenmiş bir sıvı değildi. Daha ziyade sosyetik İngiliz salonlarının müdavimlerine özel, ıslak, sabunlu saç ve saç derisi masajıydı. Her kuaförün gizlice koruyuculuğunu yaptığı temizleme karışımları geleneksel su, sabun ve soda formülü üzerinde oynanarak hazırlanıyordu. Teknik olarak ilk hakiki deterjan bazlı şampuan 1890'larda Almanya'da üretildi. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra ürün, ticari saç temizleme preparatları olarak piyasaya sunulduğunda “şampuan” ismi de onları beklemekteydi.

John Breck Amerika'da şampuan işini başlatan adamdır. Kelliğe karşı kişisel savaşını kârlı bir girişime dönüştürmeyi başarmıştır.

1900'lerin başlarında Massachusetts gönüllü itfaiye teşkilâtının şefi olan yirmi beş yaşındaki Breck'in saçları dökülmeye başlamıştı. New Englandlı birkaç doktorun kendisine kelliğin bir çaresi olmadığını söylemesine rağmen yakışıklı ve kibirli genç itfaiyeci bu gerçeği kabul etmeyi reddetti.

Kalan saçlarını muhafaza etmek onun için bir saplantı haline geldi. Evde çeşit çeşit saç koruyucu karışımlar ve saç derisi masajı teknikleri geliştirdi. 1908'de Springfield'de kendi saç derisi bakım merkezini açtı. Şampuanları yerel güzellik salonlarında popüler ürünler olarak yerlerini aldıklarında saç ve saç derisi ürün serisini olduğu gibi hizmet verdiği bölgeyi de genişletti. 1930'da normal saçlar için, üç yıl sonra da yağlı ve kuru saçlar için şampuanlar piyasaya sürdü. On yılın sonunda Breck'in saç bakımı işi artık ülke çapındaydı. Hatta bir süre Amerika'nın önde gelen şampuan üreticisi konumundaydı. Öte yandan bütün başarılı saç preparatları içinde bir tanesi bile gittikçe ilerleyen kelliğini durdurmayı başaramadı.

8. Bölüm

Tuvalet Masasında

Kozmetik:

8000 Yıl Önce, Orta Asya

Güzel bir şey sonsuz bir sevinç kaynağı olabilir; ama onu o şekilde muhafaza etmek gayet pahalıya patlayabilmektedir. Amerikalı erkekler ve kadınlar güzellik uğruna güzellik salonlarında ve kuaförlerde, makyaj ve tuvalet eşyaları tezgâhlarında yılda beş milyar dolardan fazla para harcamaktadırlar.

Belki de bu durumdan ötürü kimsenin şaşırması hatta paniğe kapılmaması gerekir; ne de olsa kendine çeki düzen verip gösterişte bulunma meselesi en azından sekiz bin yıldır olmuş ve olagelmektedir. Dini ve savaş törenlerinin birer parçası olarak başlamış olan boyanma, parfüm sürme, yüz ve vücut pudralama ve saç boyama en azından yazılı tarih kadar eskidir. Arkeologlar MÖ 6000'den, yüz pudrasının ve göz boyasının öğütülüp karıştırıldığı paletler ortaya çıkarmıştır.

MÖ 4000 itibariyle eski Mısır'da güzellik dükkânlarının ve parfüm imalathanelerinin yıldızları çok parlaktı. Makyaj sanatı büyük becerilerle ve yaygın bir biçimde icra edilmekteydi. O dönemde favori göz farı renginin yeşil, tercih edilen rujun mavi-siyah, kabul gören allığın kırmızı olduğunu ve Mısırlı kadınların parmaklarına ve ayaklarına turuncu kınalar yaktıklarını bilmekteyiz. Ve o çıplak göğüslerle dolaşılan zamanlarda kadınlar göğüslerinin damarlarını maviyle vurgular, meme uçlarını da hafifçe altın rengine bularlardı.

Diğer yandan Mısırlı erkekler hayatta olduğu gibi, ölümden de gösterişte kadınlardan geri kalmazlardı. Öbür dünya için mezarlarını bol bol kozmetik malzemeleriyle doldururlardı. 1920'lerde yaklaşık MÖ 1350'de hüküm sürmüş Kral Tutankhamun'un mezarı açıldığında hâlâ kullanılabilir durumda, çabucak geçen güzel kokulara sahip birkaç kavanoz cilt kremi, dudak boyası ve allık keşfedilmişti.

Esasında miladi dönemden önceki yüzyıllarda kayda geçmiş her kültür -Yunanlılar hariç- kendini pudralara, parfümlere ve boyalara boğmuştu.

Mısır makyaj teknolojisini özümseyip uygulamaya geçirmişken, Romalıların aksine Yunanlılar doğallıktan yanaydı. On ikinci yüzyıldan MÖ 700'lere kadar süren Dorların akınlarına karşı mücadele vermiş Yunanlıların süslenme gibi tembel zevkler için vakitleri yoktu. MÖ beşinci yüzyıldaki altın çağlarında toplumları istikrarlı hale gelip refaha ulaştığı zaman Yunanlılar üzerinde erkeklik ve doğal güç idealleri egemendi. Skolâstik felsefe ve atletizm rağbetteydi. Kadınlar ise taşınabilir eşyalardan ibaretti. Süslenmemiş ve çıplak erkek yaratıkların en mükemmeliydi.

Bu dönemde Mısırlılardan alınan kozmetik zanaatını fahişeler sürdürmekteydi. İşte bu zengin metresleri yüzlerini boyar, saçlarını şekillendirir ve vücutlarına kokular sürerlerdi. Ayrıca nefesleri güzel koksun diye aromatik sıvıları ya da yağları ağızlarında taşıyıp dillerinin üzerinde yuvarlayıp dururlardı. Muhtemelen tarihteki ilk nefes tazeleyici olan bu sıvı yutulmaz; uygun bir vakitte tükürülerek ağızdan çıkarılırdı.

Tarihte sarı saça dair ilk göndermeye de Yunanlı fahişeler arasında rastlarız. Zira kadınlarda sarı

saç siyahtan daha cazipti. Saçın renginin açık olması masumiyeti, sosyal statüyü ve seksüel anlamda çekiciliği çağrıştırmaktaydı. Fahişeler de saçlarının rengini, sarı renkteki çiçeklerin taç yapraklarından, polenlerden ve potasyum tuzundan elma esanslı pomadlar uygulayarak açarlardı.

Yunanlıların tam aksine Romalı erkekler ve kadınlar çoğunlukla kozmetik kullanımında aşırıya kaçarlardı. Romalı askerler Hint parfümleri, kozmetikleri ve sarı un, polen ve saf altın tozundan meydana gelen sarı saç preparatlarıyla yüklenmiş ve sıklıkla da yüzlerine, üzerilerine bu süslerden bizzat uygulamış olarak Doğıdaki görevlerinden evlerine geri dönerlerdi. Sosyetik Romalı kadınların tuvalet masalarında günümüzde mevcut olan her türlü güzellik ürününün yer aldığına ilişkin elimizde kayda değer deliller mevcuttur. Birinci yüzyıl nüktecisi Martial, Gala isimindeki bir kadın arkadaşını, görüntüsünü tamamen değiştirip yenilediğı için şöyle eleştirmişti: “Galla, sen evdeyken saçın kuaförde; gece dişlerini çıkarıp yüzlerce kozmetik kutusunun ardına saklanmış bir şekilde uyuyorsun-yüzün bile senle uyumuyor. Sonra da daha o sabah çekmecenden çıkarıp taktığın kaşının altından erkeklere göz kırpyorsun.”

Romalıların güzellik ürünlerine olan düşkünlüğünü dikkate alan kökenbilimciler uzun bir zaman “kozmetik” kelimesinin Jül Sezar zamanındaki Roma İmparatorluğu’nda meşhur bir makyaj tüccarının ismi olan Cosmis’ten geldiğine inandılar. Daha yakın zamanlarda ise “kozmetik”in Yunanca “süslemeye yetenekli” anlamına gelen kosmetikos’tan türediğine karar verdiler.

Göz Makyajı:

MÖ 4000 Öncesi, Mısır

Vücudun diğer bölümlerinden ziyade gözlerin en gizli saklı düşünceleri ve duyguları açığa vurmasından olsa gerek, tarih boyunca gözler özenle süslenmiştir. MÖ 4000 itibariyle eski Mısırlılar yüz makyajının odak noktası olarak göze yoğunlaşmışlardı. Tercih edilen yeşil göz farı, yeşil renkli bir bakır cevheri olan malakit taşının dövölüp toz haline getirilmesiyle yapılıyor ve gözün hem üstüne hem de altına sürölüyordu. Gözün hatlarını ortaya çıkarmak ve kirpikleri koyultmak için de yine toz haline getirilmiş antimondan, kavrulmuş bademlerden, bakırın siyah renkteki oksidinden ve kahverengi kil boyasından yapılmış kohl denilen siyah sürme çekiliyordu. Bu boya kaymaktaşımdan küçük kaplarda muhafaza ediliyor, tükürükle nemlendiriliyor, günümüzün kaş kaleminden pek de farklı olmayan fildişinden, tahtadan veya metalden çubuklarla uygulanıyordu. Çok sayıda dolu kohl kabı bozulmadan günümüze kadar ulaşmıştır.

Sosyetik Mısırlı erkekler ve kadınlar tarihin ilk göz simini de kendilerine uygulamışlardır. Bir havanın içerisinde böceklerin yanardöner renklerdeki kabuklarını ezerek iri taneli toz haline getiriyorlar ve sonra bunu malakit göz farıyla karıştırıyorlardı.

Çoğı Mısırlı kadın kaşlarını tıraş ederdi ve sonradan Yunanlı fahişelerin de yaptığı gibi yapay kaşlar kullanırdı. Öte yandan gerçek ya da yapay nasıl olursa olsun kaşların, burnun hemen üzerinde birleşmesi tercih edilirdi. Mısırlılar ve Yunanlılar doğanın birbirine bağlamadığı şeyleri birleştirmek üzere kohl kalemlerinden faydalanmışlardı.

Gözlerin süslenmesi İbraniler arasında da en popüler makyaj şekliydi. Bu âdeti İsrail’e yaklaşık MÖ 850’de Kral Ahab’ın karısı Kraliçe Yezavel takdim etti. Aynı zamanda bir Sidon prensesi olduğundan Yezavel o zamanlar kültürün ve modanın merkezi olan Fenike’nin âdetlerine aşinaydı. Onun kozmetik kullanımının bahsi İncil’de de geçmektedir (2 Krallar 9: 30): “Sonra Yehu Yizreel’e

gitti. Yezavel bunu duyunca, gözlerine sürme çekti... ” Sarayın penceresinden ağır bir makyajla oğlunun tahtına rakip Yehu’ya Yehu’nun emriyle harem ağaları gelip onu camdan uzaklaştıran kadar meydan okudu. Yezavel’in sıradan insanlara karşı acımasız tutumu ve Yahudi peygamberleri İlyas ve Elyesa’ya saygı göstermemesi ona kötü kadın modeli olarak şöhret kazandı. Onun yüzünden de kozmetik yüzyıllarca kötü bir şekilde anılır oldu.

Allık, Yüz Pudrası, Ruj:

MÖ 4000, Yakınoğu

Yunanlı erkekler doğal görünümüne değeri vermiş ve kozmetik kullanımından kaçınmış olsalar da yanaklarını renklendirmek için allık kullanırlardı. Yunanlı fahişeler de allığın kırmızılığını daha belirginleştirmek için önce ciltlerini beyaz pudrayla kaplardı. Gelecek iki bin yıl boyunca Avrupalı kadınların yüzlerini, boyunlarını ve göğüslerini beyazlatacak bu pudra yüksek derecede kurşun içerdiğinden, en sonunda derinin renginin bozulmasına ve sayısız erken ölüme yol açacaktı.

“Arsenic Complexion Wafers” isimli bir on sekizinci yüzyıl Avrupa ürünü solgun beniz elde etmek üzere yeniyordu. İşe yarıyordu da. Çünkü kanı zehirliyor, böylece organlara daha az miktarda kırmızı hemoglobin hücresi ve daha az oksijen iletiyordu.

İstenmeyen kıllarından kurtulmak için hem Yunan hem Romalı kadın ve erkeklerce yayın bir şekilde kullanılmış orpiment etken maddesi, arseniğin bir bileşeni olduğundan aynı derecede tehlikeliydi.

Diğer yandan allık da daha güvenli sayılmazdı. Esas olarak dut ve deniz yosunu gibi bitkisel bir içeriği olsa da, cıvanın kırmızı renkteki zehirli sülfürüyle renklendirilirdi. Yüzyıllarca aynı zehirli kırmızı krem dudakların da boyanmasına hizmet etti. Ancak yutulan kurşun, arsenik ve cıva bir kere kan dolaşımına dâhil olduğunda, bilhassa hamile kadınlarda bebek için çok zararlı hale gelmekteydi. Eski güzelleşme pratiklerinin kaç düşüğe, kaç ölü veya sakat doğuma sebep olduğunu hesaplamak bir hayli zordur. Ne de olsa eski toplumlarda sakat bebeği hemen doğar doğmaz başından atmak, alışıl gelmiş bir şeydi.

Kozmetik tarihi boyunca kadınların yüzlerini boyamalarını yasaklamak için çok sayıda teşebbüs de söz konusu olmuştu -sadece ahlaki ve dini nedenlerden ötürü değil-.

MÖ dördüncü yüzyılda Yunanlı tarihçi Ksenofon “İyi İdarecilik” adlı eserinde yeni karısının kozmetik aldatmacasına yönelik: “Onu öyle boyalı bir şekilde bulduğumda beni görünüşüyle kandırmaya çalışarak dürüst davranmadığına dikkat çektim, kaldı ki istesem ben de onu malım mülküm hakkında kandırabilirdim.” Yunanlı teolog İskenderiyeli Klement ikinci yüzyılda kadınların kozmetik vasıtasıyla erkekleri evlilik tuzağına düşürmelerine son veren bir yasayı savundu. Ayrıca daha 1770’te “Esanslarla, boyalarla, kosmetik losyonlarıyla, takma dişlerle, takma saçlarla erkekleri kandırarak izdivaç yoluna sokan hangi yaştan, sınıftan ya da meslekten kadın olursa olsun, bakire, evlenmemiş kız ya da dul fark etmez cadılık ile itham edilecek ve evlilik geçersiz kılınacak” diye talep eden drakon kanunları İngiliz Parlamentosunda çıkarıldı (sonradan iptal edildi).

Tarihin bu döneminde İngiltere ve Fransa’da beyaz yüz pudrasının üzerine sürülmüş kırmızı allık çılgnılığı âdeta doruk noktasındaydı. 1792’de İngiliz *Gentleman’s Magazine* adlı dergide kadınların “tüylü tüylü beyaz saçları ve kıpkırmızı yüzleriyle derisi yüzülmüş koyunlara” benzedikleri ifade edilmişti. Bir erkek tarafından erkek okuyuculara hitaben yazılan makalede “Bu modayı takip eden bekâr hanım efendiler hoş görülebilir. Koca bulunmak zorunda... Ama evli bir kadının ağırbaşlı

konumuna böyle bir ciddiyetsizlik yakışmıyor” diye de belirtilmişti. Makyajdaki bu aşırılık dönemini Fransız İhtilali ve sonrasında ciddi ve ölçülü yılları izledi.

Avrupa’da on dokuzuncu yüzyılın sonları itibariyle hem kadın hem erkeklerin faydalandığı altı bin yıllık makyaj malzemeleri allık, yüz pudrası ve ruj hemen hemen ortadan kaybolmuştu. Bu sükûnet döneminin bir moda dergisi “Yüze ve dudaklara renk verilmesinin sadece sahnedekiler için kabul edilebilir olduğu düşünülmektedir. Ara sıra yanlış yola sapmış bir kadın sağlıklı ya da genç görünmek adına yanaklarını boyamaktadır. Yapaylığın ise herkes farkındadır ve en çok gizlenmek istenen aslında daha fazla dikkat çekmektedir. Allık ve dudak boyasının tekrar kullanılabileceği bir zamanın gelmesi hiç mümkün gözükmemektedir,” diye gözlemde bulunmuştu.

Söz konusu yıl 1880’di. Sahne oyuncularının kullandığı makyaj malzemeleri yüzyıllardır olduğu gibi ev yapıymıydı. Ancak yüzyılın kapanışına doğru kozmetik kullanımında Fransızların başı çektiği bir canlanma gerçekleşti.

Sonuç ise mağazadan alınan, Gurlain, Coty, Roger&Gallet, Lanvin, Chanel, Dior, Rubinstein, Arden, Revlon, Lauder ve Avon gibi eşi benzeri görülmemiş markalı ürünler fenomeninin karakterize ettiği modern kozmetik endüstrisinin doğuşuydu. Üstelik de tarihteki ilk güvenli güzellik malzemelerini üretmek için kozmetikçilerin yardımına kimyagerler koşmuştu. Marka isimlerinin ve kimyasal anlamda güvenli ürünlerin kökenleri baştan sona bu bölümde incelenmektedir.

Güzellik Yaması ve Pudralık:

17. Yüzyıl, Avrupa

Korkunç ve çirkinleştirici çiçek hastalığı 1600’ler boyunca Avrupa’yı kasıp kavurdu. Her salgın, binlerce insanı anında öldürüyor ve çoğunun da yüzünde yüz hatlarını korkunç bir biçimde mahveden kalıcı, kabarcık izleri bırakıyordu. Avrupa nüfusunun büyük bir kısmının cildi bir dereceye kadar bu çiçekbozuğu lekelerini taşımaktaydı.

Bir kerede bir düzinesinin de takıldığı yıldız, hilal ve kalp şekillerindeki güzellik yamaları dikkati hastalık izlerinden başka yöne çekmede muazzam ölçüde bir popüleriteye kavuştu.

Siyah ipek ya da kadifenin içerisindeki yamalar dikkatlice gözün çevresine, dudakların kenarına, yanaklara, alna, boyna ve göğüslere yerleştiriliyordu. Kadınlarda olduğu gibi erkekler de bunlardan takıyordu. Rivayetlere göre ilgiyi başka yönler çekmede gerçekten de başarılıydı. Fransa’da yama, “mouche” diye sinek anlamına gelen, betimleyici bir isim edindi.

Acil durumlar için yedekleri içeren yama kutuları akşam yemeklerine ve balolara taşınırdı. Kutular, kapağa yerleştirilmiş ufacık aynalarıyla derin olmayıp gayet küçüktüler. Bu nitelikleriyle modern pudralığın da öncüsü sayılırlar.

Güzellik yamalarını takmak sessiz ama bir o kadar da iyi anlaşılan bir dile dönüştü. Bir kadının ağzının kenarındaki bir yama cilveye işaret ediyorken sağ yanaktaki kadının evli olduğu, soldaki ise nişanlı olduğu anlamına geliyordu. Gözün kenarına konmuş bir yama ise bastırılmış tutkuyu ifade ediyordu.

1796’da güzellik yamalarına yönelik tıbbi ihtiyaç sona erdi. Edward Jenner isminde bir İngiliz taşra doktoru çiçek hastalığına karşı aşı teorisini, çiçek hastalığına yakalanmış sekiz yaşındaki çocuğa hastalığın daha hafif bir formunu aşılayarak test etti. Çok geçmeden çocuk azıcık kurdeşen döktü ve

bunu takiben de Jenner çocuğa daha tehlikeli derecedeki çiçek hastalığından enjekte etti. Çocukta hiçbir semptoma rastlanmadı; zira hastalığa karşı bağışıklık kazanmıştı.

Jenner gerçekleştirdiği bu işleme Latince çiçek hastalığının karşılığı *vaccinia* kelimesinden türettiği “aşı” anlamındaki “vaccination” ismini verdi. Avrupa boyunca aşının kullanımı yaygınlaştıkça hastalık da ortadan kayboldu; böylece güzellik yamaları pratik amaçlı kamuflajdan gösteriş amaçlı bir makyaj malzemesine dönüşüverdi. Böylece yamalar kalem kapaticıların ortaya çıkmasına da vesile oldu. Boşalan değerli taşlarla işlenmiş yama kutuları ise içerilerinde pudralığı muhafaza etmek üzere kullanılmaya başlandı.

Oje:

MÖ 3000, Çin

Tırnakları olduğu gibi parmakları da kınayla boyama MÖ 3000 itibariyle Mısır’da yaygın bir âdetti. Öte yandan hakiki tırnak boyasının tırnak renginin sosyal statüyü gösterdiği Çin’de ortaya çıktığına inanılmaktadır.

Çinliler MÖ 3000’e kadar arap zamkını, yumurtanın beyazını, jelatini ve balmumunu vernik, cila ve lake meydana getirmek için karıştırmışlardı. On beşinci yüzyıldan bir Ming elyazmasına göre yüzyıllarca kraliyete özgü tırnak boyası rengi siyah ve kırmızıydı. Gerçi daha önceden MÖ 600’de Chou hanedanlığı zamanında altın ve gümüş rengi kraliyete özgü ayrıcalıktı.

Mısırlılarda da tırnak rengi kırmızı tonları en üstte olmak üzere toplumsal hiyerarşiye işaret etmekteydi. Muhalif kral Akhenaton’un karısı Kraliçe Nefertiti el ve ayak tırnaklarını yakut kırmızısına boyarken Cleopatra koyu kırmızı pas rengini tercih etmekteydi. Daha alt sınıftan kadınlara sadece açık tonlar müsaade edilirdi ve hiçbir kadın kraliçenin tırnaklarını boyadığı renkle gösteriş yapmaya cesaret edemezdi. Aynı şekilde erkekler de krallarının rengine cüret etmezlerdi; zira o zamanlar onlar da tırnaklarını boyamaktaydılar.

Bu özellikle yüksek rütbeli savaşçılar için geçerliydi. Mısırlı, Babilli ve erken dönem Romalı komutanlar muharebeden önce saçlarını kıvrarak şekillendirir ve tırnaklarını dudaklarıyla aynı tonda boyamada saatlerini harcarlardı.

Eskiden el ve ayak tırnaklarına bu kadar ilgi gösterilmesi kozmetik tarihçilerine göre manikürün çok önceden yerleşmiş bir sanat haline gelmiş olduğunun bir göstergesidir. Bu görüşü destekleyen sayısız bulgu mevcuttur. Güney Babil’de yer alan Ur şehrinde yapılan kazılarda kraliyet mezarlarından, içerisinde çok sayıda som altın parçanın bulunduğu bir manikür takımı çıkarılmıştır. Bu da şüphesiz yaklaşık dört bin yıl önce yaşamış bakımlı bir Babilli asilzadenin eşyasıydı. İyi törpülenmiş tırnaklar kültür ve medeniyetin bir sembolü, emekçi halk tabakasıyla aylak aristokrati ayırt etmenin bir vasıtası haline gelmişti.

Kremler, Yağlar, Nemlendiriciler

Suyu deride tutup kurumamanın önüne geçmek amacıyla kullanılan yağların Yakındoğu’nun sıcak ve kuru çöl ikliminde geliştirilmesi şaşırtıcı değildir. Sabun ortaya çıkmadan iki bin yıldan uzun süre öncesinde bu nemlendiriciler makyaj temizleyen kremlerle aynı şekilde vücudu kirden temizlemeye de yaramaktaydılar.

Cilt yumuşatıcı yağlar tütsü, mür, kekik, güvey otu ile meyve ve yemiş esanslarıyla –Mısır’da

özellikle badem esansıyla- kokulandırılıyorlardı. MÖ 3000’lerden beri muhafaza edilmiş kil tabletler belirli güzellik problemlerine yönelik özel formülleri açığa çıkarmaktadır. Lekeli cildiyle başı belada olan bir Mısırlı kadın iğdiş edilmiş boğanın safrasının, çırpılmış devekuşu yumurtalarının, zeytinyağının, unun, deniz tuzunun, bitki reçinesinin ve taze sütün karıştırılmasıyla hazırlanan maskeyi yüzüne sürerdi. İlerleyen cilt kuruluğundan ve kırışıklıklardan yakınan bir kişi süt, tütü, mum, zeytinyağı, ceylan ya da timsah pisliği ve öğütülmüş ardıç karışımıyla yüzünü bulamış şekilde altı gece yatıyordu.

O zamandan beri çok az şey değişmiştir. Bugünün kadın dergilerine bir göz atarsak, lekelere salatalık dilimlerinin, gözaltı şişkinliklerine nemli çay torbalarının iyi geldiğine dair tavsiyeler; bal, buğday tohumu yağı, bir pervaz bitkisinden sıkılıp alınmış aloe ve yeşillikten toplanmış karakafes otundan güzel maske tarifleriyle karşılaşabiliriz.

Antik dünyada hayvan yavrularının üreme organlarının yaşlanmayı ertelemek ve seksüel güce yeniden kavuşmak için büyük bir imkân sunduğuna inanılırdı. Bu tarz Yakındoğu karışımlarından en önde geleni kuzunun hem erkeklik hem dişilik organının kurutulup öğütülmesiyle yapılmış bir vücut macunuydu. Gerek bileşiminde, gerek iddialarında, gerekse yavru hayvanın potansiyelinin vurgulanmasında bu preparat esasında kuzu hücrelerinden enjeksiyonlar gibi modern gençlik tedavilerinden daha tuhaf değildir. Yaşlılığa değin güzelliğe ve cinsel güce yönelik takıntımız, bu arzularımızın şişelenebileceğine olan inancımız yazılı tarih kadar -hatta daha bile fazla- eskidir.

Çoğu antik kozmetik formülleri içerisinde bir tanesi, yani cilt kremi az bir değişiklikle bugüne kadar gelmiştir.

Yüz Kremi:

2. Yüzyıl, Roma

Öncelikle yüz kremiyle ya da İngilizce soğuk krem anlamındaki “cold cream”“ ile alakalı “soğuk” olan bir şeyler vardır. Zira sıcak ciltle temas ettiğinde buharlaşan büyük miktarda suyla hazırlanmış krem, hafiften serinletici bir his uyandırır; ismini de bu özelliğinden almaktadır.

Yüz kremi ilk olarak ikinci yüzyılda Roma’da çalışan, meşhur Yunanlı Doktor Galen tarafından meydana getirildi.

MS 157’de Galen, Bergama’daki gladyatörler okuluna başhekim olarak atandı ve Roma’daki kraliyet ailesini tedavi etmeye de devam etti. Gladyatörlerin maruz kaldığı ciddi enfeksiyonlarla ve apselerle mücadele etmek için ilaçlar hazırlarken, aynı zamanda soylu kadınlara yönelik güzellik ürünleri de yaptı. “Tıbbi Yöntemler” adlı kitabındaki yüz kremi formülüne göre, bir birim beyaz balmumunun içerisinde “gül tohumlarının bekletilmesi”, üç birim zeytinyağının içinde eritilmesi ve bu karışıma “öbek haline gelene kadar su” ilâve edilmesini gerekiyordu. Galen cilt yumuşatıcı ve temizleyici özelliğe sahip yüz kreminde alternatif olarak *despyum* adı altında koyunyününden çıkarılan lanolini tavsiye etmekteydi. Eski güzellik ürünlerinin çoğu toksin maddeler içerirken, yüz kremi uzun tarihi boyunca en sade ve güvenli kozmetik ürünlerinden biri olarak kaldı.

Daha yakın zamanlarda saflıkları, güvenlikleri ve toplumun her katmanından kadına hitap etmeleri açısından üç eski ticari krem öne çıkmaktadır.

1911’de Hamburg’da, Alman eczacı H. Beiersdorf cildi hem nemlendirmesi hem de beslemesi için

tasarlanmış yüz kreminin değişik bir versiyonunu üretti. “Nivea” ismini verdiği ürünü çok geçmeden ticari anlamda başarıyı yakaladı ve o zamanlar kadınlar tarafından dünya çapında kullanılan daha ağır güzellik kremlerinin yerini aldı. Orijinal formülüne esas itibariyle bağlı kalan ürün günümüzde hâlâ rağbet görür.

“Jergens Lotion” eski bir kerestecinin aklına gelen parlak bir fikirden ibaretti. Hollanda’dan Amerika’ya göç etmiş yirmi sekiz yaşındaki Andrew Jergens kereste işindeyken biriktirmiş olduğu parayı bir yatırımda kullanmanın yolunu aramaktaydı. 1880’de bir Cincinnati sabuncusuyla ortak olup prestijli tuvalet sabunları imal edecek bir şirket kurdu. Jergens kereste ticareti yaptığı yıllardan beri el losyonunun yararlarının farkındaydı; hatta kendi ismini taşıyan bir losyon bile hazırlamıştı. Zamanlaması bundan daha iyi olamazdı; zira kadınlar ev yapımı güzellik ürünlerini, yeni yeni pazarlanan hazır ürünlerle değiştirmeye hazırdı. Ürün sınıf engellerini aştı; Victoria dönemine ait bir malikânedeki tuvalet masasında olduğu gibi daha mütevazı bir evin mutfak lavabosunun yanında da kendine bir yer buldu.

Makul fiyatlı ve geniş çapta kabul gören üçünü krem ise “Noxzema”, Marylandli bir okul müdüründen dönme eczacının ürünüydü. 1899’da Maryland Üniversitesi’nin eczacılık bölümünden mezun olduktan sonra George Bunting, Baltimore’da bir eczane açtı. Cilt kremleri o zamanlar çok satmaktaydı. Bunting de arka odada kendi karışımlarını hazırlayıp, bu karışımları üzerinde “Dr. Bunting’in Güneş Kremi” etiketi bulunan küçük, mavi kavanozlarda sattı.

Güneşe hiçbir zaman şemsiyesiz çıkmaya cesaret edememiş bayan müşteriler kremden hayranlıkla söz etmeye başladıklarında, Bunting karışımının yararlarını küçümsemiş olduğunu fark etti. Daha akılda kalıcı ve herkesi kucaklayan bir isim bulabilmek için Latinceden ve İngilizceden listeler dolusu kelimeler ve deyimler çıkardı; ama bunlardan hiçbiri ilgisini çekmedi. Ama sonra bir gün bir erkek müşterisi dükkâna gelip güneş kreminin mucizevî bir şekilde egzamasını iyileştirdiğini söyledi. Ve işte bu tesadüften ibaret sözler Dr Bunting’in Güneş Kremi’nin Noxzema’ya dönüşmesine vesile oldu. Öte yandan bu sıradan krem, multi milyon dolarlık bir işin temeli haline geldi.

Ayna:

MÖ 3500, Mezopotamya

Berrak bir su birikintisinin durgun suyu, insanın ilk aynasıdır. Ancak yaklaşık MÖ 3500’de Bronz Çağı’nın başlamasıyla cilalı metal tercih edilen materyal haline geldi. Mezopotamya’da Sümerliler bronz aynaları düz, tahta, fildişi ya da altın saplara yerleştirdi. Mısırlılarda saplar, üzerilerine yontulmuş ince ince hayvan, çiçek ve kuş motifleriyle gayet süslüydü.

Metal ayna, bu zanaatı Mısır’dan öğrenmiş İsrailîliler arasında da çok popülerdi. Musa tapınak için bir tören leğeni yapmak istediğinde İsrail’in kadınlarına aynalarını kendisine vermelerini emretti. “Leğeni ve leğenin ayağını pirinçten” şekillendirdi.”

MÖ 328’de Yunanlılar ayna zanaatına yönelik bir okul açtılar. Bir öğrenci yansıtıcı yüzeyini çizmeden metali cilalayarak bu nazik sanatı öğrenmekteydi. Yunan aynaları iki farklı tasarıma sahipti: disk ve kutu.

Bir disk aynasının önü son derece cilalıyken arkasında oymalar ve kabartmalar yer alırdı. Çoğu disk aynasının, masanın üstünde dimdik durmasını sağlayan bir ayağı olurdu.

Bir kutu aynası ise çift çeneli kepçe gibi kapanan iki diskten meydana gelmekteydi. Disklerden biri yine yüksek derecede cilalanmış bir aynayken, diğeri cilasızdı ve bir koruyucu kapak vazifesi görmekteydi.

Etrüskler ve Romalılar arasında ayna imalatı popüler bir işti. Madenden çıkardıkları ya da dışarıdan aldıkları her metali cilalarlardı. Gümüş, rengiyle yüz makyajını gerçek tonlarında yansıttığı için tercih edilen bir metaldi. Ancak MÖ 100 dolaylarında altın aynalar çok büyük bir moda yarattı. Zengin evlerde kâhyalar bile kendilerine şahsi altın aynalar talep etmekteydiler. Tarihsel kayıtlar çoğu hizmetçiye, haftalıklarından kesilerek birer ayna tahsis edildiğini göstermektedir.

Ortaçağ boyunca kadınlar ve erkekler, kendilerinden önceki nesillere hizmet etmiş cilalı metal aynalardan gayet memnundular. 1300'lere kadar da bu vazgeçilmez kibir eşyasına dair bir devrim gerçekleşmedi.

Cam Ayna

Miladi dönemin başlangıcından beri cam üflenip şekillendiriliyor; şişelere, bardaklara ve takılara hayat veriyordu. Ancak ilk aynalar 1300'de Venedik'te, Venedikli cam üfleyicilerinin, namı diğer "ihtiyarların" eseri olarak sahneye çıktı.

Ustanın zanaatı, sanatın doruk noktasını teşkil etmekteydi. Zanaatkârlar kendilerine yeni teknolojik mücadele alanları aramaktaydılar. Cam aynalar ise Venedikli teknisyenlerin yüksek derecedeki kabiliyet sınırlarını bile zorladı. Metalin aksine cam kolayca düz, yansıtıcı bir yüzey şeklinde parlatılamıyordu; her cam levhanın daha baştan mükemmel şekilde dökülmesi gerekiyordu. Bunu garantilemek için teknoloji önceleri daha gelişmemişti ve almaya gücü yetenlerin el üstünde tuttuğu ve alamayanların da gözünün kalmasına rağmen ilk cam aynaların görüntüsü bulanık ve bozuktur.

İmaj on dördüncü yüzyıl Venedik'inde her şey demektir. Varlıklı erkek ve kadınlar altın zincirlere astıkları cam aynaları gösterişli bir biçimde boyunlarında taşımaktan çok hoşlanırlardı. Aynanın görüntüsü çok kötü olsa da aynayı takmış takıştırmış kişinin imajı diğerlerinin gözünde su götürmez zenginlikle eşdeğerdi. Erkekler kabzalarında küçük cam aynalar yerleştirilmiş kılıçlar taşırlardı. Kraliyet, kullanılmaktan öte sergilenen fildişi, gümüş ve altın çerçeveli cam ayna koleksiyonlarına sahipti. Eski aynaların fonksiyonları yoktu ama gösterişleri vardı. Yansıtma kalitelerinin çok kötü olduğunu hesaba katarsak belki de süs eşyası olarak daha iyi iş görmekteydiler.

1687'ye kadar ayna kalitesi kısmen bir ilerleme kaydetti. 1687'de ise Fransız cam üfleyicisi Bernard Perrot dümdüz, bozulmaya uğramamış cam levhâları haddeden geçirmeye yönelik geliştirdiği yöntemin patentini aldı. Artık sadece mükemmel yansıtıcı el aynaları değil aynı zamanda boy aynaları da imal edilmeye başlanmıştı.

Saç Tasarımı:

MÖ 1500, Asur

Antik Dünyada, bugün Kuzey Irak'ın yer aldığı bölgede yaşamış Asurlular gerçek anlamda ilk saç tasarımcısıdır. Saç kesiminde, saç kat kat veya kıvrırcık hale getirmede ve boyamadaki becerilerine dair şöhretleri bütün Ortadoğu'ya yayılmıştı. Söz konusu zanaatları da saça yönelik saplantılarından ortaya çıkmıştı.

Asurlular saç öylesine özenle kat kat keserlerdi ki sonuç itibarıyla stil sahibi bir saray mensubunun

kafası bir bakıma şeklen de benzediği bir Mısır piramidi gibi geometrikti. Daha uzun saçlar ise adeta bir şelale gibi omuzlardan ve göğüslerden akan bukleler haline getiriliyordu.

Saçlar yağlanıyor, parfümleniyor ve boyanıyordu. Erkekler sakallarını çeneden başlayıp göğse kadar katlı dalgalar halinde inecek şekilde düzgünce keserlerdi. Kralların, savaşçıların ve soylu kadınların gür ve ahenkli saçları kölelerin ateşte ısıtarak kullandıkları tarihin ilk saç maşasıyla yapılmaktaydı.

Asurlular neredeyse tüm diğer kozmetik sanatlarını boş vererek saç stili üzerinde yoğunlaşmışlardı. Kanun bile kişinin sosyal pozisyonuna ve mesleğine göre çeşit çeşit saç biçimleri belirlemişti. Öte yandan Mısır’da da üst düzey kadınlar resmi saray işleriyle meşgulken, kendilerinin de erkekler gibi birer otorite olduklarını vurgulamak için stilize edilmiş takma sakallar takarlardı.

Kısmi ya da tam kelliğin ise nahoş bir kusur olduğu düşünülür; dolayısıyla bu kusur da peruklarla gizlenirdi.

Homeros’un zamanındaki Yunanlılar da Asurlular gibi uzun ve kıvrırcık saç taraftarıydı. Uzun saçın ve elde edilmesi zor saç modellerinin, kendilerini kısa ve bakımsız saçları olan kuzeyli barbarlardan ayırdıklarını düşünürlerdi. “Güzel kokulu ve tanrısal bukleler” düz yazı ve şiirde de sayısız göndermenin yapıldığı gibi bir Yunan saplantısı haline gelmişti.

Açık renk saç itibar görmekteydi. Akhilleus, Menelaus, Paris gibi pek çok meşhur Yunanlı kahraman sarışın olarak tasvir edilmişti. Doğal saç rengi sarı olmayanlar da saçlarının rengini açabiliyor veya o zamanlar Akdeniz’in sabun merkezi konumundaki Fenike’den gelen çeşit çeşit sert sabun ve alkalın ağartıcıyla saçlarını kızılaştırırlardı.

Özellikle erkekler daha açık saç tonları elde etmek için kayda değer önlemler almaktaydılar. Geçici renklendirme için sarı polen, sarı un ve saf altın tozundan meydana getirilmiş talk pudrasına bularlardı. MÖ dördüncü yüzyılda Atinalı oyun yazarı Menander daha kalıcı bir yöntemle dair şöyle yazmıştı: “Erkeklerimizin de iyi bildiği gibi güneş ışınları saçın rengini açmada en iyi araçtır.” Sonra da bir pratikten bahseder: “Atina’da hazırlanmış özel bir merhemden saçlarına sürdükten sonra başları açıkta, bir saat boyunca güneş altında oturarak saçlarının güzel bir altın rengine dönüşmesini beklerler ve dönüşür de.”

MÖ 303’te ilk profesyonel berberler localar oluşturup Roma’da dükkân açmışlardı.

Roma’ya özgü sosyal standartlar çekidüzen verilmiş saçları zorunlu hale getirmişti; saçların herhangi bir şekilde ihmal edilmesi bir hor görülme ve açıkça aşağılanma nedeniydi. Yunanlıların altın rengi sarı saç idealinden sakınan yüksek sosyal ve politik mevkiye sahip Romalı erkekler, koyu siyah saçı tercih etmekteydiler. Yaşlı Romalı konsüller ve senatörler beyazlaşan saçlarını gizlemek için çok çaba harcarlardı. Birinci yüzyıl doğa bilimcisi Yaşlı Pliny içtenlikle koyu renk saç boyalarının önemi üzerine yazmıştı. Ceviz kabukları ve pırasa bir arada kaynatılarak beğenilen bir siyah boya elde ediliyordu. Öte yandan ilk önce saçların beyazlaşmasının önüne geçmek için, erkeklere şifalı otlardan ve toprak solucanlarından yapılmış bir macunu gece kafalarına sürmeleri tavsiye edilirdi. Kelliğe yönelik Romalıların çaresi mersin ağacının ezilmiş meyveleriyle ayı yağından bir merhemdi.

Sarı ve siyah, her toplumun tercih ettiği saç renkleri değildi. Eski Saksonlar hâlâ bir gizem teşkil

eden sebeplerle, resimlerde açık maviye, parlak kırmızıya, yeşile ya da turuncuya boyanmış saçlar ve sakallarla tasvir edilmişlerdi. Diğer yandan Galyalıların kırmızı saç boyalarına itibar ettikleri bilinmektedir. İngiltere’de ise I. Elizabeth’in moda konusunda söz sahibi olduğu dönemde önde gelen erkekler ve kadınlar saçlarının kraliçenin saç rengi olan parlak kızıl turuncuya boyarlardı. Sarayda bulunmuş bir elçi Elizabeth’in saçını “doğanın ürünü olmayan bir ışıık” diye nitelemişti.

Miladi dönemin öncesinden beri erkekler ve kadınlar saçlarını pudralamış olmalarına rağmen, bu pratik on altıncı yüzyıl Fransa’sında modanın belirleyicisi haline geldi. Gerçek saça ve peruklara bol bol uygulanan pudra, buğday ununun beyazlatılıp toz haline getirilmesi ve ağır bir şekilde kokulara bulanmasından ibaretti. 1790’lar itibariyle Marie Antoinette’in sarayında pudralama ve her türlü saç tasarımı çılgınlığın doruk noktasına ulaşmıştı. Saç taranıyor, kıvrılıyor ve dalgalandırılıyordu. Üzerine art arda takma saçlar ilâve ediliyor, bu fantastik saç kuleleri de her türlü renkte pudralarla kaplanıyordu. Mavi, pembe, mor ve beyaz renkler revaçtaydı.

Saç pudralamanın zirvesinde İngiltere’de parlamento, devlet hazinesine takviyede bulunmak için saç pudraları üzerine vergi koydu. Hazineye giren tahmini miktar yılda çeyrek milyon pounddu. Ancak saç tasarımında pudranın demode hale gelmesinin yanı sıra, Fransa ve İspanya ile yaşanan politik sorunlar nedeniyle de devletin söz konusu vergilerden topladığı gelir azalmış oldu.

Modern Saç Boyama:

1909, Fransa

Kalıcı saç boyama hiçbir zaman zararsız bir prosedür olmamıştır. Tahrişlerin, kaşıntıların ve hücrel mutasyonların kansere davetiye çıkardığı gerçeği günümüzün test edilmiş ticari preparatlarında halen mevcuttur. Tabii bunlar geçmişte kullanılmış çoğu yakıcı formülden daha güvenlidir.

Güvenli bir ticari boya geliştirmek adına ilk teşebbüs 1909’da Fransız kimyager Eugène Schueller tarafından gerçekleştirildi. Karışımını yeni tanımlanmış bir kimyasal olan “paraphenylenediamine” üzerine temellendirerek Fransız Zararsız Saç Boyası Şirketini kurdu. Önceleri bu ürün çok tutulmadı (gerçi tutulacaktı) ve bir yıl sonra Schueller’in aklına daha büyüleyici bir şirket ismi geliverdi: L’Oréal.

Ama hâlâ kadınlar prensip olarak saçlarını renklendirme fikrine karşı çıkmaktaydılar. Saç boyama sadece kadın oyuncuların yapabileceği bir şeydi. 1950 itibariyle Amerikalı kadınların sadece yüzde 7’si saçlarını boyuyordu. Bugün ise bu oran yüzde 75’tir. Peki, bu tutum değişikliği nasıl meydana geldi?

Büyük ölçüde modern saç boyama devrimi daha güvenli, kullanılması daha kolay bir ürün sayesinde değil daha ziyade akıllıca imaj değiştiren tanıtım sayesinde gerçekleşti.

Kampanyaya özellikle Clairol öncülük etti.

New Yorklu metin yazarı Shirley Polykoff ulusal jargonu bir parçası haline gelen iki ifade ortaya attı: “Yapar mı yoksa yapmaz mı?” ve “Bunu sadece kuaförü bilir.” Şirket saçını boyayan yetişkinin saygıdeğer bir kadın ve muhtemelen de bir anne olduğu izlenimini uyandırmak için her resimli reklama bir çocuğu dâhil etti.

İronik olan ise reklamın insanları şok etmesi ve sonuç olarak ilgi toplamasını sağlayanın “Yapar mı

yoksa yapmaz mı?” ifadesinin iki anlama da çekilebilmesi idi. İnsanlar aralarında şakalaşır hale geldi: “Neyi yapar mı yapmaz mı?” *Life* dergisi reklamı, bu göze batan müstehcenliği nedeniyle basmayı reddetti. Clairol yetkilileri bu dirençle başa çıkmak için derginin hepsi erkek olan sansür heyetine, reklamı hem erkeklerde hem de kadınlarda test ederek meydan okudu. Sonuç çok şaşırtıcıydı; belki tahmin edilebilirdi ve kesinlikle de açıklayıcıydı. Bu ifadeden tek bir kadın bile cinsel bir mana çıkaramazken erkekler çıkarıyordu.

Life pes etti. Saç boyama çok geçmeden şok edici olmaktan çıktı. 1960’ların sonları itibariyle Amerikalı kadınların neredeyse yüzde 70’i ve iki milyon erkek doğal saç rengini değiştirmişti. Modern zaman Amerikalıları üç bin yıl önce olduğundan daha popüler bir hâl alan modayı böylece benimsemişlerdi. Geçmişin modern zamandan tek farkı ise o zamanlar saçını boyayan erkeklerin kadınlardan daha fazla olmasıydı.

Peruklar:

MÖ 3000, Mısır

Antik dünyada Asurlular seçkin saç tasarımcıları olarak öne çıksalar da yaklaşık bin beş yüz yıl önce Mısırlılar adeta peruklardan bir sanat yaratmışlardı. Batı Dünyası’ndaki yapma saç kavramının çıkaran Mısırlılardı. Gerçi peruğun buradaki işlevi kelliği kapamadan öte çoğunlukla resmi giysileri veya festivallerde giyilen elbiseleri tamamlamaktı.

Günümüzde müzelerde mükemmel bir durumda muhafaza edilmiş çok sayıda Mısır peruğu sergilenmektedir. Kimyasal analizler perukların muntazam bir şekilde oluşturulmuş örgülerinin, bitki liflerinden ve insan saçlarından meydana getirildiğini ortaya çıkarmıştır.

Bazı süs amaçlı takma saçlar muazzam büyüklükte ve ağırlıktaydı. MÖ 900’de Kraliçe İsimkheb’in devlet törenlerinde taktığı peruk kafasının üzerinde o kadar büyük bir ağırlık meydana getiriyordu ki, hizmetlilerin yürürken ona yardım etmesi gerekiyordu. Son zamanlarda bu peruk Kahire müzesinde kimyasallar testlerden geçirildi ve tamamen kahverengi insan saçından yapıldığı ortaya çıktı. O zamanlar diğer peruklar için de geçerli olduğu gibi yüksek stili balmumuyla tutturuluyordu.

MÖ birinci yüzyıldan itibaren Roma’da sarı peruk çılgınlığı hâkimdi. Yunanlı fahişeler kendi saçlarını beyazlatmayı ya da pudralamayı tercih etmişken, Romalılar Alman esirlerin kafalarından güzel sarı saçlarını almayı seçtiler. Bu saçlardan her stilde sarı peruklar çıkarılmaktaydı. Birinci yüzyılda Romalı şair Ovid, Romalı erkek ve kadınların, ellerinde Almanların kafalarını kazıyarak elde ettikleri saçları oldukça, kellikten ötürü hiç endişelenmemeleri gerektiğini yazmıştı.

Sarı peruklar nihayetinde Romalı fahişelerin ve hatta onların müdavimlerinin bir markası haline geldi. Sefahat düşkünü imparatoriçe Messalina, Roma genelevlerini dolaşırken “sarı bir peruk” takardı. Ayrıca Roma’nın nefret edilen hükümdarı Caligula da zevk arayışında kendini Roma sokaklarına vururken benzer bir peruk takardı. Sarı peruk aynı günümüz fahişelerinin beyaz çizmeleri ve mini etekleri konumundaydı.

Hristiyan Kilisesi hangi amaçla takılırsa takılsın her türlü peruk kullanımının defalarca kökünü kazımayı denerdi. Birinci yüzyılda kilise liderleri, peruklu kişilerin dua etmesini yasakladı. Takip eden yüzyılda Yunanlı teolog Tertullian “Bütün peruklar şeytanın icadı kılıklardır” diye vaaz vermekteydi. Ve yine sonraki yüzyılda Piskopos Cyprian “Sizin paganlardan ne farkınız var?” diye nutuk çekerek Hristiyanların kilise ayinlerine peruklu olarak katılmalarını yasakladı.

MS692’de bu tarz kınamalar doruk noktasına ulaştı. Söz konusu yıl Konstantinapol Konseyi peruk takmaktan vazgeçmeyen Hristiyanları aforoz etti.

On ikinci yüzyılda kralın piskoposları atamaya hakkı olduğu yönünde Kilise’ye kafa tutan ve sonradan aforoz edilen IV. Henry bile Kilise’nin tavsiye ettiği saç biçimine bağlıydı; yani kısa, düz ve sade saça. Henry sarayda uzun saç ve perukları yasaklama raddesine kadar geldi. Kilisenin, üyelerini kaybetme gibi daha önemli meselelerle meşgul hale geldiği 1517 tarihli Reform’a kadar Kilise’nin peruklara ve saç biçimlerine dair kısıtlamaları gevşemedi.

1580 itibariyle peruklar saç modasında son bir kez yeniden dirildi.

Kıvırcık ve renkli perukların geri dönüşünden başkasından ziyade tek bir kişi sorumluydu: esasen ciddi bir şekilde gerileyen saç çizgisini ve seyrekleşen saçlarını kapamak için kullandığı büyük bir peruk koleksiyonuna sahip I. Elizabeth.

Peruklar o kadar sıradan bir hâl almışlardı ki çoğunlukla fark edilmiyorlardı. İskoçların Kraliçesi Mary’nin kestane rengi bir peruk taktığını kendisini çok iyi tanıyanlar bile bilmemekteydi; ancak kraliçenin kafası vurulduğunda gerçeği öğrendiler. On yedinci yüzyıl Fransa’sında perukların en popüler olduğu dönemde Versailles’daki saray perukçuları tam gün çalışırlardı.

Ve Kilise yine peruklara karşı ayaklandı. Ancak bu sefer hiyerarşi kendi kademeleri arasında bölünmüştü, zira çoğu papaz günün modası olan uzun, kıvırcık peruklardan takardı. Bir on yedinci yüzyıl rivayetine göre peruksuz papazların ayini yönetmek veya dua okumak üzere olan rahiplerin peruklarını aniden çekmeleri pek alışılmamış bir şey değildi. Jean-Baptiste Thiers isimli bir Fransız din adamı peruğun kötülükleri, peruk takanları belirlemenin yolları ve takma saça sinsi bir taarruzla söküp atmanın yöntemleri üzerine bir kitap yayımlamıştı.

Kilise nihayetinde bir tavizle kavgaya son noktayı koydu. Perukların sadece din sınıfından olmayan kimselerce ve kel, sakat veya yaşlı papazlarca takılmasına -o da hiçbir zaman kilise içerisinde olmaması şartıyla- izin verildi. Kadınlar bundan muaf değildi.

On sekizinci yüzyıl Londra’sında avukatların taktığı peruklar çok değerli olduğundan sıklıkla çalınırlardı. Peruk hırsızları sırtlarında içine küçük bir çocuğu yerleştirdikleri sepetlerle kalabalık sokaklarda faaliyet göstermekteydiler. Çocuğun görevi birden fırlayıp bir beyefendinin peruğunu çekip almaktı. Kurban ise genelde tıraşlı, çıplak beyaz kafasıyla azıcık komik bir figür oluşturduğundan yaygara koparmaya cesaret edemezdi. Avukatlar arasında peruk yirminci yüzyıla kadar resmi kıyafetin bir ögesi olarak kaldı.

Saç Tokası:

10,000 Yıl Önce, Asya

Süs olarak kullanılan uzun şerit tığlar Yunanlı ve Romalı kadınlarca saçlarını bağlamak için kullanılıyordu. Şekilsel ve işlevsel olarak, eski erkek ve kadınlarca kullanılmış, üstelik bugün bile çoğu ilkel kabilenin kullandığı hayvan omurgasına ve deve dikenlerine benzemekteydi. Asya’daki antik dönem mezarlıklarında çok sayıda kemik, demir, bronz, gümüş ve altın saç tokası bulunmuştur. Bunların çoğu sadeyken diğerleri oldukça süslüdür; ama hepsi saç tokasının şeklinin on bin yılda hiç değişmediğini açık bir şekilde ortaya çıkarmaktadır.

Kleopatra değerli taşlarla bezeli on sekiz, yirmi santim uzunluğunda uzun fildişi saç tokalarını

tercih ederdi. Romalılar tokaların içini zehir saklamak üzere oyarlardı. Tasarımı, Kleopatra'nın onun vasıtasıyla kendini zehirlemiş olmasıyla ünlü tokenin bir benzeriydi.

Düz toka iki yüz yıllık bir dönemin ardından U şeklindeki firketeye dönüşüverdi.

On yedinci yüzyıl Fransız sarayındaki peruk modası kişinin gerçek saçının ya kısacık kestirilmesini ya da sıkıca kafaya tutturulmasını gerektiriyordu. Böylece peruk daha kolay takıldığı gibi, çıkarıldığı zaman da çekidüzen verilmiş görüntü muhafaza edilmiş oluyordu. Büyük ve düz tokalara da, U şeklindeki firketelere de o zamanlar “kısaltan tokalar” denirdi. Takip eden yüzyılda İngiltere’de bu terim “bobbing pin” yani firkete ismini aldı. On dokuzuncu yüzyılda çelik telden ve siyah lakeden küçük, iki çatallı tokalar topluca üretilmeye başlandığında, düz tokalar neredeyse demode hale geldi ve firketenin tekeli altına girdi.

Saç Kurutma Makinesi:

1920, Wisconsin

Modern elektrikli saç kurutucu iki birbiriyle alakasız icadın, diğer deyişle elektrikli süpürgeyle blenderin bir ürünüdür. Ortaya çıktığı yer iyi bilindiği gibi Racine, Wisconsin’dır. İlk modellerden Race ve Cyclone adlı ikisi Wisconsin firmaları Racine Universal Motor Şirketi ve Hamilton Beach tarafından 1920’de üretildi.

Saçları kurutma fikrine ilk olarak elektrikli süpürge reklamlarından esinlenildi.

Yirminci yüzyılın ilk on yılı içerisinde tek bir aletin, bilhassa da elektrikli bir aletin birkaç işlevinin tanıtımını yapma alışlageldik bir şeydi. Zira elektriğin, tarihin en üstün yük beygiri olarak çığırtañlılığı yapılmaktaydı. Bu strateji satışları da arttırdı ve insanlar çok fonksiyonlu aletler umar hale geldiler.

Elektrikli süpürge de bir istisna değildi. Pneumatic Cleaner (Havalı Temizleyici) adlı bir süpürge’nin reklamında tuvalet masasında oturmuş elektrikli süpürge’nin hortumuyla saçının kurutan bir kadın canlandırılmıştı. Neden sıcak havayı harcayalım felsefesine bürünmüş alt yazı okuyucuları, makinenin ön tarafının tozu kiri içine çekip ortadan kaldırırken arka tarafının “motordan temiz ve taze hava akımını” ürettiğine dair ikna etmekteydi. İlk süpürgeler kısmen iyi satmış olsa da kaç kadın veya erkeğin aletlerini en etkin şekilde kullanmış olduğunu kimse bilmemektedir.

Gerçi saç kurutma fikri yumurtadan çıkmıştı bir kere. Elde tutulan bir elektrikli saç kurutucusunun geliştirilmesini erteleyen mucitler arasında “kesirli beygir motoru” olarak bilinen küçük, randımanlı ve düşük kuvvetli bir motorun eksikliği vardı.

Ve blender sahneye çıktı.

Racine, Wisconsin aynı zamanda ilk elektrikli milkshake mikserinin ve blenderinin memleketiydi. Blenderin patenti 1922’ye kadar alınmasa da tek fazlı motoru mükemmelleştirme çabaları özellikle de Racine Universal Motor Şirketi ve Hamilton Beach’in bu yöndeki gayretleri on yıldan daha fazla bir süredir devam etmekteydi.

Böylece prensip itibariyle sıcak hava motorlu elektrik süpürgesi blenderin sıkıştırılmış motoruyla evlendirilip Racine’de imal edilmesiyle beraber ilk modern saç kurutma makinesi de ortaya çıkmış oldu. Ağır ve hantal, enerji tasarrufluz ve sıklıkla fazla ısınan ilk elle tutulan, saç kurutma makineleri

her şeye rağmen saç b  imlendirmek için elektrik s    rgesine göre daha uygundu ve bu makine gelecek yılların trendini de böylece başlatmış oldu.

1930’lar ve 1940’lardaki gelişmeler içerisinde değiştirilebilir ısı ayarları ve hızları da yer almaktaydı. Taşınabilir kurutuculardaki ilk önemli değişim 1951’de Sears Roebuck’ın sonbahar-kış katalogunda belirdi.12.95 dolardan satılan alet elle tutulan bir kurutucudan ve kadının kafasına yerleştirilen doğrudan makineye bağlı bir başlıktan meydana geliyordu.

Daha sahneye çıkar çıkmaz sa   kurutucuları kadınların gözdesi haline geldi. Ancak sa   kurutma makinelerinin pazarı ancak 1960’ların sonlarında erkekler uzun saçlarını kurutmada ve şekillendirmede problem yaşamaya ba  ladıkları zaman, iyice genişledi.

Tarak:

M   4000, Asya ve Afrika

En ilkel tarağın bugün halen bazı Afrika kabilelerince de kullanılan büyük bir balığın kurutulmuş omurgasından ibaret olduğu d    n  lmektedir. Tara  ın karakteristik özelliği İngilizce tarak anlamına gelen “comb” kelimesinin Hint-Avrupa kaynağının “di  ” anlamındaki *gombhos* olmasıdır. Bazılarının tek sıra, bazılarının ise çift sıra düz dişleri vardır. Diğerlerinin ilk sıraları ikincisinden daha kalın ve daha uzundur. Mısırlı erkeğin ve kadının tuvalet masasının standart bir ögesi konumundaki söz konusu alet sa  ı tarama ve belli bir stilde tutturma gibi iki işleve hizmet etmekteydi.

Arkeologlar eski kültürlerin neredeyse hepsinde –Britanyalılar hariç- tarakların tasarlanıp kullanılmış olduğunu öne sürmektedirler.

İngiliz Adalarının sahil kesiminde yaşayan Britanyalılar saçlarını dağınık (kabiliyetli berberler olan Romalıların işgali boyunca bile) bırakırlardı. Tarağı ancak 789’daki Danimarkalıların istilalarından sonra benimsemiş oldukları farz edilir. 800’lerin ortaları itibariyle Danimarkalılar baştan sona krallık boyunca yerleştiler. Düzenli olarak sa   taramayı Britanyalılara    retenlerin de onlar olduğu kabul edilir.

Hristiyanlığın ilk zamanlarında sa   tarama aynı zamanda ayak yıkama gibi dini törenlerin bir parçasıydı. Akşam duasından önce papazların saçlarını uygun bir şekilde taramaya yönelik talimatlar halen mevcuttur. Hristiyan   ehitler, içerisinde fildişi ve metal aletlerin bulunduğu mezarlarına taraklarını da götürüyorlardı. Din tarihçilerinin tarağın bir zamanlar özel bir sembolik anlamının olup olmadığı konusunda şüpheleri vardır. Ortaçağ boyunca kiliselerdeki   o   renkli camda açıkça tarakların tasvir edilmiş olduğu gerçeğine işaret ederler.

1600’lerde Avrupa’nın bazı yerlerinde beyazlaşan sa  ın sıklıkla kurşun tarakla taranmasıyla eski rengine kavuşabileceği inancı yaygın bir şekilde kabul görmekteydi. Yumuşak, düşük kaliteli ve karartılmış kurşunun sa  ın üzerinde ufak ufak tortular bırakıp sa  ın rengini böylece koyula  tırdı  ı düşünülebilir. Ancak sa  ını bu kurşun taraklarla tarayan kişinin esasında sa  ını boyamı   olduğuna, sonra da sonucu tara  a attetti  ine dair daha sağlam deliller mevcuttur. Buradaki şüphe yüzyılın sonlarına doğru “O kurşun bir tarak kullanıyor”daki “kurşun tarak” teriminin beyaz sa  ı boyama için toplumca benimsenmiş üstü kapalı bir ifadeden ibaret olduğu gerçeğiyle desteklenmektedir.

1960’a kadar tarak tasarımında gerçek bir değişim söz konusu olmadı. 1960’ta ise İsviçre’de ilk elektrikli şekillendirici tarak meydana getirildi.

Parfüm:

MÖ 6000, Orta ve Uzakdoğu

Parfüm, kozmetikçilerden ziyade din adamlarının ilgi alanı dâhilinde antik kutsal tapınaklarda ortaya çıktı. Günümüzde parfümün bu orijinal işlevi, kilise törenlerinde tütsü şekliyle halen mevcuttur.

Kelimenin kendisi Latince “duman arasından” anlamındaki *per* ve *fumus* sözcüklerinin birleştirilmesiyle oluşturulmuştur. Bu da esasında güzel kokuların, ibadet edenlere nasıl ulaştığını tam olarak tarif etmektedir: yani, kurban edildikten sonra yakılan hayvan leşlerinden yükselen kokuyla...

Yiyecek arayışındaki yağmacı insan tanrılarına sunulacak en büyük adağın katledilmiş bir hayvan olduğuna inanılmaktaydı. Parfüm, yanan etin pis kokusunu maskeleyerek için leşin üzerine serpilmiş bir koku giderici olarak ortaya çıktı. İncil’de Büyük Tufandan hayatta kalmış Nuh peygamber kurban ettiği hayvanları yaktığında “Tanrı bu güzel kokuyu aldı” diye yazar; buradaki güzel koku etin kokusundan ziyade tütsünün kokusudur.

Zamanla, sembolik anlamda yer değiştirmeye keskin, dumanlı kokunun kendisi adak haline geldi. Buhur, mür, Çin tarçını, Hint sümbülü gibi çıralı reçineleri yakma bir ölümlünün tanrılarına gösterebileceği en derin saygı ifadesiydi. Böylece parfüm kötü kokuları giderici gibi faydacı bir işlevden sıyrılıp kendi başına bağımsız olarak değer gören bir eşya haline geldi. Artık ağır, maskeleyici kokulara ihtiyacı kalmayan insanlar, meyvelerin ve çiçeklerin daha hafif ve güzel kokularına yöneldiler.

Tütsüden parfüme ve ağır kokulardan hafif kokulara geçiş yaklaşık altı bin yıl önce hem Uzakdoğu’da hem de Ortadoğu’da gerçekleşti. MÖ 3000 itibarıyla Mezopotamya’daki Sümerliler ve Nil Nehri boyunca yaşayan Mısırlılar gerçek anlamda yasemin, zambak, sümbül ve hanımeli kokulu yağlar ve alkoller içerisinde banyo yapmaktaydılar.

Mısırlı kadınlar vücudun her bölgesine farklı bir koku sürerdi. Cleopatra ellerini güllerden, çiğdemlerden ve menekşelerden hazırlanmış bir yağ olan *kyaphi* ile yağlardı. Ayaklarına ise badem yağı, bal, tarçın portakal çiçekleri ve kına özlü *aegyptium* denilen bir losyon sürerdi.

Eski Yunanlı erkekler doğal görünümü tercih ederek yüz makyajından sakınmış olsalar da, saç için bir koku, cilt için başka bir koku ve giysiler için bir başkası olmak üzere kendilerini parfümlere bulamaktan geri kalmamışlardı. Şarabı bile farklı bir esansla dolduruyorlardı.

MÖ 400 civarında Yunanlı yazarlar kollar için naneyi, göğüs için tarçın ya da gülü, eller ve ayaklar için badem yağını, saçlar ve kaşlar içinse güvey otunun özünü tavsiye etmekteydiler. Sosyetik genç Yunanlılar parfüm kullanımını öyle bir boyuta getirmişti ki, Atina’nın demokratik çerçevesini tasarlamış devlet adamı Solon Atinalı erkeklere kokulu yağların satışını yasaklayan bir yasayı yürürlüğe koydu (çok geçmeden feshedildi).

Parfümler Yunanistan’dan bir askerin kendini parfümlere bulamadan savaşa katılmasının uygun sayılmadığı Roma’ya taşındı. Roma İmparatorluğu başka toprakları işgal ettikçe mor salkım, leylak, karanfil ve vanilya kokularıyla karşılaştı. Uzak ve Ortadoğu’dan sedir, çam, zencefil ve mimoza kokularını kaptılar. Yunanlılardan da mandalina, portakal ve limondan sitrik yağlar hazırlamayı

öğrendiler.

Romalı parfümcü locaları meydana çıkmaya başladı. Parfümcüler hem erkeklere hem de kadınlara en son çıkan kokuları temin etmekle meşguldü. Eski Roma’da *unguentarii* adı altındaki parfümcülerin dükkânları bütün bir sokağı işgal ederdi. “Yağlayan adamlar” anlamındaki isimleri İngilizce “merhem” anlamındaki “unguent” kelimesinin de kaynağıdır.

Unguenteri üç çeşit parfüm hazırlardı: saf badem, gül ya da ayva gibi sadece bir kaynaklı kokular olan katı merhemler; sıkılmış ya da ezilmiş çiçeklerin, baharatların ve reçinenin yağlarının karışımından meydana getirilmiş sıvılar ve kurutulmuş ya da toz haline getirilmiş çiçek taç yaprakları ve baharatlardan hazırlanmış pudralı parfümler.

Yunanlılar gibi Romalılar da kendilerini, giysilerini ve ev eşyalarını ve hatta tiyatrolarını bile parfüme boğarlardı. On sekizinci yüzyıl İngiliz tarihçisi Edward Gibbon Roma adetleri üzerine yazarken “Amfi tiyatronun havası, sürekli olarak hoş kokuyla doldurulan fiskiyelerden fişkırtilan sularla tazeleniyordu,” diye gözlemde bulunmuştu.

Birinci yüzyılda gül suyuyla bir moda başlatmış olan İmparator Neron bir gecelik bir şölende kendisi ve konukları için gül yağları, gül suları ve gül taç yapraklarına dört milyon sikke (bugünkü karşılı yaklaşık 160,000 dolar) harcıyordu. MS 65’te karısı Poppaea’nın cenazesinde bütün Arap ülkesinin bir yılda üreteceğinden daha fazla parfümün serpildiği, döküldüğü ve püskürtüldüğü kaydedilmişti. Tören katırları bile parfümlüydü (Belki özellikle katırlar).

Böylesine aşırılıklar Kilise’yi çok kızdırmaktaydı. Parfüm çöküş ve ahlaksızlıkla eş anlamlı hale geldi. Kilise liderleri Hristiyanlar arasında kişisel parfüm kullanımını yasakladı.

Roma İmparatorluğu’nun çöküşünden sonra parfüm esas olarak Orta ve Uzakdoğu da üretilmekteydi. On birinci yüzyıl Haçlıları’nın karşılaştığı en pahalı Doğu’ya özgü parfümlerden biri, şam gülünün taç yapraklarından çıkarılan yağ ile yapılmış “gül yağıydı”. Tüy hafifliğindeki gül yapraklarının doksan kilosu gül yağının sadece otuz gramını meydana getiriyordu.

Avrupalıların parfüme ve parfüm yapımına ilgilerini tekrar uyandıran da evlerine egzotik kokularla dönen Haçlılar oldu. Parfüm tarihinin o noktasında sahneye yeni bir element çıktı: hayvan yağları. Eczacılar Doğu’dan dört alakasız hayvan salgısının ufak porsiyonlarının insanlar üzerinde sarhoş edici etkileri olduğunu öğrendi. Modern parfümlerin temel esansları olan bu yağlar misk, esmer amber ve kunduz yağıdır.

Kendi içlerinde çok kuvvetli, nahoş ve hatta mide bulandırıcı olabilen seksüel bezlerin salgılarından oluşan bu parfümlerin içeriğinin oluşturulması olanaksız gibi görünür. Parfüme ilişkin kökenleri ise kısmen bilinmektedir.

Misk

Misk, Çin’in batısındaki orman gülleri ve huş ağaçlarıyla donanmış ağaçlıkların sakini *Moschus moschiferus* familyasına mensup küçük, ürkek geyikten elde edilir. Tam gelişmiş erkekleri sadece on kilo gelmektedir.

İşlev bakımından erkek kedinin sıvısına benzeyen bir seksüel sinyal salgılayan keseyi karnında taşıyan erkektir. Yüzyıllar önce civardaki ormanlarda tatlı ama ağır bir koku fark eden Doğulu avcılar

nihayetinde kokunun kaynağını buldular; o zamandan beri de bu geyikçik avlanmaktadır. Geyik öldürüldükten sonra kese çıkarılır, kurutulur ve parfümcülere satılır. Esansiyel misk yağı 0.000,000,000,000,896 gram gibi küçük bir miktarda saptanmıştır. Bu da “esansiyel”’in bir anlamı sayılır.

Esmer Amber

Yüksek derecede kokulu ve mum gibi olan bu madde ispermeçet balinasının midesinden çıkarılır. Misk gibi en pahalı parfüm esanslarının temelini oluşturur ve altınla eş değerdedir.

Büyük memeli *Physeter catodon*, deniz yumuşakçalarından mürekkep balığıyla beslenmektedir. Esmer amber, mürekkep balığının içindeki sivri kemiğin, balinanın bağırsak yüzeyini aşındırmasını engellemek için balinanın bedeninde salgılanır.

Bir yağ olarak suyun üzerinde durur ve sıklıkla da balıkçıların ağlarını kaplar. Esmer amberin tatlı kokusunu ve bir parfümün ömrünü uzatan sabitleştirici özelliklerini ilk takdir edenler eski Arap balıkçılarıdır. Mesela esmer amber karıştırıldığı diğer parfüm yağlarının uçuculuk oranlarının önemli ölçüde erteleyebilmektedir. Bugün hem misk, hem de esmer amber sentezlenebilmektedir. Parfümcüler ise ispermeçet balinasının soyunun tükenmemesi adına esmer amber satın almaktan gönüllü olarak vazgeçmişlerdir.

Misk Yağı

Afrika ve Uzakdoğu’nun geceleri çıkan ve etle beslenen benekli sarı kürklü misk kedisinin salgıladığı yumuşak, mum gibi bir maddedir.

Viverre civetta familyasına mensup hem erkek hem de dişi kedilerin bez salgısıdır. Mum gibi olan bu madde üreme organlarının yanında oluşturulur ve tutsak kedilerden haftada iki defa alınabilir. İğrenç bir şekilde dışkı gibi kokar. Diğer parfüm esanslarıyla karıştırıldığında son derece hoş ve kuvvetli bir sabitleştirici haline gelir. Uzakdoğu’nun eski parfümcülerinin bunu tam olarak nasıl keşfettikleri ise kafa karıştırıcı bir gizemden ibarettir.

Kunduz Yağı

Bu esans, *Castro fiber* familyasına mensup hem Rus hem de Kanada kunduzlarından elde edilir. Salgı, erkek ve dişilerin iki karın kesesinde birikir. Ancak fazlasıyla sulandırılmış kunduz yağı (castoreum) kabul edilebilirdir. Asıl kokunun esansının ömrünü uzatıcı sabitleştirici olarak kullanılır. Tüm bu dört hayvan salgısının sabitleyici özellikleri yüksek moleküler ağırlıklarının bir fonksiyonudur. Ağır moleküller, parfümün baskın esanslarının sıvının yüzeyi üzerine çabucak yükselip havaya karışmasını engelleyen gemi demiri gibi hareket ederler.

Kolonya:

1709, Almanya

Jean-Baptiste Farina isimli bir İtalyan berber 1709’da kısmetini aramak üzere Almanya’nın Köln şehrine geldi. Kendi özel ürünleri arasında limon özü, portakal ameri ve armut şeklindeki bergamot meyvesinin nane yağından meydana getirdiği alkol bazlı bir karışım yer almaktaydı. Eseri dünyanın ilk kolonyası (Eau de Cologne yani “Köln suyu”) olma özelliğini taşımaktaydı. İsmi de MS 50’de Roma imparatoru Claudius’un karısı Agrippina’nın kurduğu şehirden almaktaydı.

Köln şehri Ortaçağ'da Mecusiler tapınağını barındıran görkemli katedraliyle meşhurken, Farina'nın eseri sayesinde Köln Avrupa boyunca kolonyanın merkezi olarak tanınır hale geldi. İlk kolonya çok tutuldu, özellikle de 1700'lerin ortalarındaki Yedi yıl Savaşları'nda bu şehirde görevlendirilmiş Fransız askerleri arasında. Fraina ailesi gittikçe zenginleşti. Ailenin bazı fertleri Paris'e taşındı ve 1860'larda Armand Roger ve Charles Gallet isiminde iki kuzen tarafından devralınan diğer bir başarılı parfüm işini kurdular. Farina tuvalet malzemeleri serisini daha da genişleten kuzenler, ürünlerini Roger&Gallet adı altında satmaktaydılar.

Çok geçmeden ticarete “kolonya”, “tuvalet kolonyası” ve “parfüm” iyi tanımlanmış anlamlar edindi. Bir parfüm etil alkolün bir ya da daha fazla esansiyel yağın yüzde 25'iyle meydana getirdiği herhangi bir karışım haline geldi. Tuvalet kolonyası yaklaşık yüzde 5 esansiyel yağı içeren aynı maddelerin suyla daha da inceltilmiş versiyonuydu. Kolonya ise yüzde 3 kokulu yağ ile daha da seyreltilmiş alkolden ibaretti. Bu tanımlamalar bugün için de geçerlidir; gerçi özellikle pahalı bir parfüm, içerisinde yüzde 42'ye kadar değerli yağlardan barındırabilir.

Fransızlar on dokuzuncu yüzyıla ve hatta daha ötesine kadar parfüm endüstrisine hâkim oldular.

Gerçek soyadı Sportuno olan François Coty isimli bir Korsikalı evlerine büyük miktarlarda parfüm gönderen Amerika Birleşik Devletleri piyade erlerini izlerken Fransız kokularına yönelik Amerikan saplantısının ne gibi imkânlara vesile olabileceği kafasına dank etti. Coty, küçük miktarlarda ve ucuz fiyatlara markalı ürünlerden satarak toplumun farklı kesimlerinin ilgisini çekti ve parfüm endüstrisinde seri üretimin ilk öncüsü oldu. Jean Lanvin de Fransız parfümlerine yönelik Amerikan tutkusundan yararlanarak Paris'te başarısız olmuş kendi ürünü Mon Pêche'yi 1925'te Amerika'da “My Sin” (Günahım) adı altında ani ve ses getiren bir başarıya dönüştürdü.

9. Bölüm

Ecza Dolabında

İlaç:

MÖ 3500, Sümer

İlk insan, hastalığı ilahi bir ceza ve iyileşmeyi temizlenme, arınma olarak görmüş olduğundan yüzyıllardır ilaç ve din ayrılmaz ölçüde birbirine kenetlenmiştir. Hasta olduğunuzda bu, tanrının gözünden düştüğünüz anlamına gelirdi. Sağlığınız ve tanrının inayetini fiziksel ve ruhsal arınmayla geri alırdınız. Nitekim İngilizcede eczacılık demek olan “pharmacy” Yunanca “arınmayla temizleme” anlamına gelen *pharmakon* kelimesinden türemiştir.

MÖ 3500 itibariyle Fırat-Dicle vadisinde yaşamış Sümerliler nerdeyse tüm modern ilaç ve uygulama yöntemlerimizi geliştirmiştiler. Tedavilerinde gargaralardan, tütsülerden, fitillerden, lavmanlardan, lapalardan, enfiyelerden, kaynatılarak hazırlanan özlerden, aşıllardan, haplardan, drajelerden, losyonlardan, merhemlerden ve plasterlerden faydalanırlardı.

O dönemde ilk ilaç katalogu, namı diğer “farmakope” (pharmacopoeia) adı meçhul Sümerli bir doktor tarafından yazıldı. Tek bir kil tabletin üzerinde günümüze kadar muhafaza edilmiş, çivi yazısıyla yazılan metinde bizim bugün bile başımıza bela olan hastalıkların tedavilerine yönelik düzinelerce ilaç ismi yer almaktadır. Bir gargara olarak tuz suyun içerisinde eritilirdi; yaralar için genel bir antiseptik olarak şarap ekşitilirdi; astrenjan olarak idrardaki azotlu atık ürünlerden potasyum nitrat elde edilirdi. Vücut ısısı yükseldiğinde de aspirinin doğadaki karşılığı olan söğüt kabuğu toz haline getiriliyordu.

Mısırlılar antik ecza dolabına ilâvelerde bulundular.

MÖ 1900'lere dayanan ve eski Mısır bilimcisi Alman Georg Ebers'te ismini alan “Ebers Papirüsü” Mısırlı doktorların deneme ve yanılma yöntemlerini açığa çıkarmaktadır. Kabızlık sena bitkisinin kabukları ve Hint yağıyla tedavi ediliyordu. Hazımsızlık için nane yaprakları ve karbonat (bugün antiasit olarak bilinmektedirler) çiğneniyordu. Diş çekimi sonrası ağrıyı dindirmek içinse Mısırlı doktorlar hastayı geçici olarak etil alkol ile uyuştururlardı.

Söz konusu parşömen tomarı ayrıca antik ilaç preparatlarının hiyerarşisini bir an için görmemizi sağlar. “İlaç hazırlayıcılarının şefi”, esas mineralleri ve şifalı otları toplayan “ilaç toplayıcıları” adı altındaki alan çalışanlarını denetleyen bir baş eczacıya tekabül etmekteydi. “Hazırlayıcıların asistanları” (teknisyenler) malzemeleri kurutup toz haline getiriyorlardı. Sonra da bunlar hazırlayıcılar tarafından belli formüllere göre karıştırılıyordu. “İlaçların koruyucusu yerel ve dışarıdan alınmış minerallerin, şifalı otların ve hayvan organlarının içeriklerinin tutulduğu depoya göz kulak olurdu.

MÖ yedinci yüzyıl itibariyle Yunanlılar ilacı ruh ve beden düalizmi üstüne oturtular. Nitekim doktorlar bilimsel bir çerçeve içerisinde hastalığın fiziksel (beden) nedenlerinin teşhisi ve tedavisiyle uğraşırken, aynı zamanda hastalığa dâhil olan doğaüstü (ruh) unsurları da iyileştirmek gerektiğini düşünüyorlardı. Dolayısıyla eski Yunanlı doktor, sağlığa bütünsel yaklaşımı vurgulamaktaydı. Hastalığın olası “ruhsal” nedenlerinin stres ve depresyondan kaynakladığını düşünmek yerine, memnuniyetsiz tanrıların lanetlerini bir sebep olarak görse bile... Baş şifa tanrısı

Apollon ve insanlığa yardım etme amacıyla Olimpos'tan ateşi çalan Titan, Prometheus tüm ilaçların hazırlığına hükmetmekteydiler.

Modern İlaçlar

Farmakolojinin modern dönemi kimyadaki ilk büyük keşiflerin gerçekleştiği on altıncı yüzyılda başladı. Vücutta belirli etkiler meydana getirmek üzere kimyasalların nasıl etkileştiğini anlama, nihayetinde ilaçları varsayımlardan ve sihirden arındıracaktı.

Aynı yüzyıl, başka bir dönüm noktasına daha şahit oldu: 1546'da Almanya'daki yüzlerce ilacı ve tedavi edici kimyasalı açık hazırlanış tarifleriyle beraber listeleyen ilk modern farmakopenin basılması... Önceleri yoğunlularında ve hatta bileşenlerinde bile farklılık gösteren ilaçlar artık sıkı bir şekilde tanımlanmaktaydı. Bu farmakopenin çok sayıda versiyonu İsviçre'de, İtalya'da ve İngiltere'de de çıktı.

İlaçlar bilimsel bir yöne doğru yola çıkmışlardı ama bilimsel gerçeğin hurafeleri bastırması için yüzyılların geçmesi gerekecekti. Bunun önemli bir nedeni, hastalığa yol açan bakteriler ve virüsler gibi patojenlerin varlığından bihaber doktorların neden olarak uğursuzlukları, kötülükleri hayal etmeyi sürdürmeleriydi. Yeni kimyasal bileşimler ortaya çıksa da bunların hastalıklar üzerinde etkili olup olmamaları halen deneme ve yanılma yöntemine bağlıydı. Yeni bir ilaç işe yaradığında, kimsenin neden ve nasıl işe yaradığına dair en ufak bir fikri yoktu.

Bu bölümde ecza dolabındaki çoğu yaygın bir şekilde kullanılan standart ilacın deneme yanılma ortamında nasıl geliştirildiklerini göreceğiz. Burada hastalığın ve insan biyokimyasının karmaşıklığı söz konusudur ki bugün bile tıp ilmindeki büyük gelişmelere rağmen ecza dolabındaki en son, karmaşık ilâveler tesadüfî buluşlardan ibarettir.

Vazelin:

1879, Brooklyn, New York

Eski günlerinde vazelinin geniş çapta kullanımı ve suistimali söz konusu olmuştur. Balıkçılar alabalık avlarken oltalarının iğnelerini bu saydam jöleyle yağlardı. Tiyatro oyuncular gözyaşlarını harekete geçirmek için bu parlak yağdan yanaklarına sürerlerdi. Vazelinin donmaya karşı dirençli olmasından dolayı Robert Peary cildinin çatlamasını, mekanik aletlerinin de paslanmasını önlemek için yanına bu jöleyi de alarak Kuzey Kutbu'na gitti. Buharlı tropikal sıcakta söz konusu bileşim bozulmadığından Amazon yerlileri yemeklerini vazelinle pişirir ve vazelini ekmeğin üzerine sürüp yerlerdi. Hatta para yerine aralarında vazelin kavanozları bile takas ederlerdi.

Bütün enlem ve boylamlarda böylesine çok kullanılmasına ilişkin raporlar, vazelinin mucidi Brooklynli kimyager Robert Augustus Chesebrough'u şaşırtmamıştı. Zira Chesebrough doksan altı yaşına kadar yaşamış ve bu uzun ömrünü de vazeline atfetmişti. Kaldı ki kendisi her gün kaşık kaşık vazelin yedi.

1859'da Robert Chesebrough yeni bir farmasötik merhemden ziyade iflastan kurtulmanın bir yolunu aramaktaydı. Kerosenin evlerde ve endüstride önemli bir kaynak olduğu zamanda, Brooklyn merkezli kerosene şirketi Pennsylvania'dan çıkması muhtemel daha ucuz petrol yakıtının tehdidi altındaydı.

Brooklynli genç kimyager petrol işine girme niyetiyle petrolün kalbi olan Pennsylvania'nın Titusville şehrine gitti. Ama sondaj çubuklarına sinir bozucu bir şekilde yapışıp çalışmaların

aksamasına sebep olan macunumsu, parafine benzer bir madde Chesebrough'un bilimsel merakını uyandırdı. İş pompalarını tıkayan şeyin ne olduğunu saha işçilerine sorduğunda kendisine karşılık olarak birkaç alakasız isim söylendi, ama kimsenin bu şeyin kimyasal doğasına ilişkin bir fikri yoktu. İşçiler maddenin pratik bir kullanımını keşfetmişlerdi: bir yaranın ya da yanığın üzerine sürüldüğünde söz konusu macun iyileşmeyi hızlandırıyordu.

Chesebrough bir petrol ortaklığıyla değil, ama gizemli petrol artığıyla doldurulmuş kavanozlarla beraber Brooklyn'e döndü. Macunun esansiyel içeriklerini çıkarmak ve saflaştırmak adına yaptığı deneyler aylarca sürdü.

"Petrol jölesi" adını verdiği bileşim saf, pürüzsüz bir maddeden ibaretti. Burada Chesebrough'un kendisi kobaydı. Jölenin iyileştirici özelliklerini test etmek için ellerini ve kollarını önemli, önemsiz türlü türlü kesiklere, çiziklere, yanıklara maruz bıraktı. Bu yaraların, üzerleri macunun özülüyle kaplandığında enfeksiyonsuz bir şekilde çabucak iyileştikleri gözlemlendi. 1870 itibariyle Chesebrough, dünyanın ilk "Vazelin Petrol Jölesini" imal etmekteydi.

Vazelin isminin kökenine dair iki görüş mevcuttur; Chesebrough da bunların hiçbirini reddetmemiş görünmektedir. 1800'lerin sonlarında arkadaşları, Chesebrough'un karısının çiçek vazolarını laboratuvar şişeleri olarak kullanarak maddeyi saflaştırmaya çalıştığı ilk günlerde, bu ismin aklına gelmiş olduğunu öne sürdüler. "Vazo"ya günün popüler tıbbi soneki "lin"i ilâve etti. Öte yandan kurduğu imalat şirketinin üyeleri Chesebrough'un daha bilimsel olarak kelimeyi Almanca "su" anlamındaki *wasser* ve Yunanca "zeytinyağı" anlamındaki *elaion* kelimelerini birleştirerek meydana getirdiğini iddia ettiler.

Robert Chesebrough ürünün kobayı olduğu gibi aynı zamanda da sadık bir destekçisiydi. Vazelinin yanıkta ve kesikte deneyeceğine söz veren her kişiye bedava vazelin kavanozlarını dağıtarak atlı arabayla Kuzey New York eyaletinin yollarını katetti. Halkın karşılığı da o kadar olumluydu ki, altı ay içerisinde Chesebrough jölenin otuz gramını bir peniye sunan atlı arabalı satıcılar işe aldı.

New Englandlılar için vazelin sadece kesik ve yanıkların üzerilerine sürülmekten ibaret değildi. Ev kadınları jölenin ahşap mobilyalarını üzerindeki lekeleri çıkarttığını ve mobilyaları pırıl pırıl parlatıp ahşap yüzeyi koruduğunu iddia etmekteydiler. Ayrıca kurumuş deri eşyalara yeniden hayata döndürdüğünü de söylemekteydiler. Çiftçiler vazelinin bol miktarda uygulanması durumunda, açık havadaki makinelerin paslanmasını önlediğini keşfettiler. Usta boyacılar, jöleyi ince bir şekilde yaymanın sıçrayan boyanın yerlere yapışmasına engel olduğunun farkına vardılar. Ama ürün asıl eczacıların gözdesiydi. Zira eczacılar bu saf, temiz merhemi kendi merhemlerinin, kremlerinin ve kozmetik malzemelerinin bir bazı olarak kullanmaktaydılar.

Yeni yüzyılla beraber vazelin, artık evlerdeki ecza dolaplarının başlıca malzemesi haline gelmişti. Robert Chesebrough yapış yapış, can sıkıcı bir artığı milyon dolarlık bir endüstriye dönüştürüvermişti. 1912'de New York'taki büyük bir sigorta şirketinin merkez bürosunu feci bir yangın kasıp kavurduktan sonra yanık kurbanlarının Vazelinle tedavi edildiğini öğrendiğinde Chesebrough çok gururlandı. Vazelin tedavisi bir hastane standardı haline geldi. O zamanlar gelişmeye başlayan otomobil endüstrisi de hareketsiz jölenin araba aküsünün uçlarına uygulandığında aşınmanın önüne geçildiğini fark etti. Böylece Vazelin bir endüstri standardı haline de gelmiş oldu. Ayrıca da bir spor standardı... Uzun mesafe yüzücüleri vücutlarına, kayakçılar yüzlerine ve beysbol oyuncularını derisi yumuşasın diye eldivenlerine vazelin sürerlerdi.

Vazelinin türlü çeşit yerlerde kullanıldığı tüm bu yıllar boyunca, bu jölenin mucidi her gün kaşık dolusu jölesinden yemeyi hiç ihmal etmedi. Ellili yaşların sonunda plöreziye yakalandığında Chesebrough özel hemşiresine bütün vücudunu düzenli olarak vazelinle ovması talimatını verdi. 1933'teki ölümüne kadar kırk dört yıl daha yaşadı ve şakasını da yaptığı gibi "ölümden kıl payı kurtulduğu"na inanmak hoşuna gidiyordu.

Yara Bandı:

1921, New Brunswick, New Jersey

1876 tarihli Philadelphia Tıp Kongresinde Dr. Joseph Lawrence Sör Joseph Lister'in mikrop-hastalık teorisinden tek etkilenen Amerikalı sağlık çalışanı değildi. Brooklyn'den otuz bir yaşındaki eczacı Robert Johnson'un hayatı bu seçkin İngiliz cerrahının konuşmasıyla değişiverdi.

Lister imalathane artıkları talaşların preslenip cerrahi sargı bezi olarak kullanılmasından esef duyuyordu. Ameliyatlarda kullandığı her bandajı, bizzat kendisi sulu karbonik asit solüsyonlarına batırarak dezenfekte ediyordu.

Seabry & Johnson adı altındaki Brooklyn farmasötik ürünlerin tedariklerini yapan firmanın bir ortağı olan Johnson talaş sargıların olduğu gibi Amerikan hastanelerinde kullanılan diğer sterilize edilmemiş araç gereçlerin de aşinasıydı. Biri inşaat mühendisi diğeri avukat, James ve Edward isimlerindeki iki kardeşi, Lister'in teorik olarak kongrede ana hatlarını belirttiği sınırlar içerisinde kuru, önceden paketlenmiş, antiseptik cerrahi sargı bezleri geliştirme teşebbüsünde kendisine katılmaları yönünde ikna etti.

1880'lerin ortaları itibariyle kardeşler kuru ve gazlı bezler imal ettikleri kendi şirketleri Johnson & Johnson'ı kurdu. Ayrı ayrı, mikroba karşı dayanıklı paketlere sımsıkı kapatılmış bandajlar uzak bölgelerdeki hastanelere ve muharebe meydanlarında görev yapan doktorlara sterillikleri garantilenmiş bir şekilde ulaştırılabiliyordu.

Johnson kardeşler sağlık hizmetleri alanında başarıyı yakaladılar. 1893'te ise Amerikalı anneler, ebelere satılan çok amaçlı Doğum Paketlerine bedava bir öge olarak dâhil ettikleri Johnson Bebek Pudrasının taze kokusuyla tanıştırdı.

Öte yandan, ufukta dünya çapındaki çoğu evin ecza dolaplarında yerlerini alacak steril ürün belirmeye başlamıştı.

1920'de firmanın başkanı James Johnson, Earl Dickson isimli bir çalışanın ev yapımı küçük bir bandaj meydana getirdiğini duydu. Şirketin satın alma departmanında pamuk alıcısı olarak çalışan Dickson, yakın bir zamanda sürekli mutfakta kendini kesip yakan, kazaya eğilimli genç bir kadınla evlenmişti. Yaralar şirketin kocaman sargı bezlerinin kullanılmasını gerektirmeyecek derecede küçük ve önemsizdi. Earl Dickson, yara bandıyla ilgili şöyle yazmıştı: "Kolayca uygulanacak, sterillliğini muhafaza edecek ve de yerinde kalacak bir çeşit bandaj yapmayı kafama koymuştum."

Karısının yaralarını tedavi etmek için şirketin gazlı bezinden küçük bir parçayı alıp yapışkan bandın ortasına yerleştirdi. İhtiyaç duyulduğunda tek tek bandajlarla uğraşmaktan yorulan Dickson'ın aklına bunları topluca üretmek ve bandajın yapışkan taraflarını geçici olarak kapatacak krinolin kumaşı kullanmak geldi. James Johnson çalışanını iki parça krinolini ayırıp bandajı parmağına kolaylıkla yapıştırırken izlediğinde, firmasının yeni bir ilk yardım ürününe ihtiyacı olduğunu farkına

vardı.

Şirketin New Brunsk fabrikasının müdürü W.Johnson Kenyon’ın önerdiği “Band-Aid” yani “Yara Bandı” ismi nihayetinde küçük sargıların jenerik ismi haline geldi. İlk yapışkan bandajlar seri üretim usulünde, steril şartlar altında elle yapılmaktaydı.

Satışlar ise kötü durumdaydı. Band-Aid markalı yapışkan bandajın en büyük destekçilerinden biri de şirketin araştırma departmanının başı Dr. Frederick Kilmer’dı (aynı zamanda şair Joyce Kilmer’in babası). Kimler 1890’larda Johnson Bebek Pudrasının geliştirilip pazarlanmasıyla ilgilenmişti. 1920’lerde ise Band-Aid yara bantlarının tanıtımı için kolları sıvadı. Ürünün enfeksiyonu önlemede; ufak çaplı kesikleri ve yanıkları iyileştirmedeki becerisini anlattığı tıbbi ve popüler makaleler yayımladı. Şirketin en akıllıca taktiklerinden biri ülkenin her yerinde izcilere ve yerel kasaplara sınırsız ve bedava yara bandı dağıtması oldu.

Band-Aid’in şöhreti gittikçe arttı. 1924 itibariyle yedi buçuk santim uzunluğunda ve iki buçuk santimin dörtte üçü genişliğindeki bantlar makineler tarafından imal edilmekteydi. Dört yıl sonra ise Amerikalılar hava akımını sağlayıp iyileşmeyi hızlandırmak üzere gazlı pedin üzerine deliklerin açıldığı yara bantlarından satın almaktaydılar.

Band-Aid’lerin, namı diğer yara bantlarının yaratıcısı Earl Dickson Johnson & Johnson’daki uzun ve verimli kariyerini sürdürdü; başkan yardımcısı ve yönetim kurulunun bir üyesi oldu. Buluşuna gelince, şirket, ürünün 1921’de piyasa sürülmesinden beri tüm dünyada yüz milyardan fazla yara bandının kullanıldığını tahmin etmektedir.

Vick’s VapoRub Buharlaşan Merhem:

1905, Selma, Kuzey Carolina

Yeni yüzyıldan önce nezlenin ve bronşitin en popüler tedavisi lapa ve yakı ile gerçekleştirilmekteydi. Esasen bunların beş bin yıl önce Yakındoğu’da kullanılan nane ve hardal formülasyonlarından pek de farkı yoktu. Maalesef göğse ve alna sürülen hem antik hem de modern preparatlar çoğunlukla kızarıklıklara ve kabarmalara yol açıyordu. Zira karıncalanma hissi uyandıran etken maddeleri cildi tahriş edici nitelikteydi.

Başka bir meşhur soğuk algınlığı merhemi de mevcuttu ama bu potansiyel olarak daha da tehlikeliydi. Doktorlar krup hastalığına veya soğuk algınlığına yakalanmış çocukların sıcak, şifalı ot buharlarını içlerine çekmesini dikkatlice tavsiye ederlerdi. Buhar geçici olarak geniz yolunu açardı ama çoğu çocuğun (ve yetişkinin) başlarını sıcak suyun üzerinde tuttuklarından yüzleri yanardı. Gazlı ve elektrikli ocaklar suyu kaynatmak için ölçülü ve sabit enerji kaynağı ihtiyacını karşılamazdan önce kömür ve odun ateşlerinin yoğunlukları birdenbire değişebiliyor ve ani haşlayıcı buhar gayzerleri meydana getirebiliyorlardı.

Nice eczacı ciltte karıncalandırıcı bir etkisi olan sinüsleri açabilecek, plasterlerin ve buharların en iyi özelliklerini kusursuz bir şekilde kendisinde barındıran bir merhemin peşindeydi. Kuzey Carolina’nın Selma şehrinden Lunsford Richardson isimli bir eczacı için onu mükemmel ürüne yönlendiren iki olay meydana gelmişti. Birincisi petrol jölesinin merhemler ve kozmetik malzemeleri için güvenli ve nötr bir baz olarak ünüydü. İkincisi de naneden çıkarılmış mum gibi, kristalimsi bir alkol özü olan ve keskin bir buhar çıkaran mentolün Amerika’da tanıtılmasıydı.

Mentol halkın ilgisini ilk olarak 1898’de Ben-Gay adlı kas ağrısı giderici merhem şeklinde çekti. Ürüne adını veren Fransız eczacı Jules Bengué tarafından geliştirilen merhem, mentolün ısı üretici etkilerini lanolin bazlı ağrı kesici nitelikte metilin salisilâtıyla bir araya getiriyordu. Avrupa’da ve Amerika’da gut hastalığının, romatoid artrit ve nevraljinin çaresi olarak tanıtılan Bengué’nin merhemi nezle boyunca sinüsleri de temizlediği söylenmekteydi.

Richardson müşterilerinden Ben-Gay’den çok memnun kaldıklarını öğrendi. 1905’te mentolü, eczane raflarındaki diğer malzemelerle birlikte bir petrol jölesi bazına karıştırdı ve alınlı göğsün üzerine sürülüp ovulacak Richardson’ın Krup ve Zatürree Tedavisi Merhemini meydana getirdi. Vücut ısıyla buharlaşan kimyasallar bloke olmuş hava yollarını açtıkları gibi aynı zamanda cilde temas etmeleriyle birlikte kan dolaşımını harekete geçiriyorlardı. O yıl Richardson nezleden mustarip kişilerden ve diğer eczacılardan gelen taleplere yetişmekte çok zorlandı.

Çoktan şöhret olmuş ürününe ilgi çekici bir isim ararken Richardson doktor eniştesi Joshua Vick’e başvurdu. Richardson eczacılık kariyerine Vick’in eczanesinde başlamış ve Vick’in arka oda laboratuvarında söz konusu merhemini hazırlamıştı. Sonuç itibariyle ürününü, akrabasının ve akıl hocasının onuruna isimlendirdi.

Richardson gazetelere verdiği reklamlara aynı zamanda Vick’s VapoRub merhemini bedava deneme kuponlarını ilâve etti. Amerika Birleşik Devletleri Postanesini de o zamandan beri evlerin posta kutularını, taşmalarına sebep olmasa da dolduran yeni bir posta pratiğini başlatmaya ikna etti: yani Vick’s VapoRub broşürlerinin bugünün “ev sahipleri” gibi “posta kutusu sahipleri”ne yönlendirilmesini... Bu uygulamadan önce bütün postalar alıcının ismini taşımak zorundaydı.

Satışlar iyiydi. Ancak trajik nitelikteki kaderin bir cilvesi satışların birdenbire patlamasına yol açtı.

1918 Baharında Amerikan askeri üslerinde grip salgını baş göstermişti. Bu salgın askeri birlikler tarafından Fransa’ya, sonra daha öldürücü hale geldiğinden İspanyol Gribi ismini kazandığı İspanya’ya taşındı. Çin’e bile sıçradı. Aynı yılın sonbaharında daha da öldürücü bir salgın silsilesi Rusya’da patlak verdi.

Ölü sayısı muazzam boyuttaydı. Grip Birleşik Devletler ve İngiltere’nin toplam nüfusunun yüzde birinin yarısını, Alaska’nın Nome şehrindeki Eskimoların yüzde 60’ını öldürmüştü. Sadece altı hafta içerisinde Amerikalı acemi erlerin yüzde 3,1’i Camp Sherman’da öldü. Transatlantikler normalde aldıklarından yüzde 7 az yolcuyla rıhtımlara yanaşmaktaydı. On dördüncü yüzyıl İtalyan yazarı Boccaccio’nun eski bir felakete dair yazdıkları bu salgını da çok iyi tanımlamaktaydı: “Nice yürekli adamlar, nice güzel hanımefendiler kahvaltılarını akrabalarıyla yaptılar ve aynı gece akşam yemeklerini atalarıyla birlikte öbür dünyada yediler.”

Birinci Dünya Savaşı dört yılda dokuz milyon askeri personelin hayatına mal oldu. 1918 salgını ise bir yıl içerisinde dünya çapında yirmi beş milyon insanın canını alarak tarihin en kötü salgını namının sahibi oldu.

Gribin her türlü soğuk algınlığı ilacının satışlarını yükseltmesi pek şaşırtıcı değildi. Aspirin, öksürük şurupları ve pastiller ve dekonjestanlar 1919’da esrarengiz bir biçimde ortadan kaybolan, mutasyona uğrayıp domuzlara geçme ihtimali bulunan bu grip mikrobuna karşı etkisiz kalmışlardı. Ama yine de bu ilaçların ve Vicks VapoRub’ın satışları endüstri rekorunu kırdı. 1918’de Vick’s milyon dolar çizgisini aştı.

Deodorantlar:

MÖ 3500, Yakındoğu

Vücut kokusu problemi insanın onu çözmeye yönelik teşebbüsleri gibi çok eski zamanlara dayanır. 5,500 yıl önce yazılı tarihin başlangıcından itibaren Sümer’de her belli başlı medeniyet deodorant üretme çabalarının bir kaydını bırakmıştır.

Eski Mısırlılar kokulu banyodan sonra parfümlü yağları koltukaltlarına uygulamayı tavsiye ederlerdi. Yarı tropikal iklimde bozulup rahatsız edici duruma gelmeyecek özel narenciye ve tarçın preparatları geliştirmişlerdi. Mısırlılar deneyler yoluyla koltuk altı kıllarının alınmasının vücut kokusunu önemli derecede azalttığını keşfetmişlerdi. Yüzyıllar sonra bilim insanları, neden kılların kendileri kokusuz olan bakterilerin yaşamalarında, çoğalmalarında, ölüp ve rahatsız edici hale gelecek şekilde çürümelerinde etkili olduğunu anlayacaklardı.

Hem Yunanlılar hem de Romalılar parfümlü deodorantlarını Mısırlıların formüllerinden meydana getirdiler. Esasında yazılı tarihin büyük bir bölümünde tek etkili deodorant –düzenli yıkanmanın yanında- parfüm olmuştu. Yaptığı ise sadece bir kokuyu diğeriyle maskelemekten ibaretti. Kısa bir süre için.

Ter ile koku arasındaki bağlantı on dokuzuncu yüzyılda ter bezlerinin keşfedilmesiyle daha da anlaşılır hale geldi.

Bilim insanları, insan terinin apokrin ve ekrin olmak üzere iki çeşit ter bezince üretildiğini öğrendiler. İlk ter dokuları doğumda bebeklere kendilerine has kokularını vererek bütün vücut yüzeyinde mevcuttur. Koltuk altında, anüs çevresinde ve meme uçlarının etrafında yoğunlaşmış olanlar haricinde, bu bezlerin çoğu zamanla ortadan kaybolur. Bezler çocuklukta nispeten pasif durumdadır ama ergenlikle birlikte seks hormonları tarafından faaliyete geçerler. Yaşlılıkta ise kuruyup körelebilirler.

Gerçi vücut terinin çoğunu vücut üzerinde bolca bulunan ekrin bezleri üretir. Ekrin teri dolu doludur ve serinleticidir. Aşırı sıcakta fazla su alımıyla beraber insanların on bir litreye kadar ter salgıladıkları ölçül-müştür.

Ekrin bezleri ayrıca sinirliliğe, ateşe, strese ve baharatlı yiyecekler yemeye bağlı olarak da fonksiyon gösterirler. Duygusal gerilimin neden olduğu ter de özellikle koltukaltlarında, avuçlarda ve ayak tabanlarında etkilidir. Ama terin çoğu ya buharlaşır ya da giysiler tarafından emilir.

Koltukaltları sıcak ve nemli olduğundan bakterilere elverişli bir ortam sunarlar. Tatmin edici bilimsel bulgular, koltukaltı kokusuna tek bir şeyin sebep teşkil etmese de esas olarak apokrin bezlerinde yaşayan bakterilerin sebep olduğunu göstermektedir. Bir çalışmada taze insanın apokrin bezlerinin ürettiği teri toplanmış ve bu terin kokusuz olduğu ortaya çıkmıştı. Oda sıcaklığında altı saat süreyle (çoğalan ve ölen bakteriyle beraber) tutulan ter karakteristik kokusunu da böylece edinmiş oldu. Aynı kaynaktan ter buzdolabında soğutulduğunda ise hiçbir koku oluşmamıştı.

Dolayısıyla antik zamandan modern zamana parfümlü deodorantlar problemin kaynağıyla hiçbir zaman baş edemediler. Öte yandan bir “ter önleyici” bakterileri nemden yoksun bırakarak çoğalmalarını önleyebilmektedir.

Ter Önleyiciler:

1888, Amerika Birleşik Devletleri

Özel olarak koltuk nemini ve dolayısıyla kokusunu önlemek için piyasaya sürülen ilk ürün 1888’de çıkan Mum’dı. Formülasyonu krem bazında bir çinko bileşimini kullanmaktaydı. Çinko gibi belirli kimyasalların nasıl ter üretimini engellediği bilim insanlarınca o zaman da anlaşılmamıştı, halen bugün de anlaşılmamaktadır. Yine de Mum işe yaradı ve Amerika’daki popüleritesi ilaç şirketlerini ter önleyiciler için de geniş bir pazarın mevcut olduğu yönünde ikna etti.

1902’de Everdry sahneye çıktı, 1908’de onu Hush izledi. Bunlar çoğu modern formülasyonda da mevcut, diğer bir kurutucu bileşim alüminyum klorürü kullanan ilk ter önleyicilerdi.

Yıllarca Amerikalılar ter önleyiciler konusunda o kadar hassas olmuşlardı ki eczanelerde profilaktik istedikleri zamandaki aynı sessiz gizlilikle bu ürünlerden rica ediyorlardı. Ulusal dergi reklamlarında adını cesurca söyleyen ilk ter önleyicinin Odo-Ro-No diye yankılı bir ismi vardı. Aşırı terlemenin çaresi olduğunu iddia ediyor; kadınları “temiz ve titiz” tutacağı sözünü veriyordu. Onu takip eden diğer deodorant reklamları da aynı şekilde kuruluğa vurgu yapıyordu. Gerçi bunların hiçbiri kuruluğun neyi önlediğinden bahsetmiyordu.

1919’da öncü Odo-Ro-No yine yol gösterdi. İlk defa bir deodorant reklamı “V.K.”nin var olduğunu ve bunun sosyal anlamda şok edici ve tiksindirici nitelikte olduğunu üstüne basa basa belirtti.

Şaşırtıcı bir şekilde o günlerde ter önleyicilerin tanıtımları özellikle kadınlara yapılmaktaydı; zira bu ürünler çoğunlukla, onları sabun gibi olmazsa olmaz kabul eden kadınlarca kullanılmaktaydı. Ancak 1930’lardan sonra firmalar erkeklere de hedef kitle gözüyle bakmaya başladı.

Ter önleyicilerin etkisi üzerinde neredeyse yüzyıl çalıştıktan sonra bilim insanları bunların işe yaradıklarından nasıl şüphe ederler?

Popüler bir teoriye göre alüminyum ve çinko gibi kurutucu elementler ter kanallarının içerisine kısa mesafeye sızmaktadır. Orada suyun salınışını bloke ederek şişe tıpaları gibi hareket ederler. Kanallardaki basınç giderek artar ve biyolojik geri bildirim mekanizmasıyla basıncın kendisi daha fazla terlemeyi durdurur.

Maalesef ter önleyiciler vücut kokusunun esas suçluları olan apokrin bezlerinden ziyade sadece ekrin bezleri üzerinde etkilidir. Hiçbir ter önleyicinin uzun zaman periyotlarında etkili olmaması da bu yüzdendir. Koltukaltı kokusuyla savaşmanın en iyi usulü, ebedi yıkanma ile eski Mısır pratiği olan koltukaltı kıllarını tıraş etmeyi ve modern ter önleyicilerden uygulamayı bir araya getirmektedir: diğer deyişle eski bir şeyi, ödünç alınmış bir şeyi ve yeni bir şeyi.

Antiasitler:

MÖ 3500, Sümer

Çoğunlukla pişmemiş yiyeceklerle beslendiğini hesaba katarsak ilk insan günümüz insanlarından çok daha şiddetli hazımsızlık problemi yaşamış olmalıdır. İnsanların, düşüncelerini kil tabletler üzerine kaydettikleri zamandan beri mide rahatsızlıklarına bir çare bulmak için doktorlara başvurduklarını biliriz. Bu yönde Sümerliler arasında bulunan ilk ilaçlar süt, nane yaprakları ve karbonat içermekteydi.

Deneme yanılma yöntemiyle Sümerli doktorların keşfettikleri şey, alkalın maddelerinin midenin

doğal asidini etkisiz hale getirdiğiydi. Günümüzün antiasitleri pozitif yüklü iyonları midenin negatif yüklü hidroklorik asidine sunarak etkisiz hâle getirme işlevini görmektedir. Bu da karşılığında mide özsuyunun diğer kuvvetli bir bileşeni olan ve mide astarını yüksek derecede tahriş edebilen pepsinin salınımını engeller.

Sümerlilerin en etkili antiasidi kabartma tozu veya sodyum bikarbonattı (ayrıca sodanın bikarbonatı olarak bilinir). Yüzyıllarca bu antiasit çok sayıda ev yapımı ilacın başlıca malzemesi olarak hizmet etti. Bugün sodyum bikarbonatın antiasitlerdeki kullanımının bir bakıma azalmasının nedeni sodyum alımıyla yüksek tansiyon arasındaki bağlantıdır.

Saf kabartma tozunun ilk önemli ticari rakibi 1873'te ortaya çıktı: Philip'in Magnezya Sütü. Mumcuyken kimyagere dönüşen Connecticut'ın Glenbrook şehrinden Charles Philips'in yarattığı ürün toz haline getirilmiş bir antiasitle laksatif magnezyayı bir araya getiriyordu. Ufak dozlarda alınan ürün mide ağrısını yatıştırıcı bir ilaç olarak hemen kabul gördü.

Alka-Seltzer:

1931, Amerika Birleşik Devletleri

Alka Seltzer'in hikâyesi 1928 kışında Dr. Miles laboratuvarlarının başkanı Hub Beardsley'nin Elkhart, İndiana'daki bir yerel gazetenin ofislerini ziyaret etmesiyle başladı. O sene çok ciddi bir grip salgını vardı. Beardsley'nin çoğu çalışanı da hastaydı. Ancak Beardsley gazete kadrosundan hiç kimsenin grip sebebiyle işini aksatmadığını öğrendi. Editör, en ufak bir soğuk algınlığı belirtisinde personele bir aspirin ve kabartma tozu karışımını verdiğini söyleyerek durumu izah etti.

Beardsley bundan çok etkilendi. Her iki ilaç da eski zamanlara aitti ama birleşimleri yeniydi. Laboratuvarları ecza dolabı ilaçlarında uzmanlaştığından, bu formülü test etmeye karar verdi. Baş kimyageri Maurice Treneer'den yeni ve gözülcü bir tablet yapmasını istedi. Tabii Treneer'in meydana getirdiği –“cuk cuk fiş fiş diye ses çıkaran hap” kabartma tozu ve aspirin bileşiminden de daha yeni bir şeydi. Söz konusu numara, ürünün popülerleşmesine de yardımcı oldu.

Beardsley Akdeniz seyahatine çıktığında yanına bu deneysel tabletlerden de aldı. Karısının söylediğine göre tabletler baş ağrılarını geçirmişti. Öte yandan Beardsley'nin kendisi, gemide aşırı yeme ve içmenin meydana getirdiği rahatsızlıkları yatıştırdığını da fark etti. Tabletleri deneyen diğer yolcular da mide bulantılarını geçirdiklerini öne sürdüler.

Akşamdan kalma W.C. Field'i “Bu gürültüye kimse bir şey yapamaz mı!” diye şaka yapmaya teşvik eden fişirdayan tablet, 1931'deki Büyük Buhran'a boyun eğdi. Radyo tanıtımları yoğundu. Ancak Alka-Seltzer'in satışları 1933'te alkol yasağının kalkmasıyla birlikte birdenbire fırladı.

Alka-Seltzer'in orijinal iki maddesinden biri olan aspirinin çoğu insanda mide rahatsızlığına yol açması gayet ironikti. Mike Laboratuvarları da bunun farkına varıp 1970'lerde Alka-2 Antiasit adı altında aspirinsiz bir tablet piyasaya sürdü.

Bugün geniş çapta mevcut olan çeşit çeşit sodyumsuz, aspirinsiz antiasitler mide asidini etkisiz hale getirmektedir. Ecza dolabına baktığımızda, modern bileşenlerin alüminyum, kalsiyum, bizmut, magnezyum ve fosfattan oluştuğunu; antik dönemden kalan tek bileşenin kurutulmuş süt katıları olduğunu görürüz.

Öksürük Pastilleri:

MÖ 1000, Mısır

Öksürüğün esas amacı nefes yolunu, solumayla içeri çekilmiş yabancı maddelerden, kimyasal irritanlardan veya nezle durumunda fazla vücut salgılarından temizlemektir. Öksürme refleksi kısmen istemli kısmen istemsizdir. Öksürüğün sıklığını ve yoğunluğunu azaltan ilaçlara öksürük gidericiler veya teknik olarak antitusifler denir.

Modern öksürük kesici kimyasalların çoğu -narkotik kodein gibi- beynin öksürük merkezindeki faaliyeti bastırıp öksürme dürtüsünü azaltmaktadır. Daha eski öksürük kesicilerden bir başka grup, boynadaki öksürme kaslarını gevşetip rahatlatma işlevini görmektedir. Bu esasen üç bin yıl önce Mısırlı doktorlar için pastacıların üretmiş olduğu bilinen en eski öksürük pastillerinin özelliğidir.

On ikinci Hanedan döneminde Mısır'ın Yeni Krallığı'nda pastacılar ilk şekerleri imal ettiler. Bölgede yüzyıllarca şeker mevcut olmadığından Mısırlı şekerler otlar, baharatlar ve narenciye meyveleriyle tadını değiştirdikleri bal ile işe koyuldular. Şekerleri emmenin öksürüğü de rahatlatıldığı keşfedildi. Zira Mısır şekerlerinin malzemeleri günümüzün şekerli pastillerininkilerden pek de farklı değildi. Aynı şekilde tahriş olmuş kuru bir boğazı nemlendirme prensibiyle hareket etmeleri de...

Boğaz yatıştırıcı şeker farklı kültürlerde birçok ufak çaplı değişime uğradı. Malzemeler ayırt edici faktör haline geldi. Karaağaç kabuğu, okaliptus yağı, nane yağı ve karaisırgan eski zaman katkı maddelerinden sadece birkaçıdır. Öte yandan ancak on dokuzuncu yüzyılda doktorlar doğrudan öksürme kaynağına, diğer deyişle beyne hitap eden ilaçlar geliştirdiler. Beynin öksürük refleksini bastıran ilk bileşimler afyonlu ilaçlardan ibaretti.

Afyonun bir alkeolidi olan ve olgunlaşmamış afyon çiçeklerinin kurutulmuş lateksinden elde edilen morfin, ilk kez 1805'te Almanya'da tanımlandı. Yüzyılın sonunda 1898'de, kimyagerler ilk kez basit bir morfin türevi olan eroini (diasetilmorfin) ürettirler. İki madde de kısa bir süre için öksürük gidericiler olarak kolay edinilebilir ve popüler hale geldi. 1903 tarihli bir reklamda "Gliko Eroin"" tıp ilminin en son ürünü "Solunum yatıştırıcı" olarak tanıtılıyordu.

Ama doktorların bağımlılık tehlikesinin farkına varmaları, bu ilaçlardan reçetelerine giderek daha az yazmalarına sebep oldu. Günümüzde daha hafif bir morfin türevi olan kodein (metilmorfin) ciddi öksürükleri bastırmak üzere kullanılmaya devam edilmektedir. Yüksek dozlardaki morfin bileşimlerinin solunumu durdurarak ölüme yol açmalarından dolayı, öksürmeyi nasıl giderdiklerini anlamak pek de zor değildir.

Morfin bileşimleri öksürük araştırmalarına tamamıyla yeni bir alan açtı. Farmakologlar başarılı bir şekilde opiyat moleküllerini, ilaçların verdiği mutluluk hissine ve bağımlılığa yol açmada daha az riske sahip, öksürmeyi bastıran sentetik bileşimler meydana getirmek adına değiştirdiler.

Ancak bu çeşit sofistike ilaçlar ciddi, hayati risk içeren öksürüklerin tedavisi için ayrılmakta ve reçeteye satılmaktadır. Her kış soğuk algınlığına yakalanan milyonlarca kişi, eski zamanların ilacı öksürük pastiline bel bağlamaktadır. Amerika'da bugün halen popülerliklerini sürdüren en eski ticari ürünlerden ikisi, öksürük giderici afyonlu ilaçların reçetelendikleri altın çağlarında ortaya çıkmışlardır.

Güneş Kremi:

1940'lar, Amerika Birleşik Devletleri

Tarih boyunca bir sürü kültürden insanlar, güneşe maruz kalarak cildin esmerleşmesinden sakınmışlardı. Çoğu Batı toplumunda opak kremler, modern çinko okside benzer yağlar ve ayrıca güneşten koruyan şemsiyeler kullanılırdı. Sadece kaba saba tarla işçileri bronzlaşırdı; beyaz ten ise yüksek mevkinin bir sembolüydü.

Amerika’da bronzlaşmanın doğuşuna iki faktör katkıda bulundu. 1920’lere kadar denizden uzak yerlerde yaşayan çoğu insanın kumsallara gitme şansı yoktu. Ancak demiryolları insanları kıyı bölgelerine taşımaya başlayınca “okyanus banyosu” popüler bir eğlence haline geldi. O günlerde mayolar neredeyse bütün vücudu kapladığından, bronzlaşmayı önleyen kremlere ihtiyaç yoktu. (Bkz “Mayo”.) Mayolar 1930’larda giderek açılmaya başladığında cildi bronzlaştırmak bir moda oldu. Tabii bu da beraberinde yanma riskini taşımaktaydı.

Başlangıçta üreticiler bronzlaşma ve özellikle de güneşe karşı koruma ürünlerinin potansiyel bir pazarı olduğuna inanmadılar. Yaygın tutum güneşlenen kişinin, yeterli derecede güneşe maruz kaldıktan sonra şemsiye altına geçmesi veya üzerine giysilerini giymesiydi. Öte yandan Filipinler’in kavurucu güneşi altında savaşıyor, uçak gemilerinin güvertelerinde çalışan veya botlarla Pasifik’e açılan Amerikalı askerlerin gölgeye kaçma gibi bir şansları yoktu. Dolayısıyla 1940’larda hükümet, güneşten koruyucu maddeler üzerine deneylerin başlamasına ön ayak oldu.

İlk maddelerin en etkililerinden birinin kırmızı petrolatum olduğu anlaşıldı. Ham petrolden benzin ve ısıtma yağı çıkarıldıktan sonra geriye kalan ağır petrolün yan ürünüydü. Güneşin yakıcı ultraviyole ışınlarını bloke eden şey içsel bir pigmentinin neden olduğu doğal kırmızı rengiydi. Askeri Hava Birlikleri tropiklerde uçaklarını indirme ihtimallerine karşı savaş pilotlarına bu kırmızı petrolatumdan dağıtmaktaydı.

Orduya güneş koruyucu geliştirmede yardımcı olan doktorlardan biri Dr. Benjamin Green’di. Green güneşlenme ürünleri için keşfedilmemiş, geniş bir pazarın mevcut olduğuna inanmaktaydı. Savaştan sonra geliştirilmesine yardımcı olduğu yasemin esanslı kremi, saf-beyaz güneş losyonu ile güneşten korunma teknolojilerinden faydalanma yoluna gitti. Ürünün, kullanıcıya, bakır renkli bir cilt tonuna kavuşmasını sağlaması Green’e ürün serisinin ismi için bir fikir verdi. 1940’larda kumsallara ilk kez çıkan Coppertone (Bakır tonu) Amerika’nın bronzlaşmaya başlamasına yardımcı oldu.

Göz Damlaları:

MÖ 3000, Çin

Gözün aşırı hassaslığı nedeniyle göz solüsyonları her zaman büyük bir itina ile hazırlanmıştır. Mahuang bitkisinin özünden yapılmış, kayıtlı en eski göz damlalarından biri beş bin yıl önce Çin’de hazırlandı. Günümüzde göz doktorları aktif maddenin, halen ufak çaplı göz rahatsızlıklarının tedavisinde, özellikle de alerjik durumlarda şişen gözler için kullanılan efedrin hidroklorür olduğunu bilmektedirler.

Eski doktorlar, göz solüsyonları ve bileşimleri olarak tek kabul edilebilir çözünün, kaynatılıp soğutulan steril su olduğunu keşfetmede çabuk davrandılar. Hafif bir antibakteriyel madde olan borik asit tozundan bir tutam ilâve edilmesi, göz enfeksiyonlarında kullanılmış çoğu eski ilacın temelini teşkil etmekteydi.

Oftalmoloji ve steril göz solüsyonlarını meydana getiren farmakoloji dalları 1800’lerin ortalarında bir patlama yaşadı. Almanya’da Hermann von Helmholtz “*Fizyolojik Optiğin El Kitabı*” adı altında,

gözün fonksiyonlarına dair modası geçmiş çoğu teorelin maskesini düşürdüğü çığır açıcı bir cilt yayınladı. Gözün fizyolojisine yönelik araştırmaları gözün içyapısını incelemede oftalmoskobu, değişen mesafelere gözün uyum sağlama kabiliyetini ölçmede ise oftalmometreyi icad etmesine vesile oldu. 1890'lar itibariyle göz bakımı hiçbir zaman daha iyi olmamıştı.

O dönemde Amerika'da ecza dolabına yeni bir ilâve ürün doğmak üzereydi. 1890'da Washington'ın Spokane şehrinden bankacı Otis Hall'un gözlerinde bir problem çıkmıştı. Bir atın kırılmış nalını incelerken birdenbire hayvanın kuyruğu sağ gözüne girmiş, korneanın yırtılmasına sebep olmuştu. Birkaç gün içerisinde de acı veren yara daha da genişlemişti. Hall tedavi için iki göz doktoruna, James ve George McFatrigh kardeşlere başvurdu.

Otis Hall'ün tedavisinin bir kısmı kardeşlerce formüle edilmiş berberin klorürü içeren bir göz solüsyonunu düzenli bir şekilde kullanmayı içeriyordu. Tamamen ve öyle çabuk iyileşmişti ki, göz rahatsızlığı olan diğer insanların da bu preparattan yararlanması gerektiğini düşündü. Hall ve McFatrigh kardeşler ilk güvenli ve etkili ticari göz damlası solüsyonlarını seri üretecekleri bir şirket kurdular. Bu berberin klorürünün ismini de söz konusu kimyasal ismin ilk ve son hecelerini birleştirerek meydana getirdiler: Murine.

O zamandan beri çok sayıda göz ürünü “yorgun gözler”, “kuruluk”, ve “kırmızılık” gibi problemlerle savaşmak üzere ecza dolaplarına girmektedir. Bunların hepsi gözyaşlarının doğal asiditesine ve tuzluluğuna yakın koruyucu maddeler içermektedir. Gerçekten de bazı reçetesiz kontakt lens solüsyonları “suni gözyaşları” diye isimlendirilmiştir. Gözyaşlarının kolayca anlaşılır tuzluluğu eski doktorların insan gözünün az yoğunlukta tuza ihtiyacı olduğunu ve gözün tuzdan yararlandığını anlamalarına yardımcı olmuştu. İnsan türünün deniz kökenine en doğrudan delil olarak göz doktorları göz yüzeyinin devamlı tuzlu suya ihtiyaç duymasını göstermektedirler.

Müşhil:

MÖ 2500, Yakındoğu

Bir tıp paneli “Bağırsakla meşguliyet nüfusumuzun önemli bir kısmının meselesi gibi gözükmehtir,” diye bildirmişti. Doktorlar bu değerdendirmeyi reçete ve her yıl -yarım milyar dolar kâr sağlayarak- Amerikalılarca tüketilen müşhil sayısına dayandırmışlardı.

Ancak düzgün fonksiyonlu bağırsağa yönelik ilgi ve alaka yeni bir şey değildir. Farmakoloji tarihi eski insanların günlük ve düzenli bağırsak hareketiyle aynı derecede ilgiliydiler. Eski doktorlar da doğanın salmadığını salmak için türlü türlü ilaçlar hazırlarlardı.

Mezopotamya ve Nil boyunca popüler olmuş kayıtlı en eski müşhil hintyağı bitkisinden çıkarılmış sarımsı bir yağdı. Hintyağı sadece müşhil olarak değil aynı zamanda cilt yumuşatıcı losyon ve büyük taş blokları tahta tekerler üzerine kaydırmak için yağlama malzemesi olarak da iş görmekteydi.

MÖ 1500 itibariyle Asurluların müşhile dair bilgisi çok genişti. Kepek gibi “hacim oluşturan” müşhillerin; sodyum içeren, bağırsağa su çeken “tuzlu” müşhillerin ve dışkının dışarı atılmasıyla sonuçlanan kas kasılmasının dalgalarını harekete geçirmek için bağırsak duvarına tesir eden “uyarıcı” müşhillerin aşinasıydılar. Bunlar modern müşhil preparatlarının da üç önemli çeşidi sayılmaktadır.

Arkeologlar insanların tarih boyunca bağırsak fonksiyonlarına takmış bir vaziyette olmalarının iyi bir nedeni olduğuna inanmaktadırlar. MÖ 7000'den evvel insan göçebe yaşayan bir avcı-toplayıcıydı.

Esas olarak lifli kökler, tohumlar ve meyvelerle besleniyordu. Yüksek lifli bir diyet... Bu aynı zamanda on binlerce yıl atalarının da menüsü olmuştu ve insan midesinin, dolayısıyla mideyle bağırsakların deneyimlediği tek diyetti.

Sonra insan yerleşip tarımla uğraşmaya başladı. Büyük baş hayvanlarının etiyle ve sütüyle beslenmeye başlamasıyla birlikte insan, bağırsağını yüksek derecede yağlı, az lifli bir diyetle şoke etti. O zamandan beri de insanlar düzensiz bağırsak fonksiyonları nedeniyle problem yaşamakta ve çare olarak müshillere başvurmaktadır. Belki de sadece bugün, yüksek lifli yiyeceklerin önemine vurgu yapılmasıyla birlikte insan bağırsağı rahatlamaya başlamıştır.

Araya giren bin yıllık dönemde ise doktorlar çeşitli müshiller bulmada ve onları bal, şeker ve narenciye kabuklarıyla karıştırarak daha damak tadına hitap edebilir hale getirmede çok çaba harcadılar. 1905'te bir eczacının aklına birdenbire müshili çikolatayla karıştırma fikri geldi. Böylece Amerikan piyasasının da dikkatini üzerine çekti.

Memleketi Macaristan olan Max Kiss bir pratisyen eczacıydı. Kiss, yerel şarap tüccarlarının ürünlerine ilâve ettikleri fenolftalein adlı bir kimyasalı yakından tanımaktaydı. Bu uygulama ilk başta zararsız gibi gözükiyordu. Ancak çok geçmeden tüccarlar ve şarap içen halk şarabı fazla kaçırmanın ertesi sabahki içki sersemliğinden daha fazlasına sebep olduğunu keşfettiler.

Söz konusu kimyasal katkı maddesinin etkili bir müshil olduğu anlaşıldı. 1905'te Max Kiss, New York'a göç ettiğinde ticari bir müshil olarak fenolftaleini çikolatayla karıştırmaya başladı. Önce ürüne mantıksız bir şekilde müshilin hedefinin argodaki karşılığına yakın bir ifade olan Bo-Bo ismini verdi. Kiss yeniden düşündü ve "Mükemmel Müshil" anlamındaki "Excellent Laxative"'in kısaltması Ex-Lax ismini buldu.

Çikolata tatlı ürün Hint yağı gibi standart müshillerin yanında iyi karşılanan bir yenilikti. Özellikle de çocuklar için... Laksatif şekerin üretimi nihayetinde yılda 530 milyon doza yükseldi. Böylece bu preparat yirminci yüzyılın ilk yıllarında Amerikan ecza dolabının ayrılmaz bir parçası haline geldi.

Gözlük:

13. Yüzyıl, İtalya

Eski insanlar hayatlarının bir noktasında görmelerine yardımcı olacak gözlüklere ihtiyaç duymuş olmalı, ama gözlüğün icadı maalesef on üçüncü yüzyılın sonuna kadar gerçekleşmedi. O zamana kadar da, kusurlu gözlerle doğanların ve yaşlıların iyi derecede görmeyi gerektiren kitap okuyabilmeye ve iş yapabilmeye dair hiçbir umutları yoktu.

Gözlüğün mucidi büyük ihtimalle 1280'lerde İtalyan şehri Pisa'da yaşamıştı. Kendisinin bir cam zanaatçısı olduğuna inanılmaktadır. Kimliği kesin bir şekilde belirlenmemişse de akran cam üfleyiciler Alessandro Spina ve Salvino Armato bu onura layık en muhtemel adaylardır.

Delliler Salvino Armato'yu çok az desteklemektedir. Esasen Floransalı bir optik fizikçi olan otuz beş yaşındaki Armato'nun ışık kırılma deneylerinde gözlerini bozduğu bilinmektedir. Gözlerini güçlendirme çabasıyla cam yapımına yöneldi. Armato'nun kalın, kavisli düzeltici mercekleri tasarladığı düşünülmektedir.

Tarih Armato'nun zamanında gözlüklerden iki yerde bahsedilmiş olduğunu kaydetmektedir. 1289'da İtalyan yazar Sandro di Popozo'nun "*Aile İdaresine Dair Bir Tez*" adlı eseri basıldı. Bu çalışmada

Popozo gözlüklerin “son zamanlarda gözleri zayıflamış zavallı yaşlı insanlar için icat edildi”ğinden bahsetmektedir. Sonra ilk gözlük takanlardan biri olduğundan dolayı şanslı olduğunu söyler: “Yaşım nedeniyle o kadar kuvvetten düştüm ki onlarsız okumama ya da yazmama imkân yok.” Popoza mucidin isminden ise hiç bahsetmemektedir.

İkinci referans ise İtalyan rahip Giordano di Rivalto tarafından yapılmaktadır. 1306 yılının şubat ayında bir çarşamba sabahı Rivalto sonradan kaydedilip muhafaza edilmiş bir vaaz vermişti: “Dünyanın sahip olduğu en gerekli ve en iyi zanaatlardan gözlük sanatı ortaya çıkmalı daha yirmi yıl bile olmadı.” Rahip sonra mucitten de bahsetti ama isimsiz bir şekilde. “Onu ilk icat eden ve yaratan adamı gördüm, onunla konuştum.” diye de bu bahsi sona erdirdi.

Güneş Gözlüğü:

15. Yüzyıl, Çin

Gözlükleri karartmanın ilk yolu olan isle renklendirme, 1430’tan evvel Çin’de geliştirildi. Bu karartılmış mercekler görüş düzeltici olmadığı gibi, başlangıçta güneş ışığını azaltmak için de düşünülmemişti. Zira başka bir amaca hizmet etmekteydi.

Yüzyıllarca Çinli hâkimler mahkemede göz ifadelerini gizlemek için islenmiş kuvars mercekler takmışlardı. Bir hâkimin delilleri güvenilir veya yalan olarak değerlendirmesi duruşmanın sonuna kadar gizli kalmalıydı. İslî mercekler ayrıca güneş gözlüğü vazifesi de görmeye başladı ama bu hiçbir zaman esas fonksiyonu olmadı. 1430 dolaylarında İtalya’dan Çin’e takdim edilen görüş düzeltici gözlükler de yine adli kullanıma yönelik olarak karartıldı.

Güneş gözlüklerinin ünü esas olarak bir yirminci yüzyıl fenomenidir. Amerika’da güneş kremlerinin geliştirilmesinde rol oynayan ordu, güneş gözlüğü teknolojisinde de ön saflarda yer aldı.

1930’larda Askeri Hava Birlikleri gözlük firması Bausch & Lomb’a yüksek irtifada pilotları güneş ışığının tehlikesinden koruyacak son derece etkili bir gözlük siparişi verdi. Şirketin fizikçileri ve gözlükçüleri spektrumun sarı bandının içinde ışığı emen koyu yeşil bir renk hazırladılar. Ayrıca sürekli kontrol paneline doğru aşağıya bakan pilotun gözlerini maksimum derecede korumak için, hafifçe eğik çerçeve tasarladılar. Bu gözlüklerden pilotlara bedava dağıtıldı; çok geçmeden halk da güneş ışınlarını engelleyen Ray-Ban pilot gözlüğü modellerinden satın alabilmekteydi.

Güneş gözlüklerinin şık hale gelmesini sağlayan ise 1960’larda Foster Grant tarak ve gözlük firmasının akıllıca yürüttüğü bir reklam kampanyasıydı.

Güneş gözlüğü pazarındaki payını arttırmayı kafasına koymuş şirket, gözlüğün cazibesini vurgulamaya karar verdi. Peter Sellers, Elke Sommer ve Anita Ekberg gibi Hollywood yıldızlarının güneş gözlüklü yüzlerini kullanarak bir reklam kampanyası başlattı. Dergi ve televizyon reklamlarında: “Şu, arkalarındaki Foster Grantlerden değil mi?” deniyordu. Çok geçmeden markası ne olursa olsun güneş gözlüklü bir yıldız görüldüğünde Foster Grant taktığı farz edilmeye başlandı.

Tanınmış moda tasarımcıları ve aynı zamanda Hollywood yıldızları 1970’lerde güneş gözlüğü çılgınlığını daha da tırmandırdılar. Çok kısa bir süre önce ortada hiç öyle bir şey yokken şimdi dev bir endüstri gelişivermişti. Antik dönemden beri kadınlar ya bir yelpazenin ya da bir şemsiyenin ardında baştan çıkarıcı bir şekilde saklanmışken, şimdi modern kadınlar -ve erkekler- güneş ışığına aldırmadan, güneş gözlüğü takmanın cazibesini keşfetmişlerdi.

Kontak Lensler:

1877, İsviçre

Kontak lens sistemini öneren ilk insan İtalyan ressam, mimar ve mühendis Leonardo da Vinci’ydi. “Gözün Şifresi”nde Da Vinci bozuk görüşü düzeltmek için düz bir mercek ve su dolu bir tüpün gözün arkasına yerleştirildiği optik bir yöntemi tarif etmişti. Su göz yuvarlağıyla temasa geçip kavisli merceğin yapabildiğinden daha fazla ışık ışınlarını kırıyordu. Göze dokunacak en iyi yüzey olarak da Vinci’nin su kullanımı bugünün yüksek miktarda su içeren yumuşak lenslerinde yansıtılmıştır.

İnsan gözünün aşırı hassaslığı, ancak son derece pürüzsüz yabancı bir yüzeyin kendisine temas edebileceği anlamına gelmektedir. Nihayetinde bu gerçek, cilalamadan sonra bile oldukça kaba kalan camdan kontak lensleri yüzyıllarca saf dışı bıraktı.

1680’lerde Fransız gözlükçüler söz konusu probleme yönelik yeni bir yaklaşım sergilemeye teşebbüs ettiler. Göz yuvarlağı üzerine koruyucu bir tabaka olarak pürüzsüz jelatin yerleştirdiler; sonra bunu, üzerine tam oturan küçük bir cam lensle kapladılar. Ancak Fransız lensinin önemli bir kusuru vardı; takan kişinin gözünden sıklıkla düşüyordu. Böylece bu girişim deneysel düzeyde kalmış oldu.

İlk pratik kontak lensler ise 1877’de İsviçreli Doktor A. E. Fick tarafından geliştirildi. Bunlar sert lenslerdi. Aslında kalındılar. Üstelik rahat da değildiler. Uygun eğrilik derecesine göre cam ya üflenmiş ya da kalıpla biçimlendirilmişti. Dümdüz cilalanıp sadece korneayı değil de tüm göz yuvarlağını kaplayacak şekilde kesilmişti. Görünüşüne dikkat edenler için onları takmak ciddi bir yükümlülüktü. Öte yandan Fick’in lensleri mercekli yüzeyler doğrudan göze yerleştirildiği takdirde görüşün çoğu durumda mükemmel ölçüde düzeltilebileceğini göstermiş oldu. Ayrıca onarılamaz bir hasara sebep olmadıkça gözün yabancı, camdan bir objeyi tolere etmeyi öğrendiğini kanıtladı.

Cam 1936’ya kadar sert lenslerin standart maddesi olarak kaldı. 1936’da ise Alman firması I. G. Farben çabucak endüstrinin yeni standardı haline gelen ilk sert plastikten lensi namı diğer “Pleksiglas”ı piyasa sürdü. 1940’ların ortasında Amerikalı gözlükçüler gözün sadece merkezi bölümünü kaplayan ilk başarılı korneal lensi üretti. Modern kontak lens tasarımında bu buluş öncü niteliğindedir. O zamandan beri bilim insanları insan gözünün yapısının mümkün olduğunca yakın kopyası niteliğinde bir yüzey elde etmek adına dâhiyane bir şekilde lenslerin fiziksel ve kimyasal bileşimlerini değiştirdiler

Günümüzde yüksek miktarda su içeriği haricindeki faktörler, iyi bir lensin olmazsa olması özellikleri sayılmaktadır (örneğin göz hücrelerinin nefes alması için oksijen geçirgenliği). Gerçi hâlâ suyun göze rahatlık sağladığına dair içgüdüsel bir inançla çoğu lens kullanıcısı yüzde 80’e kadar sıvı içeren lenslere yönelmektedir –daha az su içerikli bir lensin görüşü daha iyi bir şekilde düzeltilmesine rağmen. Yüzde 100 oranında sıvıdan oluşan lensiyle da Vinci belki de göz yuvarlağının nazik yüzeyine sadece suyun değmesini arzu eden psikolojik yaklaşımın farkına varmıştı.

Uyarıcılar:

MÖ 2737, Çin

Dini törenlerde değişik bilinç durumlarını elde etmek için eski insan doğal olarak bitki uyarıcıları kullanmaktaydı. Kayıtlı uyarıcıların en eski ve en hafiflerinden biri kuvvetlice demli çaydı. Söz

konusu ieeğinin kökenleri Doğu folklorunda gizli saklı kalmış olsa da efsanevi Çin İmparatoru Shen Nung’un çayın verdiği keyfi keşfettiği söylenir. Shen’in M 2737 tarihli tıbbi günlüğünün bir yerinde çayın sadece “susuzluğu gidermediği” aynı zamanda “uyuma isteğini azalttığı” ifade edilmiştir.

Çayın uyarıcısı tabii ki kafeindir. Kahve formundaki uyuşturucu geniş çapta kullanılan ve suistimal edilen eski enerji içeceklerinden biri haline gelmişti. MS 850’de Etiyopya’da kahve çekirdeklerini çiğnemenin etkilerinin keşfedilmesiyle beraber, Yakın ve Ortadoğu’da bir bağımlılık halini aldı. Kahve Avrupa’ya ve Asya’ya yayıldığıa uyarıcı etkisi tadından daha çok sosyal ve tıbbi yorumları hak etmeye başladı.

Kafein bugün, hiçbir zaman olmadığı kadar çok tkutilmektedir. Kahve, ay ve çikolatada doğal olarak bulunmasının dışında, kolalı ieeklere ve çeşit çeşit reçetesiz satılan ilaçlara ilâve edilmektedir.

Amfetaminler

Bu ilaçlar ilk 1930’larda Almanya’da üretildi. Kimyasal yapıları vücudun kendine ait hızlı çalışan ve güçlü bir uyarıcısı olan adrenaline benzetilmek üzere tasarlandı. Günümüzde Benzedrine, Dexedrine ve Preludin gibi isimler altında multimilyon dolarlık bir eczacılık piyasasını temsil etmektedirler.

Çoğunlukla “speed” veya “uppers” olarak bilinen amfetaminlerin adrenalini patlamasından daha fazlasına sebep olduğu keşfedildi. Yoğun derecede mutluluk hissine, uzun zaman uyanık kalabilmeye ve sindirim sisteminin kaslarını yavaşlatarak iştahın kesilmesine yol amaktadırlar. Yıllar boyunca popüler diyet ilaçlarında ana madde olarak kafeinin yerini almışlardı. Kilo vermedeki rolleri azalıırken bu sefer çocuklarda hiperaktiviteyi ve narkolepsi gibi uyku bozukluklarını tedavide kullanılan tıbbi çevrelerce kabul görmüş bir tedavi biçimi olarak kaldılar.

1930’larda amfetaminler sadece sıvı halde mevcuttu ve bronş spazmlarını ve burun tıkanıklığını rahatlatmak üzere solukla içeri çekilerek kullanılıyordu. Kolayca elde edilebilirlikleri nedeniyle uyarıcı etkileri geniş çapta suistimal edilmeye başlandı. Tabletler halinde üretildikleri zaman da hem iyiye hem kötüye kullanımları birdenbire daha da arttı. İkinci Dünya Savaşı sırasında haplar askarlara bedava dağıtılırken sivillere rahatlıkla doktorlarca tavsiye ediliyordu. Bugün olsa bunlar görevi kötüye kullanmanın sınırında birer sorumsuzluk rneği sayılırlardı.

1960’lar itibariyle doktorlar amfetaminlerin bağımlılık riski taşıdığını fark ettiler. Klasik paranoid şizofrenin benzeri amfetamin psikoz olarak bilinen durum teşhis edildi ve on yılın sonunda yasalar bu uyururucuların kullanımına kısıtlama getirdi. Bugün ecza dolabında yer alan herhangi bir amfetamin ya reçeteli, ya da yasadışı bir ilaçtır.

Sakinleştiriciler:

1860’lar, Almanya

Elma ve insan idrarı gibi alışılmadık iki malzeme, 1860’larda Almanya’da geliştirilen ilk “barbitürat” yatıştırıcılarının esas içeriğini meydana getirmekteydi. Söz konusu ilaçların kategori isimleri “barbitürat”, deneysel çalışmaya kendi idrarını veren Barbara isimli Mnihli garson kızdan gelmektedir.

Bu alakasız malzemelerin tuhaf evliliği 1865’te Alman kimyager Adolph Baeyer tarafından

gerçekleştirildi. Maalesef Baeyer'in elma asidinin idrar üresiyle birleştğinde uyusukluğa ve uykuya yol açmasından şüphe etmesinin hangi akıl yürütmeyle veya hangi olaylar dizisiyle gerçekleştiği tarihte kayıplara karışmıştır. Öte yandan kesin olan bir şey varsa o da iç sıkıntısını azaltmak, uykusuzluğu tedavi etmek ve dingin bir mutluluk hissini yakalamak için insanların yatıştırıcıları çabucak benimsediği gerçeğidir.

Baeyer'in keşfinden, barbitüratların ticari üretimine kadar kırk yıl laboratuvar araştırmalarıyla geçti. Ama kimyasal sırlar bir kere açığa çıkıp içerik malzemeleri sadeleştirilir sadeleştirilmez, ilaçlar hızla ortaya çıkmaya başladı. İlk yatıştırıcı uyku ilacı Barbitol 1903'te, ardından Fenobarbitol ve sonra da değişken sakinleştirme dereceleriyle bir sürü benzer sonekli ilaç bir bir piyasaya sürüldü. Sokak ağzında “yaban arıları” denilen (daha birçok karşılığı olan) Nembutal ve Seconal gibi ilaçlar geniş çapta yasadışı uyuşturucu ticaretini de doğurmuş oldular.

Sakinleştiricilerin tamamı beyindeki sinir sinyallerine müdahale ederek “sinirleri yatıştırır.” Amerika'da sadece sayıları elli milyonu aşkın uykusuzluk hastaları devasa bir piyasa meydana getirdi. Sakinleştiriciler uyanıklığa bir ara verip dinlenme ihtiyacını karşılar, sıklıkla da çoğu insanda bağımlılık yaratıyordu.

Aspirin:

1853, Fransa

Antik dünyada doktorlar yüksek ateş için söğüt ağacı kabuğundan yapılmış bir tozu tavsiye ederlerdi. Günümüzde söz konusu ağaç kabuğunun aspirinle ilişkili bir bileşim içerdiğini biliyoruz. Gerçi bu madde fazla etkili olamamakla beraber ciddi mide bağırsak iltihaplarına ve muhtemel kanamaya sebep olmaktadır.

Aspirin, diğer deyişle *asetilsalisilik asit*, daha eski bir ilacın insan eliyle değişime uğramış hâlidir. Dünyada en çok kullanılan ağrı kesici ve enfeksiyon giderici ilaçtır. 1853'te Fransa'da hazırlanmış, sonra takip eden kırk yıl boyunca unutulmuştu. Ancak bir Alman kimyager babasının kötü durumdaki romatizmasına bir çare bulmaya teşebbüs ettiği zaman yeniden keşfedildi.

Alsalsı kimyager Charles Frederick von Gerhardt ilk kez 1853'de Montpellier Üniversitesi'ndeki laboratuvarında *asetilsalisilik asidi* sentezledi. Kendi sınırlı deneylerine göre ilacın o zaman popüler olan söğüt ağacının kabuğunun ve gülün botanik akrabası erkeksakalı bitkisinin özünden elde edilmiş salisinden yenilik adına daha önemli olduğuna inanmıyordu. Aspirin göz ardı edildi ve yüksek ateşten, iltihaplardan ve romatizmadan mustarip kişiler salisinle yetinmek zorunda kaldılar.

1893'te genç Alman kimyager Felix Hoffman, Farbenfabriken Bayer ilaç firmasında babasının romatoid artritini hafifletme çabasıyla bütün bilindik ilaçları tek tek inceledi. Salisinin sentetik çeşidini biliyordu ve çaresizce bir parti hazırlayıp bunu babasının üzerinde denedi. Şaşkınlık verici bir şekilde yapay türev hastalığın felce uğratici belirtilerini hafifletmiş ve neredeyse ağrıdan eser kalmamıştı.

Düsseldorf'taki Bayer'de, kimyagerler Hoffman'ın önemli bir buluşa imza attığını fark ettiler. Erkeksakalı bitkisi *Spiraea ulmaria*'dan bileşimi üretmeye karar veren şirket *asetilin* “a”sını, Latince *Spiraea*'nın “spir”ini ve ilaçlarda popüler bir sonek olan “in”i alarak marka ismi Aspirin'i yarattılar.

İlk kez 1899’da sıkıştırılmamış toz olarak piyasaya sürülen Aspirin çabucak dünyanın en fazla reçetelenen ilacı haline geldi. 1915’te Bayer Aspirin tabletlerini takdim etti. Almanya merkezli firma Birinci Dünya Savaşı’nın başında Aspirin ismine sahip çıktı. Ancak Almanya’nın savaştan yenik çıkmasıyla ticari marka İtilaf Devletleri’nin Almanya’dan talep ettiği savaş tazminatlarından biri oldu. 1919 Haziranında imzalanan Versailles Antlaşması’nda Almanya markayı Fransa’ya, İngiltere’ye, Birleşik Devletler’e ve Rusya’ya teslim etti.

Takip eden iki yıl boyunca ilaç şirketleri birbirleriyle isim kavgasına giriştiler. 1921’deki meşhur bir mahkeme kararında Hakim Learned Hand ilaç dünya çapında aspirin olarak tanındığından hiçbir üreticinin bunun üzerinde hakkının olamayacağına ve bundan para kazanamayacağına hükmetti. Bugün ise neredeyse bir asırdan fazla aspirin tecrübesinden sonra, bilim insanları halen ilacın nasıl olur da ağrı kesici, ateş düşürücü ve enfeksiyon giderici gibi sayısız etkisinin olabildiğini tam olarak keşfetmiş değiller.

10. Bölüm

Beden Üzerinde

Ayakkabılar:

MÖ 2000, Yakındoğu

Bazı giysiler bedeni korumak amacıyla tasarlanmışsa da, en eski zamanlardan beri çoğu giyim eşyası statü ve sosyal mevki göstergeleri olarak ortaya çıktı. Renk, stil ve kumaş; başrahibi, sıradan insandan; kanun yapıcıyı, kanunları ihlal edenden ve askeri lideri, takipçilerinden ayırt eden unsurlar oldu. Kostüm lejyonlarından başlayarak bir kültürün efsanelerini meydana getirdi. Esasında kılık kıyafet halen sosyal hiyerarşiyi belirlemenin en açık vasıtasıdır.

Göreğimiz gibi ayakkabılar, fazlasıyla pratik olmalarına rağmen sınıflandırıcı giysilerin en eski örneklerinden biridir.

Mevcut olan en eski ayakkabı bir sandalettir. Papirüsün dokunmasıyla yapılmış sandalet, MÖ 2000'den kalma bir Mısır mezarında keşfedilmiştir. Sıcak iklimlerdeki eski insanların ayaklarındaki temel giyecekleri olan sandaletler belki de bugünkü mevcut stiller kadar çok sayıda, türlü türlü tasarımlar sergilemekteydi.

Yunanlıların *krepis* adı altındaki deri sandaletleri çeşitli şekillerde boyanıyor, süsleniyor ve yaldızlanıyordu. Romalıların *crepida*'sının ise daha kalın bir tabanı ve deriden kenarları vardı ve ayağın üst kısmından bağlanıyordu. Öte yandan Galyalıları yüksek arkalı *campagus*'u tercih ederken Mağribiler kenevir ve düğün otundan yapılmış *alpargata* isimli ip sandaletlerle yürüyorlardı. Mezarlardan, mezarlıklardan ve antik resimlerden arkeologlar yüzlerce sandal tasarımını kataloglamışlardır.

Sandaletler en yaygın antik ayakkabılar olsa da başka ayakkabılar da giyilmekteydi. Kaydedilmiş ilk sandalet olmayan ayakkabı makosen şeklinde sarılarak giyilen bir deriydi; ham deriden bir bağ ile sıkıca ayağa bağlanıyordu ve yaklaşık MÖ 1600'de Babil'in favori ayakkabısıydı.

Benzer rahatlıkta bir deri ayakkabı da MÖ 600'lerde üst sınıf Yunanlı kadınlarca giyilmekteydi. Moda renkleri kırmızı ve beyazdı. Ayakkabı loncalarını ilk kez MÖ 200'de Romalıları kurdu; sağ ve sol ayağa özel olarak ilk ayakkabı tasarlayan da Romalı usta ayakkabıcılarıdır.

Roma ayakkabısı stil ve renkte açık bir biçimde toplumsal sınıfa işaret ederdi. Yüksek mevki kadınlar beyaz ya da kırmızı renkli kapalı ayakkabılar ve özel günlerde de yeşil ile sarı renkli ayakkabılar giyerlerdi. Daha düşük mevki kadınlar ise doğal renginde, açık deri ayakkabılar giyerlerdi. Senatörler resmi olarak, baldırın ortasına kadar sarılıp iki düğümle bağlanan dört siyah deri kayışlı kahverengi ayakkabılar giyerlerdi. Konsüller ise beyaz renkli ayakkabılar giyerlerdi. O zamanlar markalar yoksa bile ustalıklarıyla meşhur, ürünleri çok rağbet gören belli lonca ayakkabıcıları mevcuttu. Bu durumda ayakkabılarının daha pahalı olması şaşırtıcı değildi.

İngilizce "ayakkabı" anlamındaki "shoe" kelimesi yıllar geçtikçe ayakkabı stilleriyle beraber değişime uğradı. İngilizce konuşulan dünyada "shoe" en az otuz altı çeşit çoğul haliyle on yedi kez yazılış değişimi geçirdi. En eskisi "örtmek" anlamına gelen Anglosakson *sceo* kelimesiydi. Bunun çoğulu *schewis*, sonra *shoos* ve nihayetinde "shoes" oldu.

Standart Ayakkabı Ölçüsü.

On dördüncü yüzyılın ilk on yılına kadar en uygar Avrupa toplumlarındaki insanlar kraliyet de dâhil olmak üzere standart ölçülerde ayakkabı edinemiyorlardı. En pahalı ısmarlama ayakkabılar bile belirli ayakkabıcıların ölçme ve el ustalıklarına bağlı olarak ölçülerinde çiftten çifte farklılık gösterebilmekteydi.

Bu durum 1305'te değişmeye başladı. İngiltere Kralı I. Edward belli zanaatlarda tam bir standart adına yan yana konmuş üç tane kurutulmuş arpa tanesi uzunluğundaki inç'in (1 inç=2,5 cm) ölçü birimi olarak kabul edilmesine karar verdi. İngiliz ayakkabıcılar ölçüyü benimsediler ve standart ölçülerde ilk ayakkabıları imal etmeye başladılar. On üç arpa tanesi ölçüsünde bir çocuk ayakkabısı yaygın bir şekilde 13 numaralı (Türkiye'de 31,5 numara) olarak bilinir ve talep edilir hale geldi. Roma İmparatorluğun yıkılmasından sonra sağ ve sol ayak için özel olarak kesilen ayakkabılar tarih sahnesinden silinmiş olsa da on dördüncü yüzyıl İngiltere'sinde yeniden ortaya çıktılar.

On dördüncü yüzyılda yeni bir stil belirdi: Aşırı derecede sivri uçlu ayakkabılar... Moda öyle bir boyuta gelmişti ki en sonunda Kral III. Edward ayakkabı uçlarının başparmağı iki inç (5 cm) sınırını geçmesini yasaklayan bir yasa çıkarmak zorunda kaldı. Bir süre için insanlar bu emre itaat ettiler. Ancak 1400'lerin başları itibarıyla insanların giydiklerinde sürekli olarak tökezledikleri crakow isimli ayakkabıların uçları on sekiz inç (46 cm) ve daha fazlasına ulaşmıştı.

Crakow'lar Rönesansı besleyen yaratıcı atmosferde ortaya çıkmış ve her uç modanın diğerinin yerine geçtiği yeni ayakkabı stili trendinin öncüsü olmuştu. Öte yandan absürt bir şekilde uzun ve sivri uçlu ayakkabılar, örneğin ilâve bir dizi parmağı da barındırabilecek genişlikte, kısa ve komik derecede geniş parmaklı ayaklarca acılar içerisinde giyiliyordu.

On yedinci yüzyılda oxford isimli üç veya daha fazla deliğin arasından geçirilmiş bağ ile önden bağlanan dana derisinden alçak topuklu ayakkabı İngiltere'nin akademik şehri Oxford'un ayakkabıcıları vesilesiyle ortaya çıktı.

O sıralarda Amerika'da ayakkabı tasarımı bir adım gerideydi. İlk koloni ayakkabıcılarını sadece "düz kalıpları" diğer deyişle sağ ve sol ayakkabıyı mümkün kılmayan tek biçimli kesme kalıpları mevcuttu. Zenginler İngiltere'den ithal edilenlere sığınmaktaydı. On sekizinci yüzyılın ortasında Massachusetts'teki ilk Amerikan ayakkabı fabrikasının açılmasıyla ayakkabı seçimi, fiyatı ve rahatlığı gelişme kaydetti. Bu seri üretilmiş ayakkabılar hâlâ utanç verici derecede az bir ücret karşılığında kadınlar ve çocuklarca evlerinde kesilip dikilmekte, sonradan dikilenler fabrikada toplanmaktaydı.

Ayakkabıcılığın tamamıyla makineleşmesine ve dolayısıyla seri üretilmesine doğru yavaş ilerlenmekteydi. 1892'de İngiltere'nin Northampton şehrindeki Manfield Ayakkabı Şirketi standart ölçülerde ve büyük miktarlarda kaliteli ayakkabılar üretebilen ilk makineleri işletmeye başladı.

Çizmeler:

MÖ 1100, Asur

Çizmeler savaş ayakkabısı olarak ortaya çıktı. Sümerliler ve Mısırlılar askerlerini çıplak ayaklarla savaşa gönderirdi ancak MÖ 1100 dolaylarında Asurlular baldır yüksekliğinde, tabanı metalle güçlendirilmiş bağcıklı, deri çizmeler geliştirdi.

Her ikisi de ayakkabıcılıklarıyla nam salmış Asurluların ve Hititlerin sağ ve sol ayak için askeri çizimleri olduğuna ilişkin deliller mevcuttur. Bir Hitit metninin çevirisi tarım tanrısı Telipinu'nun sinirli olduğunu, zira dikkatsizce “sağ çizmesini sol ayağına, sol çizmesini sağ ayağına “giydiğinden bahseder.

Asurluların piyade çizimleri Yunanlı ve Romalı askerlerce çabucak benimsenmedi. Çıplak ayaktan sağlam kabara tabanlı sandaletlere geçiş yaptılar. Özellikle yaya olarak gidilen uzun seyahatlerde Yunanlı ve Romalı erkekler kendilerini dayanıklı çizmelerle donatırlardı. Soğuk havada çizmeler çoğunlukla kürkle astarlanır ve üstleri de sallanan hayvan pençesi veya kuyruğuyla süslenirdi.

Çizme, soğuk dağlık bölgelerde ve bozkırlarda, göçebe yaşayan, atlı topluluklar için de alışıl gelmiş bir ayakkabıydı. Dayanıklılıkları ve ayağı üzeninin üzerinde tutan hafif topukları çizmelerin savaş teçhizatı rolünü garantilemekteydi. 1800'lerde Almanya'nın Hesse şehrindeki ayakkabıcılar Hessian çizimleri denilen diz hizasında, Romalıların çizmelerinin üstünden sarkan hayvan kuyruklarına benzer bir püskülle süslenmiş, cilalı siyah deriden askeri çizimleri piyasa sürdüler. Aynı dönemde İngiliz ayakkabıcılar askeri bir zaferi kullanarak Napolyon'un Waterloo'daki yenilgisinde önemli rol oynayan Wellington'un “Demir Dükü” Arthur Wellesley'nin adını verdikleri Wellington çizmelerini popüler hale getirdiler.

Yüksek Topuklular:

16. Yüzyıl, Fransa

Yüksek topuklular bir gecede meydana çıkmadı. On altıncı yüzyıl Fransa'sındaki yukarıya yönelik trendle beraber topuklar da yıllar geçtikçe yavaş yavaş uzamaktaydı. “Yüksek topuklu“ ifadesi sonradan kadınların yükseltilmiş ayakkabılarını karşılayan bir başlık haline gelmiş olsa da, başlangıçta bu ayakkabılar erkekler tarafından giyilmekteydi. On altıncı yüzyılda kadın ayakkabılarında nispeten daha az bir gelişme kaydedilmişti; ne de olsa uzun elbiseler altında ayakkabılar görünmemekteydi.

Ayakkabıda yüksek topuğun avantajı ilk kez at biniciliğinde takdir edildi: topuk ayağı üzenide güvence altına alıyordu. Dolayısıyla binici çizimleri düzenli olarak topuğun takıldığı ilk ayakkabılardı. Aşırı kalabalıklaşmanın ve kötü durumdaki sağlık koşullarının sokaklarda insan ve hayvan dışkılarını yaygınlaştırdığı Ortaçağ boyunca kalın tabanlı ve yüksek topuklu çizmeler psikolojik bir rahatlama sağladığı gibi birkaç santim pratik bir korunmayı da mümkün kılıyordu.

Esasında umumi pisliğin üzerine yükselmek amacıyla “kalın tabanlı ayakkabılar” Ortaçağ'da geliştirildi. Kuzey Avrupa'da ortaya çıkan, kişinin kaliteli deri ayakkabılarını sokağın pisliğinden koruma amacıyla giydiği bu ayakkabılar, kalın tabanlı olarak kısmen veya tamamen tahtadan yapılmaktaydı. Daha sıcak aylarda ise çoğunlukla rahat deri ayakkabının yerine giyilmekteydiler.

Pabuç denilen bir Alman ayakkabısı 1500'lerin ortalarında tüm Avrupa'da popüler hale geldi. Sade veya taşlarla süslenmiş bu gevşek terliğin alçak bir topuğu vardı; tarihçiler söz konusu ismin ayakkabının topuğu tahta zemine vurdukça çıkan “pat pat” sesini karşılayan bir yansımali sözcükten ibaret olduğuna inanmaktadırlar. Sonradan başka bir kadın terliği de bu şekilde şıpidık (scuff) ismini alacaktı.

1600'lerin ortalarında Fransa'da yüksek topuklu erkek çizimleri öngörülmekteydi. Bu moda Güneş Kral XIV. Louis tarafından başlatılıp çılgınlık noktasına tırmandırıldı. Avrupa tarihinin en uzununu

sayılan yetmiş üç yıllık hükümdarlığında Fransa askeri gücünün zirvesine ulaşmış, Fransız sarayı eşi benzeri görülmemiş kültür ve zarafetin beşiği haline gelmişti. Gerçi Louis'nin önde gelen başarılarından hiçbiri kısa boyunu psikolojik anlamda telafi edemezdi. Kral bir andan itibaren ayakkabılarının ökçelerine santim santim ilâvelerde bulunuverdi. Saraydaki soylu erkekler ve kadınlar da telaşla krallarını taklit etme arzusuyla çizmecilerden kendi ökçelerini de yükseltmelerini istediler. Kendisine gösterilen saygı Louis'i daha da yüksek topuklara zorladı. Zamanla Fransız erkekler anatomik boylarına inerken saray mensubu kadınlar uzun topuklar üzerinde kalmaya devam ettiler; cinsiyetler arası boy eşitsizliği de böylece başlamış oldu.

On sekizinci yüzyıl itibariyle Fransız sarayındaki kadınlar sırma ile işlenmiş sekiz santim kadar çıkan yükseklikte topuklu ayakkabılar giyerlerdi. Moda öncüsü Paris'i takip eden Amerikalı kadınlar “Fransız Ökçesi” olarak bilinen topuğu benimsediler. Bu da Amerika Birleşik Devletleri'nde bir topuk kutuplaşmasına yol açtı. Kadın topukları daha yukarılara tırmanıp daraldıkça, erkeklerinkiler (gerçi çizmelerdeki değil) aşağıya doru inmekteydi. 1920'ler itibariyle “yüksek topuk” artık bir ayakkabının normal topuk yüksekliği anlamına gelmiyor, daha ziyade ayakkabıda baştan çıkarıcı kadın modasını ifade ediyordu.

Spor Ayakkabılar:

1910'lar, Amerika Birleşik Devletleri

Sessiz adımları kendisine “sessiz pabuç” (İngilizce karşılığı olan “sneaker” sinsi kimse anlamındadır) ismini kazandıran lastik tabanlı atletik ayakkabı teknolojik bir buluşu beklemek zorunda kalmıştı: lastiğin 1860'larda Charles Goodyear tarafından vulkanizasyonunu... Goodyear kauçuk bitkisinin doğal reçinesinin sıcakken yapış yapış, soğukken kırılgan hale gelmek zorunda olmadığını kanıtlamıştı. Sulfürle karıştırıldığında lastik kuru, pürüzsüz ve esnek bir madde oluvermişti. Bu da 1800'lerin sonlarında giysilerdeki ilk kullanımlarından biri olan yağmur galoşları gibi ayakkabılar için idealdi.

Yeni yüzyılın başında lastik, deri ayakkabıların tabanlarında kullanılmaya başlandı. Vulkanize edilmiş lastik tabanlar, imalatçıların atletik ayakkabılarda bir devrim diye nitelediği ürünü meydana getirmek için ayakkabıya yapıştırılıyordu. 1917'de U.S. Rubber, yaygın bir şekilde pazarlanmış ilk spor ayakkabısı Keds'i piyasaya sürdü. İsmi İngilizce çocuklar anlamına gelen “kids”i andıran kelimenin Latince kökü “ayak” kelimesinin karşılığı *ped* ile beraber kafiyeli hale getirilmişti. İlk spor ayakkabılar şimdi olduğu gibi tamamen beyaz değildi; hatta tabanları da siyah değildi. Daha ziyade tabanlar siyah, bez ise kestane rengiydi; zira kahverengi, erkeklerin deri ayakkabılarının popüler rengiydi.

Spor ayakkabıların temel tasarımı 1960'ların başlarına kadar çok az bir değişiklik gösterdi. Ama sonra eski bir üniversite atleti ve koçu, birlikte modern gofret tabanlı spor ayakkabının yolunu açacak tesadüfî bir gözlemde bulundular. Phil Knight Oregon Üniversitesinde bir orta mesafe koşucusu olarak Amerikan modellerinden daha hafif olan Avrupa'dan ithal spor ayakkabıları tercih etmekteydi. Diğer pist ve alan atletlerinin de performanslarını daha olumlu etkileyecek yüksek kalite ayakkabıları yeğleyeceklerine inanan Knight ve koçu Bill Bowerman 1962'de spor ayakkabı işine girip birinci sınıf Japon modellerini ithal etmeye başladılar.

Gofret tabanlı naylon ayakkabıları tanıtmak için Knight, 1972'de Eugene, Oregon'daki Olimpiyat müsabakaları için prova yapan atletlere, kanatlı Yunan zafer tanrıçasının ismiyle anılan Nikes'i

gönderdi. Birkaç maratoncu özel tasarım ayakkabılarla yarıştı. Ve ardından yapılan reklamla spor ayakkabıların bitiş çizgisine ulaşan “yedi meşhur koşucudan dördünün” ayağında olduğu duyuruldu; öte yandan birinci, ikinci ve üçüncünün Batı Almanya’nın Adidas spor ayakkabılarını giydiklerinden hiç bahsedilmedi. Yine de çeşit çeşit markalarda gofret tabanlı spor ayakkabılar çok iyi satmakla beraber, bir on yılın sonunda düztabanlı bez ayakkabılar toza dumana karıştı.

Pantolon:

15. Yüzyıl Sonrası, İtalya

Aziz Pantaleone “Bağışlayıcı” adı altında tanınan bir dördüncü yüzyıl Hristiyan doktoru ve şehididir. İmparator Diocletian’ın emirleri uyarınca başı vurulan Pantaleone Venedik’in koruyucu azizi haline geldi ve içerisinde kanının bulunduğu (iddialara göre hâlâ sıvı halde) kutsal emanet sandığı İtalyan kasabası Ravello’da bulunmaktadır. Pantaleone, muhtemelen ismi bir giysiye verilerek onurlandırılan tek azizdir. Gerçi bu atfın nasıl ortaya çıktığı, hakikatten çok söylenti içermektedir. Aziz’in ismi gerçek anlamıyla “bütün aslan” (pan, “bütün”; leone, “aslan”) demektir. Akıllı ve inançlı bir doktor olmasına rağmen, İtalyan kültüründe anlaşılmaz bir şekilde sevimli ama bir o kadar saf bir soytarı olarak yer aldı. Bu da şüphesiz bir aziz için yakışık almayacak bir durumdu.

Nihayetinde pantolona ismini veren de davranışlarıyla, kılık kıyafetiyle halkın gözünde komik olan Pantaleone’du. Paranın onursuz bir kölesi olan Pantaleone, hizmetçilerini bir deri bir kemik kalana kadar aç bırakıyordu ve beyefendiye yakışır bir şöhrete değer verse de kendisiyle açık açık alay eden kadınlarla flört etmekten geri kalmıyordu. Bu özellikler on altıncı yüzyıl İtalyan commedia dell’arte’nın sıksa, esmer, keçi sakallı Pantaleone’nunda somutlaştırılmıştı. Karakter bilekten dize kadar sıkı gerisi ise etek gibi genişleyen bir pantolon giymekteydi.

Komedi türü gezgin kumpanyalarla İngiltere’ye ve Fransa’ya taşındı. Pantalone karakteri de her zaman abartılı pantolonların içerisindeydi. Fransa’da söz konusu karaktere ve pantolonuna *Pantolon*; İngiltere’de *Pantaloone* denmeye başlandı. Shakespeare *Size Nasıl Geliyorsa (As You Like It)* adlı oyununda bu terimin popülerleşmesine yardımcı olmuştur.

On sekizinci yüzyılda *pantaloone*lar - o zaman itibarıyla standart kısa pantolon şeklinde- Amerika kıyılarına ulaştığında kelime “pants” olarak kısaltıldı. Yirminci yüzyılda moda endüstrisi modaya uygun kadın pantolonlarından bahsederken ifadeyi “pant” diye daha da kısalttı.

Aziz Pantaleone dolambaçlı yollardan pantolona ismini vermişken, eski Kletler de erkeklerin bacak örtüleri anlamına gelen *trews* kelimesini İngilizce pantolon anlamındaki “trousers”’a bağışladı. Romalılar ise bol pantolonun karşılığı *laxus* kelimesiyle İngilizce “slacks” ifadesine katkıda bulundu. Öte yandan bütün bu eski pantolonların eksik olan şey ceplerdi...

Cepler

Basit ve bir o kadar vazgeçilmez ceplerin 1500’lerin sonlarına kadar mevcut olmadığını hayal etmek epey güçtür. Para, anahtarlar, kişisel eşyalar; bir parça kumaşın ya da öylesine hemencecik meydana getirilmiş bir kesenin içerisine katlanır, kişinin kıyafetine uygun neresi varsa oraya sıkıştırılırdı.

1500’lerde bir adamın kişisel eşyalarını taşıdığı en popüler yeri pantolon önü kapağıydı (codpiece). Abartılı boyutları gülünç ve külfetli hale geldiğinde moda olmaktan çıkan öndeki bu

çıkıntılar, pantolonların kullanışlı bir açıklığı veya yırtmacı olarak ortaya çıkmıştı. Günün modası pantolonun ön tarafının kumaşla doldurulmasını gerektiriyordu ve bu, erkeklerin kıymetli şeylerini barındıran özel kumaşın yerleştirilebileceği ideal bir yerdi. Söz konusu kumaş demode olunca kumaş tamamen ortadan kalkmadı: bir iple belden aşağı sarkan küçük bir çanta haline geldi. Çok geçmeden aynı kumaş cep olarak bildiğimiz astar oluverecekti.

1500'lerin sonlarında ilk cepler belirmeye başladı. İki adımda değişime tabi olmuşlardı. Birincisi dar erkek pantolonunda yan dikiş olarak bir açıklık meydana getirildi. Bu açıklığın içerisine bir adam eşyalarını barındıran kumaş keseyi koyardı. Bağımsız kese kısa süre içinde pantolonun, içerisine kalıcı bir şekilde dikilmiş bir özelliği haline geldi.

Cepler, takdim edilir edilmez kullanışlılıklarını ve yararlılıklarını kanıtlayıverdiler. Takip eden yüzyılda erkeklerin ve kadınların pelerinlerinin ve paltolarının bir tasarım özelliği haline geldiler. Başlangıçta bir paltonun aşağıya doğru kenarına yerleştirildiler; ancak sonradan kalçaya doğru yukarıya taşındılar.

Pantolon Askıları

Askılar, henüz pantolonları yukarıda tutmak için kullanılmazken, kendi başlarına duracak derecede elastikiyet kazanmamış çorapları desteklemek için baldırı çevreliyordu. Pantolon askıları ise İngiltere'ye on sekizinci yüzyılda takdim edildi. İngilizce'de ilk "gallowses" sonra "braces" diye adlandırılan kayışlar omuzların üzerinden geçirilip pantolona ilikleniyordu. Askılara İngilizcedeki çarpıcı "suspenders" ismini verenler ise, İngiliz modasını benimseyen on sekizinci yüzyıl New Englandlılar'ıydı..

Blucin:

1860'lar, San Francisco

Mavi renkte değilken hatta daha pantolon haline bile gelmemişken blucin daha doğrusu "jeans", iş kıyafetlerini sağlamlaştırmada kullanılan kotun benzeri fitilli bir pamuklu kumaştı. Fransız dokumacılarının Genes dediği ve dolayısıyla "jeans"'in de kökenini teşkil eden İtalyan şehri Cenova'da imal edilmekteydi.

Blucin ise Levi Strauss isimli on yedi yaşında göçmen bir terzinin biyografisine dayanmaktadır. Strauss altına hücumun yaşandığı 1850'lerde San Francisco'ya geldiğinde çadırlar ve kapalı yük arabaları için fazlasıyla ihtiyaç duyulan bezlerden satmaktaydı. Zeki bir gözlemci olan Strauss, madencilerin pantolonlarının çabucak ve tam anlamıyla yıprandığını fark etti. Hemen, kendi dayanıklı bezlerinden iş tulumları dikiverdi.

Kaba ve sert olsa da bu pantolon o kadar dayanıklıydı ki, Strauss bir terzi olarak rağbet görmeye başladı.

1860'ların başlarında bu bezi, Fransa'da üretilen daha yumuşak bir kumaş kotla değiştirdi. Avrupa'da *serge de Nimes* adıyla bilinirken, Amerika'da kumaşın ismi "denim" (kot) olarak ilan edildi. Strauss renksiz kot pantolonları, toprak lekelerini en aza indirmek üzere çivit mavisine boyamanın popülaritelerini son derece arttırdığını keşfetti. Kovboylarsa Strauss'un pantolonlarını, bedenlerine tam uymaları için at yalağında ıslatıyor, ardından kuruyup küçülsün diye güneşte yatırıp bekliyorlardı.

Kot pantolonlar yırtılmaya karşı dirençli olsalar da, madencilerin aletlerinin ağırlığı ceplerin dikiş yerlerinden yırtılmasına sebep oluyordu. Strauss bir Rus Yahudisi olan terzi Jacob Davis'in fikrinden yararlanarak bu problemi de çözüverdi. 1873'te her cep dikiş yerine bakır perçinler eklendiği gibi, aynı zamanda madenci altın çıkarmak için eğildiğinde pantolon ağının açılmasını önlemek adına fermuarın tabanına da bir perçin yerleştirildi.

Ancak bu ağ perçini başka bir çeşit şikâyeti de beraberinde getirdi. İç çamaşırı giyme âdetinden yoksun maden işçileri kamp ateşinin çok yakınında oturduklarında ısınan perçin canlarını yakıyordu. Pantolon ağ perçininden böylece vazgeçildi.

Cep perçinleri ise yine başka türlü şikâyetlerin yükseldiği 1937'ye kadar olduğu gibi kaldı. Ülkenin birçok kesiminde çocuklar okula giderken düzenli olarak blucin giymekteydi. Okul müdürleri, arka ceplerdeki perçinlerin tahta sıraları tamir edilemez ölçüde zarar verdiğini söylüyorlardı. Böylelikle cep perçinlerinden de vazgeçildi.

Tam olarak fayda sağlamaya yönelik ortaya çıkmış blucinler, 1935'te bir moda ögesi haline geldi. Aynı sene *Vogue* dergisinde reklamları çıktı. Reklamda blucinler içerisinde iki sosyetik kadın yer almaktaydı. "Kovboy şıklığı (Western Chic)" adı altında bir trend başladı. Söz konusu moda, tasarım kotları rekabetinin patlak verdiği 1970'lerden daha sönüktü. Bir zamanlar işe yönelik tasarlanmış pantolonlar, multimilyon dolarlık bir endüstri meydana getirerek günlük bir giysi haline geldi.

Gömlek:

16. Yüzyıl Sonrası, Avrupa

Moda tarihçileri bel hizasında, içe sokulan modern gömleğin, bluzun sonradan eteği tamamlamasında olduğu gibi pantolona karşılık ortaya çıktığına işaret etmektedirler. Önceleri erkeğin ya da kadının "gömleği" dizlerin aşağısına ulaşan hatta daha da uzun olabilen ve belden kemerlenen bir vücut örtüsüydü. Pantolonlarla, sonradan da eteklerle bu gömleğin belden aşağı kısmı fazlalık haline geldi. Böylelikle yeni giysilere ihtiyaç duyulmaya başlandı.

İlk olarak 1500'lerde Batı Avrupa'da erkek gömleği çıktı. Bu gömlek doğrudan vücudun üzerine giyilirdi; zira standart bir giysi olarak iç gömleğin 1800'lere kadar vakti vardı. Diğer yandan bluz çok daha sonradan, on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıktı. Yüksek yakalı, uzun kollu, sıkı manşetli ve boldu.

Kadınlar bluzları dolaplarına asmaya başlarken, gömleği ve sonradan da bluzu tamamlatan yeni bir giysi sahneye çıktı: yün hırka...

Önden aşağıya doğru iliklenen yakasız, yün hırkanın (cardigan) İngilizce karşılığını Cardigan'ın yedinci kontu James Thomas Brudenell verdi. 25 Ekim 1854'de Kırım Savaşı esnasında İngiliz Ordusunda bir binbaşı olarak Brudenell, hafif süvari alayına komuta etmekteydi. Kont az sayıda hayatta kalanlardan biriydi. Balaklava Muharebesi Tennyson'un şiirinde ölümsüzleştirilmiş olsa da Cardigan'ın yedinci kontu bugün sadece giydiği ve popüler hale getirdiği yünden örme hırkayla hatırlanmaktadır.

Düğmeli Yaka

1890'larda İngiliz polo oyuncularının standart kıyafeti pazen kumaştan beyaz pantolon, beyaz yün hırka ve uzun kollu beyaz gömlektir. Gömlek düz, boğazlı yakalıydı. Hiçbir yere

bağlanmamış olduğundan yaka rüzgâra veya atın hoplayıp zıplamasına göre savrulup duruyordu. Oyuncular durmadan terzilerden yakalarını aşağıda duracak şekilde sağlamlaştırmalarını istiyorlardı ve böylece iki düğme bu problemin en popüler çözümü haline geldi.

1900’de Brooks Brothers Giyim eşyalarının kurucusunun oğlu John Brooks düğmeli yakaları gözden geçirdi. “Polo yakası” ismini verdiği bu tarz gömlekle beraber Brooks Brothers ürün serisine bir yenisi daha eklenmiş oldu.

Kravat:

17. Yüzyıl, Fransa

Erkek giyiminin işlevsiz ve dekoratif olduğu kadar en rahatsız ögesi olmasıyla meşhur kravat, askeri kökenlidir.

Kaydedilmiş ilk boyunbağı MÖ birinci yüzyılda ortaya çıkmıştı. Gündüz sıcağında Romalı askerler serinlemek için *focale* isimli eşarplarını suyla ıslatıp boyunlarına bağlarlardı. Ancak bu tamamıyla faydacı giysi, hiçbir zaman erkek giyiminin standart bir ögesi olacak kadar -ya pratik ya da dekoratif anlamda- tutulmadı.

Modern kravatın kökeni yine bir başka askeri âdete dayanmaktadır.

1668’de Avusturya’ya hizmet eden Hırvat askerler Fransa’ya boyunlarına doladıkları keten ve muslin boyunbağlarıyla çıkageldiler. Bu boyunbağlarının *focale* gibi işlevsel mi yoksa sönük askeri kıyafeti bir bakıma süsleme amaçlı mı olduğu belirsizdir. Öte yandan tarih, modayı yakından takip eden Fransız erkek ve kadınlarının bu fikre bayılmış olduklarını kaydetmektedir. Zira çok geçmeden onlar da halkın arasına ortadan düğümlenip uçları sarkık bırakılmış keten ve dantelden boyunbağlarıyla çıkmaya başladılar. Fransızlar söz konusu terzilik üslubunu kaptıkları Hırvatlara atıfla bu bağlara *cravates* ismini vermişlerdi.

Moda çabucak İngiltere’ye sıçradı ama müsrif, zevk düşkününü Kral II. Charles kravat takılmasına dair sarayda kendinden örnek alınmasını şart koşmasaydı ve ayrıca zaman da bu çeşit gamsız tasasız moda eğlenceliklerine müsait olmasaydı sönüp de gidebilirdi. Yakın zamanda Londralılar 1665’teki salgın ve tüm şehri yakıp yıkan 1666’daki yangınla sarsılmışlardı. Kravat modası ise büyük felaketin alevleri gibi tüm şehri kasıp kavurdu.

Takip eden yüzyılda trend kocaman kravatlarıyla ve yenilikçi kravat bağlama şekilleriyle meşhur olmuş Beau Brummel ile daha da kuvvet kazandı. Esasında boyunbağını bağlamanın doğru yolu erkeklerin takıntısı haline gelmişti; üzerinde düşünülüp konuşuluyor; sohbetlerde ve basında hararetle tartışılıyordu. Düğümlere, bağlara ünlü kişilerin ve Ascot’daki hipodrom gibi sosyetik yerlerin isimleri veriliyordu. O zamandan beri kravat bazı biçimlerde –bele inecek kadar uzun veya papyon kadar kısa, sade veya süslü, ip kadar dar veya göğüs genişliğinde- popülerliğini sürdürdü.

1920’lerde Amerika’da ünlenen papyonun (bow-tie) yine Hırvat erkeklerinin arasından çıkmış olma ihtimali söz konusudur.

Moda tarihçileri yıllarca küçük, ayrılabilir papyonun daha uzunca boyun bağının varyasyonlarından biri olarak geliştirildiğine inanmışlardı. Ancak yüzyıllarca Hırvatlar arasında kılık kıyafetin papyonları da içermiş olduğunun keşfedilmesiyle bu düşünce tartışılır hale geldi. Papyonlar, kare şeklinde çapraz katlanan bir mendile fiyonk atılıp bir iple boynun etrafına bağlanmasıyla meydana

getiriliyordu.

Takım Elbise:

18. Yüzyıl, Fransa

Günümüzde bir adam spor bir ceket, farklı kumaş ve renkten bir bol pantolon giyebilmektedir. Ancak bu kıyafete hiçbir zaman takım elbise denmez. Modern tanımına göre bir takım elbise birbiriyle uyumlu ceket ve pantolondan, ilâveten de ara sıra yelekten meydana gelir. Ancak orijinal tanımı bu şekilde olmadığı gibi, takım elbise şimdi olduğu gibi bir iş kıyafeti değildi.

Erkek takım elbisesinin geçmişî farklı kumaşlarda, desenlerde ve renklerde ceketlerin, yeleklerin, pantolonların moda olduğu on sekizinci Yüzyıl Fransası'na dayanır. Kesim giysi torba gibi kalacak şekilde boldu ve takım elbise “gündelik takım (lounge suit)” adı altında gayri resmi bir sayfiye kıyafeti olarak tasarlanmıştı. 1860’larda ise takım elbisenin bütün öğelerinin birbirine uyumlu kumaştan yapılması moda oldu.

Gündelik sayfiye takımları at sırtındayken de giyildiğinden çoğunlukla terzilere ceketin arkasından yırtmaç bırakmaları rica ediliyordu -işte modern takımlardaki arka yırtmacının kökeni... Yine faydacı amaçlarla başka bir özelliği de ortaya çıktı: tam olarak bir düğme deliği olan ve çiçek için tasarlanmamış klapa yaka iliği, zira soğuk günlerde gündelik takım elbisenin yakası kaldırılıp sımsıkı iliklenebilirdi...

Beyefendiler gündelik takımları o kadar rahat buluyorlardı ki onları şehirde de giymeye başladılar. Terziler kesimi geliştirdiler ve 1890’lar itibariyle rahat gündelik takım, saygın bir iş kıyafetine dönüşüverdi.

Smokin

1886, Tuxedo Park, New York

Smokinin görücüye çıktığı akşamın bir yüzyıldan azıcık daha öncesinde bu kıyafet, resmi bir ortam için yakışksız ve kepazelikten ibaret sayılırdı. Her şeyden öte kuyuksuz bir ceket 1800’lerde İngiliz züppeleri arasından çıkmış bir resmi kıyafet olan, alışıldık siyah kravata ve günün kuyruklarına bir hakaret niteliğindeydi. Ancak ceket toplumsal tepkinin sert bir şekilde gösterilemeyeceği isme ve pozisyona sahip bir aile tarafından tasarlanmış ve giyilmişti.

Smokinin hikâyesi 1886 yazında Manhattan’ın kırk mil kuzeyinde yer alan, New York’un Tuxedo Park isimli köyünde başlar. Fransız asıllı New Yorklu bir asil ve Lorillard Tütün Şirketinin varisi IV. Pierre Lorillard her sene düzenlene Sonbahar balosu için giyeceği kuyuksuz ve daha az resmi bir kıyafet arayışındaydı. Bir terziye modelini o zamanlar İngiliz tilki avcıları arasında popüler olan süvari ceketinden aldığı birkaç tane siyah, kuyuksuz ceket siparişi verdi. Lorillard’ın, Galler Prensi olarak Hindistan gezisi sırasında dayanılmaz sıcak nedeniyle ceketlerinin kuyuklarını kestirmiş olan VII. Edward’dan esinlendiğine dair bazı deliller mevcuttur.

Balo gecesi Pierre Lorillard’ın birdenbire cesareti kırıldı ve tasarladığı ceket giymeyi reddetti. Onun yerine oğlu Griswold ve Griswold’un birkaç arkadaşı siyah, kuyuksuz smokinleri ve tasarıma ilham vermiş İngiliz süvari ceketine atıfla kırmızı yelekler giydiler.

1880’lerin son derece kısıtlayıcı düzgün kıyafet kurallarına göre kırmızı rengin dikkat çekiciliği ve

kuyruksuzluğun ayıbı muhtemelen sadece şaşkınlıktan daha fazlasına sebep olmuş olmalıydı. Geçici bir maksatla yaratılmış bu kostüm çabucak unutulmaya yüz tutabilirdi. Tabii eğer bir Lorillard tarafından tasarlanmamış ve yine bir Lorillard tarafından, Lorillard ailesinin arazilerin çoğuna bizzat sahip olduğu bir kasabada giyilmemiş olsaydı... Bu şartlar altında gayri resmi kıyafet taklit edilmeye başlayıp standart bir gece kıyafeti haline geldi.

Amerikan Resmi Giyim Derneği Lorillardların başkaldırılarının multimilyon dolarlık bir endüstriyi başlatmış olduğunu iddia etmektedirler. Örneğin 1985'te smokinlerin ve aksesuarlarının satışıyla ve kiralanmasıyla gayri safi 500 milyon dolar kazanıldı. Kiralıkların yüzde sekseni düğünler içindi. Diğer büyük kategori ise lise balolarına aitti.

Düğünler ve mezuniyet baloları için standart bir smokin aksesuarı belin etrafına sarılan genişçe bir kuşaktı (cummerbund). Kuşak resmi erkek kıyafetinin bir ögesi olarak Hindistan'da ortaya çıkmıştı. Bir zamanlar alçakgönüllülük simgesi olarak karnın aşağısına takıldığından Hintçe karşılığı "bel kayışı" anlamındaki *kamarband*'di. Zamanla giysi belin üzerine çıktı. İsmi cummerbund olarak İngilizleştiren İngilizler söz konusu aksesuara el koydular.

Smokin ise İngilizce karşılığı "tuxedo" ismini tabii ki sahneye çıktığı kasabadan aldı. Günümüzde "tuxedo"nun resmi ve büyüleyici anlamları mevcuttur. Terimin kökeni bir zamanlar Tuxedo Park'ın yer aldığı bölgede yaşamış Algonquian Kızılderili kabilesine dayanır. Algonquian bölgesi şefinin ismi "kurt" anlamına gelen P'tauk-Seet'ti (P harfi okunmaz). Kızılderililer saygılarını gösterme adını bölgeyi P'tauk-Seet diye adlandırmışlardı. Koloniciler Kızılderili kelimelerini kendi seslerine uyarladılar ve 1765 tarihli bir yer araştırması P'tauk-Seet'in "Tucksito" diye kaydedildiğini açığa çıkarmaktadır. Pierre Lorillard'un büyükbabası bölge arazisini ele geçirmeye başladığı 1800 senesi itibariyle isim çoktan Tuxedo olmuştu bile. "Tuxedo" Kızılderili dilinde "kurt"tan türemiştir. Bu bilgi, smokin giyen adama dair bir şeyler söyleyebilir de söylemeyebilir de.

Şapkalar:

İlkçağ, Avrupa ve Asya

İngilizce şapka anlamındaki "hat" ile ilkel bir ev, bir baraka anlamındaki "hut" arasında mevcut olan ses ve imlâ benzerlikleri tesadüfi değildir.

Batılı insan, vücuduna giysiler tasarlamadan çok önce sazdan barınaklar inşa etti. Bir *haet* veya *hutt* kötü hava şartlarına ve gecenin karanlığına karşı bir korunma sunmaktaydı. Başını sıcağtan, yağmurdan veya dökülen maddelerden koruduğunda ise yapısı her neyse bu başlığa da *haet* veya *hutt* adı verildi. Kökenbilimciler her ikisini de "barınak" ve "koruma" olarak tercüme etmektedirler.

Başlıkla ilkel ev arasındaki bağlantı "şapka eşittir baraka"dan daha fazlasıdır. İngiliz adalarının en eski sakinleri *cappan* denilen, sazdan yapılmış konik bir şapka takarlardı. Ayrıca yine sazdan inşa edilmiş *cabban* diye bilinen bir barınakta yaşarlardı. Her iki ifade de sırasıyla "kep" ve "kabin" sözcüklerinin kökenini teşkil etmektedir. Dilin evrimi insanların yeni meydana getirdikleri eserlerini adlandırmak amacıyla mevcut objeleri karşılayan kelimelerden ödünç almalarının örnekleriyle dolup taşmaktadır.

Kaydedilmiş tarihe göre ilk kenarlı şapka kullanımı MÖ beşinci yüzyılda Yunanistan'da gerçekleşmişti. Güneş ve yağmurdan korunma amacıyla avcılar ve gezginlerce kullanılan fötr *petasos*, geniş kenarlıydı. Başın üzerinde değilken bir iple arkadan sarkık vaziyette dururdu. Etrüskler ve

Romalıların kopyaladıkları *petasos*'un şöhreti Ortaçağ'a kadar sürdü.

Yunanlılar ayrıca kesik koniye benzer kenarsız bir şapka da takarlardı. Tasarımını Mısırlardan almışlar ve söz konusu şapkaya, yapım malzemesi fütre karşılık gelen *pilos* ismini takmışlardı. Pilos değişik biçimlerle bütün Avrupa kültürlerini dolaştı. Ortaçağ'ın sonlarında üniversitelerin meydana çıkmasıyla beraber dörtkenarlı füt, namı diğer *pileus quadratus* âlimlerin profesyonel başlığı haline geldi. Sonradan bu, mezuniyet kepi (mortarboard) olarak hem lise hem üniversite mezuniyet törenlerinde giyilmeye başlandı.

Günümüzde şapkaları erkeklerden daha çok kadınlar tercih etmektedir. Ama bu her zaman böyle olmamıştı. Klâsik dönemde erkekler şapkaları kapalı yerlerde, kiliselerde ve katedrallerde bile başlarından çıkarmazken, kadınlar nadiren şapka takardı. Gelenek bu şekilde on altıncı yüzyıla kadar sürdü. Ancak on altıncı yüzyılda takma saçların ve gittikçe büyüyen boyutlardaki perukların yaygınlaşması şapka takmayı imkansız değilse bile zahmetli hale getirdi. Peruk modası söndükçe erkekler yeniden şapkalara yöneldiler; ancak geçmişteki gibi bir bağlılık hiçbir zaman bir daha söz konusu olmadı. Üç şey tamamen tersine döndü: bir adam ne kapalı bir yerde, ne kilisede ne de bir hanımefendinin yanında şapka takıyordu...

1700'lerin sonlarında çok sayıda kadın dantel işlemeler, kurdeleler, tüyler ve çiçeklerle süslenmiş şapkalar giymeye başladılar. Önceleri Avrupalı bir kadının taktığı şapka, kapalı ortamda sade bir kep dışarıda ise bir başlıktan ibaretti.

Çenenin altından bağlanan kadın şapkalarına bone denmekteydi. “Bone” sözcüğü daha önce de vardı ama Ortaçağ'ın sonlarında küçük, yumuşak her şapka bone sayılmaktaydı. Ancak on sekizinci yüzyılda belirli bir kadın başlığı anlamına gelmeye başladı. Milano, şapkaların çok rağbet gördüğü Avrupa'nın bone başkenti haline geldi. Hatta o kadar ki bütün kadın şapkaları İngilizce'de “millinery” başlığı altında toplanıyordu ve Milanolu bir zanaatçıya şapkacı anlamındaki “milliner” deniyordu.

Silindir Şapka:

1797, İngiltere

Strand'deki şık dükkânıyla Londralı bir tuhafiyeci olan John Etherington 15 Ocak 1797'de alacakaranlıkta mağazasından kendi tasarımı yeni bir şapkayla çıkıverdi. Londra gazetesi *Times* Etherington'un soba borusu şeklindeki siyah şapkasının etrafına büyük bir kalabalık topladığını, en sonunda insanların birbirini itip kakmaya başladıklarını ve bir adamın mağaza vitrininden içeri itildiğini bildirdi. Etherington kamu düzenini bozduğu gerekçesiyle tutuklandı. Gerçi bir ay içerisinde temin edebileceğinden daha fazla silindir şapka siparişi alır hale gelmişti.

İngiliz kıyafet tarihçileri Etherington'ın ilk silindir şapkası olduğunu öne sürmektedirler. Fransız meslektaşları ise bu tasarımın İngiltere'den bir yıl öncesinde Paris'te ortaya çıktığını ve John Etherington'ın bunu arakladığını iddia etmektedirler. Paris kökenini destekleyen bir kanıt Fransız ressam Charles Vernet'nin Etherington'inkine benzeyen bir silindir şapka giymiş şık bir adamı tasvir eden *Un Incroyable de 1796* adlı resmidir. Ressamlar geleneksel olarak trendlerin öncülüğünü yapmış olsalar bile, İngilizler bu eserin üzerine ressamın geçmiş bir tarih atmış olabileceğine inanmaktadırlar.

Eldivenler:

10,000 Yıl Önce, Kuzey Avrupa

Eldivenler elleri soğuktan ve ağır işten koruma ihtiyacıyla ortaya çıkmıştı. Kuzey Avrupa’da keşfedilmiş sayısız örnek arasında en eskisi, on bin yıl öncesinden kalma hayvan derisinden yapılmış bileğe kadar uzanan “torba eldivenler”dir.

Akdeniz’i çevreleyen ılıman bölgelerde yaşamış eski insanlar, eldivenleri inşaatta ve çiftçilikte kullanmaktaydı. Söz konusu Güneyliler arasında yer alan Mısırlılar, yaklaşık MÖ 1500’de ilk kez eldivenleri dekoratif bir aksesuar haline getirdi. Kral Tutankhamon’un mezarında arkeologlar, kumaşların arasında katlanmış bir çift yumuşak keten eldiven ile üzeri rengârenk iplerle örülmüş tek bir tane eldiven buldular. Üzerilerindeki ipler eldivenlerin bileklere bağlandığına işaret etmektedir.

İklimin sıcaklığına aldırmadan hemen her medeniyet, hem kostüm hem de iş eldivenleri geliştirmişti. MÖ dördüncü yüzyılda Yunanlı tarihçi Ksenofon Perslilerin zarifçe yaptığı kürklü kostüm eldivenlerden söz etmekteydi. Homeros’un *Odysseia*’sında Odiseus eve döndüğünde babası Laertes’i “ellerini dikenlerden koruyan eldivenler”iyle bahçesinde çalışırken bulur.

Eldivenin İngilizce karşılığı “glove” ise, deriden yapılmış ağır el kaplamalarına “el ayası” anlamındaki *glof* ismini veren Anglosaksonlar’dan kalmıştır.

Cüzdan:

MÖ 8.Yüzyıl Öncesi, Güney Avrupa

Dudaklarınızı büzerseniz ortaya çıkan kırıksıklıklar ve kıvrımlar eski insanların cüzdan niyetine kullandıkları büzme ipli torbayı andırır (İngilizce purse kelimesi cüzdanın karşılığıdır. “Purse” aynı zamanda büzmek demektir) Ancak “purse” kelimesinin asıl kökeni, derinin Yunanca karşılığı olan “*byrsa*” kelimesidir. Bu eski torbaların yapıldıkları malzeme deriydi.

Romalılar, Antik Yunan’ın büzme ipli, diğer deyişle torba ağızlı *byrsa*’sını değiştirmeden benimsediler. Sadece ismini *bursa* olarak Latinleştirdiler. Eski Fransızlar da bunu alıp cüzdandaki para anlamına da gelen bourse’a dönüştürdüler; bu kelime sonradan Paris borsasını ifade eder hale geldi.

On altıncı yüzyılda cepler giysilerde belirlemeye başlayana kadar kadınlar, erkekler ve çocuklar beraberlerinde cüzdanlar taşırlardı. Bu cüzdanlar bazen anahtar ve diğer kişisel eşyaları barındıran bir parça kumaştan ibaretken; bazen de bol işlemeli ve taşlarla bezeli çantalar halindeydiler.

Mendil:

15. Yüzyıl Sonrası, Fransa

On beşinci yüzyıl boyunca Fransız denizciler Doğu’dan, açık havada çalışan Çinli işçilerin, başlarını güneşten korumak için kullandıklarını gördükleri hafif keten kumaşlarla dönüyorlardı. Ketenin kalitesinden çok etkilenen moda takipçisi Fransız kadınlar kumaşı ve söz konusu kullanımını benimsediler. Bu başlık modeline “baş için örtü” anlamındaki *couvrechef* ismini verdiler. İngilizler de bu âdetten geri kalmadılar ve Fransız ifadesini “kerchief” olarak İngilizleştirdiler. Bu örtüler güneşten korunmaya ihtiyaç duyulmadığı zaman elde taşındıklarından “hand kerchiefs” yani “el mendilleri” diye adlandırıldılar.

Pirinç tarlalarındaki Çinlilerin aksine üst sınıf Avrupalı kadınlar zaten güneş şemsiyeleri

taşıymaktaydılar. Dolayısıyla el mendili daha başından beri moda özentiliğinden ibaretti. Bu mendillerin nadiren giyildiğinin, daha çok taşındığının, sallandığının ve cilveli bir şekilde yere düşürüldüğünün tasvir edildiği dönemin pek çok çizim ve resminde de aşikârdır. Bazıları ipek veya altınla işlenmiş ipek mendiller 1500’lerde öylesine pahalı hale gelmişti ki vasiyetlerde değerli eşyalardan biri olarak gösterilmekteydiler.

Dantelli mendiller ilk kez I. Elizabeth devrinde İngiltere’de çıktı. Üzerine sevilen bir kişinin isminin işlendiği mendiller tam on santim ölçülüyor, bir köşesinden bir püskül sarkıyordu. Bir süre için bunlara “gerçek aşk düğümü” dendi. Bir beyefendi hanımının baş harflerinin işlendiği mendili şapka şeridinin arasına sıkıştırırken, hanımefendi sevgilisinin aşk düğümünü göğüslerinin arasında taşırdı.

Peki, Çin’e özgü bir başörtüsüyken Avrupa’nın el mendiline dönüşen mendil, ne zaman burna doğru götürülmeye başlandı? Muhtemelen el mendili Avrupa toplumuna takdim edildikten çok sonra değil. Ancak o zamanların burun silme prosedürü bugünkünden oldukça farklıydı.

Ortaçağ boyunca insanlar burunlarını kuvvetle sümkürüp çoğunlukla elbise kolları olmak üzere el altında ne varsa ona silerek temizlerlerdi. Eski adabımuâşeret kitapları bu pratiği mazur göstermektedir. Eski Romalılar yanlarında “ter bezi” anlamında *sudarium* denen, hem burunlarını hem de sıcak günlerde alınlarını silmek için kullandıkları bir bez taşırlardı. Ancak Roma İmparatorluğuyla beraber sudarium nezaketi de yıkılıverdi.

Giysi koluna burun silmeye karşı (gerçi havaya doğru sümkürmeye karşı değil) yöneltilmiş kayıtlı ilk ikazlar mendilin de yükselişe geçtiği on altıncı yüzyıl adabımuâşeret kitaplarında karşımıza çıkmaktadır. 1530’da gelenek kayıtçısı Rotterdamlı Erasmus “Burnunuzu elbise koluna silmek kaba bir harekettir. Doğru olan mendildir, emin olabilirsiniz” diye tavsiye etmişti.

O yüzyıldan itibaren mendiller ilk başlarda tereddüt edilerek de olsa burunla temas kurmaya başladı. Bu âdetin on dokuzuncu yüzyılda daha bir popülerleşmesinde havadan gelen mikropların keşfinin olduğu gibi aynı zamanda makine çağının seri üretilen ucuz pamuklu kumaşları da etkili oldu.

Yelpaze:

MÖ 3000, Çin ve Mısır

Tavus kuşu tüylü yelpazeler, papirüsten yelpazeler ve palmiye yaprakları: süsleme ve fayda sağlama amaçlarına yönelik bu esinti yaratıcılar beş bin yıl önce aynı anda ve birbirinden bağımsız olarak farklı farklı kültürlerde geliştirildi. Çinliler yelpazeleri bir sanata; Mısırlılar ise bir sınıf farkı sembolüne dönüştürdüler

Çok sayıda Mısır metni ve resmi, zengin bir adamın “yelpaze hizmetkârı”nın ve bir firavunun da “kraliyet yelpaze taşıyıcısı”nın olduğunu doğrulamaktadır. Efendilerini serinletmek için hem beyaz hem kara derili köleler sürekli olarak eğreliotu yapraklarını veya örülmüş papirüsleri sallarlardı. Opak yelpazelerin yerde çimenliğe vuran gölgeleri sıradan halka yasaklanmıştı. Yarı tropik Mısır’da gayri maddi gölge ve esinti kölelerin gözetimi sayesinde zengini elbiselerin olduğu gibi saygı uyandıracak biçimde donatması gereken şeylerdi.

Çin’de yelpazeler daha demokratikçe serinletmekteydi. Tasarımları ve süslemeleri ise çok çeşitliydi. Yanardöner tavus kuşu tüyüne ilâveten Çinliler bambu bir çerçevenin üzerine gerdikleri

ipekten meydana getirdikleri lake saplı “güneş yelpazesi”ni geliştirdiler. MS altıncı yüzyılda güneş yelpazesini takdim ettikleri Japonlar yelpazeyi dâhiyane bir değişime tabi tuttular ve nihayetinde katlanır yelpazeyi meydana getirdiler.

Katlanır Japon yelpazesi birbirleri üzerine kapanan biz dizi çubuğun üzerine yapıştırılmış ipek kumaştan oluşmaktaydı. Kumaşlarına, renklerine ve tasarımlarına göre bu yelpazelerin farklı isimleri ve öngörülen farklı kullanımları mevcuttu. Mesela kadınların “dans”, “kur yapma”, ve “çay” yelpazeleri varken erkekler yanlarında “binici” yelpazeleri ve hatta “savaş” yelpazeleri taşırlardı.

Japonlar, katlanır yelpazeleri onuncu yüzyılda Çin’e sundular. Bu sefer Çinliler Japon tasarımında akıllıca bir değişim uyguladılar. Ayrı ayrı çubuklar üzerine gerilmiş saf ipeği bir kenara bırakıp yerine bambu veya fildişiyle dizi dizi “kanatlar” meydana getirdiler. Yelpaze üstlerinden birbirine bir kurdeleyle bağlanmış, aynı zamanda katlanılabilir olan bu ince kanatlardan ibaretti. Onbeşinci yüzyıldan itibaren Doğu’da ticaret yapan Avrupalı tacirler beraberlerinde çeşit çeşit dekoratif Çin ve Japon yelpazeleriyle dönmüşlerdi. İnce ince oyulmuş fildişi kanatlarının beyaz veya kırmızı bir ipek kurdeleyle birbirine bağlandığı kanatlı yelpaze namı diğer *brise* diğerlerinden çok daha fazla tutulmuştu.

Çengelli İğne:

MÖ 1000, Orta Avrupa

Modern çengelli iğnede iğne ucu zarar vermeyecek şekilde metal bir kılıfın içinde saklıdır. İlk çengelli iğnelerin ucu, açıkta bırakılmış olsa da kavisli bir telle güvenli hale getirilirdi. Düz iğneye dair ilk önemli gelişmeyi temsil eden U şeklindeki bu kıvrımlı buluş, yaklaşık üç bin yıl önce Orta Avrupa’da ortaya çıktı. Benzer bronz iğneler, kazılarda ortaya çıkarılmıştır.

Demir ve kemikten düz iğneler MÖ 3000 dolaylarında Sümerlilerce tasarlanmıştı. Sümer yazıları ayrıca dikişte delikli iğnelerin kullanıldığını açığa çıkarmaktadır. Antik mağara resimlerini ve eserleri inceleyen arkeologlar bir on bin yıl öncesindeki eski insanların bile ipi kabul edecek şekilde üstten veya ortadan deldikleri balık kılçıklarını dikiş iğnesi olarak kullandıkları sonucuna varmışlardır.

MÖ altıncı yüzyıl itibariyle Yunanlı ve Romalı kadınlar elbiselerini omuzlarından ve üst kollarından bir *fibula* ile tutturlardı. Bu, yay gibi açılan, gergin, ortası halka şeklinde kıvrılmış yeni bir iğneydi. Öte yandan *fibula* modern çengelli iğneye bir adım daha yakındı.

Yunanistan’da düz, süs iğneleri dekoratif amaçlı mücevherat olarak kullanılmaktaydı. On beş yirmi santimlik fildişi ve bronz çuvaldızlar saçları ve giysileri süslerdi. Kemer haricinde iğneler giysileri bağlamanın yaygın bir yoluydu. Sarmalı, üstten geçirmeli giysiler daha karmaşık bir hâl aldıkça ihtiyaca göre tutturma iğneleri de daha çok çeşitlendi. 1347 tarihli bir saray envanteri bir Fransız prensesin gardırobunda on iki bin adet iğne muhafaza edildiğini kaydetmektedir.

Ortaçağ’ın sonlarında iğne kıtlığına bir çare bulabilmek ve diğer yandan iğnelerin bazı kesimlerce istif edilmesini önlemek için İngiliz hükümeti iğnecilerin yılın belli günlerinde ürünlerini pazarlamalarına izin veren bir yasa çıkardı. Tayin edilmiş günlerde çoğu gayretle “iğne parası” biriktirmiş üst ve alt sınıftan kadınlar epeyce pahalı olan iğnelerden satın alabilmek adına dükkânlara akın ederlerdi. Ancak seri makine üretiminin bir sonucu olarak iğne fiyatları düştüğünde “iğne parası” ifadesinin de aynı şekilde bir değeri kalmadı; ancak iğne almak için yeterli olan “bir kadının

cep harçlığı” anlamına gelmeye başladı.

İğnelerin giysi tarihindeki itibarı işlevsel düğmenin çıkışıyla beraber ciddi bir şekilde zarar gördü.

Düğme:

MÖ 2000, Güney Asya

Düğmeler giysileri tutturmak için ortaya çıkmadı. Daha ziyade kadın ve erkeklerin kıyafetlerine dikilen süsleme amaçlı, mücevher benzeri disklerdi. Neredeyse 3,500 yıl boyunca da düğmeler tamamen süs işlevi gördüler; ne de olsa iğneler ve kemerler giysileri güvence altına almak için yeterliydi.

En eski dekoratif düğmeler MÖ 2000'lere dayanmaktadır ve Indus Vadisi'ndeki arkeolojik kazılarda ortaya çıkarılmışlardır. Bunlar yuvarlak ve üçgen biçiminde oyulmuş, giysilere dikmek üzere üstlerinde iki delik açılmış çeşitli deniz yumuşakçalarının kabuklarıydı.

Eski Yunanlılar ve Romalılar tunikleri, ehramları ve pelerinleri süslemek için kabuk düğmeleri kullanırlardı. Hatta tahta düğmeleri iğnelere ekler, böylece giysilerin üzerinde broş gibi durmalarını sağlardı. Çoğu altın ve değerli taşlarla süslenmiş, özene bezene oyulmuş fildişi ve kemik düğmeler de Avrupa'daki kalıntılar arasında bulunmuştur. Ancak ne resimlerde, ne metinlerde, ne de giysilerde antik terzinin aklına düğmenin karşısına bir düğme deliği açma fikrinin geldiğine dair en ufak bir belirti görülür.

Peki, düğme ismi ne zaman “düğmelemek” fiiline dönüştü? Şaşırtıcı bir şekilde ancak on üçüncü yüzyılda...

Düğme Deliği

Bir giysiyi düğmeleme pratiği iki nedenden ötürü Batı Avrupa'da ortaya çıktı.

1200'lerde torba gibi bol, dökümlü kıyafetlerin yerini daha sıkı, vücuda oturan giyecekler almaya başlamıştı. Bu değişimi, bir kemer tek başına başaramazdı; ancak iğneler başarabilirdi. Bu yüzden çok fazla miktarlarda iğnelere ihtiyaç duyulmaktaydı. Dikilmiş düğmeler vasıtasıyla giyinirken tutturacak bir şeyler bulma gibi günlük bir endişe söz konusu değildi.

Düğmelerin düğme delikleriyle tanıştırılmasının ikinci nedeni ise kumaşla alakalıydı. Yine 1200'lu yıllarda giysilerde daha zarif malzemeler kullanılmaktaydı ve düz, çengelli iğnelerle sürekli olarak delmek bu kumaşları tahrip etmekteydi.

Böylece modern, işlevsel düğme en sonunda çıkageldi. Kaybedilmiş zaman aşırılıklarıyla telafi edilir gibiydi. Düğmeler ve ilikler her giysinin üzerinde belirmeye başladı. Elbiseler, kapatılmaları durumunda düğmelerin kullanılabilmesi için boyundan bileğe kadar kesiliyordu. Kişi düğmelerinin gerçekten iliklendiğini gösterebilsin diye kullanışsız yerlere -giysi kollarına, bacaklardan aşağıya- kesikler atılırdı. Düğmeler bir kadının elbisesinde iki yüz tane olacak kadar öylesine bitişik yerleştirilmişlerdi ki soyunmak külfetli hale gelmişti. Yanlış yerlere konmuş çengelli iğneleri aramak zaman harcayıcı bir şeyse; düğmelerin de pek zaman kazandırdığı söylenemezdi.

On dört ve on beşinci yüzyıl heykelleri, illüstrasyonları ve resimleri söz konusu düğme çılgınlığına tanıklık etmektedir. Takip eden yüzyılda ise bu moda, düğme deliğinin yaratılmasından önce olduğu

gibi altın, gümüş ve taşlarla bezenmiş düğmelerin giysilere süsleme amaçlı olarak dikilmeye yeniden başlanmasıyla tepe noktasına ulaşmıştır.

1520’de Fontainebleau şatosunun bir nevi mimarı sayılan Fransa Kralı I. Francis, siyah kadife takımında kullanılmak üzere kuyumcusuna 13,400 adet altın düğme siparişi vermişti. Bu da hiçbir olumlu sonucun çıkmayacağı müttefiklik arayışında Camp du Drap d’Or’da uğruna şatafatlı törenlerin düzenleneceği İngiltere Kralı VII. Henry ile buluşması içindi.

Henry’nin kendisi yüzüklerinin modellerine göre yapılmış mücevherli düğmeleriyle iftihar etmekteydi. Düğmeli kıyafeti ve uyumlu yüzükleri Alman portre ressamı Hans Holbein tarafından tuvale geçirilmişti.

Bu yüzyıldaki düğme çılgınlığı 1980’lerdeki fermuar modasıyla bir bakıma aynı doğrultudadır. Fermuar cepli pantolonlar, gömlekler, fermuar ağızlı kollar, bacaklar ve daha bir sürü olmayacak yerlere yerleştirilmiş fermuarlar geçici olarak popülerdi.

Sağ ve Sol Düğmeleme

Erkekler giysilerini sağdan sola, kadınlar ise soldan sağa iliklemektedirler. Düğmeli giysileri portrelerde ve çizimlerde inceleyen moda tarihçileri söz konusu pratiğin on beşinci yüzyıla kadar izini sürmüşlerdir ve şimdi kökenini anladıklarına inanmaktadırlar.

Sarayda, seyahette ve muharebe meydanında erkekler genellikle kendileri giyinirlerdi. Çoğu insan sağ elini kullandığı için, tek başına giyinen erkekler sağdan sola düğmelenmenin daha pratik ve çabuk olduğunu keşfetti.

Günün pahalı düğmelerinden almaya gücü yeten kadınların kendilerini giydiren hizmetçi kadınları vardı. Ağırlıklı olarak sağ ellerini kullanan bu hizmetçilere göre hanımlarının elbiselerini iliklemek, düğmelerin tam karşısında durdukları için soldan sağa doğru daha kolay oluyordu. Terziler ricaları dikkate aldı ve o zamandan beri bu gelenek ne değişime ne de muhâlafete maruz kaldı.

Fermuar:

1893, Chicago

Antik bir karşılığı olmayan fermuar ani bir yaratıcılık eseri de değildi. Daha ziyade uzun ve sabırlı bir teknolojik gayretin ürünüydü. Fermuar fikrini piyasa gerçeğine dönüştürmek için yirmi yıl; insanları bunu kullanmaya ikna etmek içinse on yıl gerekti. Öte yandan fermuar, düğmelerle yarışacak bir giysi tutturucusu olarak değil, 1890’lardaki çizmelerin kancalı uzun bağcıklarının yerini almak üzere tasarlanmıştı.

29 Ağustos 1893’te Chicago’da yaşayan makine mühendisi Whitcomb Judson “kaygan kopça”sının patentini aldı. O dönemde patent ofis dosyalarında Judson’ın fermuarı prototipine uzaktan yakından benzeyen hiçbir şey yoktu. İki kaygan kopça ise çoktan kullanımdaydı: biri Judson’ın kendi çizmelerinde, diğeri de iş ortağı Lewis Walker’ın çizmelerinde.

Bir düzine motor ve demiryolu fren patentiyle zaten pratik bir mucit olarak şöhretini pekiştirmiş Judson, kaygan kopçasına kimsenin ilgi göstermediğini fark etti. Ürkütücü görünen fermuar dümdüz bir sıra erkek ve dişi kopçalardan meydana geliyor, modern bir zaman kazandırıcı aletten daha çok Ortaçağ’a özgü bir işkence aletini andırıyordu.

İlgiyi canlandırmak üzere Judson 1893 Chicago Dünya Fuarı'nda kaygan kopçasını sergiye koydu. Ancak fuar alanına gelen yirmi bir milyon kişi dünyanın ilk Ferris dönme dolabını ve Little Egypt rakkasesinin Coochee-Coochee adlı heyecanlandırıcı özel gösterisini seyretmeye akın etmişlerdi. Dünyanın ilk fermuarı görmezden gelinmişti.

Judson ve Walker'ın şirketi Universal Fastener Amerika Birleşik Devletleri Posta Hizmetleri'nden yirmi adet fermuarlı posta çantası siparişi aldı. Ancak sıklıkla fermuarlar sıkışıp kaldığından çantalar da çöpe atılmak zorunda kalıyordu. Withcomb Judson kaygan kopçasını geliştirme çabalarını sürdürse de buluşunu kusursuz hale getirmek başka bir mucide düştü: İsveç asıllı Amerikalı mühendis Gideon Sundback. Judson'ın erkek-dişi kopçalarını bir kenara bırakan Sundback 1913'te daha küçük, daha hafif ve daha güvenilir olan bugünün fermuarını meydana getirdi. Sundback fermuar siparişlerinden ilki Birinci Dünya Savaşı sırasında fermuarı üniformalarda ve diğer teçhizatta kullanmaya niyetlenen Amerikan Ordusu'ndan geldi.

Evde fermuarlar çizmelerin, para kemerlerinin ve tütün torbalarının üzerlerinde belirmeye başlamıştı. Öte yandan yaklaşık 1920'ye kadar sivil giyimde fermuar kullanılmadı.

İlk fermuarlar fazla popüler değildi. Zira metal bir fermuar çabucak paslanıyordu. O yüzden bir kıyafet yıkanmadan önce fermuarın sökülmesi, kuruduktan sonra tekrar dikilmesi gerekiyordu. Diğer bir problem ise halkın eğitilmesiyle alakalıydı: bir çocuğun bile yapabileceği düğme iliklemenin aksine fermuar konunun yabancıları kişiler için anlaşılır değildi. Fermuarlı giysiler fermuarın bakım ve kullanımına ilişkin kılavuzlarla satılmaya başlanmıştı.

1923'te B.F. Goodrich Şirketi yeni "kopçasız fermuarlı" lastik galoşları piyasaya sürdü. Çizmelerini kapatırken çıkan "z-z-z-zip" sesinden ilham alıp fermuar anlamındaki İngilizce "zipper" ifadesini bulan da Bay Goodrich'in kendisiydi. Goodrich bu yeni ürününü "Zipper Boots" olarak yeniden isimlendirdi. Sonradan ismini Talon olarak değiştirecek Hookless Fastener Şirketi'ne 150,000 adet fermuar siparişi verdi. Fermuarın artan güvenilirliği ve pasa karşı dayanıklılığıyla beraber alışılmadık bir şekilde "zipper" diye adlandırılması fermuarların popülerleşmesine yardımcı oldu.

1920'lerin sonları itibarıyla fermuar giysilerde yaygın bir şekilde kullanılır hale geldi. 1935'te meşhur tasarımcı Elsa Schiaparelli *The New Yorker*'ın "üzerinden fermuarlar akıyor" diye tanımladığı bahar koleksiyonunu takdim ettiğinde fermuar kendi başına bir moda aksesuarı haline gelivermişti. Schiaparelli dekoratif amaçlı, işlevsiz renkli ve büyük boy fermuarları üreten ilk moda tasarımcısıydı.

Yavaş ilerleyen bir sürecin sonunda ortaya çıkıp yıllarca reddedildikten sonra fermuar plastik kalem kutularından sofistike uzay kıyafetlerine kadar her türlü eşyada kullanılmanın bir yolunu bulmuştu. Gerçekten de orijinal bir fikri somuta dökmüş olan Whitcomb Judson maalesef 1909'da buluşunun pratik anlamda hiç kullanılamayacağına kanaat getirerek hayata veda etti.

Cırt Cırt (Velcro):

1948, İsviçre

Bir süre fermuarın tahtını sarsacak başka bir icat mümkün değilmiş gibi göründü. Ama sonra bir adamın, dulavratotunun üzerinde tohum zarfları şeklinde ortaya çıkan küçük dikenli toplar gibi sentetik pıtraklar yaratma çabasının eseri olarak "Velcro", diğer deyişle bildiğimiz cırt cırt çıkageldi.

1948’de Alpler’deki bir yürüyüş sırasında pantolonuna ve çoraplarına sinir bozucu bir biçimde yapışıp kalan dikenli tohumlar yüzünden İsviçreli dağcı George de Mestral’in morali bozulmuştu. Onları çıkarmakla uğraşırken fermuarı demode hale getirmese bile onunla yarışacak bir bağlayıcının üretilebileceğini fark etti.

Günümüzde bir Velcro cırt cırtı birinin üzerinde binlerce ufak kancanın, diğerinin ise ufak gözlerin yer aldığı iki naylon şeritten meydana gelir. Şeritlerinin birbirine bastırılmasıyla kancalar gözlerin içerisinde kilitlenmektedir. Bu basit fikri kusursuz hale getirmek on yılın çabasını gerektirdi.

De Mestral’in danıştığı tekstil uzmanları suni diken fikriyle alay etti. Yalnızca Fransa’nın Lyon şehrinde bir dokumacı bu fikrin gerçekleştirilebilir olduğuna inandı. Normalde daha küçük, özel bir dokuma tezgâhında biri küçük kancalı, diğeri daha küçük gözlü iki şerit pamuklu kumaş üretmeyi başardı. Birbirlerine bastırıldıklarında yeterli derecede yapışıyorlar ve çekilip ayrılana kadar o şekilde birleşik kalıyorlardı. De Mestral bu numuneye “kitleme bandı” ismini verdi.

Dokumacının ince el işini kopya edip bandı daha da geliştirmek teknolojik gelişmeyi gerektirmekteydi. Sürekli açma-kapama orijinal şeritlerin yumuşak kanca ve gözlerine zarar verdiğinden pamuk, naylonla değiştirildi. Önemli bir gelişme de Mestral, kızılötesi ışığın altında dokunan ve neredeyse hiç zarar görmeyen kanca ve gözler meydana getirecek şekilde sertleştirilen esnek naylon ipini keşfetmesiyle gerçekleşti. 1950’lerin ortalarında ilk naylon kitleme bandı hayata geçti. De Mestral marka ismi olarak kadife anlamındaki İngilizce “velvet” kelimesinden –sadece kelimenin tınısı hoşuna gittiğinden- *vel’*i ve Fransızca “kanca”nın karşılığı *crochet* kelimesinin *cro*’sunu bir araya getirdi.

1950’lerin sonları itibariyle tekstil tezgâhlarında yılda yaklaşık elli beş milyon metre Velcro üretiliyordu. Naylon cırt cırt Mestral’in umduğu gibi fermuarın yerini alamasa da, suni kalp odacıklarını kapama, uzayın yerçekimsiz ortamında giysileri güvenceye alma ve tabii ki elbiseleri, mayoları ve çocuk bezlerini kapama gibi fermuar benzeri çeşit çeşit kullanımlar edindi. Bu liste henüz George de Mestral’in tasavvur ettiği kadar sonsuz derecesinde olmasa da uzayıp gitmektedir.

Şemsiye:

MÖ 1400, Mezopotamya

Rütbe ve sınıf farkının sembolü şemsiye 3,400 yıl önce yelpazenin bir uzantısı olarak Mezopotamya’da ortaya çıktı. Zira bu ilk şemsiyeler Mezopotamyalıları çölde nadiren görülen yağmurdan değil haşın güneşten korumaktaydı. Yüzyıllarca şemsiyeler esas olarak gölgelik görevi gördüler. Şemsiyenin İngilizce karşılığı “umbrella” da Latince “gölge” anlamındaki *umbra* kelimesinden türemiştir. Günümüzde çoğu Afrika kabilesinde bir şemsiye taşıyıcısının başını güneşten korumak üzere kabile reisinin arkasından yürümesi eski Mısır ve Mezopotamya geleneklerini yansıtmaktadır.

MÖ 1200 itibariyle Mısır şemsiyesi dini bir önem kazanmıştı. Bütün gök kubbenin gökyüzü tanrıçası Nut tarafından meydana getirildiğine inanılıyordu. Engin bir şemsiye gibi dünyayı baştan sona saran tanrıça yere sadece el ve ayak parmaklarıyla değiyordu. Yıldızlarla bezenmiş göbeği gece göğünü oluşturuyordu. İnsan yapımı şemsiyeler Nut’un dünyevi simgesi olduğundan sadece asilzadelerinin başlarını üzerinde tutulurlardı. Kraliyet şemsiyesinin gölgesine davet edilme büyük bir onur sayılırdı. Zira gölge bir sembol olarak kralın himayesi anlamına gelmekteydi. Palmiye

yaprakları, tüyler ve gerilmiş papirüs yelpazeler gibi şemsiyelerin de malzemeleri idi.

Yunanlılar ve Romalılar Mısır kültüründen pek çok şey ödünç almışlardı ancak şemsiyeyi efemine olarak kabul etmişlerdi. Erkekler çok nadiren şemsiye kullanırdı. MÖ altıncı yüzyıl Yunan yazarları yazılarında “kadınlar gibi” şemsiye taşıyan erkeklere yönelik sayısız atıfta bulunmuşlardır. Yüzyıllarca halk içerisinde şemsiye taşıyan bir erkeğin mazur görülmesinin tek yolu, yanında eşlik edip başını koruduğu bir kadının mevcut olmasıydı.

Kadınlar için ise durum tam tersiydi. Yüksek mevkiye sahip Yunanlı kadınlar beyaz güneş şemsiyeleri taşırlardı. Yılda bir kez Akropol’de düzenlenen “Şemsiye Festivali” adı altındaki bereket törenine katılırlardı.

Öte yandan su geçirmez hâle getirmek için kâğıt şemsiyeleri yağlama uygulamasını başlatan kendilerine özgü şemsiye şenlikleriyle Romalı kadınlardı. Romalı tarihçiler amfi tiyatrodan yağmurun serpiştirmeye başlamasıyla birlikte yüzlerce kadının görüntü engelleyici şemsiyelerini havaya kaldırdığını ve böylece erkekleri bir hayli sinirlendirdiğini kaydetmişlerdir. Halk etkinliklerinde yağmur şemsiyelerinin kullanımı bir tartışmayı da alevlendiriverdi ve söz konusu tartışma M.S birinci yüzyılda kadınların yağlı şemsiyelerle kendilerini koruduklarını savunan İmparator Domitian’ın kulağına kadar ulaştı.

Güneş ve yağmur şemsiyeleri Avrupa’da on sekizinci yüzyıla kadar -Amerika’da ise daha sonrasında- ağırlıklı bir şekilde kadın aksesuarı olarak kaldı. Erkekler şapka takar, sırılsıklam olurlardı. Kötü hava şartlarında kendilerini rasgele korumanın ötesinde bir çaba erkeğe yakışmazdı. On altıncı yüzyıl Fransız yazar Henri Estienne şemsiyeli erkeklere dair Avrupa hissiyatını çok iyi özetlemişti: “Fransız kadınları erkekleri şemsiye taşıırken görürlerse efemine olduklarını düşünürler.”

Şemsiyeleri erkekler için saygın bir yağmur donanımına dönüştüren Jonas Hanway isimli bir İngiliz beyefendisiydi. Küçük düşürülüp aşağılanmasına rağmen İnatçı azmiyle bu dönüşümü gerçekleştirmişti.

Hanway Rusya ve Uzakdoğu’yla yaptığı ticaretten bir servet kazanmış; otuz sekiz yaşında emekli olarak kendini hastane ve yetimhane kurmaya adanmıştı. Ve tabii bir de kişisel tutkusu olan şemsiyeyi popülerleştirmeye...

1750’den itibaren Hanway yağmur olsun olmasın dışarıya şemsiyesiz ayak basmamaya başladı. Her seferinde de sansasyon yarattı. Eski iş arkadaşları bile Hanway’i kadınsı görüyor, sokak serserileri her geçtiğinde sataşıyor ve arabacılar kendi geçimlerinin yağmurdan korunmanın geçerli bir yolu olarak şemsiye tarafından tehdit edildiğini düşünüp Hanway’e kasten çamur sıçratıyorlardı.

Hanway hiçbir şekilde yılmadan hayatının son otuz yılını şemsiye taşıyarak geçirdi. Erkekler bir seferlik şemsiyeye yapılacak yatırımın yağmurdan korunmak için her seferinde araba kiralamadan daha makul olduğunu fark etmeye başladılar. Bu Londra’da kayda değer bir tasarruf demektir. Belki ekonomik nedenlerden ya da aşinalığın beraberinde aldırmaazlığı getirdiğinden, şemsiyenin üzerindeki efemine damgası kalkıverdi. Jonas Hanway’in 1786’daki vefatından önce şemsiyeler İngiliz beyefendilerince taşınmakta ve hatta “Hanways” diye adlandırılmaktaydı.

Yağmurluk:

1830, İskoçya

Yağmurluğun tarihi giysi tarihi kadar eskidir. İlk insanlar kendilerini yağmurdan korumak için yaprak ve otları örerek; yağlı hayvan derilerini birbirlerine dikerek, su geçirmez pelerinler ve başlıklar yapardı. Materyallere uygulanan su geçirmez astarlar kültürden kültüre farklılık gösterirdi.

Örneğin Eski Mısırlılar keteni ve yağlı papirüsü mumlarken, Çinliler kâğıt ve ipeği vernikleyip lake ile kaparlardı. Kullanışlı, hafif ve tam anlamıyla etkili kauçuklanmış yağmurluğa zemin hazırlayanlar ise Güney Amerika yerlileri oldu.

On altıncı yüzyılda Yeni Dünya'ya adım atan İspanyol kâşifler yerlilerin pelerinlerini ve çarıklarını *Hevea brasiliensis* adlı yerel bir ağacın süte benzer, beyaz reçinesiyle astarladıklarını gözlemlediler. Saf beyaz öz, astarlanmış giysiyi sert ama yine de esnek hâle getirecek ölçüde koyulaştırıp kuruturdu. İspanyollar söz konusu maddeye “ağaç sütü” adını verdiler. Yerlilerin ağaç özü çıkarma metotlarını kopya ederek sıvıyı ceketlerine, pelerinlerine, şapkalarına, pantolonlarına ve çizmelerinin altlarına sürdüler. Giysiler etkili bir şekilde su geçirmiyordu ama gündüz sıcağında bu özellik yerini yapışkanlığa bırakıyor; akşam serinliğine kadar artık astarın bir parçası durumuna gelecek derecede kuru otları, yaprakları, tozu ve kiri topluyordu.

Ağacın özü Avrupa'ya götürüldü. Burada dönemin önemli bilim insanları, sıvının özelliklerini daha da geliştirmek üzere deneyler yaptılar. 1748'de Fransız gökbilimci François Fresneau, bir kumaşın üzerine sürüldüğünde ağaç özünü daha esnek ve daha az yapışkan kılan kimyasal bir yöntem geliştirdi. Ancak kimyasal katkı maddelerinin dayanılmaz kötü bir kokusu vardı.

Bir başka başarısız deney, en azından ağaç özüne bir isim verdi. 1770'de oksijenin keşfini gerçekleştirmiş ünlü İngiliz kimyager Joseph Priestly, sütümsü lâteksi geliştirme üzerinde çalışıyordu. Tesadüfen koyu hale gelmiş özün grafit izlerini temizlediğini fark etti. Bu da pratik bir ismi akla getirmekteydi. 1823'te ise elli yedi yaşındaki İskoç kimyager Charles Macintosh modern kauçuklu yağmurluk dönemine öncüsü sayılan muazzam bir keşfe imzasını attı.

Glasgow'daki laboratuvarında deneyler yaparken Macintosh doğal lastiğin, “kademeli” bir şekilde petrolün damıtılmasıyla (benzin ve kerosen arasındaki kademe) meydana gelmiş uçucu, yağlı bir sıvı olan kömür katranı naftasının içerisinde çözüldüğünü gözlemledi. Macintosh naftaya maruz bırakılmış lastik tabakalarını kumaşa yapıştırarak halkın macintosh adını taktığı sadece lastik kokan yağmur geçirmez ceketleri yarattı.

Nafta işlemine tabi lastikten yapılmış ayakkabılar ise zaten çizmelere atfen kullanımda olan “galoş” ismini aldı. Kelime Romalıların Galyaların ağır tokyolarına verdikleri isimden türemişti. Baldırın ortasına kadar çapraz bir şekilde bacağa dolanan ipleri olan bu ayakkabılara *gallica solea* denirdi. Söz konusu ifade İngilizce'ye Galya ayakkabıları anlamında “Gaulish shoes” olarak çevrilmiş, bu da nihayetinde “galoshes”e diğer deyişle galoşa dönüşmüştü.

Mayo:

19. Yüzyıl Ortası, Avrupa

Belirli bir giyim ögesi olarak mayonun kökeni 1800'lerin ortasına dayanmaktadır. Öncesinde eğlence kabilinden deniz banyosu popüler bir meşgale değildi; bir erkek veya bir kadın denize girse bile bu ya çıplak ya da iç çamaşırıyla oluyordu.

Önemli bir gelişme denize girme pratiklerinin değişmesine ve mayo ihtiyacının doğmasına vesile

oldu. 1800'lerde Avrupalı doktorlar, eğlence/dinlenme amaçlı deniz banyosunun “sinirler” için bir tonik vazifesi gördüğünü savunmaya başladılar. “Sinir” hem aşk hastalığı gibi geçici, hem de tüberküloz menenjit gibi kalıcı durumlara işaret eden kapsayıcı bir terimdi. Şifa ise kaynak olsun, deniz olsun, okyanus olsun her türlü sudan gelmekteydi. Yüzyıllarca tüm vücudu yıkamayı ölümle eş tutmuş on binlerce Avrupalı, akarsuların, göllerin, denizin sığ sularında yürüyor, kendini ıslatıyor ve oyunlar oynuyordu.

Söz konusu ihtiyacı karşılamak için ortaya çıkan mayolar sokak kıyafetlerinin tasarımını örnek aldı. Örneğin kadınlar boğazlı, dirseğe kadar kollu bir korse ve altında büzgülü kısa pantolonun yer aldığı dize kadar bir etek, siyah çoraplar ve alçak tabanlı bez ayakkabıdan meydana gelen pazen, alpaka veya şayaktan bir kostüm giyerdi. Islandığında tüm bunlar neredeyse kişinin kendi kilosu kadar ağırlaşmıştı. İngiltere ve Amerika’da akıntıya kapılıp giysilerin fazla su çekmesinden dolayı ölümle sonuçlanmış vakalar kaydedilmiştir. Erkeklerin kıyafeti ise bir bakıma daha az ağır ve daha az tehlikeliydi.

Bunlar sonraki daha hafif *yüzme* kıyafetlerinin karşıtı olarak tam anlamıyla *deniz banyosu* kıyafetleriydi.

Amerika’nın Birinci Dünya Savaşı’na girmesinden kısa bir süre önce, vücuda iyice yapışan tek parça kıyafet popüler hale geldi. Gerçi uzun kolları vardı ve dize kadar uzundu; kadın modelinde ise ilâveten eteği de mevcuttu. Mayo devrimini geniş ölçüde Carl Jantzen adında Danimarka asıllı bir Amerikalının tekstil bilgisi mümkün kıldı.

1883’te Danimarka’nın Aarhus şehrinde doğan Jantzen Amerika’ya göç etti ve 1913’te Oregon’daki Portland Örgü Fabrikası’nın ortağı oldu. Firma yün hırkalar, çoraplar, şapkalar ve eldivenler imal etmekteydi. Jantzen 1915’te daha sıkı, hafif yün bir hırka meydana getirmek için örgü makinesiyle deneyler yapıyorken elastikleştirilmiş bir ribana ilmiği geliştirdi.

Yün örgüsünün hırka imalatına gitmesi gerekiyordu. Ancak Portland Kürek Takımı’ndan bir arkadaşı Jantzen’den elastikiyeti daha fazla atletik bir giysi isteğinde bulundu. Jantzen’in vücuda oturan, streç ribana mayolar çok geçmeden takımın her üyesi tarafından giyildi.

Bikini

Mayolar 1930’larda daha da açıldılar. Kadın kıyafetlerinde dar omuz askılı sırtı açık tasarımlardan, iki parçalık ipli üst ve külotla doğru bir ilerleme kaydedildi. Bir adım sonrası ise bikiniydi. İsmi yüzünden bu moda, Atom Çağı’nın başlangıcıyla bağlantılıdır.

1 Temmuz 1946’da Amerika Birleşik Devletleri, Pasifik Okyanusu’ndaki Marshall adalarından Bikini Atolu adıyla bilinen ada silsilesine atom bombası atarak barış zamanı nükleer denemelerine başladı. Önceki yıl Hiroşima ve Nagazaki’yi harap eden tipe benzeri bomba, bütün dünya basınının ilgisini üzerine topladı.

Paris’te ise tasarımcı Louis Réard giyilmesi cesaret isteyen ufacık, iki parçadan oluşan henüz adlandırmadığı bir mayo hazırlamaktaydı. Gazeteler patlayan atom bombasının ayrıntılarıyla doluydu. Patlamaya hazır diye nitelediği tasarımının basının dikkatini çekmesini arzu eden Réard o sıralarda halkın ağzında dolaşan bir isim seçti.

Bombanın atılmasından dört gün sonra, 5 Temmuz’da Réard’ın top modeli Micheline Bernardi

tarihin ilk bikinisinin içerisinde bir Paris podyumunda yürümekteydi.1946'da bikini, atom bombasından daha fazla ilgi çekmiş, daha fazla tartışmaya sebebiyet vermiş ve daha fazla ayıplanmış gözükmekteydi.

Hazır Giyim:

18.Yüzyıl, Avrupa

Bugünün mağaza ve butiklerinde, erkek ve kadın giysilerine dair sunulan geniş seçenekler düşünüldüğünde hazır giyimin mevcut olmadığı bir zamanı hayal etmek bile güçtür. Ancak kullanıma hazır kıyafetler yaklaşık iki yüzyıldan beri gerçekliğe kavuşmuş bir kolaylıktır. Yüksek kalite hazır giysiler ise sadece bir yüzyıl öncesinde ortaya çıkmıştı. Önceden giysiler ihtiyaç duyulduğunda usta bir terzi veya ailenin bir kadın ferdi tarafından yapılırdı.

İlk hazır giysiler erkeklerin takım elbiseleri idi. Bol, biçimsiz ve ucuz elbiseler 1700'lerin başlarında Londra'da satılırdı. Stil sahibi erkeklerin sakındığı ve işinde zarar etmekten korkan usta terzilerin alaya aldığı vücuda tam oturmayan takımları, özel günler için ne kadar kötü olursa olsun bir takım elbiseye sahip olmanın memnuniyetini yaşayan işçiler ve alt tabaka satın almaktaydı.

Londra'nın alt sınıflarının şehrin beyefendilerinden giderek sayıca daha üstün gelmeye başlaması ve bu alt sınıflardan çoğu kişinin üst sınıflara özenmesi dolayısıyla hazır takım elbiselerin satışlarının süratle gerçekleşmesi şaşırtıcı değildir. Bir on yıl içerisinde de bunlar Liverpool ve Dublin'de imal edilmekteydi.

Terzi loncaları söz konusu trendin önüne geçmeye çalıştılar. Parlemantoya hazır giysilere yasak konmasını temenni ettikleri dilekçeleriyle başvururken bir yandan da takım elbiseleri yapan loca üyelerini kovuyorlardı. Parlamento bu karmaşık meseleye bulaşmak istemedi. Hazır giysilerden satın alan insanların sayısı arttıkça, buna paralel olarak artan talebi karşılamak üzere daha çok terzi, loncaları terk etmeye başladı.

1770'lerde erkek hazır giyimi Avrupa'nın moda merkezi Paris'i de etkiledi. Terziler tasarımlarını daha geliştirip kalitelerini arttırarak birbirleriyle yarışıyorlardı. Üstün nitelikli kıyafetler üst sınıftan müşterileri çekmekteydi. On yılın sonu itibariyle yarım düzine Fransız firması takım elbiseleri ve hazır giyimde imal edilmiş ikinci öge olan paltoları ön plana çıkarmaya başlamıştı. Bu giysiler özellikle, limanda az kaldıklarından ısmarlama kıyafetleri denemeye vakitleri olmayan denizcilerce tercih edilmekteydi.

Kadınlar ise yıllardır kıyafetlerini kendileri yapmaktaydı. Stile dair kendi kişisel tercihlerinden ve özel vücut ölçülerinden bihaber yabancılarca üretilen kıyafet düşüncesine karşı bile çıktılar.

Ancak ev yapımı giysilerin yanında hazır giyimin pek çok avantajı –dikişte harcanan zamanın yanında geniş kumaş, stil ve renk yelpazesıyla hazır giyimin zamandan tasarruf sağlaması gibi- nihayetinde kadınları yanına çekti. Kadınlar ve çocuklar için hazır giysiler imal eden ilk büyük firma 1824'te Paris'te açıldı ve bir çiçek pazarına yakınlığı nedeniyle La Belle Jardinière diye adlandırıldı. Bu sıralarda Amerika'da Massachusetts'in New Bedford şehrindeki Brooks Brothers erkek hazır giyimi imal etmeye başladı.

Günün iki buluşu, hazır giysi imalatını bugünün multimilyar dolarlık endüstrisine dönüştürdü. Dikiş Makinesi (Bkz. Dikiş Makinesi) elbiselerin hızlı bir şekilde seri üretimini mümkün kılarken tarihte

ilk kez giysiler artık elle dikilmiyordu. İkinci atılım ise erkekler, kadınlar ve çocuklar için standart ölçülerin benimsenmesiyle ilgiliydi.

Yaklaşık 1860'a kadar giysi bedenlerini ayarlamanın iki yolu vardı. Yeni bir elbise mevcut olanı kopya ederek yapıldı; bu da genelde örnek elbiseyi söküp kumaşı açmayı gerektirirdi. Ya da elbise muslin kumaştan kabataslak kesilir ve kişinin üzerinde nasıl durduğuna bakılır, tatmin olunana kadar yeniden kesip biçilirdi. Sonra kusursuz hale getirilmiş muslinin elbisenin daha pahalı olan asıl kumaşında kopyası çıkarılırdı. Bu sıkıcı işlem hâlâ çoğu özel kreasyonda sürdürülmektedir; ancak seri üretim için uygun değildir.

“Dereceli kâğıt modeller” şeklinde standart bedenler 1860'larda bir endüstri gerçekliğine kavuştu. Artık müşterinin askılardan üç dört tane kıyafet seçip içlerinden hangisinin kendi bedenine uygun olduğunu tahmin etmesine gerek kalmamıştı.

Ev terzileri de dergilerde, mağaza kataloglarında verilen ve postayla satın alınan bu kâğıt modellere başvurmaktaydı. 1875 itibariyle kâğıt modeller yılda on milyon satmaktaydı. Kâğıt modelden yapılmış kıyafetler giymek şık hale geldi. Bütün kraliyet ailesine özel terzi elbiseleri diktirmeye mali gücü yeten Kraliçe Victoria bile oğulları için günün en popüler ismi sayılan Butterick modellerine göre tasarlanmış takım elbiseler sipariş ederdi.

Tasarımcı Etiketleri:

19. Yüzyıl, Fransa

Tarih bugünün moda tasarımcılarının isimlerini kaydetmektedir, ancak hiçbir sayfasında yüzyıllarca kraliyeti ve asilzadeleri giydirmiş terzilerin isimleri yoktur. Terzilerin mevcut olması gerekirdi. Zira moda mevcuttu. Fransa ve Milano Avrupa'nın kaydedilmiş en eski moda merkezlerinden ikisiydi. Ancak onsekizinci yüzyılın sonları öncesi önemli olan elbisenin kendisiydi; diğer bir deyişle stil, incelik, renk, kumaş ve aynı şekilde onunla defile yapan kişiyi kendisiydi. Özet olarak tasarımcı hariç her şeydi.

Peki, tasarımcı giysilerini ortaya çıkarıp etiket ismi fenomenine kim zemin hazırladı?

Şöhret, takdir ve tarih kitaplarında kendinden bahseden bir sayfa kazanmış ilk moda tasarımcısı Rose Bertin... Marie-Jeanne adıyla 1700'lerin ortasında Fransa'nın Abbeville şehrinde doğan Bertin, bir dizi şanslı tesadüf olmasaydı yeteneğine rağmen meşhur olamayabilirdi.

Rose Bertin kariyerine 1770'lerin başında Paris'te bir şapkacı olarak başladı. Şık ve gösterişli şapkaları Chartes düşesinin dikkatini çekti. Düşes Bertin'in hamisi oldu ve onu İmparatoriçe Maria Theresa'ya tanıttı. Macar Kraliçe kızı Marie Antoinette'in giydiği elbise stillerini beğenmemekteydi ve Rose Bertin Fransa'nın muhtemelen en müsrif ve meşhur kraliçesi olacak kadını yeni baştan yaratmakla görevlendirildi. Rose'un veliahtın eşi için hazırladığı görkemli kostümler, Fransız sarayındakilerin gözlerini kamaştırdı. Gerçi şimdi de İmparatoriçe, kızının tiyatro oyuncuları gibi giyindiğinden şikâyet etmekteydi.

Marie Antoinette kraliçe olduğunda modaya daha fazla zaman ve para ayırmaya başladı. Savurganlıkları ulusal bir skandal düzeyine çıkarken Rose Bertin'in salonu, Paris'in moda merkezine dönüştü. Yeni elbiseler yapmak için haftada iki kez buluştuğu kraliçe Marie Antoinette tek müşterisi değildi. Fransız soyluların çoğunu olduğu gibi İsveç ve İspanya kraliçelerini, Devonshire Düşesini ve

Rus çariçesini de giydirmekteydi.

Rose Bertin'in fiyatları çok yüksekti. Devrimin ayak sesleri bile fiyatları indirmeyi, elbise talebini azaltmayı ve kraliçenin modağa bağılılığını törpülemeyi sağlayamadı –bu da kraliçenin sonradan yakalanıp başının vurulmasına yol açmış olabilir.

1791 Haziranının başında Marie Antoinette ile kocasının ayın on ikisini kararlaştırdıkları kaçış planları öncesinde Kraliçe, Rose Bertin'e mümkün olan en kısa süre içerisinde tamamlanmasını istediğı çok sayıda seyahat kıyafeti siparişı verdi. Bu siparişin ortaya çıkması kraliyet çiftinin ülkeden kaçmak üzere olduğuna dair şüpheleri doğrulamaktadır.

Tabii kraliçe yakalandı, hapse atıldı ve 1793 giyotine yollandı. Rose Bertin ise Frankfurt'a kaçtı, sonra Avrupa ve Asya soylularına elbiseler tasarlamayı sürdürdüğü Londra'ya taşındı. Napolyon'un hükümdarlığı sırasında, 1812'de öldü.

Bertin'in dünya çapındaki şöhreti, dikkatin elbise tasarlayan insanlara çevrilmesini sağladı. Paris'te salonlar ve bireysel tasarımcılar yarattıkları modağa kendi isimlerini vermeye başladılar. 1846'da Charles Worth ismindeki Parisli bir tasarımcı, markalı kıyafetleri sergilemek üzere canlı model kullanılması konseptini sundu. Böylelikle taklide karşı telif hakkı korunmuş oluyordu. Tüm bu gelişmeler kişiye özel tasarımın doğuşuna vesile oldu. Tasarımcı etiketlerini bir imkâna ve sonra da kârlı bir hakikate dönüştüren ise işte bu on dokuzuncu yüzyıl fenomeninin hazır giyimmin eş zamanlı yükselişiyle birleşmesiydi.

11. Bölüm

Yatak Odasında

Yatak Odası:

MÖ 3500, Sümer

İnsanlık tarihinin üçte biri hiçbir zaman yazılmamıştır, zira bu bölüm kralların, kraliçelerin ve sıradan halkın ömürlerinin her gece harcadıkları sekiz saatlik dilimlerinde meydana gelmiştir. İnsanlığın mevcudiyeti sanki “iyi geceler” deme ve kahvaltıya oturma arasında bir kesintiye uğramıştır. Ancak bu yok sayılan ve görünüşe göre kayıp saatlerde insan yaratılmış, doğmuş, gelecek nesillerin babası olmuş ve ölmüştür. Yatak odasına girmeye cesaret etmek kendi gelenekleri içerisinde zengin bir âleme, dile, inceliklere ve müstehcene giriş yapmaktır.

Evde yatak için ayrılmış özel bir oda yaklaşık MÖ 3500’de Sümer kraliyet saraylarında ortaya çıktı. Eski Sümer yatak odalarına dair önemli bir gerçek ise evin büyüklüğü veya evde yaşayan kişilerin sayısı ne olursa olsun genelde yalnızca bir yatak odasının mevcut olmasıdır. Karısı, çocukları, hizmetçiler ve konuklar evin içerisindeki divanlarda, sedirlerde veya yerde yatarken evin reisi yatak odasının ve yatağın sahibiydi. Yastıklar ise herkes içindi, ancak esas olarak, geceleyin şekilli saçlarını korumak için düşünüldüklerinden tahta, fildişi veya kaymaktaşıdan oyulmuş sert ve kavisli baş dayanaklarından ibarettiler.

Mısırlılar yatacak yer konusunda daha iyi durumdaydılar; gerçi yastıkları daha yumuşak sayılmazdı. MÖ dört binde saraylarda perdeli ve dört direkli bir karyolayla donatılmış “ana yatak odası”na ve çevresinde, kadın ve çocuklar için ayrılmış her biri küçük yataklardan meydana gelen dar “dairelere” yer verilmişti.

En iyi Mısır yatak odalarının, uyuyan kişiyi gece ayazından, öğlen sıcağından ve aşağıdan gelen cereyandan korumak üzere iki katı, kalınlıkta duvarları ve yatak için yüksekçe bir platformu mevcuttu. Baştan sona antik dünyanın büyük bir bölümünde yataklar gece uyumak, gündüz uzanmak ve yemek yerken oturmak içindi.

Çoğu Mısır yatağının gecelerin baş belası sivrisinekten korunmak için karyola sayvanları ve dökümlü perdeleri vardı. Nil boyunca böcekler o kadar rahatsız edicilerdi ki sıradan halk bile ya koza gibi cibinliklere sarınıyor ya da cibinliklerin altında uyuyorlardı. Tarihin babası olarak anılan Herodot antik dünya boyunca seyahat etmiş, karşılaştığı insanların ve âdetlerinin kayıtlarını tutmuştu. Bugün yaz döneminde iyi bir gece uykusu için çabalayan herkesin sempatisini kazanacak şekilde sivrisinek istilasını altında bir Mısır tablosu çizmektedir:

Mısır’ın bataklıkların yukarısındaki kesiminde insanlar, sivrisinekler rüzgârlar dolayısıyla fazla yükseğe uçamadığından geceyi yüksek kulelerde geçiriyor. Hiçbir kulenin yer almadığı bataklık arazisinde ise herkesin birer ağı var. Bu ağ ile gündüz balık yakalarken gece ağı karyolanın üzerine atıyor, ağın arasından içeri giriyor ve altında uykuya geçiyor. Elbisesini veya bir parça muslini yukarı kıvrıdığında aralardan bir yerlerden içeri sokulup ısirmaktan çekinmeyen sivrisinekler ağı geçmek için ise fazla bir çaba göstermiyorlar.

Mısırlıların geniş yatak odaları ve yatakları varken; MÖ 600 dolaylarında Yunanlılar, yatak odalarının sadeliğinde de yansıtılmış olan yalın bir ev yaşantısı sürdürmekteydiler. Zengin bir

Yunanlı adamın karakteristik yatak odasında tahta veya sazdan yapılmış bir yatak, değerli eşyalar için bir sandık ve sade bir sandalye bulunurdu. Sparta evlerinin çoğunun gerçek anlamda bir yatak odası yoktu; zira askeri görevleri nedeniyle kocalar bir on yıl veya daha da fazla bir süre eşlerinden ayrıydılar. Yirmi yaşında genç bir Spartalı askeri kampa katılırdı ve burada uyuması icap ederdi. Eğer evliyse akşam yemeğinden sonra kısa süreliğine karısını ziyaret edebilirdi; ancak Yunanistan'ın tam bir vatandaşı sayıldığı otuz yaşına kadar evde uyuyamazdı.

Romalıların yatak odaları Yunanlılarınkinden yalnızca biraz daha az sadeydi. Cubicula (“cubicle” bugün İngilizce’de küçük oda anlamına gelmektedir) denilen yatak odaları bir perde veya kapıyla kapanırdı ve odadan ziyade bir dolabı andırırdı. Bu küçük odalar bir evin veya sarayın merkezi avlusunu çevrelerdi; içerilerinde bir sandalye, lazımlık ve çoğunlukla meşe, akçaağaç veya sedir ağacından sade tahta bir yatak bulunurdu. Döşekler kişinin ekonomik durumuna göre ya saman, kamyş, yün, kuş tüyü ya da kuğu tüyü ile doldurulurdu. Cibirlik ise sıradan bir şeydi.

Bazı Roma yatakları süslü bir biçimde oyulmuş; pahalı ketenler ve ipeklerle donatılsa da çoğu, Roma iş etiğini yansıtırçasına seyrek olarak faydacıydı. Sabah kalktıklarında erkekler ve kadınlar banyo yapmazlardı (banyolarını gün ortasında umumi tesislerde yaparlardı; bkz. Kaplıcalar), kahvaltıları da bir bardak sudan öte bir şeyden oluşmazdı. Giyinme ise gece yatak kıyafeti vazifesi gören iç çamaşırlarının üzerini bir togayla örtmekten ibaretti. Zira Romalılar sabah kalkar kalmaz iş başı yapmakla iftihar ederlerdi. Mesela Britanya’nın fethine ve Koleyumun inşasına nezaret etmiş İmparator Vespasian uyanır uyanmaz otuz saniye içerisinde hizmetkârlarının yardımı olmaksızın kendisini imparatorluk görevlerine hazırlayabilmesiyle övünürdü.

Yatak Yapma

Roma İmparatorluğu’nun yıkılışının ardından yatak ve yatak odasının da gerilemeye başlaması münasip bir şekilde “yatak yapma” ifadesinde yakalanmıştır. Günümüzde çarşafı, battaniyeleri düzelterip yastıkları kabartmaktan daha fazla bir şey anlamına gelmeyen bu basit ifade, karanlık çağlar boyunca gerçek anlamda bir söylemdi.

Yaklaşık MS 500’den itibaren gece yerde veya sert bir bankın, ıslak toprağın üzerinde cereyanda farelerle yatmak bir zorluk sayılmazdı. Kapalı bir yerde bulunmak yeterince lükstü. Sıcaklık mahremiyetten önce geldiğinden diğer insanlarla birbirine sokulup uyumak da nahoş değildi. Üstelik bu kanunsuz nizamsız zamanlarda emniyet kalabalıklarda mümkündü.

Bir eve ya da hana konuk olan misafir, “yatak yapma” adına bir kumaşın içerisine doldurulmuş samanı masa veya bankın üzerine serebilmekteydi. Saman kurutulmak veya bir gündüz vakti işlevine hizmet etmek için devamlı surette dışarı çıkarıldığından, yataklar yapılır ve sonra tekrar yapılır.

Yatakların aşağı doğru eğimi ve yatak odasının konforu bu sefer Ortaçağ’dan başka bir ifadede yansıtılmaktadır: karyola (İngilizcesi bedstead kelimesinin harfi harfine çevirisi yatak yeridir). Günümüzde bu kelime, döşegi destekleyen çerçeveyi tanımlamaktadır. Ancak sade bir şekilde yaşayan Anglar, Saksonlar ve Jutlar için karyola sadece insanların yatmak için belirledikleri yerin konumundan ibaretti.

Zorluklar inceden inceye âdetlere geçebilmektedir. İngiliz Adaları boyunca rahat yatakların yokluğu nihayetinde bir avantaj, eziyet çekerek karakteri ve bedeni güçlendirmenin bir yolu olarak görülmekteydi. Yumuşak yatakların yumuşak askerler meydana getirdiği düşünülürdü. Bu inanç

1100'lerin başlarında İskoç Kralı Edgar tarafından da ifade edilmişti. Kral rahat döşekler almaya gücü yeten asillerin, onları efemineliğe ve zayıf karakterliliğe sevk edecek her türlü yumuşak yüzeyin üzerinde uyumalarına yasak getirmişti. Uyumadan önce soyunmak bile (zırhları çıkarmak haricinde) şımarık bir yapmacıklıktı. Anglosakson hayatı öylesine şiddetle yalın ve konforsuzdu ki İngiltere'yi işgal eden Normandiyalılar tutsaklarının hayvanlardan sadece birazcık daha medeni olduklarını düşünmüşlerdi.

Yaylı Yatak:

18. Yüzyıl Sonu, İngiltere

İçerilerinde barındırdıkları böcekler ve küflerle bir zamanların döşeklerinin yanında, uyuyan kişinin gördüğü kâbuslar solda sıfır kalırdı. Samanlar, yapraklar, çam iğneleri ve kamışlar gibi tamamen organik iç malzemeler küfleniyor, çürüyor ve tahtakurularını besliyordu. Düzenli bir şekilde kurutulup sonra yeniden doldurulmamış yatakların içerisinde yuvalanmış organizmaları avlayan fare ve sıçanların bahsi Ortaçağ'a ilişkin çok sayıda rivayette geçmektedir. On beşinci yüzyılda Leonardo da Vinci geceyi bir arkadaşının evinde “ölü yaratıkların kalıntıları” üzerinde geçirmekten dert yanmıştı. Doktorlar döşeme malzemelerinin içerisine bu çeşit hayvanları defedici niteliğinde sarımsak ilâve edilmesini tavsiye ederlerdi.

Da Vinci'nin zamanıyla on sekizinci yüzyılda yaylı yatağın ortaya çıkışı arasındaki sürede geceleyin rahat ve kaşıntısız bir istirahat adına çok sayıda çaba gösterilmişti. Bunlardan en dikkat çekici olanı belki de 1500'lerin Fransız şişme yatağıydı. “Rüzgâr yatağı” olarak da bilinen döşek aşırı derecede mumlanmış keten bezinden yapılıyor ve ağızla veya mekanik pompayla şişirilmek üzere hava valflarıyla donatılıyordu. Döşemeci William Dujardin'in parlak fikri olan tarihin bu ilk şişme yatağı dönemin Fransız soyluları arasında çok kısa bir süre tutuldu, aralıksız ve hoyratça kullanım dolayısıyla üzerinde meydana gelen çatlaklar ömrünü kısaltmaktaydı. On yedinci yüzyıl Londra'sında ise daha esnek mumlu bezden yapılmış bir takım şişme yataklar mevcuttu. Ben Johnson'ın 1610 tarihli *Simyacı* adlı oyununda bir karakter samandan ziyade havayı tercih ettiğinden söz ederken “Bütün yataklarımı şişirteceğim, doldurtmayacağım”, diye ilan ediyordu.

İngiliz patentli yaylar -mobilyada ve at arabası koltuklarında- on sekizinci yüzyılda ortaya çıkmaya başladı. İlk başlarda kesinlikle rahatsızdılar. Tam olarak silindirik şeklinde olan yaylar, (koniğin aksine) üstlerine oturulduğunda dikey bir şekilde sıkışmıyor, daha çok bir tarafa doğru kıvrılıyorlardı veya tamamen kendi taraflarında katlanıyorlardı. Günün yetersiz standartlarını düşünürsek tehlikeli bir biçimde yastığı delerek aniden kopabiliyordu.

Yaylı yataklar yapmaya da teşebbüs edildi. Ancak uzanan bir vücut yatak boyunca farklı baskılar uyguladığından karmaşık teknolojik problemler söz konusuydu. Mesela kalçaları destekleyecek kadar kuvvetli yaylar baş için esnek değilken başa özel olarak yapılmış hassas bir yay ise kalçaların ağırlığı altında eziliyordu.

1850'lerin ortaları itibariyle konik iç yaylar koltuklarda belirmeye başladılar. Taban çevre uzunluğu genişliği sayesinde daha dengeli bir dikey baskı garantilenmişti. Konik iç yaylar üzerinde uyumaya ilişkin ilk bahislerden biri 1870'lerin bir Londra gazetesinde geçmişti: “Tuhaf gelebilir, ama sadece tellerin üzerine katlanmış bir battaniyeyle yaylar mükemmel bir uyku düzeneği olarak kullanılabilir.” Gazete haberi yayıverdiği rahatlığa dikkat çekmekteydi: “Su kadar hassas yüzey her baskıya boyun eğiyor ve beden üzerinden kalkar kalkmaz eski şekline geri dönüyor.”

Eski iç yaylı yataklar el yapımı ve pahalıydı. New York’tan bir mucit tarafından patenti alınmış ilk yataklardan biri, herhangi bir Amerikan yatak imalatçısının ilgisini çekemeyecek derecede pahalıydı. Yıllarca iç yaylı yataklar esas itibariyle lüks otellerde, *Mauretania*, *Lusitania* ve *Titanic* gibi transatlantiklerde bulundu. 1925’te Amerikalı imalatçı Zalmon Simmons kendi “Beautyrest” adlı iç yaylı yatağını ortaya çıkardığında 39.50 dolarlık fiyat etiketi Amerikalıların günün en iyi tüyle doldurulmuş döşegine ödedikleri paranın iki mislinden fazlaydı.

Ancak Simmons akıllı bir şekilde sadece bir döşek değil aynı zamanda uyku –bu durumda “bilimsel uyku”- satmaya karar verdi. Beautyrest reklamlarında Thomas Edison, Henry Ford, H.G. Wells ve Guglielmo Marconi gibi dönemin yaratıcı dâhilerine yer verilmekteydi. Şirket nispeten yeni bir alan olan uyku araştırmalarındaki en son bulgulara ilişkin halkı bilgilendirerek “bilimsel uyku”yu teşvik ediyordu: “İnsanlar kütükler gibi uyumaz; hareket ederler ve bir dizi kası, sonra diğer diziyi rahat ettirmek için gecede 22–45 defa dönerler.”

Günün en yaratıcı beyinlerinden birkaçının iyi bir gece uykusundan nasıl faydalandığının vurgulandığı 1929 itibariyle, ülkenin ilk popüler iç yaylı döşeginin yıllık satışının dokuz milyon dolara çıkması pek şaşırtıcı değildir. Doldurulmuş döşekler öylesine hızlı bir şekilde elden çıkarılmaya başlanmıştı ki, çöpçüler bile onları toplamaya yetişemez haldeydi.

Elektrikli Battaniye:

1930’lar, Amerika Birleşik Devletleri

İnsanlar ilk battaniyeleri hayvan derilerinden veya *Odyseia*’da da bahsedildiği gibi “tercih edilen yünlerden” yapardı. Ancak İngilizce battaniye anlamındaki “blanket” daha geç bir tarihe ve bir çeşit yatak örtüsüne dayanmaktadır. Ortaçağ’da Fransız yatak takımları çoğunlukla renginin beyaz olması sebebiyle beyaz anlamında *blanc* kelimesinden gelen *blanquette* adı altında, boyanmamış yünlü kumaştan meydana gelirdi. Zamanla söz konusu ifade “blanket”a dönüştü ve sadece en üstteki yatak örtüsüne atfen kullanılmaya başlandı.

Battaniyelerin tercih edilen yünlerden terfi etmesi ilk kez yirminci yüzyılda, elektriğin tıbbi kullanımının bir yan ürünü olarak gerçekleşti. 1912’de ülkenin büyük bölgeleri hâlâ elektrik tesisatlarıyla henüz yeni donatılırken, Amerikalı mucit S.I. Russell tüberküloz sanatoryumundaki hastaların açık havada dinlenirken göğüslerini ısıtacak elektrik ısıtmalı bir yastığın patentini aldı. Yastık, baştan sona tellerle kaplı izole edilmiş ısıtma bobinleriyle oldukça küçük, kare bir kumaştan ibaretti ve 150 dolarlık afallatıcı bir fiyatı vardı.

Bundan neredeyse hemen sonra daha büyük, yatak boyutunda battaniyelerin de mümkün olduğu anlaşıldı. Üstelik sadece hastalara yönelik değil. Ancak maliyet, teknoloji ve güvenlik konuları 1930’ların ortalarına kadar engel teşkil etti. Elektrikli battaniyelerin güvenliği yıllarca bir sorun olarak kaldı. Esasında bugüne kadarki çoğu düzeltme yangın riski oluşturmaksızın istikrarlı ısı üretimiyle alakalıydı. Kaydedilen ilk gelişmelerden biri ısıtıcı öğeleri yanmaz plastikle çevrelemektir. Bu da pilotlar için elektrikle ısıtılan uçuş giysilerini mükemmel hale getiren İkinci Dünya Savaşı araştırmalarının bir yan ürünüydü.

Doğum Kontrolü:

6 Milyon Yıl Önce, Afrika ve Asya

“Doğum kontrolü” ifadesi 1914’te Margaret Sanger isimli İrlanda asıllı bir Amerikalı hemşire tarafından bulundu. On bir çocuktan biri olan Sanger “planlı anne-babalığın” annesi sayılmaktadır. Ancak söz konusu kavram son derece eskidir. Zira doğum kontrolü eski toplumlarca uygulanmaktaydı ve yaklaşık altı milyon yıl önce kadının üretken döneminde meydana gelen şaşırtıcı bir biyolojik değişimin sonucu ortaya çıkmıştı.

Değişim östrusla diğer deyişle kızışma ile alakalıydı. O zamanlar soyu Homo Sapienslere kadar gidecek dişiler, erkekleri seksüel anlamda sadece kısıtlı östrus döngülerinde kabul ederken sürekli kabul etmeye ve uyarılmaya başlamışlardı. Dolayısıyla sadece kısa bir dönem hamile kalırken (doğanın kendi doğum kontrolü) dişi yıl boyunca hamile kalabilmeye doğru evrildi.

Antropologlar bu gelişmenin ortaya çıkan dik yürüme özelliğiyle yakın ilişkili olduğunu farz ettiler. Dik duruşta dengeyi sağlamak için pelvik kanalı darlaştı; bu da zor ve çoğunlukla ölümcül hamilelikler anlamına geliyordu. Doğal seleksiyon dişilerin erken doğuma yatkın olmasına; diğer deyişle dar kanaldan geçebilecek kadar küçük bebekler doğurmasına sebep oldu. Bu erken doğan bebeklerin daha uzun süreli doğum sonrası bakıma ihtiyaçları vardı ve sonuç itibarıyla anneleri daha fazla meşgul oluyordu. Dolayısıyla dişinin yiyecek ve korunma için erkeğe bağımlılığı giderek arttı. Karşılığında erkeğe daha uzun müddet seksüel ayrıcalık tanıyarak kendisinin ve bebeklerinin ihtiyaçlarının karşılanmasını garantiledi. Diğer sınırlı östrus döngülü dişiler ise birer birer yok oldular. Çok geçmeden bütün kuşaklar beraberlerinde sürekli seksüel uyarılma ve kabul etme genini taşıdı. Bu gelişme de istenmeyen gebeliği kontrol etme düşüncesini gündeme getirdi.

On binlerce yıl doğum kontrolünün tek yöntemi, erkeğin kadının vücudunun dışına boşalmak için geri çekildiği kesintili cinsel birleşmeydi: Onan’ın İncil’deki günahı... Yaklaşık 5,500 yıl önce yazının ortaya çıkmasıyla tuhaftan pratiğe pek çok doğum kontrol metodu tarihe kaydedildi.

Her kültür gebeliği önlemek adına kendine özgü güvenilir yöntemin peşindeydi. Eski Çin’de kadınlara yağda ısıtılmış cıvayı yutmaları tavsiye edilirdi. Bu yöntem, cıva yüksek derecede zehirli olduğu için muhtemelen fetüsü -o kadar olmasa da anneyi de - zehirleyerek işe yarıyordu.

Daha az zararlı bir prosedür, Mısırlı kadınlarca uygulanıyordu. Cinsel ilişkiden önce kadınların timsah pisliği ve baldan hazırlanan bir karışımı vajinalarının içine sokmaları nasihat ediliyordu. Yapışkan bal spermin yumurtayla çarpışmasını geçici bir süre önleyebilirken burada asıl etkili olan malzemenin timsah pisliği olması daha muhtemeldir; keskin asiditesi gebelik için gereken pH ortamını değişime uğratarak spermi öldürebilirdi. Aslında bu tarihin ilk sperm öldürücüsüydü.

Mısır doğum kontrol yöntemleri, kaydedilmiş en eski yöntemlerdir. MÖ 1850 civarında yazılmış Petri Papirüsü ve üç yüzyıl sonrasında meydana getirilmiş Eber Papirüsü hamileliği önleyici sayısız yöntemi tarif etmektedir. Papirüste ayrıca kadınların adetle nasıl baş ettiklerinden de bahsedilmektedir: Mısırlı kadınlar lime lime edilmiş keten ve daha sonradan arap zankı adı altında emülsiyon dengeleyicisi olarak boyalarda, şekerde ve ilaçta kullanılan ezilmiş akasya dalı pudrasından oluşan tampona benzer ev yapımı bir alet kullanırlardı.

MS İkinci ve üçüncü yüzyılların özgür ruhlu Roma’sında doğum kontrol yöntemleri ilâve bir önem kazandı. Roma’da çalışan bir Yunanlı jinekolog olan Efesli Soranus gebeliğin gerçekleşmesini önleyen doğum kontrolleriyle döllandikten sonra yumurtayı çıkaran düşürtücülerin arasındaki farkı açıkça görüyordu. Defalarca kürtaj olmanın kadında kalıcı kısırlıkla sonuçlanacağını (doğru ama tehlikeli bir şekilde) anlatıyordu. Ayrıca (yanlış bir şekilde) cinsel birleşmeden hemen sonra kadının

spermi dışarı çıkarabilmesi için öksürmesini, zıplamasını ve hapşırmasını tavsiye ediyordu. Adet döneminin ise kısır veya “güvenli” günler olduğunu farz ediyordu.

Sperm öldürücüler Yakın ve Ortadoğu’da popüler bir doğum kontrol yöntemi idi. Eski İran’da kadınlar sperm öldürdüğüne inandıkları alkol, iyot, kinin ve karbolik asit sıvıların içerisine doğal deniz süngerlerini daldırırlar ve ilişki öncesi vajinaya yerleştirirlerdi. Bölge sularından elde edilmiş Suriye’ye özgü süngerler, emici özellikleri nedeniyle çok değer görürdü. Yüksek derecede asitli kokulu sirke suyu da tercih edilen bir sperm öldürücüydü.

Antik dünyada olarak kimyasalın aksine fiziksel doğum kontrol yolları da mevcuttu:

Kondom:

16. ve 17. Yüzyıl, İtalya ve İngiltere

On altıncı yüzyıl öncesinde hiçbir doktor cinsel ilişkide penise bir kılıf geçirilebileceğini düşünmemiş miydi?

Eski zamanlardaki kılıfların kalın olduğunu belirtmekte fayda var. Bunlar erkeğin zevk almasına mani olurlardı. Çoğu doktor da erkekti. Dolayısıyla kılıflar çok nadiren tavsiye edilir veya kullanılırdı. Romalıların ve muhtemelen de Mısırlıların kılıf olarak yağlı hayvan keseleri ve bağırsak parçaları kullanmış olduklarına dair deliller mevcuttur. Ancak amaçları esas olarak kadının hamile kalmasını önlemek değil, daha ziyade erkeği zührevi hastalıklara karşı korumaktı. Doğum kontrolü meselesinde erkekler kadının sorumlu olmasını tercih ediyorlardı.

Yumurtalıklardan uterusu yumurta taşıyan iki ince tüpü ilk kez tanımlamış on altıncı yüzyıl İtalyan anatomi uzmanı ve doktoru Gabriel Fallopius genelde “kondomun babası” olarak anılır. Bu unvan kronolojik bir hatanın eseridir, zira Dr. Condom’un söz konusu aparata katkısı bir asır daha gerçekleşmeyecekti.

1500’lerin ortalarında Padua Üniversitesi’nde bir anatomi profesörü olan Fallopius glansa, diğer deyişle penis ucuna oturan ve sünnet derisince tutulan ilaçlı bir keten kılıf tasarladı. Bu, açıkça belgelenmiş erkeğe yönelik ilk profilaktiktir. Çok geçmeden sünnetli erkekler için de kılıflar çıkmaya başladı. Yirmi santim uzunluğundaydılar ve büyük olasılıkla kadınlara hitap etsin diye aşağılarından pembe bir kurdeleyle sımsıkı bağlanıyorlardı. Fallopius’un buluşu bin erkek üzerinde denendi ve doktorun kendisinin de rapor ettiği gibi “tam bir başarıyla” sonuçlandı. O günlerde bu kılıflardan “paltolar” adı altında bahsedilirdi.

Başlangıçta Fallopius kılıfı gebelik önleyici bir aparat olarak değil, zamanında bir salgın gibi yayılan zührevi hastalıklarla mücadelenin bir yolu olarak düşünülmüştü. Kızılderililere *Treponema pallidum* adlı sifilis bakterisinin bulaşmasına denizcilerin Yeni Dünya’ya söz konusu on altıncı yüzyıl salgınına taşımaları neden olmuştur.

On altıncı yüzyılda ketene ilâveten hayvan bağırsağı ve balık zarlarından yapılan penis kılıfları hissizleştirici derecede kalındı. Cinsel ilişkinin zevkine mani olmaları ve -düzgün bir şekilde kullanılmadıklarından ve yıkanmadan tekrar kullanıldıklarından- hastalıkları önlemede çok da etkili olamamaları dolayısıyla erkeklerce fazla tutulmuyor, hor görülüyorlardı. Bir Fransız marki denemiş olduğu sığır bağırsağından bir kılıfı “aşka karşı zırh, enfeksiyona karşı tül” diye niteleyerek iğneleyici bir üslupla durumu özetlemişti.

Peki, Fallopius'un paltoları nasıl oldu da kondom olarak adlandırıldı?

Söylenceye göre kelime 1600'lerin ortalarında İngiltere Kralı II. Charles'ın şövalye unvanlı kişisel doktoru olan Condom kontuna dayanmaktadır. Charles zevk düşkünlüğüyle nam salmıştı. Dönemin en meşhur oyuncusu Nell Gwyn dâhil olmak üzere çok sayıda metresi vardı. Meşru hiçbir varise babalık yapmamış olmasına rağmen krallık boyunca sayısız gayrimeşru çocuk sahibi olmuştu.

Dr. Condom'a güvenilir bir gebelik önleyicisinden ziyade kralı frengiden koruyacak bir yöntem geliştirmesi rica edilmişti. Doktorun çözümü koyunun streç ve yağlı bağırsağından yapılmış bir kılıftı (Fallopius'un yüzyıl önceki buluşlardan habari olup olmadığı bilinmemektedir. Doktorun hayatı boyunca isminin buluşunun tarifi olarak kullanılmasına karşı çıktığı kondom tarihinin bir parçasıdır). Condom'un kılıfı sarayda dikkatleri üzerine topladı ve asiller de bu yöntemi zührevi hastalığa karşı benimsedi.

Cinsel ilişki ile bulaşan hastalıktan, gayrimeşru çocukların babası olmaktan çok daha fazla korkulduğu kondomun on yedinci ve onsekizinci yüzyıllardaki bazı sözlük tanımlarında görülebilir. Mesela 1785'te Londra'da basılan *Halk Dilinin Klasik Sözlüğü*'nde kondom "cinsel ilişkide erkeklerin zührevi hastalıktan korunmak için giydiği koyunun kurutulmuş bağırsağı" diye tanımlanmaktadır. Tanım birkaç ilâve cümleyle uzamaktadır, ancak hiçbir yerinde doğum kontrolünün bahsi geçmemektedir.

Ancak yirminci yüzyılda penisilinin erkeğin frengi korkusuna bir son vermesiyle kondom da esas itibariyle bir gebelik önleyici olarak görülmeye başlandı.

Vulkanize lastikten meydana getirilmiş ilk kondom, 1870'lerde ortaya çıktı ve daha başından popüler bir isim olan "lastik" ismini aldı. Henüz zar inceliğinde, steril ve atılabilir değildi. Bir adama lastiğini, cinsel ilişkinin öncesinde ve sonrasında yıkaması ve çatlayana veya yırtılana kadar tekrar tekrar kullanması söyleniyordu. Etkili ve nispeten kullanışlı olan kondomdan hâlâ cinsel ilişki esnasında hisleri körelttiği gerekçesiyle hoşlanılmıyordu. Daha ince modern lâteks lastiği ise 1930'lara kadar ortaya çıkmayacaktı.

Lastikler dini cemaatlerce kınandı. 1880'lerde New York'ta posta servisi altmış beş binden fazla mağaza kondomuna el koydu. Kondomları "ahlaksız amaçlara yönelik eşyalar" diye etiketlemişlerdi; polis ise kondomları imal eden ve satan yedi yüzden fazla kişiyi tutuklayıp para cezasına çarptırdı.

Vasektomi; Sperm ve Yumurta: 1600'ler, İngiltere ve Hollanda

Dr. Condom'un kılıfları İngiltere'ye sunduğunun farz edildiği yüz yılda, diğer İngiliz doktorlar ilk vasektomiye gerçekleştirdiler. Erkek tüplerini kesme ve dağlama araçları ilkel olsa da, ameliyat gayet etkiliydi; gerçi günümüzdeki vasektomide de genelde olduğu gibi geri dönüşü yoktu.

Üreme prensibi, diğer deyişle sperm ve yumurtanın birleşmesi de yine on yedinci yüzyılda teyit edildi.

Eski doktorlar gebeliğin bir spermin kadının yumurtasıyla çarpışmasını gerektirdiğinin farkına varmamışlardı. Yüzyıllarca, yumurtanın varlığı kimsenin aklına bile gelmedi. Erkekler, yalnızca erkekler, türün devamından sorumluydu. Doktorlar meninin kadın rahmine düştükten sonra insan şekline bürünen *homunculi*, diğer deyişle "minik insanlar" barındırdığını varsayıyorlardı. Doğum

kontrol yöntemleri homunculi'nin besleyici rahme ilerleyişini durdurmanın birer vasıtasıydı. On altıncı yüzyılda Gabriel Fallopius yumurtalıkları rahme bağlayan tüpleri tarif etti ve 1677'de Hollandalı bir tuhafiyeci ilk kaliteli mikroskobu yapıp üreme hikâyesinin diğer yarısını teşkil eden sperm hücrelerini teşhis etti.

Antonie van Leewenhoek 1632'de Hollanda'nın Delft şehrinde doğdu. Tuhafiyecilik yapıyor, boş zamanlarında ise mercek yapmak üzere öğütme camlarla deneyler yapıyordu. Leewenhoek yüksek çözünürlükte ve berraklıkta mikroskoplar üreterek neredeyse tek başına mikrobiyoloji alanını kurmuş oldu.

Leewenhoek üstün lenslerin altına sürekli olarak yeni numuneler koyuyor ve sayısız önemli keşfe imzasını atıyordu. Yaprak bitlerinin erkek hücresiyle döllenmeden dışının yumurta ürettiği eşeysiz üremeye, namı diğer "bakireden doğma" ile meydana geldiklerini gözlemledi. Kendi kanını kullanarak kırmızı kan hücrelerinin ilk eksiksiz tanımını verdi. Kendi tükürüğünden insan ağızında yaşayan bir sürü bakteriyi kaydetti. Kendi menisinden (ahlaksızlık olduğu gerekçesiyle halkın tepkisini çekti) spermi keşfetti. Gayet açık bir şekilde er suyu homunculi'den meydana gelmiyordu; spermin yumurtayla birleşmesi gerekmekteydi; dolayısıyla döl üretiminin diğer yarısında kadınların katkısı söz konusuydu. Bu da geçmişte kadınlardan çoğunlukla esirgenmiş bir roldü.

Doğum Kontrol Hapı:

1950'ler, Shrewsbury, Massachusetts

Doğum kontrol tarihinde, hiçbir yöntem ağızdan alınan gebelik önleyiciden daha etkili olmamıştı. Çabucak tanındığı ismiyle "hap", kana karışan ve yumurtlamayı önleyen hormon benzeri maddeler içerir. Doğum kontrol hapları on dokuzuncu yüzyılın ortasında öngörölmüş olsa da 1950'lere kadar bir gerçekliğe kavuşamadı. O da Birleşik Devletler'de planlı anne-babalığın örgütleyicisi Margaret Sanger'in öncü niteliğindeki tıbbi araştırmaları vesilesiyle oldu.

Hap 1930'larda Meksika'nın tropik ormanlarında yapılmış umulmadık bir keşfin sonucu olarak ortaya çıktı. Orada, Pennsylvania Üniversitesi'ndeki görevinden izne çıkmış Profösör Russell Marker suda sabun benzeri köpük oluşturan sapogenin adı altındaki bitki steroidleriyle deneyler yapıyordu. Sapogenin diosgenini dişi seks hormonu projestorene dönüştüren kimyasal bir işlemi keşfetti. Yabani Meksika yam'ı (yer elması) *cabaze de negro*'nun hormon öncüsünün zengin bir kaynağı olduğu ortaya çıktı.

O sıralarda projesteron adet döngüsündeki düzensizlikleri tedavi etmede ve düşükleri önlemede kullanılmaktaydı. Ancak söz konusu ilaç sadece Avrupa'daki eczacılık firmalarında mevcuttu ve onu hazırlama yöntemleri de oldukça zahmetli ve masraflıydı. Öte yandan Marker sentetik projesteron araştırmasını sürdürmek için bir Amerikan eczacılık şirketinden mali destek elde edememişti.

Meksika'da bir laboratuvar kiraladı. On bin ton yam topladı ve masrafını kendisi karşılayarak diosgenini ayırdı. Amerika'ya geri döndüğünde 2,000 gramdan daha fazla projesteron sentezlemişti. O zamanlar bunun bedeli 160,000 dolardı. Sentez geleneksel yöntemlerden çok daha basitti ve zamanla seks steroidlerinin fiyatı gram başına seksen dolardan bir dolara inecekti.

1940'ların sonlarında araştırmacılar, ağızdan alınabilecek ucuz bir gebelik önleyicinin ihtimalini yeniden değerlendirmeye başladılar. Massachusetts'in Shrewsbury şehrindeki Worcester Foundation for Experimental Biology'de kimayger Gregory Pincus 1958'de Porto Riko'da yamdan türetilmiş

yumurtlama önleyici norethynodreli 1,308 gönüllü aday üzerinde denedi. Adetleri düzene sokmuştu ve etkili bir gebelik önleyiciydi. Searl İlaç Şirketi norethynodreli pazarlayabilmek için gıda ve ilaç idaresine başvurdu. Dini cemaatlerin doğum kontrole karşı şiddetli muhalefetlerine rağmen araştırma ve pazarlama çabaları devam etti. 1960’da ise Amerika çapında kadınlara tarihin ilk ağızdan alınan gebelik önleyicisi Enovid takdim edildi.

Toplumun kayda değer ölçüdeki tepkisine karşın hap satışları, ülkenin her yerinde kadınların kendi evlerinin mahremiyetinde hapı düzenli bir şekilde almaya pek de isteksiz olmadıklarını açığa çıkardı. 1961 senesinin sonu itibariyle yarım milyon Amerikalı kadın hap almaktaydı ve bu sayı ertesi sene ikiye katlandı.

O zamandan beri ilaç şirketleri ağızdan alınan gebelik önleyicilerin az yan etkiye sahip ve daha güvenli versiyonlarını geliştirmeye çalıştı. Dünya çapında yaklaşık yetmiş milyon kadın tarafından alınan günümüzün hiçbir doğum kontrol hapı orijinal yam türevi *norethynodreli* içermemektedir. Araştırmacılar birkaç yıl için gebeliğe karşı bağışıklık kazandıracak hamilelik önleyici aşılar çıkana kadar, ağızdan alınan doğum kontrol haplarının kadınların başvurdukları başlıca çare olarak kalacağına inanmaktadırlar.

Gecelik ve Pijama:

16. Yüzyıl Sonrası, Fransa ve İran

On altı yüzyıl sonunda sıkı korseli, kat kat elbiseler ve pudralı peruklar moda adı altında revaçtayken, hem erkekler hem de kadınlar için günün sonunda üzerilerine rahat bir şeyler giymek bir lüks haline gelmişti. O dönemde “gecelik” sözcüğü önden bağlanan, uzun kollu, tam boy uniseks cüppeleri tanımlamak üzere Avrupa’da ortaya çıkmıştı. Merkezi ısıtma henüz mevcut olmadığından aynı zamanda sıcaklık için de düşünülen bir gecelik çoğunlukla kürkle astarlanmış kadife veya yünden meydana gelirdi. Takip eden yüz elli yıl boyunca erkeklerin ve kadınların yatmaya giderkenki mevcut farkları, sadece dantel, kurdele veya işleme gibi feminen süslemelerden ibaretti.

Stiller, on sekizinci yüzyılda kadınlar için sabahlığın ortaya çıkmasıyla farklılaşmaya başladı. Erkek ve kadınların geceliklerinin stil ve kumaşlarındaki farklılıklar daha aşikâr hale gelirken bu sözcük belirivermişti. Fırfırlar veya dantellerle donatılmış ipek veya brokardan sıkı bir elbise olan kadın sabahlığı sadece uyumak için değildi; aynı zamanda evin içerisinde zaman geçirmek için gayri resmi bir kıyafet niteliğindeydi. Sabahlıkla keyif yapma, diğer deyişle hiçbir ev işi yapmama düşüncesi kelimenin İngilizce karşılığı “negligee” kelimesinin kökeninde mevcuttur: “ihmal etmek” ifadesinin Latincesi *neglegere*, “toparlamamak” anlamına gelen *neg* ve *legere* sözcüklerini bir araya getirmekteydi.

Erkeğin daha sade, bol geceliği, aynı yüzyıl içerisinde “gecelik entarisine” dönüşmek üzereydi. Bir erkeğin evinde bir pantolon ve gecelik entarisinin içerisinde dinlenmesi ve hatta entariyi gün boyunca bir iç çamaşırı olarak giymesi alışılmadık bir şey değildi. Popüler bir ev pantolonu İran’dan ithal edilmekteydi. Doğulu kadınların haremde giydikleri paçalı donun model olarak alındığı bu bol pantolonlara Farsça “bacak giysisi” anlamındaki *pae* ve “giysi” anlamındaki *jama* sözcüklerinden türetilmiş pijama (İngilizcesi “pajamas”) ismi verildi. İlk başta renk, kumaş ve desen itibariyle uyumsuz olan gece entarisi ile Pers pantolonları zamanla bugün bildiğimiz stilize pijama takımlarına dönüşmüştür.

İç Çamaşırı:

1800'lerin Ortaları, Avrupa

Ağza alınmaz. Tarif edilmez. Fısıldanmaz. Bunlar, erkek ve kadın iç giyiminin oldukça kısa tarihinde iç çamaşırlara gönderme yapan bir sürü üstü kapalı ifadenin arasındadırlar. Antik dünyada bol elbiselerin ve togaların altında iç çamaşırı standart bir giyim ögesi olarak kabul edilmemekteydi.

On dokuzuncu yüzyıldan önce iç çamaşırı (eğer giyiliyorsa) gayet basitti: bol bir iç gömleği ve bir çeşit kilot. Bazı durumlarda iç çamaşırı belli bir kıyafetin tamamlayıcısı olarak tasarlanırdı. Giyen kişiden başka kimsenin görmemesi planlanmış bir iç çamaşırının stil veya rahatlığının pek bir önemi yoktu. Bir kadının karnını ve göğüslerini sırasıyla sıkıp şişiren ve zaten bu amaçla tasarlanmış korse ise kayda değer bir istisnaydı.

Moda tarihçileri yaklaşık 1830'lardan itibaren iç giyimde ve halkın ona yönelik tutumunda önemli bir değişimi kaydetmektedirler. İç çamaşırları daha ağır, uzun ve elbisenin alışılmış bir parçası haline gelmişti. Tarihte ilk kez iç çamaşırı giymeme kirlilik, kabalık, alt sınıflara özgü bir edepsizlik veya ahlaksızlık anlamlarına gelmekteydi. Bu dönüşümün üç faktörün kesişmesinin sonucu olduğuna inanılmaktadır: Victoria dönemi tutuculuğunun ortaya çıkıp belli bir ağırbaşlılığa sahip olmasını gerektirdiği giyim üzerinde baskı kurması; iç çamaşırlarına uygun daha zarif, hafif elbise kumaşlarının takdim edilmesi ve tıp mesleğinin üşütmeye bağlantılı mikropların hastalığa yol açtıklarının farkına varmaları.

Bu son faktör ayrıca bir önem teşkil etmektedir. Doktorlar “üşütme”ye karşı uyarmaktaydılar ve halk, mikropla dolu havaya yüzleri hariç vücutlarının herhangi bir yerini maruz bırakmaktan takıntılı bir şekilde korkar oldular. Daha kısa bir süre öncesinde Pasteur, hastalığa dair mikrop teorisini ortaya atmıştı ve Lister ilaçta antiseptik kullanımı için kampanya başlatmıştı. İklimin kendisi adeta iç çamaşırına çağrıda bulunmaktaydı.

O zamanlar iç çamaşırları beyazdı, genelde kolalıydı, çoğunlukla kaşındırıcıydı ve esas olarak ince patiskadan; ham bezden veya pazenden yapıldı. Yaklaşık 1860'lardan itibaren kadın iç çamaşırları çekiciliğe vurgu yapılarak tasarlanmaya başlandı ve ipek 1880'lerde ilk kez popüler bir iç çamaşırı haline geldi.

Daimi surette kaşıntı veren yün iç çamaşırları aynı on yıl içerisinde tıp mesleğinin vesilesiyle Avrupa ve Amerika'yı kasıp kavurmaktaydı.

Yün Hareketi olarak adlandırabileceğimiz şey, Stuttgart Üniversitesi fizyoloji profesörü ve yün giyim mallarını imal eden Jaeger Şirketi'nin kurucusu Dr. Gustav Jaeger'in öncülüğünde İngiltere'de başladı. Dr. Jaeger vücudun “nefes almasını” sağladığından cilde temas eden gözenekli, kaba yün giymenin sağlığa getirdiği faydaları savunmaktaydı. Yün hiçbir zaman boyanamazdı. İngiltere'de Oscar Wilde ve George Bernard Shaw (Shaw bir müddet teninin üzerine sadece yün giydi) gibi seçkin taraftarları bulunan bir “yünlü sağlık kültürü” ortaya çıkıverdi. Yünden iç çamaşırları, korseler ve iç etekler popüler hale geldi ve Amerika'da yeni takdim edilen büzgülü, kısa pantolonların “knickers” adı altındaki benzerleri de yünlüydü. Yirmi yıldan fazla bir süre Yün Hareketi Atlantik'in her iki yakasında iç çamaşırı rahatsızlığına sebebiyet verdi.

1910'da Amerikalı erkekler küçük çapta bir iç çamaşırı yeniliğini memnuniyetle karşıladılar: X şeklinde üst üste kapatılan ön parça... 1934'te erkek iç giyimi Jockey Brief'le beraber kökten bir

değişime uğradı. Cooper and Sons'ın Wisconsin'deki firması Fransız Rivierası'nda önceki yıl çok tutulmuş bir erkek mayosunun tasarımını örnek aldı.

Sutyen:

MÖ 2500, Yunanistan

Tarih boyunca kadın göğsü giyim modasının kâh içinde kâh dışındayken aynı zamanda göğüslerin kendisi toplumsal manzaranın bir içerisinde bir dışarısındaydı. MÖ 2500 dolaylarında Yunan adası Girit'te yaşayan Minoslu kadınlar örneğin çıplak göğüslerini tamamen giysilerinden taşıracak şekilde kaldıran sutyenler giyerlerdi.

Diğer yandan erkek egemen eski klasik dünyada Yunanlı ve Romalı kadınlar göğüslerinin boyutunu küçültmek için göğüs sargıları sararlardı. Bu âdet yüzyıllar sonra kilise liderlerince tekrar takdim edildi. Esasında 4,500 yıl önce Yunanistan'da ortaya çıkışından itibaren sutyen veya korse erkeklerin kendi zevklerine göre kadınları yeniden biçimlendirme girişimlerinin başlıca vasıtası olan bir giyim eşyası oldu.

Belli dönemlerde, günün standardına göre yetersiz ölçülerdeki göğüslerin büyütülmesi için aparatlar tasarlandı. İlk “takma göğüs” reklamları on dokuzuncu yüzyıl Paris'inde çıktı. Söz konusu “göğüs geliştirici” çubuklu korsenin içerisine yerleştirilen küçük yün yastıklardan meydana geliyordu. Aynı yüzyıl içerisinde sonradan Fransız kadınlar biçimleri ve boyutları nedeniyle “limon göğüsler” denen ilk lastik göğüs pedlerini satın alabilmekteydiler. Bu yıllarda sutyenler korselerin uzantılarından ibaret olarak kalmıştı.

İlk modern sutyen ise 1913'te sahneye çıktı. Sutyen korsenin ölümünden sorumlu kadın, New Yorklu sosyetik Mary Phelps Jacobs'ın iğne işiydi.

Zamanın modayı takip eden kadınları rahatsız edici bir şekilde hareketi kısıtlayan balina çubuğu ve iplerden kutu benzeri bir korse giyerlerdi. Mary Jacobs'ın derdi ise rahatlıktan öte görüntüydü. 1913'te bir sosyetik toplantı için incecik, pahalı bir gece elbisesi satın almıştı. Elbise korsesinin tüm detalarını açığa çıkarıyordu, bu nedenle Mary Jacobs, Fransız hizmetçisi Marie'nin yardımıyla iki beyaz mendil, bir kurdele ve ipten meydana gelen sırtı açık, kısa bir sutyen tasarladı. Bu hafif, doğaçlama tasarıma hayran kalan kadın arkadaşlarına da birer tane hediye verdi. Ancak bir yabancıdan içerisinde bir dolar ve buluşuna atfen bir ricanın yer aldığı bir mektup, sosyetik hanımefendiyi tasarımının taslak çizimlerini Amerikan Patent Ofisine sunması yönünde harekete geçirdi.

1914 Kasımında “Sırtsız Sutyen” için patent alındı. Bir grup arkadaşının yardımıyla Mary Jacobs birkaç yüz adet el yapımı sutyen üretti ancak doğru düzgün pazarlama olmaksızın bu girişim çok geçmeden suya düştü. Şans eseri Jacobs Connecticut'ın Bridgeport şehrindeki Warner Kardeşler Korse Şirketinden bir tasarımcıyla tanıştırıldı. Mary Jacobs kendi buluşundan bahsetti; firma patent hakkı karşılığı kendisine 1,500 dolar teklif ettiğinde, kabul etti. O zamandan beri bu patente 15 milyon dolar değer biçilmektedir.

Mary Jacobs'ın tasarımı üzerinde yenilikler yapıldı. 1920'lerde elastik kumaş; 1930'larda ise askısız sutyen ve standart sutyen numaraları takdim edildi. Numaralı sutyenlerin büyük ölçüde sorumlusu kocası William'ın yardımıyla Maidenform'u kuran bir Rus Yahudisi Ida Rosenthal'dı.

1920'lerin "flapper dönemi" boyunca moda, düz göğüslü, erkeksi görüntüyü gerektirmekteydi. Bir terzi ve elbise tasarımcısı olan Ida Rosenthal bu trende göğüsleri ön plana çıkarmayı teşvik ederek karşı çıktı. Kendi deneyimlerini kâğıt modellerle bir araya getirerek Amerikan kadınlarını göğüs ölçülerine göre gruplara ayırdı ve ergenlikten erişkinliğe her dönem için kadın endamını vurgalayıcı bir seri sutyen imal etti. Göğüslerin tekrar moda olacağına dair inancı kırk milyon dolarlık Maidenform Endüstrisini meydana getirdi. 1960'larda kendisine, genç kadınların bir kadın özgürlüğü sembolü olarak sutyenleri takmalarının, sutyenlerin sonuna işaret olup olmadığı sorulduğunda, Ida Rosenthal "Biz bir demokrasiyiz. Kişinin giyinmeye de veya soyunmaya da hakkı var" diye cevap vermiş ve "Ancak otuz beş yaşından sonra kadının destek takmama gibi bir şansı kalmıyor. Zaman benden yana" diye de ilâve etmişti.

Çorap:

MÖ 4. Yüzyıl, Roma

Erkeklerin ve kadınların "çorapları"nın tarihi artık "sarmalanmıyan", daha ziyade "giyinilen" elbiselerin ortaya çıkmasıyla başlar.

İlk "giyinilen" eşyalar MÖ 600 dolaylarında Yunanlı kadınlarca kullanıldı: daha çok ayakparmaklarını ve topukları örten alçak tabanlı, yumuşak, sandalet benzeri bir ayakkabı. Bir erkeğin giymesinin utanç verici olduğunun düşünüldüğü *Sykhos* adlı bu ayakkabı, komedi tiyatrosunda erkek oyuncunun güldürmeyi sağlayan favori bir numarası haline gelmişti.

Romalı kadınlar Yunan *sykhos*'unu kopyaladılar ve ismini *soccus* olarak Latinleştirdiler. Bu da aynı şekilde Romalı pandomimciler tarafından giyildi; sonradan bol pantolonların palyaço markası haline gelmesi gibi *soccus* yüzyıllarca bir komedi giysisi olarak kaldı.

Soccus sandaleti hem İngilizce "sock" kelimesinin, hem de baldırın yarısına kadar uzanan modern çorabın bir öncüsüdür. Yumuşak deriden *soccus* Roma'dan Anglosaksonların ismini *soc* olarak kısalttığı İngiliz Adaları'na gitti. Anglosaksonlar kaba bir çizmenin altına giyilen yumuşak *soc*'un ayağı aşınmadan koruduğunu keşfettiler. Böylece çizmenin içerisindeki yuvasında *soc*, modern kısa çoraba doğru yol almaktaydı. İlginçtir ki Roma *soccus*'u aynı şekilde çizmenin içerisinde giyildiği ve yazılışının *socc* olarak kısaltıldığı Almanya'ya da gitmişti. *Socc* on dokuzuncu yüzyıla kadar hem kumaş ayak giyeceği hem de hafif bir ayakkabı anlamına geldi.

Kilotlu Çorap (Hose)

Eski zamanlarda sıcak Akdeniz ülkelerinde erkekler üstlerine sarmaladıkları etekler giyerlerdi ve pantolonun sağladığı bacak korumasına ihtiyaç duymazlardı. Daha soğuk Kuzey Avrupa iklimlerinde ise Cermen kabileleri bellerinden bileklerine uzanan, *heuse* adını verdikleri bol bir pantolon giyerlerdi. Daha sıcak tutması ve cereyanın önünü kesmesi için kumaşa bilekten dizlere kadar çaprazlama bir şekilde ip dolanırdı.

Bu stildeki pantolonlar Kuzey Avrupalılara özgü değildi. MÖ birinci yüzyılda Gaius Julius Sezar, Galya fethi sırasında Roma lejyonlarının başındayken, askerlerinin bacaklarını soğuk havadan, kuzeybatı ormanlarının dikenleri ve çalılarından koruyan şey, kısa askeri tuniğin altına giydikleri *hosa* denilen, büzgülü kumaş veya deri pantolonlardı. *Hosa* sözcüğü yüzyıllarca sadece bileklere kadar uzanan büzgülü pantolon anlamında kullanılmış "hose"ye dönüşti.

Zamanla bu bacak çorabının bileğe kadar uzanan çoraplara dikilip yeni bir giyim ögesi olarak uzun çorabı meydana getirmesi mantıklı görünmektedir. Ancak böyle olmamıştı. Modern uzun çorabın öncüsü ne kısa çorap (sock) ne de kilotlu çoraptır (hose). Daha ziyade birazdan da göreceğimiz üzere *undones*'tir.

Uzun Çorap:

5. Yüzyıl, Roma

MS 100 itibariyle Romalıların “udo” (çoğulu “udones”) denilen kumaş çorapları vardı. Bu giyecekten ilk kez şair ve nükteci M. Valerius Martialis'in yazılarında bahsedilmektedir. Martialis *udones* içerisinde “ayaklar keçi kılından yapılan kumaşa sığınabilecekler” diye yazmıştı.

O zamanlar *udo* ayak ve kaval kemiğinin üzerine geçiriliyordu. Yüzyıllık bir süre içerisinde Romalı terziler *udo*'yu çizmelerin içine giyi-lecek şekilde tam dizin üzerine uzattılar. Çorabı çizmesiz giyen erkeklerin efemine oldukları düşünülürdü. Bu diz boyundaki *udo*'lar kalçayı da kaplayacak kadar uzadıkça onları giyen erkeklere yönelik efemine damgası daha da kuvvetleniyordu.

Maalesef tarih erkeklere iliştilen efeminelik aşağılamasının ne zaman ve neden ortadan kaybolduğunu kaydetmemektedir. Ancak bu yavaş yavaş, yüzyıldan daha fazla bir süre içerisinde gerçekleşti ve burada Katolik rahipleri modayı belirleyici bir rol üstlenmiş olabilir. Dördüncü yüzyılda Kilise bir papazın ayin kıyafetinin bir parçası olarak beyaz ketenden diz-üstü çorapları benimsedi. Beşinci yüzyıla ait kilise mozaikleri Roma İmparatorluğunda hem rahipler hem de laikler arasında uzun çorapların moda olduğunu göstermektedir.

Uzun çoraplar çıkagelmişti ve erkekler tarafından giyilmekteydi.

Sımsıkı uzun çorapların popüleritesi on birinci yüzyılda daha da arttı. Çoraplar “tayt” denilen pantolonlar haline geldi. 1066'da Fatih William, İngiliz Kanalı'nın karşısına geçip İngiltere'nin Normandiyalı kralı olduğunda o ve adamları İngiliz Adaları'na taytı da takdim ettiler. Oğlu William Rufus günümüzdeki kilotlu çorap tasarımından pek farklı olmayan Fransız kilotlu çorapları giyerdi. Bunlar öylesine pahalı çoraplardı ki, şiirlere konu olurlardı. On dördüncü yüzyıl itibariyle erkek taytları bacağın, kalçanın ve kasığın her detayını ortaya çıkardığından kilise bu giysileri edebe aykırı bularak kınamıştı.

Venedikli bir grup asi genç ise kilotlu çorapları skandal teşkil edecek derecede uç noktaya taşıyarak aileleri ve ergenleri birbirine karşıt iki grup haline getirmişti.

La Compagna della Cazla, diğer deyişle Kilotlu Çorap Birliği adlı bir cemiyetin erkek üyeleri kısa ceketler, tüylü şapkalar, her bacağı farklı bir renkte alacalı taytlar giyerdi. Eğlenceler, maskeli balolar, konserler düzenlerlerdi. Gösterişli kıyafetleri baştan sona tüm İtalya'da gençlerce örnek alınırdı. Dönemin bir tarihçisi “Genç adamlar saçlarının yarısını tıraş etmeyi ve sıkı şapkalar takmayı alışkanlık haline getirdiler” diye şikâyet etmekteydi. Ayrıca doğru düzgün insanların “sımsıkı oturan kilot-lu çorabı” tam anlamıyla yakışksız bulduğunu ifade etmekteydi. Geoffrey Chaucer bile *Canterbury Hikâyeleri*'nde gençlerin kıyafetlerine dair eleştirel bir yorum yapmıştı. Aslında dar, iki renkli kilotlu çorap, tarih-teki ilk başkaldıracı moda söylemi olabilir.

Şimdiye kadar sözü edilen çoraplar papazlar, savaşçılar ve genç adamlar tarafından giyilirdi. Peki, kadınlar ne zaman çorap giymeye bfaşladı?

Moda tarihçileri bu konuda kararsızlar. Kadınların yaklaşık MS 600’den beri çorap giydiklerine inanılmaktadır. Ancak uzun elbiseler bacakları gizlediğinden resimlerde ve resimli el yazmalarında çoraplara dair ve hatta bir on sekizinci yüzyıl yazarının ifade ettiği gibi “kadınların bacaklarının olup olmadığına” dair delil yetersizliği söz konusudur.

Bir kadını çoraplar içerisinde gösteren en eski resimsel deliller arasında kendi özel odasında yatağının ucuna oturmuş bir hanımefendinin kendisine bir çorabını uzatan hizmetçisiyle beraber tasvir edildiği 1306 tarihli, resimli bir İngiliz el yazmasıdır. Diğer çorabı ise zaten bacağındadır. Edebiyatta giysilere atıfta bulunan ilk kaynaklardan biri *Canterbury Hikâyeleri*’nde Chaucer, Bathlı Hatun’un “ateş kırmızısı” çoraplar giydiğinden bahsetmektedir.

Ancak yine de on altıncı yüzyıla kadar kadın çoraplarından son derece nadiren söz edilmiştir. Gerçi gizliden gizliye hayranlık duyulan kadın bacakları alenen söz edilmeyecek bir şeydi. On altıncı yüzyılda protokole uygun bir şekilde İspanya kraliçesi için İspanya büyük elçisine İngiliz ipek çorapları bir hediye olarak takdim edildiğinde, elçi birden doğrulup mağrurca “Çoraplarınız sizin olsun. Şunu iyi bilin ki budala beyefendi, İspanya Kraliçesinin bacakları yoktur” diye beyan etmiştir.

Kraliçe Elizabeth’in İngiltere’inde kadın çorapları moda hissiyatıyla beraber tam olarak tarihe giriş yapmaktadır. Mevcut metinlerde çoraplar “kıpkırmızı” ve “mor” renklerde ve “biçkici sanatının zarif süslemeleri ve olağanüstü kesikleriyle güzelleştirilmiş” olarak tarif edilmiştir. 1561’de Elizabeth’in hükümdarlığının üçüncü yılında kendisine ilk ipek dokuma çorapları takdim edildi. Bu vesileyle kraliçe ömrünün geri kalan kısmında ipektan başka hiçbir kumaşı çorap olarak kullanmadı.

Yine Elizabeth’in hükümdarlığında Muhterem Peder William Lee 1589’da makine örgüsü çoraplar için “dokuma tezgâhı”nı icat etti. Peder Lee çorapların ilk kez “tek bir iplikten arka arkaya bağlı ilmikler halinde örüldüğünü” yazdı. Aynı yıl çorap endüstrisi doğdu.

Naylon Çoraplar:

15 Mayıs 1940, Amerika Birleşik Devletleri

Naylon çorapların piyasaya çıkışını çevreleyen halkla ilişkiler tantanası dolayısıyla kökenlerine dair herhangi bir muamma söz konusu değildir. Gerçi bir çift çorabın “sonsuz dek dayanacağı” yönündeki eski iddiaya şüpheyle yaklaşmış olması lazım.

Hikâye Du Pont kimyasal şirketinin “daha önceki tekstil liflerinden dayanıklılık ve elastikiyet anlamında kat kat üstün” yeni bir sentetik materyal olan naylonu geliştirdiğini duyurduğu 27 Ekim 1938’de başladı. Bir yandan bu buluş çorap endüstrisinin, ipek çorap üretiminde kendisini dönem dönem zor durumda bırakan ham ipek yetersizliğiyle artık karşı karşıya kalmayacağı anlamına gelmekteydi. Ancak üreticiler bu kadar dayanıklı bir ürünün endüstriyi iflasın eşiğine getirmesinden de korkmaktaydılar.

“Mucize iplik” 1939 Dünya Fuarı’nda sergilenirken Amerika çapında kadınlar yeni naylon çorapları sabırsızlıkla beklemekteydiler. Deneyenlerin çorapların “saatlerce dayanabilen inanılmaz bir performansa sahip” olduğuna dair sözleri tekrar tekrar alıntılanıyordu.

Du Pont, şirketin şartnamesine göre örmeyi kabul eden seçilmiş çorap imalatçılarına makaralarca naylon iplik gönderdi. İmalathaneler de naylon çorapları belirli mağazalara paylaştırdı. Ancak hiçbirisi “Naylon Günü” olarak kararlaştırılan 1940 yılının 15 Mayıs’ından önce satılmayacaktı.

Ülkenin her yerinde giderek tırmanan histeri Mayıs ortasındaki o sabah erkenden patlayıverdi. Gazeteler tarihteki hiçbir tüketim malının ülke çapında böylesine bir kargaşa yaratmadığını yazdılar. Kadınlar daha kapılar açılmadan saatler öncesinde kuyruklara girmişlerdi. Stokta sınırlı miktar çorap bulunduğundan çorap reyonlarda izdiham çıkmıştı. Aynı yılın sonu itibariyle üç milyon düzine çorap satılmıştı ve daha fazla çorap mevcut olsaydı o sayı çok daha fazla olabilirdi.

İlk başlarda mucize naylonlar neredeyse hiç bozulmaz gibiydi. Nazik ipek çoraplarla karşılaştırıldığında bu kesinlikle doğruydu. Ayrıca bunun doğru olmasının diğer bir sebebi, naylonun az bulunmasından dolayı kadınların ipek çoraplarına gösterdiklerinden daha fazla özeni bu zorlukla alabildikleri çoraba göstermeleriydi.

Dikkat çekecek derecede kısa bir süre içerisinde ipek çoraplar hemen hemen kullanılmaz hale geldi. Naylon çoraplara da sadece “naylon” denir oldu. Ne de olsa kadınların bacakları vardı ve bu bacaklar tarihte hiçbir zaman böylesine alenen sergilenmemiş ve bu derece hayranlık uyandırmamıştı.

12. Bölüm

Büfede (Fast Food)

Patates Cipsi:

1853, Saratoga Springs, New York

Bir dünya yiyeceği olarak patates insan tüketiminde pirinçten sonra ikinci sıradadır. İnce, tuzlu, gevrek patates cipsi Fransız usulü patates kızartmasının üzerinde tek bir adamın yaptığı değişiklikle New England'da ortaya çıktı ve aniden gelen bir aşçılık esininin değil, bir hoşnutsuzluk krizinin eseri idi.

1853 yazında Amerikalı yerli George Crum New York'un Saratoga Springs şehrinde şık bir tatil tesisine aşçıbaşı olarak alındı. Moon Lake Lodge Restoranının menüsünde, 1700'lerde Fransa'da popüler hale gelen ve Fransa'da büyükelçiye Thomas Jefferson'ın çok hoşuna giden Fransız usulü standart, kalın dilimlenmiş patates kızartması yer almaktaydı. Ta o zamandan Jefferson tarifi alıp beraberinde Amerika'ya getirdi ve Monticello'da misafirlerine patates kızartması ikramlarında bulundu. Patates kızartması popüler ve ciddi bir akşam yemeği idi.

Moon Lake'de bir konuk şef Crum'un patates kızartmasını hoşlanmayacağı derecede kalın buldu ve siparişi geri çevirdi. Crum bu sefer daha ince dilimlenmiş başka bir parti papates kızarttı; ancak bu da beğenilmedi. Sabrı iyice taşan Crum çatalın bile geçemeyeceği incelikte ve gevreklikte yine başka bir parti patates kızartıp konuyu kızdırmaya karar verdi.

Ancak planı geri tepti. Konuk kararmış, kâğıt kadar ince patatesler karşısında adeta mest olmuştu. Diğer müşteriler de Saratoga Cipsi adı altında bir özel ürün olarak menüye dahil edilen Crum'un patates cipsinden sipariş etmeye başladı. Çok geçmeden de ilk başta yerel sonra da tüm New England bölgesinde olmak üzere paketlenip satılmaktaydılar. En nihayetinde Crum, cipsini ön plana çıkardığı kendi restoranını açtı. O sıralarda patatesler sıkıcı bir şekilde elle soyulup doğranıyordu. 1920'lerde patates soyacağının ortaya çıkması, patates cipslerinin küçük bir özel ürün ögesinden, çok satan bir abur cubura dönüşmesine zemin hazırladı.

Yıllar sonra patates cipsi büyük ölçüde Kuzey'e özgü bir akşam yemeği oluverdi. 1920'lerde gezgin satıcı Herman Lay, Güney'de Atlanta'dan Tennessee'ye yiyeceğin popülerleşmesini sağladı. Lay, patates cipsini arabasının bagajından Güney'deki bakkalara satmakta; ince, tuzlu çerezle eşanlamlı hâle gelecek bir işin tohumlarını ekmekteydi. Lay'in patates cipsi başarılı bir şekilde pazarlanan ilk ulusal marka oldu ve 1961'de Herman Lay ürün serisini daha da arttırmak için şirketini Frito Mısır Cipsi gibi abur cuburların Dallas merkezli üreticisi Frito ile birleştirdi.

Günümüzde Amerikalılar dünyada diğer insanlardan daha fazla patates cipsi (ve Fritolar ve patates kızartması) tüketmektedir; bu da New Englandlıların genelde patatesleri yem olarak domuzlara verdikleri ve yumru kök yemenin kişinin ömrünü kısalttığına inandıkları koloni döneminin tam aksi niteliğindedir. Zira söz konusu inanç, bugün kalp ve yüksek tansiyonun da sorumlusu kabul edilen tuza bulanmış patateslerin yağda kızartılmasından değil; daha ziyade katkısız saf patatesin, ömrü kısalttığı düşünülen davranışlara meyledici bir afrodizyak içerdiğinin farzedilmesinden kaynaklanmaktaydı. Tabii patatesler hiçbir afrodizyak içermemektedir; öte yandan patates cipsleri çoğunlukla tutkuyla tüketilmekte ve bazılarınca seks gibi tatmin edici olduğu yönünde reklamı yapılmaktadır.

Pretzel:

MS 610, Kuzey İtalya

Çapraz olarak şekillendirilmiş pretzel, dualarını ezberlemeye teşvik etme amacıyla çocukları bunlarla ödüllendiren İtalyan bir Ortaçağ keşişinin eseridir. Ürününe şeklini verirken çocukların dua ederken kavuşturdukları kollarından esinlenmişti. Popüler folklorün sunduğu bu köken pretzelin karşılığı orijinal Latince ve İtalyanca sözcüklerle de desteklenmektedir: zira Latince *pretiole* “küçük hediye”; İtalyanca *bracciatelli* ise “küçük kollar” anlamına gelmektedir. Dolayısıyla pretzeller dua eden kollar biçiminde hediyelerdi.

Resim ve edebiyatta olduğu gibi mevcut tarfilerde de çok sayıda bahsi geçen pretzelin Ortaçağ’da yaygın olarak sevildiğini, her zaman sert ve gevrek olacak derecede pişirilmeyip çoğunlukla çiğnenerek yendiğini biliriz. Islak, yumuşak bir pretzel tarifi on üçüncü yüzyılda İtalya’dan Almanya’ya gitmişti. Orada pişirilmiş yiyeceğe ilk olarak Eski Yüksek Almanca’da *bretzitella*, sonra pretzelin doğrudan türemiş olduğu *brezel* denmekteydi.

Pretzel savaş tarihinde rol oynamış az yiyecekten biridir. On altıncı yüzyılın başlarında Türk-Mongol İmparatoru Babür’ün komutasında Asya orduları Hindistan’a ve Avrupa’nın bazı bölgelerine akın etmişlerdi. Türk kuvvetlerinin bir dalgası Viyana’yı çevreleyen yüksek taş duvarların meydana getirdiği bir direnişle karşılaştı. Birkaç başarısız tırmanma girişiminin ardından Türkler duvarın altından gizlice bir tünel açmayı planladılar ve yakalanmamak için geceleyin kazdılar.

Ancak Türk generaller özel ürünlerinin tazeliğini garantilemek için geceyarısından gün ağarana kadar pretzel pişirmekle uğraşan Viyanalı pretzelcilerin çalışma saatlerinden haberleri yoktu. Bodrum katlarındaki mutfaklarında çalışan bir grup fırıncı şüpheli kazı seslerini duymuş ve şehir belediyesine uyarıda bulunmuşlardı. Bölge askeri de işgali engelledi. Viyanalı pretzel fırıncıları, bu zaferdeki katkılarından dolayı bugün hâlâ fırıncıların bir amblemi olan pretzelli bir resmi armayla onurlandırıldılar.

Patlamış Mısır:

MÖ 3000, Amerika

Mısır patlatma sanatı en azından beş bin yıllıktır ve Amerikalı yerlilerce mükemmelleştirilmiştir. Tatlı mısır (hemen yemek için), yem mısırı (sığırları beslemek için) ve patlatmak için yeterli miktarda su içeren Kızılderili mısırı arasındaki farkı açıkça kavramaktaydılar.

Patlamış mısır bir Kızılderili yiyeceğiydi ve Yeni Dünya’nın ilk kâşifleri için bir yenilikti. Columbus ve adamları Batı Hint Adaları yerlilerinden patlamış mısır kolyeleri satın almışlardı. 1510’larda Hernando Cortés’in bugünün Meksika’sının bulunduğu bölgeyi işgal ettiğinde Cortés, Azteklerin dini törenlerde ipe dizilmiş patlamış mısırları muska olarak taktıklarını keşfetmişti. Söz konusu yiyeceğin yansımali İngilizce karşılığı “popcorn”, Orta İngilizce’den bir sözcük olan “patlama sesi” anlamındaki *poppe*’den türemiştir.

Kızılderililer yüksek derecede nemli mısırı patlatmak üzere üç yöntem geliştirdiler. Mısır başağını şişe geçirip ateşin üzerinde kavurup alevlerden kurtulmuş patlamış çekirdekleri toplayabilirlerdi. Alternatif olarak çekirdekler koçandan kazınıp doğrudan alçak ateşin içerisine atılırdı; yine ateşten kurtulup dışarı zıplayanlar yenirdi. Üçüncü yöntem ise daha karmaşıktı. İçerisinde iri taneli kum yer

alan, derin olmayan toprak bir pişirme kabı ısıtılırdı ve kum yüksek ısıya ulaştığında mısır çekirdekleri içerisine karıştırılırdı; pişenler patlayarak kumun üstüne çıkardı.

Söylenceye göre Plymouth Hacıları 1621'deki ilk Şükran Günü yemeğinde patlamış mısır da yemişlerdi. Wampanoak kabilesinin reisi Massasoit'in çeşit çeşit yiyecekler taşıyan doksan savaşçısıyla beraber çıkageldiği bilinmektedir. Massasoit'in erkek kardeşi Quadequina geyik derisi çantalarda önceden patlatılmış mısırlardan getirdiği sanılmaktadır.

Mısır patlatma 1880'lerde özel olarak tasarlanmış ev ve dükkân mısır patlatma makineleriyle basit hale geldi. Ancak o dönemde mısır yalnızca çok büyük miktarlarda ve çoğunlukla da koçanlı satın alınabiliyordu. Örneğin 1897 tarihli Sears, Roebuck kataloğunda bir dolara on bir kiloluk koçanlı, patlayan mısır reklamı yer almaktaydı. Toptan patlayan mısır almanın sebep olduğu problem istifleminin çekirdeklerin öz suyunu kurutmasıydı. Günümüzde gıda bilimciler, içsel nem yaklaşık yüzde 12 oranının altına indiğinde çekirdeklerin kısmen açıldığını veyahut da hiç açılmadığını bilmektedirler. On dokuzuncu yüzyılda "kız kurusu" adı altında sövülmüş, patlamayıp da kömürleşen çekirdeklere şimdilerde "kör mermi (duds)" denmektedir.

İlk elektrikli mısır patlatıcı 1907'de Amerika'da ortaya çıktı. O zamanlar elektrikli aletler yeni ve çoğunlukla kocamandılar; her zaman da güvenli değildiler. Mısır patlatıcıya dair bir dergi reklamı anlamlı bir şekilde söz konusu iki kusura da işaret etmekteydi: "Bütün elektrikli ev aletleri içerisinde yeni mısır patlatıcı en zarfı" ve "çocuklar en ufak bir tehlike veya zarar olmaksızın bütün gün masada mısır patlatabilirler."

Elektrikli mısır patlatma makinelerinin çıkması ve Büyük Buhran boyunca patlamış mısırın ailelerin yemek bütçesine çok uygun olması yiyeceğin popülerliğini arttırdı. Öte yandan patlamış mısırın büyük bir ticarete dönüşmesi asıl sinema lobilerinde gerçekleşti. 1947 itibarıyla Amerikan tiyatrolarının yüzde 85'i bu abur cuburu satmaktaydı ve Ortabatı tarım arazisinin 300,000 hektarına her yıl Kızılderili patlayan mısırı ekilmekteydi.

1950'lerde devreye televizyonun da girmesi Amerikalıların program aralarında mutfakta patlatmak üzere mısıra yönelik taleplerini daha da arttırdı. Beş yıl sonrasında yapılmış bir ankette her üç televizyon izleyicisinden ikisinin haftada dört gece patlamış mısır yediği açığa çıkarıldı. Gerçi her markanın kalitesi aynı değildi; bazılarında sinir bozucu bir miktarda "kör mermi" çıkıyordu. Yüksek-kalite patlamış mısır arayışı Pudrue Üniversitesi tarımbilimi mezunu Orville Redenbacher'ı Kızılderili cins mısırlarının yeni melezlerini denemeye sevketti.

Tarım ekonomisi ve bilimi, agronomi 1950'ler itibarıyla bir öğrenim dalı olarak kurulmuş ve Amerika'nın tarım arazilerinin idaresinin geliştirilmesinde katkıda bulunmuştu. 1952'de Redenbacher ve üniversiteden arkadaşı Charles Bowman çekirdekleri nadiren patlamayan ve patladığında da daha büyük, daha kabarık lokmalar meydana getiren bir mısır ürettirler. Ancak bu kaliteli melez oldukça pahalıydı ve Redenbacher'in yaşadığı patlamış mısır şirketleri aburcuburların daha düşük fiyatlı olması gerektiğine inandıklarından ürününü satmayı reddetti. Patlamış mısır sevdalılarının en az kendisi kadar "kör mermiler" den nefret ettiğine kanaat getiren Redenbacher, mısırını paketlemeye ve perakende satış yapan bakkalara satmaya başladı. Kalitesi fiyatına değiyordu, zira yılda yaklaşık doksan milyon kilosunun elektrikli makinelerde, şöminelerde ve ocak üstlerinde patlatıldığı; Amerika'nın en iyi satan patlamış mısırı haline geldi.

Yer Fıstığı:

1800'ler, Amerika Birleşik Devletleri

Bir bitki olarak yer fıstığı tarih öncesine dayanır; bir çerez olarak ise oldukça moderndir. Yumru (yer üstünde ağaçlarda büyüyen) bir fıstık değil, daha ziyade fasulye familyasından baklaları yeraltında büyüyen bir baklagil çeşididir.

Güney Amerika'nın yerlisi yer fıstığı bitkileri, Columbus daha gelmeden yüzyıllar öncesinde Brezilya'dan Kuzey Amerika'ya -bugünkü Virginia'ya- getirildi. Güneydoğu boyunca esas olarak domuzları, tavukları ve hindileri beslemek için yetiştirildiler. Sadece fakir Güneyli aileler ve köleler yaygın bir şekilde Bantuca *nguba* kelimesinden türetilmiş “goobers” diye bilinen yer fıstığı yerlerdi. 1850'ler itibariyle “goober” aynı zamanda aşağılama maksatlı Virginia, Alabama veya Georgia'dan taşralıları niteleyen bir ifade olarak kullanılmaktaydı. Georgia eyaleti de müthiş derecede yetiştirilen yer fıstıkları dolayısıyla Goober eyaleti ismini almıştı. Öte yandan Amerikan İç Savaşı'na kadar Kuzeyliler yer fıstığının tadını bilmedi.

1860'larda Birlik orduları Güneyde birleştiklerinde binlerce aç asker kendilerini memnuyetle aşına olmadıkları bir asmadan bezelye büyüklüğünde yeni bir çeşit fasulye yerken buldular. Askerler üzerinde sarı çiçekler ve kolay kırılan tohum zarfları taşıyan *Arachis hypogaea* adlı asmayı beraberlerinde evlerine götürdüler; ancak Kuzey'de yer fıstığı ilginç bir yiyecekten ötesi haline geldi. 1880'lerde şovmen P.T. Barnum gösterilerinde yer fıstıklarını beş sentlik keselerde pazarlamaya başladı ve sirkler Amerikalılarda bir alışkanlık yaratırken aynı şekilde yer fıstıkları da bir bağımlılık meydana getirmişti. Patlamış mısır tam bir sinema abur cuburu olmuşken yer fıstıkları da sirk deneyiminin bir parçası haline geldi.

Bir kelime ve bir yiyecek olarak yer fıstığı hayatlarımıza başka başka yollardan giriverdi. 1880'ler ve 1890'lardaki halk organizasyonlarında üstü kapalı bir söz olarak “yer fıstığı galerisi” sirklerde, tiyatrolarda ve fuarlarda zenciler için ayrılmış uzakta kalan koltuklara işaret etmek için kullanılıyordu. Bu tabir 1940'larda çocuklar için bir kapalı tribün niteliğinde olan televizyondaki Howdy Doody şovda da tekrarlanana kadar geniş çapta benimsenmemişti. Diğer yandan fıstık ezmesi St Louisli bir doktorun buluşu olan 1890'ların bir “doğal besini”ydi.

Yer fıstıkları Çin'e 1889'da insanları dinlerine çekme çabalarını kuvvetlendirmek için yanlarında sandıklar dolusu fasulye taşıyan Amerikan misyonerlerince takdim edildi. Hristiyan vaftizine boyun eğen her Çinli çift, bir kilo gibi ufak bir miktar yer fıstığıyla ödüllendiriliyordu. Öte yandan yer fıstığına dair bu çağrışım 1830'ların Güney Amerika'sına dayanmaktadır; zira o zamanlar zenciler tam anlamıyla yer fıstığı karşılığında çalışmaktaydılar. Çin'e takdim edilir edilmez bu yeni lezzet her bölgede yetiştirilmeye başlandı ve yer fıstığı yeni yüzyılın başında geleneksel Oryantal mutfağına ilâve edilmiş bir Amerikan süsü niteliğine büründü.

O sıralarda iki genç İtalyan, Amerika'ya göç edip fasulyeyi besleyici bir abur cubur olarak popülerleştiren yer fıstığı imparatorluğunu kurdu.

Fındık Ağaçları (Filberts)

Huş ağacı familyasının esas yemişlerinin tadını, onları taze ve kurutulmuş olarak yiyen Romalılar çıkarırdı. Kökenbilimciler tatlı yemişin 684'de ölen ve aynı zamanda bayram günü yemiş hasadının olduğu 20 Ağustos'a düşen Aziz Philibert adlı bir Fransız başrahibe atfen eski Hristiyanlarca isimlendirildiğine inanmaktadırlar. Yiyeceğe karşılık gelen Normandiya'ya özgü eski bir ifade noix

de filbert veyahut “Philibert’in yemişı” idi. Geleneksel olarak Britanyalılar fındıkları incirlerle, Çinliler çayla yerlerdi. Amerikalılar ise çoktandır fındıkları kutularda diğer yemişlerle karıştırmış vaziyetteydiler.

Cevizler

Cevizin tarihi iki loblu tohumun nadiren mevcut olduğu ve para yerine geçecek derecede değer gördüğü Pers İmparatorluğuna kadar geri gitmektedir. Ceviz yetiştiriciliği Perslerden Kartaca’ya, Kartaca’dan Roma’ya ve daha sonra tüm Avrupa’dan Yeni Dünya’ya kadar izlenebilir.

Juglans cinsinden ağacın bir ürünü olan cevizin İngilizce karşılığı “walnut” kelimesi bir Ortaçağ İngiliz aşağılama ifadesinden türedi. İngilizler kendilerine yabancı şeylere ve insanlara çoğunlukla “Galli” derlerdi. İlk cevizler Adalar’a geldiğinde *wealh hnutu* diğer deyişe “Galli yemişı” diye adlandırılmışlardı. Bu da Orta İngilizce’de *walnot*’a dönüştü.

Amerika’da cevize, Kızılderililer ve eski kolonicilerce çok değer verilirdi. Cevizler hasattan fazlasıyla artakaldığı zaman domuzlar için yem vazifesi de görüyordu. Günümüzde Amerika Birleşik Devletleri dünyanın başta gelen ceviz üreticisidir. Onu Fransa, İtalya ve Çin takip etmektedir.

Badem

İncil’de bahsi geçen iki yemiştten biri (diğeri şam fıstığı) olan badem tatlı kokulu yağının eski vücut nemlendiricilerinde, saç kremlerinde ve parfümlerde kullanıldığı eski Mezopotamya’da yetiştirilirdi. Daha MÖ 2500’de badem, Yunanistan’da büyümekteydi. Tohumları Girit’teki Knossos Sarayı’nda bulunmuştur. Yunanlıların tatlılarda çok tercih ettiği bademe *amygdale* denirdi. Romalılar ise bademe günümüzde bademcik gibi badem şeklinde herhangi bir vücut yapısının anatomik terimi olan *amygdala* ismini vermişlerdi.

Badem dünyada en eski, en yaygın şekilde yetiştirilen ve geniş çapta kullanılan yemişlerden biridir. Amerika Birleşik Devletleri’nde ilk badem tohumları misyonerlerce Kaliforniya’da ekilmişti. Öncesinde ise Meksika ve İspanya’ya özgü ağaçlardan toplanmıştı. Ancak bu eski ağaçların çoğu misyonerlerin vazifeleri sona erdiğinde yavaş yavaş öldü. Mevcut Kaliforniya mahsülü 1843’te Doğu’dan getirilmiş ağaçlara dayanmaktadır. Günümüzde bu eyalette yetişen ağaçlardan toplanan badem, dünyanın diğer yerlerinde yetiştirilen ağaçların verdiği bademle kıyaslandığında çok daha fazladır.

Şam Fıstığı

İran ve Suriye’ye özgü açık sarı-yeşil şam fıstığı (İngilizce karşılığı Pistachio iken eski İran’da *pistah* idi) Yakındoğu boyunca geniş çapta yetiştirilmekteydi ve MÖ sekizinci yüzyılda ağaçları Babil’in kraliyet bahçelerine dikilirdi. Taze yendiği ve Pers tatlılarında kullanıldığı gibi yemişin yağından da faydalanılırdı. Şam fıstıkları eski Roma’da leziz yitecekler olarak yüksek fiyatlarda satılır, tatlı gibi yemeğin sonunda yenirdi. Galya’da tatlı yemişlerle eş anlamlıydı. Bu arada İngilizce tatlı anlamındaki “dessert” kelimesinin kökeni, sıradan yemiş servisinin olduğuna işaret eden “masayı temizlemek” anlamında eski Fransızca *desservir* fiilidir.

Sosisli Sandviç:

MÖ 1500, Babil

Sosisli sandvicin hikâyesi 3,500 yıl öncesinden hayvan bağırsaklarını baharatlı etlerle dolduran Babillilerle başlamaktadır. Farklı farklı medeniyetler de bu yemeği benimsemiş, değiştirmiş veya bağımsız olarak kendileri meydana getirmişti. Buna Yunanlılar *orya* derken Romalılar sosis (İngilizce karşılığı sausage) kelimesinin de kökenini teşkil eden *salsus* ismini takmışlardı.

Odysseia'da Homer, edebiyatta ilk kez bahsi geçen sosisi gastronomik anlamda göklere çıkarmaktaydı: “Bir adam büyük bir ateşin yanında sosisi yağ ve kanla doldurduğunda onu bir o yana bir bu yana çevirir ve kızarmasını sabırsızlıkla bekler...”

Sosisin çöküşü Roma İmparatorluğu'nunkinden önce meydana geldi. MS228'de yazılmış bilinen en eski Roma yemek kitabına göre sosis her yıl Şubatın 15'inde çobanların tanrısı Lupercus'un onuruna düzenlenen Lupercalia festivalinin favori yiyeceğiydi. Kutlamalar, cinselliğe adım atma törenlerini de içermektedir ve bazı yazarlar sosisin bir yiyecekten daha fazlasına hizmet ettiğini öne sürmektedirler. Eski Katolik Kilisesinin Lupercalia festivalini yasadıışı ilan edip sosis yemeyi günah ilan ettiği bilinmektedir. Roma'nın dördüncü yüzyıl imparatoru Büyük Konstantin de Hristiyanlığa kucak açtığında sosis tüketimini yasaklamıştı. On ikinci yüzyıldaki likör yasağında olduğu gibi Roma halkı “kaçak” sosislerin öylesine müptelası olmuşlardı ki, Romalı yetkililer yasağı uygulayamaz hale gelmişlerdi. Kaldı ki yasak da bir müddet sonra yürürlükten kaldırıldı.

Yayvan sosisin ince bir “hot dog”a doğru evrilmesi Ortaçağ'da başladı. Avrupa'nın çeşitli şehir devletlerinde kasap loncaları kendilerine has belirli şekillerde ve isimleri çıkış yerine işaret eden markalarda kendi ürünlerini meydana getirirken, bölgesel sosis formüllerinde de gözleri kalıyordu. *Wiener wurst* diğer deyişle “Viyana sosisi” nihayetinde Alman-Amerikan “wiener” ve “wienie” terimlerine kaynaklık etti.

Ayırt edici ulusal özellikler yalnızca şekil ve boyutta çıkmıyordu. Akdeniz ülkeleri sıcak havalarda bozulmayacak sert, kuru sosilerde uzmanlaşmışlardı. İskoçya'da yaygın ve bereketli bir yemek olan yulaf ezmesi sosisi doldurmada kullanılan en eski tahıllardan biridir; uygulama şimdi olduğu gibi o zamanlarda da domuz ve sığır etini doldurma malzemesi olarak sıklıkla ikinci plana atardı. Almanya'da sosisler kalın, yumuşak ve yağlıydı. 1850'lerde “frank”in (İngilizce frank konuşma dilinde sosis anlamına gelmektedir) doğduğu yer de Almanya'ydı.

1852'de Frankfurt'taki kasap locaları baharatlanmış, islenmiş ve neredeyse saydam, ince bir zarla sarılmış bir sosis takdim ettiler. Geleneğin takipçileri kasaplar bu eserlerine kendi memleketlerine istinaden “frankfurter” ismini taktılar. Kasaplar ayrıca kendi yeni ve modern sosislerinde hafif bir kavis oluşturdular. Alman folkloruna göre şekildeki bu değişiklik, daksund cinci bir köpeğin sahibi tarafından bir kasabın tatlı dille kandırılması üzerine gerçekleşti. Meslektaşlarını daksund biçiminde sosisin Frankfurtluların kalbini kazanacağı yönünde ikna ettiği varsayılmaktadır.

1890'ların başlarında Coney Island hanları türlü türlü sıcak yemek servislerine başlayınca Feltman'ın turta işi rekabetten zarar gördü. Arkadaşları ona sıcak sandviç satmasını tavsiye ettiler, ancak küçük turta arabasının farklı yiyeceklere ve pişirme alet edevatına yeri yoktu. Bunun yerine turtacı kendi memleketinin sosisi frankfurterde, tek bir sıcak sandviçte uzmanlaşmaya karar verdi.

El arabasına küçük bir kömür ızgarası yerleştiren Feltman sosisleri bir tencerede haşlıyor, geleneksel Alman süsleme malzemeleri hardal ve lahana turşusuyla servis ettiği ürünlerinin “frankfurter sandviçleri” adı altında reklamını yapıyordu. Sandviçlerin tutulması, Charles Feltman'ın Coney Island restoranını açmasını mümkün kıldı. Feltman'ın Bira Bahçesi ve eğlence yeri frankfurter

ile özdeş hale geldi. İşleri giderek daha çok arttığından Feltman 1913'te Nathan Handwerker adlı bir genci rulo dilimleyici ve çırak olarak haftalığı on bir dolardan işe aldı. Bu girişim, sosisli sandviğin yavaş yavaş gelişen tarihinde yeni bir sayfa açacaktı.

Hamburger: Ortaçağ, Asya

Hamburgerin kökeni savaşçı Tatarlar olarak bilinen Mongol ve Türk kabileleri arasında popüler, bir Ortaçağ yiyeceğine dayanır: Rus steplerinde otlayan Asya sığırlarının düşük kaliteli, sert eti daha yenilebilir ve sindirilebilir hale getirilmek üzere lime lime doğranıyordu. İsimlerini Yunan mitolojisindeki cehennem kuyusu Tartarus'tan alan vahşi Tatarlar, karşılığında kendi isimlerini, çetin cevize çatmak manasına gelen İngilizce "catch a tartar" deyimine ve günümüzde genelde Fransızca *steak tartare* adıyla bilinen kıyılmış çiğ et yemeği tatar bifteğine vermişlerdir.

Tatar bifteği on dördüncü yüzyıl öncesinde Rus Tatarlarınca Almanya'ya takdim edilmeden önce, henüz kapari ve çiğ yumurtalı bir gurme yemeği değildi. Almanlar kıyılmış düşük kalite eti bölgesel baharatlarla tatlandırıdılar. Hem pişmiş hem de çiğ olarak sunulan yemek fakir sınıflar arasında bir standart haline geldi. "Hamburg bifteği" ismini ise bir liman şehri olan Hamburg'dan aldı.

Hamburg'a özgü ürün Almanya'yı iki yoldan terk edip vardığı yerlerde farklı isimler ve farklı hazırlama yöntemleri kazandı.

Gittiği yerlerden biri olan İngiltere'de on dokuzuncu yüzyıl yemek reformcusu ve doktor J. H. Salisbury yiyeceklerin sindirebilirliklerini arttırmak için yemeden önce kıyılmalarını savunmaktaydı. Salisbury özellikle sıcak suyla yıkanmış bifteği günde üç kere yemenin sağlığa çok faydalı olduğuna inanmaktaydı. Dolayısıyla kalitesine bakmaksızın biftek doktorun meraklı takipçileri tarafından kıyma haline getirildi ve sandviçten ziyade bir tabakta servis edilen Hamburg bifteği Salisbury bifteği'ne dönüşüverdi.

1880'lerde Hamburg bifteği Alman göçmenlerinin oluşturduğu dalgayla Amerika'ya ulaştı. Burada ismi "Hamburger bifteği" veyahut yalnızca "hamburger"di. Bu yassı köftenin tam olarak ne zaman ve neden sandviğin içine girdiği ise bilinmemektedir. 1904 St. Louis Dünya Fuarı'nda ikram edildiğinde zaten ismi "Hamburg"a kısaltılmış bir sandviçti. McDonald's'ın altın sarısı kemeri Hamburgerin kutsal mekânına açılan bir kapıya dönüşmeden otuz yıl kadar öncesinde White Castle restoran zinciri bu Tatar mirasını popülerleştirmişti.

Sandviç: 1760, İngiltere

Sandviç Adaları (şimdiki Hawaii Adaları) gibi sandviğin kendisine de meşhur on sekizinci yüzyıl kumarbazı, Sandwich'in dördüncü kontu ve Amerikan Devrimi sırasında birinci deniz lordu İngiliz John Montagu'nun ismi verilmişti.

Montagu'nun görev süresinin ayırt edici özellikleri yolsuzluk, rüşvet ve kötü idareydi; kendi özel hayatı da örnek teşkil edecek derecede mükemmel sayılmazdı. Evli olmasına rağmen aynı zamanda dört çocuğunun annesi olan Margaret Reay'i metresi olarak tutmaktaydı. Yüksek askeri rütbesi nedeniyle İngiliz kâşif Kaptan James Cook Hawaii Takımadalarını keşfettiğinde adalar kontun onuruna adlandırıldı.

İslah olmaz bir kumarbaz olan Montagu yemek için bile kumar masasını terk etmeye yanaşmazdı. Kırk dört yaşında olduğu 1762’de İngiltere’nin dışişleri bakanıyken tam tamına yirmi dört saatini kumarda geçirirdi. Bu sırada kendisine ekmeğin arasına dilimlenmiş etlerin ve peynirlerin servis edilmesini emrediyordu. Böylelikle bir elinde yemeğini yerken diğeriyle oyun oynayabilmesini sağlayan bu yemek bir süreliğine kontun bir kumar markası işlevini gördü ve bu meşhur hadise de onun “sandviç” ismiyle tanınmasına vesile oldu.

Mantagu’nun sandviçi, ekmek dilimleri arasında servis edilen ilk yemek değildi. Hristiyanlık öncesi dönemde Romalılar *offula* dedikleri sandvice benzeyen hafif bir yemeğin öğün aralarında tadını çıkarırlardı. Belki Romalıların yemeği ekmek dilimleri arasında yemesi pek şaşırtıcı değildir; zira Romalılar antik dünyanın usta ekmek fırıncılarıydı. Yaklaşık yarım kilo gelen Roma’ya özgü bir somun ekmeğe tepecik şekli verilir ve iki farklı yolla pişirilirdi: “tava ekmeği” yani *panis artopicius* olarak veya toprak bir kabın içerisinde fırına verilen “tencere ekmeği” *panis testustis* olarak. MÖ ikinci yüzyıldaki tarihçiler Romalı kadınların fırınlardan şikâyetçi olduklarını ve ekmek pişirme işini azat edilmiş kölelere bıraktıklarını gözlemlemişlerdi.

Ekmek ise MÖ 2600 dolaylarında Mısırlılar’ın arasından çıktı. Fırıncılar önemli bir keşifte bulunmuşlardı. Un çorbası denenun ve su tarifini hemen fırınlamadıklarında, daha ziyade başlangıçta mayalanmaya bıraktıklarında meydana gelen ürün daha kabarık ve daha hafif bir ekmektir. Mayalanma keşfiyle Mısırlı fırıncılar kabiliyetlerini içlerine tam buğday ve ekşi mayalı ekmeklerin de dâhil olduğu elliden fazla farklı somun ekmek üretecek derecede geliştirdiler.

Yüzyıllar sonra ise Vestfalyalı Almanlar ekşi mayalı bir çavdar ekmeği meydana getirecekler ve ona aşağılama maksatlı “gaz çıkarmak” anlamındaki *pumpern* ve “şeytan, yaşlı Nick (Felemenk kökeni Nikken kelimesidir)” deyişine atıfla *Nickel* kelimesini birleştirerek oluşturdukları “pumpernickel” (çavdar ekmeği) ismini vereceklerdi. “Pumpernickel”in ilk basılı örneği 1756’da Nugent isimli gezgin bir yazar tarafından kaleme alınmış *Almanya Gezisi*’nde çıktı. Yazar Vestfalya somununun “unu elekten geçirmediklerinden kendi türünün en kabası, iyi pişmemiş ve kömür gibi siyah” olduğundan bahsetmişti. Ekşi mayalı çavdar ekmeğinin sindirilmesi o kadar zordu ki Şeytanın bile gaz kaçırmaya yol açabileceği söyleniyordu.

Ketçap:

MÖ 300, Roma

Ketçabı tam anlamıyla bir domates bazlı sos olarak düşünsek de yüzyıllarca ketçap herhangi bir püre kıvamlı, çeşnili sos olarak tanımlanmaktaydı. Aynı zamanda uygarlığın en eski soslarından biriydi. İlk olarak MÖ 300’de Romalılarınca hazırlanan *liquamen* isimli ketçap sirke, yağ, biber ve kurutulmuş hamsi macunundan meydana geliyordu. Romalılar sosu balığın ve kuşların lezzetini arttırmak için kullanıyorlardı ve bazı kasabalar sos imalathaneleriyle nam salmıştı. Öte yandan Pompeii’nin kalıntıları arasında üstlerindeki yazı “Süzülmüş en iyi liquamen. Umbricus Agathopus’un fabrikasından” diye tercüme edilen küçük kavanozlar bulundu.

Roma püresinin kaydedilmiş en eski “ketçap” olmasına rağmen modern tarifimizin doğrudan öncüsü değildir. 1690’da Çinliler de balık ve kuş için keskin kokulu bir sos geliştirmişlerdi. Tuzlanmış balık, su kabuklusu ve baharatlardan meydana gelen salamuraya *ke-tsiap* denmekteydi ve popülerliği tüm Malaya takımadaları boyunca yayıldığında ismi de *kechap*’a dönüştü.

On sekizinci yüzyılın başlarında İngiliz denizciler Singapur ve Malezya'nın yerlilerinin *kechap* kullandıklarını keşfettiler ve pürenin numunelerinden kendi memleketlerine getirdiler. İngiliz şefler sosu kopyalamaya teşebbüs ettiler, ancak Doğu'ya özgü baharatları bilmediklerinden mantar, ceviz ve salatalıklarla sosu kurtarmaya çalıştılar. Yanlış bir şekilde “ketchup” diye yazılan püre İngilizler'in favorisi haline geldi; 1748 tarihli bir Bayan Harrison tarafından yazılmış *Ev İdarecisinin Cep Kitabı* adı altında popüler bir yemek kitabında ev kadını “hiçbir zaman sossuz kalmama” yönünde uyarılıyordu. İngiltere'de sos o kadar popülerdi ki Charles Dickens'ın Barnaby Rudge adlı kitabında “bol bol ketçaba bulanmış kuzu pırzoları” karşısında ağzının suları akıyordu. Lord Byron ise şiiri “Beppo”da püreyi göklere çıkarıyordu.

Peki, neden ve ne zaman domatesler ketçaba dâhil olmuştu?

1790 dolaylarında, New England'da.

Bundan daha önce olamaz, çünkü öncesinde koloniciler öldürücü köpek üzümü ve güzelavrat otunun botanik akrabası domatesin de zehirli olabileceğinden şüphe etmekteydiler. Öte yandan Aztekler *tamatl* dedikleri domatesten (teknik olarak bir meyve) yetiştirmekteydiler. İspanyollar *tomate* adını verdikleri bu üründen yanlarına örnekler almışlardı. Eski bitki bilimciler doğru bir biçimde domatesin, içinde bazı zehirli bitkilerin de yer aldığı (ama ayrıca patates ve patlıcan) *Solanacea* familyasına mensup olduğunun farkına vardılar. İtalyanlar sonradan mutfaklarının vazgeçilmez bir parçası haline getirecekleri domatese “sağlıksız elma” anlamında *mala insana* derlerdi. Yemek otoriteleri bitkinin aşinası olmayan çoğu toplumun büyük kırmızı meyveleri yerine zehirli olan yapraklarını yemiş oldukları sonucuna varmaktadırlar.

Amerika'da, Amerika Birleşik Devletleri'nde ilk domates yetiştirenlerden olan Thomas Jefferson'ının meyveyi aklayıp meşrulaştırdığına inanılmaktadır. “Tomato catsup (domates ketçabı)”un ilk tariflerinden biri 1792'de Richard Biggs'in kaleme aldığı *Yeni Yemek Pişirme Sanatı* adlı kitapta çıktı. Domatesin ve ketçabın benimsenmesi yavaş yavaş gerçekleşse de 1800'lerin ortaları itibariyle meyve ve püresi mutfağın başlıca ögesi haline gelmişti. Günün popüler yemek kitaplarından Isabella Beeton'ın *Ev İdaresi Kitabı*, ev kadınlarına “Lezzet veren malzeme deneyimli bir aşçı için en yararlı soslardan biridir ve hazırlanmasında zahmetten kaçınılmamalı” diye tavsiye etmekteydi.

Ancak ev yapımı ketçap çok fazla zaman almaktaydı. Domatesler yarı yarıya pişecek kadar haşlanmalı ve soyulmalıydı; püre devamlı olarak karıştırılmalıydı. Dolayısıyla 1876'da ev kadınlarının Alman asıllı Amerikalı şef ve iş adamı Henry Heinz'ın fabrikasından Amerika'nın ilk seri üretilmiş, şişelenmiş ketçabını almaya can atmaları pek şaşırtıcı sayılmaz. “Annem ve evlerdeki diğer kadınlar için mutlu bir ferahlık” diye tanıtımı yapılan Heinz Tomato Catsup geniş tabanlı, ince boyunlu, mantar tıpalı şişesiyle çabucak başarı yakaladı ve hem şişenin tasarımı hem de püre yüzyıldan fazla bir süredir neredeyse hiçbir değişime uğramamıştır.

Mayonez

Çiğ yumurta akı ve zeytinyağından yapılan bir İspanyol sosu, on sekizinci yüzyıldan beri Balearik Adaları'ndan biri olan Minorka'da popülerdi. Komşu Mayorka misafir ettiği besteci Frédéric Chopin sayesinde ün kazanacakken Minorka Avrupa'da, numunesi adanın önemli limanı Mahón'dan Fransız dük Richeliue tarafından alınan sosuyla tanınacaktı.

Richeliue Fransa'ya mütavazi bir şekilde “Mahón sosu” diye etiketlediği tarifile döndü. Fransız şeflerinin en iyi etler için ayrılmış yüksek kalite sos olarak benimsediği sosun ismi *mahonnaise*'ye dönüştürüldü. 1800'lerde “mayonez” Amerika'ya geldiğinde bile ona hazırlanması zor, leziz bir Fransız buluşu gözüyle bakılıyordu.

İki gelişme üstün nitelikli sosu popüler bir sandviç malzemesine doğru bir değişime uğrattı: hazırlanmasını kolay hale getiren elektrikli blenderin ve şişelenmiş ucuz mayonezlerin ortaya çıkması. Manhattan'daki bir şarküterinin sahibi Almanya doğumlu Richard Hellman önceden karıştırılmış, kaliteli bir mayonez markasına yönelik bir pazarın mevcut olduğunu fark etti ve 1912'de yaklaşık yarım kiloluk tahta “teknelerde” kendi mayonezini satmaya başladı. Bir yıl sonra ürününü büyük cam kavonozlara koydu. Sosun, giderek sandviçlere ve hamburgerlere sürülen sıradan bir malzeme haline gelmesiyle; eski üstün nitelikli, egzotik Mahón sosu ışıltısını kaybetmeye başlaması, ironik olduğu kadar anlaşılırdır da.

Makarna:

MÖ 1000, Çin

Tarihe geçen şekliyle Polo kardeşler Niccolo, Maffeo ve Maffeo'nun oğlu Marco, yaklaşık olarak on üçüncü yüzyılın sonunda Çin'den Çin'e özgü erişte yemeği tarifleriyle beraber döndüler. Öte yandan 1343 itibariyle makarnanın spagetti benzeri erişte ve şalgam şeklinde ravioli formlarında İtalya'da tüketildiği kesin olarak bilinmektedir. 1343'te Boccacio'nun *Decameron*'u basılmıştı. Bir salgın esnasında on günlük zamanı (dolayısıyla İtalyanca *Decamerone* ismi “on gün” anlamındadır) geçirmek için bir grup Floransalının anlattığı varsayılan yüz tane hayal ürünü hikâyeden meydana gelen kitap sadece bu iki yemekten değil, aynı zamanda bir sos ve peynir süslemesinden de bahsediyor. “Sosisleri asmalarla bağladıkları Bengodi denilen bir bölgede adamların üzerinde bütün gün spagetti ve ravioli yaptıkları ve kısırlaştırılmış horoz etinin sosuyla yedikleri rendelenmiş parmesan peynirinden bir dağ mevcuttur.”

Yüzyıllarca makarnanın her çeşidi büyük bir emekle yuvarlandı, elle kesildi; bu da onun bugünkü gibi sıradan bir yemek haline gelmesini önledi. Spagetti makarnası büyük çapta ilk kez 1800'de Napoli'de vidalı preslerin yardımıyla üretildi. Uzun ip makarnalar güneşte kurumaları için dışarı asılırdı. 1830'a kadar hamur elle yoğruldu; 1830'da ise mekanik bir yoğurma teknesi icat edildi ve baştan sona tüm İtalya'da benimsendi.

Şişelenmiş spagetti ve konservelenmiş ravioli New York'ta aşçı olarak çalışan İtalyan asıllı Hector Boiardi'nin buluşu olarak Amerika'da ortaya çıktı. Amerikalıların İtalyan yemeklerini yeterince tanımadıklarına inanan Boiardi derhal bununla ilgili bir şey yapmaya karar verdi.

1920'lerde Manhattan'ın Plaza Otelinin şef aşçısı olan Boiardi bir on yıl sonra isim olarak kendi soyadının Boy-ar-dee diye hecelere ayrılmış hâlini seçip kendi meşhur yemeklerini kavanozlamaya başladı. Pratik makarna yemekleri, A&P yemek zincirinin yöneticilerinden John Hartford'ın dikkatini çekti ve çok geçmeden şef Boiardi'nin yemekleri bütün Amerika Birleşik Devletleri boyunca bakkal raflarındaki yerini aldı.

Krep:

MÖ 2600, Mısır

Düz, sıcak bir taşın üzerinde pişirilen buğday unlu krep Mısırlılar'ın bildikleri bir yiyecekti ve mayasız ekmekten pek bir farkı yoktu. Gerçek anlamda fırınlamanın ortaya çıkmasından önce krepler ve ekmekler, yapışkan un bulamacının düz yapraklar halinde ocağın üzerinde pişirilmesinden ibaretti.

Mayalamanın MÖ 2600 dolaylarında keşfedilmesi, Mısırların bazı örnekleri günümüze kadar kalmış fırını icat etmelerine zemin hazırladı. Nil'in çamurundan meydana getirdikleri fırın, kesik bir koni biçiminde yukarı doğru sivriliyor ve içerisi yatay raflarla bölünüyordu. O dönemde ekmek, fırının içerisinde pişirilen ve kabaran mayalı bir un bulamacı hâline geldi. Öte yandan yassı bir ocağın üzerinde ısıtılan veya kızartılan un bulamacı krebin ta kendisiydi. Gerçi krep daha yüzyıllarca tavada pişirilmeyecekti.

Krep MS 461'de Büyük Perhiz'de günah çıkartma törenlerinin önemli bir parçası oluverdi. Günah çıkartma her yıl kutsal Büyük Perhiz dönemine bir hazırlık adı altında önceki yılın günahlarına yönelik itiraf ve kefaret pratiğinin icra edilmesiyle. Pazar, Pazartesi ve Günah Çıkartma Salısından (*Mardi Gras*'ın kökeni- gerçek anlamı “şişko Salı”dır - Büyük Perhizin arife günü) meydana gelen üç günlük periyot Apurkurya (Shrovetide, tam anlamı günah çıkarma devresi) diye bilinir ve “Günah çıkarma keki” veya kreplerden meydana getirilmiş pankek yenmesiyle öne çıkardı. Krebin unu hayatın temelini, sütü masumiyeti ve yumurtası yeniden doğuşu sembolize etmekteydi.

Dokuzuncu yüzyılda Hristiyan kilise kanunu etten sakınılmasını buyurduğunda krep etin yerini alarak daha da popülerleşti ve on üçüncü yüzyıl itibariyle bir Günah Çıkartma Salısı krep festivali İngiltere'de, Almanya'da ve İskandinavya'da geleneksel hâle geldi.

Günah çıkartacak cemaati çağıran kilise çanı “krep çanı” ve Günah Çıkartma Salısı da Krep Günü olarak bilinmeye başlandı. Poor Robin'nin Almanca'dan 1684 yılına yönelik bir şiir şöyle gidiyordu: “Ama dinle, krep çanı çalıyor / Ve kızartmalar müthiş kokuyor.”

Batı Avrupa'daki en meşhur krep çanı İngiltere'nin Olney şehrindeki Azis Peter ve Aziz Paul Kilisesininkiydi. İngiliz geleneğine göre beşinci yüzyılda Olneyli bir kadın tam krep yapıyorken çanlar çaldığında istemeden elinde kızartma tava ve içindeki malzemelerle kiliseye koştu. Bu hikâye kasaba kadınlarının yol boyunca tavalarda krepleri havada çevirerek kiliseye kadar koştukları yıllık bir yarışa dönüştü ve söz konusu yarış günümüze kadar geldi. 1950'de Kansas'ın Liberal şehrinden yerel Gençlik Ticaret Odası (JC) üyesi bir grup Amerikalı kadın İngiliz krep yarışından esinlenerek kendi versiyonlarını sahnelediler.

Turta:

MÖ 5. Yüzyıl, Yunanistan

Ekmek ve pasta pişirme, Eski Mısır'da başlamış olsa bile medeniyetin ilk fırıncılarının aklına hiçbir zaman hamuru et, balık veya meyveyle doldurmak gibi bir fikir gelmemişti. Bu mutfak gelişmesi, hamuru sadece altında yer alan *artocreas* adı altındaki karışık etli turtanın yüz yıllarca var olduğu eski Yunanistan'da ortaya çıktı. Bu eski turtalar günümüzdekilerden iki özellikleriyle ayrılmaktadır: üstlerinde hamur tabakası yoktu ve turtayı doldurdıkları malzemeler hiçbir zaman meyve veya krema değil, yalnızca et veya balıktı.

İki hamur tabakasıyla yapılan ilk turtalar Romalılarınca pişirildi. MÖ ikinci yüzyılda çiftçilik üzerine *De Agricultura* isimli bir tez yazmış Romalı Devlet adamı İhtiyar Cato lezzetli yiyeceklere bayılırdı ve döneminin en popüler turtası *placenta*'nın tarifini bile yazmıştı. Hamurda çavdar ve buğday unu

kullanılırdı; doldurma malzemesi bal, baharatlar ve koyun sütünden yapılmış peynirden meydana gelirdi ve turtaya yağ ile kaplandıktan sonra hoş kokulu defne ağacı yapraklarının üzerinde pişirilirdi.

Meyveli turtaya ilişkin ilk Batılı örnek –ve gerçek bir tatlı turtaya- şaşırtıcı bir biçimde tarihin geç bir zamanında karşımıza çıkmaktadır: on altıncı yüzyılda İngiltere Kraliçesi I. Elizabeth’in hükümdarlığı döneminde. Evlerinde insanlar turtalarını elma, şeftali gibi meyvelerle hazırlayabiliyorken kraliçe et veya balık gibi geleneksel malzemelerin yerine çekirdekleri çıkarılıp muhafaza edilmiş kirazların kullanılmasını rica ediyordu. Elizabeth döneminden önce “turtanın İngilizce karşılığı olan “pie” etli turta anlamına gelmekte ve bir öğünün ana yemeğini oluşturmaktaydı. Kelimenin türemiş olduğu *pi* ifadesi bir şeylerin karışımı anlamına gelmekteydi.

Meyveli tatlı turta ortaya çıkar çıkmaz örnekleri de, doldurma malzemeleri de hızla çoğaldı. İlginçtir ki (belki de kraliçenin rehberliğinde) başlangıçta tercih edilen malzemeler kesilmiş büyük meyveler değil; daha ziyade küçük meyvelerdi. Mesela 1610’larda İngilizler mavi yemişi andıran ancak on tane tohumu olan koyu mavi yabanmersinini tercih etmekteydiler.

Kurabiye:

MÖ 3.Yüzyıl, Roma

Günümüzün kurabiyeleri gevrek veya çiğnenmesi zor, yuvarlak veya oval, sade veya yemişlerle, kuru üzümle, çikolata parçacıklarıyla süslüdür. Antik geçmişte ise böyle seçenekler mevcut değildi; kurabiye “çifte pişirilmiş”, sert, az tatlı, ince, kare şeklinde, mayasız bir bisküviden ibaretti. Kurabiyenin kökeni ve evrimi tarih boyunca aldığı isimlerde aşikârdır.

Kurabiye MÖ üçüncü yüzyıl dolaylarında, ekmek ve kekle kıyaslandığında daha kuru olduğu için Latince “çifte pişirilmiş” anlamındaki *bis coctum* adı altında, gofret benzeri bir bisküvi olarak Roma’da ortaya çıktı. Romalılar bu “gofreti”, yumuşatmak için çoğunlukla şaraba bandırırıldardı.

Öte yandan kırıldığında “çıtırdadığından” Orta İngilizce’deki yansımali *craken* ismini almasına vesile olan tam anlamıyla gofretin sertliği ve gevrekliiydi. *Craken* Roma’ya özgü kurabiyenin yakından benzediği modern yiyeceğe, kavramda önemli ölçüde yaklaşarak “kraker (İngilizce karşılı cracker)”e dönüştü. Ne *bis coctum* ne de *craken* tatlı ihtiyacını karşılamada yeterli olsa da, her ikisi de antik dünyada son derece popüler yiyeceklerdi. Çünkü düşük nem içerikleri, raftaki ömürlerini uzatarak etkili bir biçimde koruyucu vazifesi görüyordu. Yüzyıllarca turtaların etli turtadan ibaret kalması gibi, kurabiyeler de sade biskivüler olarak kaldı. Tatlılık Ortaçağ’ın sonrasına kadar bir kurabiye özelliği haline gelmedi.

Modern kurabiyenin İngilizce karşılığı olan cookie’nin büyük Felemenk pastası *koek*’in küçültme ekini aldığı küçük, tatlı Felemenk düğün pastası anlamındaki *koekje*’den türediğine inanılmaktadır. Çok sayıda varyasyonu yapılan ve hiçbir zaman iki kere pişirilmeyen, diğer yandan daha tatlı, yumuşak ve nemli olan *koekje* kökenbilimcilerin söylediğine göre bize cookie yani kurabiye kelimesini ve muhtemelen de tatlının kendisini verdi.

Amerika’da “cooky” ve “cookie” kelimeleri 1700’lerin başlarında konuşma diline girdi. Ancak tatlının yazılı tarihinde diğer yiyeceklerinkiyle karşılaştırıldığında epey sınırlı kaldı. Zira kurabiyeler yaklaşık bir yüzyıl kadar öncesine kadar -markalı tatlılar bir yana- gerçek anlamıyla popüler hâle gelmedi. Göreceğimiz gibi eski ticari başarıların bazıları bugün hâlâ satmaya devam etmektedir.

Donut:

16. Yüzyıl, Hollanda

İki yüz elli yıldan fazla bir süre Felemenk fırıncıların buluşu donutların ortalarında delikleri mevcut değildi. Delik, takdim edilir edilmez tatlının şeklinin yeniden tanımlanmasına yol açan bir Amerikan yeniliğiydi.

Bol yağda kızartılan donut on altıncı yüzyılda Hollanda’da ortaya çıktı. Çok yağlı olduğundan “yağlı pasta” anlamında *olykoek* diye adlandırılmıştı. Tatlandırılmış hamurdan yapılan yağlı pasta Amerika’ya 1600’lerin ilk yirmi yılında Hollanda’da yaşamış Hacılar tarafından getirildi. Ceviz büyüklüğünde, küçük, yuvarlak, yağlı pasta New England’da “dough nut (hamur yemişi)” ismini aldı. Ona benzeyen yine Hollanda’ya özgü burmalı, yumurtalı kızartılmış hamur ise “kıvrılmak” anlamına gelen Felemenkçe *krullen* sözcüğünden türemiş cruller adıyla bilinmeye başlandı.

Donutun ortasındaki delik, on dokuzuncu yüzyılın ilk yarısında Pennsylvania Hollandalıları’nın ve daha da doğuda New Englandlı bir denizcinin birbirinden bağımsız buluşları olarak ortaya çıktı. Maine eyaletinden bir kaptan olan Hanson Gregory’nin 1847’de artan yüzey alanının aynı biçimde kızartılmasına olanak verip hamurun daha sulu olan ortasını elimine etmesi gibi pratik bir nedenden ötürü (aynı neden Pennsylvania Hollandalılarına da öne sürülmüştür) annesinin donutlarına delikler açtığı söylenmektedir. Günümüzde Gregory’nin yapmış olduğu bu katkı memleketi olan Maine’in Rockport kasabasında bronz bir plakette anılmaktadır. Bu da Amerika’da şöhretin hiçbir şey icat etmeyerek de kazanılabilceğinin somut bir örneğidir.

Sakız:

1860’lar, Staten Adası, New York

Sakız çiğnemek çene kaslarını çalıştırarak yüz gerginliğini rahatlatmakta ve böylece genel bir bedensel gevşeme hissi verebilmektedir. Sakız, Amerika Birleşik Devletleri Silahlı Kuvvetlerinin sahra ve muharebe rasyonlarının bir parçasıdır ve askerler ulusal ortalamanın beş katı daha fazla sakız tüketmektedir. Dolayısıyla sakız çiğneme fenomeninden sorumlu kişinin de bir general olması gayet yerindedir: Alamo’daki katliamın sorumlusu olan ve nefret edilen Meksikalı komutan Antonio López de Santa Anna...

Santa Anna’nın sakız çiğnemek için nedeni vardı.

1830’larda Teksas Meksika’dan bağımsızlığını ilan etmeye kalkıştığında beş bin kişilik bir Meksika ordusu Santa Anna’nın kumandası altında San Antonio kasabasına saldırdı. Garnizonu meydana getiren yüz elli Teksaslı Alamo Kalesi’ne geri çekildi. Meksikalı general ve adamları, kaleye hücum edip iki kadın ve iki çocuk haricinde herkesi öldürdüler. Birkaç hafta sonra “Alamo’yu unutma!” savaş narasıyla bir araya gelen Amerikan kuvvetleri General Sam Houston’un komutası altında Santa Anna’yı yenilgiye uğrattı ve Meksika’yı Teksas’ın Meksika’dan ayrılmasını kabul etmeye mecbur bıraktı. Teksas 1845’te Amerika’nın bir eyaleti oldu. Savaş suçları nedeniyle idam edilmeyen komutanlardan biri olan Santa Anna ise New York’un Staten Adası’na yerleşti.

Sürgün general, beraberinde Meksika ormanlarından sapodilla ağacının sütümsü özsuynun diğer deyişle lateksinin kurutulmasıyla elde edilmiş sakızlardan bir yığın dolusu getirdi. Azteklerin *chictli* diye adlandırdıkları tatsız reçine Santa Anna’nın favori bir “cikleti” olmuştu. Staten Adası’nda eski

general yerel bir fotoğrafçı ve mucit Thomas Adams’a sakızı tanıttı. Adams çok miktarda reçine ithal etti, sonra bunu kimyasal olarak ucuz bir sentetik kastiğe dönüştürmeyi denedi, ancak başarısız oldu. Oğlu Horatio’nun aynı Santa Anna gibi ciklet çiğnemekten büyük bir zevk aldığını anımsayan Adams, bu iş uğruna yatırdığı paranın bir kısmını telafi etmek amacıyla sakızı o zamanlar ciklet olarak satılan parafin topaklarına bir alternatif olarak pazarlamaya karar verdi.

Thomas Adams’ın ilk küçük ve tatsız sakızları 1871 Şubatında New Jersey’nin Hoboken şehrindeki bir eczanede tanesi bir peniden satışa sunuldu. “Adams New York Gum” etiketli bir kutunun içine konmuş ambalajsız sakızlar Adams’ın gezgin bir satıcı olan oğullarından biri tarafından Doğu Yakası boyunca satıldı. Sakızın parafinden kat kat üstün olduğu ortaya çıktı ve çok geçmeden eczacı bir penilik uzunlukta kırabilsin diye çentiklenmiş uzun, ince şeritler hâlinde pazara sunuldu. Sakız, çene egzersizini mümkün kılan karamelanın kıvamına sahipti.

1875’te sakızı tatlandırıran ilk kişi Louisville, Kentucky’den eczacı John Colgan’dı. Colgan sakıza şekerlerde kullanılan kiraz veya nane yağları yerine 1870’lerde çocukların standart bir öksürük şurubu olarak aşinası olduğu Güney Amerika’nın *Myroxylon toluiferum* ağacının kabuğundan elde edilen güzel kokulu ve şifalı tolu pelesengini ilâve etti. Taffy-Tolu diye adlandırdığı sakızının başarısı başka bir sürü tatlandırılmış cikletin ortaya çıkmasına da vesile oldu.

Thomas Adams bir *sassafras* sakızını, sonra da bugün en eski tatlandırılmış sakız niteliğinde halen piyasada mevcut olan Black Jack isimli *meyan kökü özlü sakızı* satışa sundu. 1880’de Ohio eyaletinin Cleveland şehrinde bir imalatçı endüstrinin en popüler tatlarından biri haline gelecek naneli sakızı piyasaya sürdü. Bir on yıl içerisinde de Adams bir ilke daha imza attı: sakız satış otomatı. New York şehrinin tren platformlarına karışık meyve aromalı sakız toplarından satmak üzere bu makinelerden yerleştirildi.

1890’larda modern üretim, ambalajlama ve reklamcılık sayesinde sakız tam anlamıyla popüler hale geldi. Bu teknolojiye önyak olan kişi ise sabun satıcılığından dönme sakız üreticisi William Wrigley, Jr’dı.

Wrigley ilk iki markası Lotta Gum ve Vassar çok geçmeden unutuldu. Ancak 1892’de Amerika’nın yeni yüzyılın başında en çok satan sakızları haline gelen Wrigley’s Spearmint ile Juicy Fruit isimli sakızları sundu. Wrigley yorulmak bilmez bir sakız reklamcısıydı.

Sakız çiğnemenin bir sürü seveni olduğu gibi aleyhtarları da vardı. Bu eylem tutucular için bir günah, enfiyeciler için bir efeminelikti. Öğretmenler ise onun çocukların derslerdeki konsantrasyonunu bozduğunu iddia ediyorlardı. Ebeveynler sakızı yutmanın bağırsak tıkanıklığına yol açtığı yönünde uyarılarda bulunuyorlarken, doktorlar aşırı derecede sakız çiğnemenin tükürük bezlerini kuruttuğuna inanıyorlardı. 1932’de alternatif akım kullanan elektrik sisteminin mucidi, mühendislik dehası Nikolas Tesla ciddiyetle bu mesele hakkındaki görüşünü ifade etti: “Tükürük bezlerinin tüketilmesiyle sakız bir sürü aptal kurbanını mezara gömmektedir.”

Çikletler ve Balonlu Çiklet

1880’lerde henüz filizlenmeye başlayan sakız işine, her birinin bir endüstri klasiğiyle sonuçlanacak farklı hedefleri olan Frank ve Henry Fleer adlı kardeşler de girmişti.

Frank Fleer yüksek yüzey gerilimine ve büyük balonların şişirilebileceği esnekliğe sahip bir sakız

yaratmanın peşindeydi. Sakızın elastikiyeti çok önemli bir parametreydi; düşük elastikiyette patlayan balon geri çekilemeden çeneye ve burna yapışık kalır; yüksek elastikiyette ise sakızın kütlesi ağza geri çekilebilir. Dilin sürçmesine neden olabilen Blibber-Blubber Bubble Gum adlı sakız Frank Fleer'in ilk balonlu ciklet teşebbüsüydü, ancak büyük bir balon elde etmeden önce patlayıverdiğinden başarısız oldu. Ayrıca sakız fazlasıyla “ıslak”tı, zira patlayan balonu doğrudan cilde yapışırıyordu.

Henry Fleer ise başka bir sorunla uğraşıyordu: sakız tanelerini sarmalayacak gevrek beyaz bir şeker geliştirme. Ancak Henry'nin işi daha kolaydı ve 1910'larda ürünü Chiclets adı altında piyasaya çıktı. Kardeşi Frank ise 1928'e kadar eski ürününün iki katı büyüklüğünde balonların şişirilmesine imkân veren dayanıklı, “kuru” bir sakız üretmeyi başaramadı. 1928'de ise Double Bubble her yaştan Amerikalı tarafından hemencecik tutuldu. Öte yandan İkinci Dünya Savaşı sırasında Amerikalı erlerin Alaska'nın Eskimo halkına takdim ettiği sakızın Eskimoların yüzyıllarca eskiye dayanan geleneksel cikleti, balina yağını yerinden etmesi Frank Fleer'i daha fazla memnun etti.

Dondurma:

MÖ 2000, Çin

Dondurma, ilk zamanlar topaksız donmuş kremadan öte macun kıvamında buzlu süttten ibaret olsa da, dört bin yıl önce Çin'de ortaya çıkar çıkmaz bir tatlı fenomeni haline geldi.

Antik tarihin o döneminde çiftlik hayvanlarını sağma Çin'de henüz yeni başlamıştı ve süt çok değerli bir ticari maldı. Asilzadelerin favorisi çok pişmiş pirinç, baharat ve süttten meydana gelen ve karın içerisine donması için bırakılan bir yiyecekti. Bu buzlu süttün, muazzam zenginliğin bir sembolü olduğu düşünülürdü.

Çinliler donmuş yiyecekler hazırlamada daha da ustalaştıkça –dağların tepelerinden getirdikleri karları muhafaza ediyorlardı- meyveli dondurmalar da geliştirmeye başladılar. Çoğunlukla meyvenin püresini de barındıran meyve suyu ya karla karıştırılıyor, ya da buzlu süte ilâve ediliyordu. On üçüncü yüzyıl itibariyle Pekin sokaklarında el arabalarından satılan çeşit çeşit buzlu tatlı mevcuttu.

Çin'den sonra buzlu süt ve meyveli dondurma on dördüncü yüzyılda ya Marco Polo, ya da Tuskanalı pastacı Bernardo Buontalenti aracılığıyla (İtalya'ya dondurmaya kimin getirdiği kesin olarak bilinmemektedir) İtalya'da ortaya çıktı. Avrupa'ya özgü tarifleri gizli tutulup zenginlere hazırlanmak üzere aşçılarca korunmaktaydı. Buzların yeraltı mahzenlerinde yaz kullanımı için depolanmasıyla soğutma masraflı bir iş olduğundan buzlu tatlıların tadına ancak zenginler bakabiliyordu.

Donmuş tatlılar İtalya'dan Fransa'ya geçti. Venedikli Catherine de' Medici 1533'te müstakbel Fransa kralı II. Henry ile evlendiğinde Batı Avrupa'nın geri kalan kısmına ülkesinin mutfakta ne kadar ileri olduğunu göstermek için meyveli dondurmaları kullandı. Otuz gün otuz gece süren düğünleri boyunca Medici'nin pastacıları limon, ıhlamur, portakal, kiraz ve yabani çilek gibi tatlarla her gün farklı bir dondurma servis ettiler. Aynı zamanda Medici, Fransa'yı Çin'in buzlu süttünden daha çok modern dondurmaya benzeyen yoğun kıvamlı, tatlandırılmış ve yarı donmuş bir tatlıyla da tanıştırdı.

Dondurma teknik bakımından ilerlemenin bir sonucu olarak 1560'larda büyük miktarlarda tamamen dondurulabilir hâle geldi. Roma'da yaşayan İspanyol doktor Blasius Villafranca, kar veya buz

banyosuna güherçile katıldığı takdirde karışımın donma noktasına hızlı bir şekilde ulaşılabilceğini keşfetti. Floransalı pastacılar dünyanın ilk iyice donmuş kremalı dondurmalarını üretmeye başladılar. Bir on yıl içerisinde eşmerkezli yarım küre biçiminde ve değişik tatlarda bir tatlı *bombe glacée* adı altında Fransa'ya tanıtıldı.

Avrupa'nın farklı yerlerine yerleşen İtalyan göçmenler buz soğutmalı el arabalarında dondurmalar ve buzlar satarlarken, tatlılar halkın da erişebileceği bir duruma gelmiş oldu. 1870 itibariyle İtalyan dondurma satıcısı Londra sokaklarında alışlageldik bir görüntü oluşturmaktaydı. Devamlı “*Ecco un poco* (İşte bir küçük)” diye bağırdığından kendisine İngiliz çocuklar ”hokus pokus “ adamı derlerdi. Amerika'da bile bir dondurma satıcısı 1920'lere kadar bu isimle bilindi.

Dondurma Külahı:

1904, St. Louis, Missouri

Dondurma yüzyıllarca fincan tabaklarında servis edildi ya da waffle'ların üstlerine dolduruldu. Ancak yenebilir bir hamur külahının mevcudiyetine dair 1904'teki St. Louis Dünya Fuarı'na kadar bir delile rastlanmamıştır. Louisiana'nın Satın Alımı'nın yüzüncü yılını anma dolayısıyla organize edilen fuar on beş milyon dolara mal oldu (Louisiana'yı almak için ödenen parayla aynı). Fuarda John Philip Sousa Askeri Badosu ve elektrikle ilk kez yemek pişirme gösterisi gibi bir sürü ilgi çekici özel etkinlik mevcuttu. Ayrıca fuar on üç milyon ziyaretçisine bir sürü yemek ikramında da bulundu. Aynı alanda waffle uzmanı Suriyeli fırıncı Ernest Hamwi ile Fransız asıllı Amerikalı dondurmacı Arnold Fornachou yan yana yer almaktaydı.

İşte efsane şimdi devreye girmektedir.

Hikâyenin bir versiyonuna göre saat tamircisi olmak üzere eğitim gören genç Fornachou, kâğıt dondurma tabakları tükendiğinden Hamwi'nin waffle'lerinden birini koni haline getirdi ve bir sansasyon yarattı. Öteki versiyonda ise başrolde Ernst Hamwi yer almaktaydı. Şam'dan göç etmiş hamur işi aşçısı Hamwi fuar müşterilerine zalabia isimli üzerine şeker serpilmiş bisküvi inceliğinde bir Pers tatlısı sunuyordu. Hamwi'nin Fornachou'nun yardımına sarılmış zalabialarla koştugu varsayılmaktadır.

Öte yandan günün bazı gazete haberleri açık bir şekilde dondurma külahlarının, diğer deyişle “Dünya Fuarı Bereket Boynuzu”nun, St. Louis fuarının alışıldık bir manzarası hâline geldiğini kaydetmiştir. Külahlar 1912'ye kadar elle sarıldı. 1912'de ise Oregon eyaletinin Portland şehrinden Frederick Bruckman adlı bir mucit bu işi yapan bir makinenin patentini aldı. Amerika Birleşik Devletleri'nde on yıldan biraz daha fazla bir süre içerisinde dondurmanın üçte biri külahların üzerinde tüketilir hâle geldi.